

VÁZLATOK

AZ

ÚJKORI PHILOSOPHIA KÖRÉBŐL.

IKIA

Dr. PAUER IMRE,
a szombathelyi főgymnasium igazgatója.

PEST, 1872.
AIGNER LAJOS.

Nyomatott Bertalanffy Imrénél Szombathelyen.

Előszó.

Philosophiai irodalmunk még mindig sokkal szegényebb nagyobb szabású szakmunkákban, hogysen önérettel gondolhatnánk e tekintetben való munkásságunk eredményeire, s egész erővel, törhetlen kitartással ne kellene dolgoznunk, hogy végre-valahára felmutathassunk valamit, ami ezen eddigelé kevésbbé művelt téren való előhaladásunknak is jeléül szolgálhat.

Ezen mélyen érett igazság lebegett szemeim előtt, midőn jelen „Vázlataim” kidolgozására és közzétételére magamat elhatároztam. Ha anyagi áldozat árán is. ... s talán méltánylat helyett roszakarattal találkozá, de – így voltam és vagyok meggyőződve – nem lehet hozzá nem járulnom tudományos irodalmunk ezen parlagon hagyott részének műveléséhez; nem lehet tovább is nem munkálnom azon tudomány érdekében, melynek szerény bár, de lelkiismeretes munkásául szegődtem.

A mű elé kettős célt tűztem. Egyfelől a nevezetesebb philos. rendszerek főbb vonásainak és vázlatának előadása által hű rajzát akartam nyújtani az egyes bölcsesleteknek. Másfelől meg a szükséges források kijelélése, s a szerepelt bölcsészek iratainak rövid

vonásokban bár, de jellemző ismertetése által az utat akartam kijelölni, melyen azok, kik bővebben kívánják tanulmányozni e tudományt, bizton czélt érhetnek.

Vázlataimban, s az egyes bölcészek iratainak ismertetésében az eredeti művek szolgáltak forrásaimul; de nem hagytam ügyeim kivül a jelentékenyebb bölcészettörténészek tanulmányait sem.

Fáradtságos forrástanulmányaimban nevezetes könnyebbségemre volt *Ueberwegnek* épen e tekintetben pártatlan bölcészettörténelme: Grundr. der Gesch. der Phil. der Neuzeit. Berl. 1868; *Blakey*: History of the Philosophy of mind. Lond. 1848. cz. műve, s a *Zeitsch. für Phil. und phil. Kritik* folyóirat könyvjegyzéke.

Mennyire értem czélt... a siker e kérdésének eldöntését szakértők pártatlan bírálatára bízom, mit ezennel kikérek s bárhonnán jó, készséggel fogadok. Az avatatlan kéz, vagy roszakarat tehetetlen személyeskedéseit azonban tekintetbe nem veendem.

Legjobb critica gyanánt mindenesetre egy oly művet fognék tekinteni, mely minden tekintetben tökéletesebb lenne „Vázlataim”-nál; hogy így magának a műnek előnyeiben ismerhetném fel sajátom fogyatkozásait, s látnám kimutatva, mint kell vala eljárnom.

Szombathelyen, 1872 júniushóban.

Dr. PAUER IMRE.

I.

Az újkori philosophia indokai és első úttörői.

Azon időpont, melyben a bölcsészet újabb irányzatának világosabb jeleivel találkozhatni, körülbelül a 17. század elejére esik; közte tehát, s azon időpont között, melyben már e bölcsészet utolsó rendszerei is kifejtetten fekszenek előttünk, mintegy harmadfél század mosódott el. Kifejlődhetésének legközelebbi indokai gyanánt szolgáltak: a classicus tanulmányok új felébredése, a német hitújítási mozgalomban keletkezett eszmék tisztázása, s végre az önállóbb kutatás utáni törekvés az összes tudományok mezején.

1. Első indokul szolgált a classicus tanulmányok új felvirágzása, negatív előidéző a scholasticismus egyoldalúsága és felbomlása által; positive: az olasz antik művészet és irodalom maradványai által, melyek a növekedő jobbléttel mindinkább és inkább fogékonyabb érzékre találtak; nemkülönben számos görög tudósnak letelepedése által Italiában. Nagy jelentőséggel bírt pedig a classicismus ez új felvirágzása „különösen azért, mert míg az ókori bölcsészetnek másodrangú források, latin és egyéb fordítások után eszközölt tanulmányai egyfelől nem egy esetben elferdítve is adta elő az egyes philosophok tantételeit, másfelől meg a classicus alak és előadás iránt sem fejthette ki az aesthetikai érzéket: a feléledt classicismus folytán már közvetlenül lehetett a forrásokhoz folyamodni s azokból teljes és szabatos átértést illetőleg tanulmányt eszközölni, egyszersmind a tananyagot merev, ízléstelen feldolgozás helyett, vonzó, classicus formában előadni.

Kitűnő érdemeket szereztek e tekintetben: Dante Alighieri (1265-1321) az utolsó ítéletről írt költeményével. – Francesco Petrarca (1304-1374) az averroismus kérelhetlen gyűlölője s a Cicero és Senecaféle eccleticismus barátja. Az ókori művek feltartása és terjesztése fő érdeme. – Johannes Melpighi, Petrarca tanítványa, – Manuel Chrisoloras, ez első görög, ki Itáliában mint a görög nyelv és

irodalom tanítója nyilvánosan fellépett. – G e o r g i u s G e m i s -
 thus P l e t h o (1355-1452) legnevezetesebb felélesztője a platói
 és neoplatonicus philosophiának nyugaton. Határozott ellenese Aris-
 toteles bölcsészeiének; 1440-ben Florenzben kiadott művében
περί τῶν Ἀριστοτελικῶν πρὸς Ἰωάννην διαστροφῶν) az aristotelesiaturalis naturalis-
 mus ellenében a platói theosophisticus irányt törekszik érvényre
 emelni, anélkül természetesen hogy különbséget tudna tenni a pia-
 tonismus és neoplat. között. Bölcsészeiének forrásai: Leo Allatius;
 de Georgii diatriba, Boivin, querelle des philosophes du 15 siècle,
 Gass, Gennadius und Pletho, Aristotelismus uud Platonismus in der
 griechischen Kirche, nebst einer Abhandl. über die Bestreitung des Islam
 im Mittelalter; Gennadii et Plethonis scriptae quaedam editae et inedi-
 tae Breslau 1844; továbbá *Ἰλῆθ' ὁμιλοῦντος νομῶν συγγραφῆς ταπεινῶν* Stb.-
 B e s s a r i o n (1395 -1472) Trapezuntból egyike a görög litteratura
 és tudományosság legbuzgóbb terjesztőinek. Nagy Platonista. Leg-
 ismertebb irata: adversus calumniatorem Platonis. Roma 1469.
 Xenophon Memorabiliainak, Aristoteles Metaphysicájának, nemkü-
 lönben a fönmaradt Theoprast-féle metaph. fragmentumnak fordítása
 miatt érdemel említést – M a r s i l i u s P i c i n u s (1433-1439)
 kiváltképen Plató és Plotin műveinek úgy Porphyrius néhány ira-
 tának és más neoplat. hű és szabatos fordítása által szerzett ma-
 radandó érdemeket. P i c o M i r a n d u l a (1463 – 94) a neoplaton-
 ismumt a kabbalisticával egyesítette. Bővebben szól róla Dreidorff,
 das System des Joli. Pico von Mirandula und Concordia, Marburg
 1858. – R e u c h l i n (1455-1522) inkább nyelvész mint philosoph,
 a mysticismus és cabbalistica védelmezője; Capnion sive de verbo
 mirifico et de arte cabbalistica iratban; elkeseredett harcza a sötét-
 férfiak ellen készítette elő a reformatiót. N e t t e s h e i m i A g -
 r i p p a (1486-1535) Reuchlin és Raytnundus Lullushoz csatlako-
 zott; a mysticismust és magiát akarta egyesíteni a scepticismussal;
 Művei: de occulta philosophia Col. 1510; de iucertitudine et va-
 nitate scientiarum Col. 1527. – G e n n a d i u s , Pletho ellenese,
 kit irataiban hevesen is megtámadott, Aristoteles védelmére kelvén.
 Művei: Commentár Porphyrius Isagoge. Categor és de interpret
 műveihez; fordítások egyes scholasticusok munkáiból. T h e o d o r u s
 G a z a Aristoteles és Theophiastus természettudományi iratainak
 fordítása által szerzett érdemeket. – L a u r e n t i u s V a l l a Ilias,
 Herodot és Thucidides fordítója, Cicerót és Quintiliánt is használta.
 – R u d o l f A g r i c o l a kivált a scholast. ízléstelenség ellen küz-
 dött. Nevezetes egy log.-reth. irata: de dialectica inventione Lován.
 1515. – J o h . A r g y r o p u l u s Aristoteles iratainak: Organon,
 Auscultationes phys., de coelo, de anima fordítása által tűnt ki. -
 A n g e l u s F o l i t i a n u s Aristoteles iratai felett előadásokat tartott
 Florenzben; fordította Epictetus Énchiridionját, Plató Charmidesét.
 Inkább költő és nyelvész mint philosoph. – J a c . P a b e r , Aris-
 toteles iratainak híres értelmezője, a párisi egyetemen működött
 1500 körül. – P e t r u s R a m u s (Pienedela Ramée!515 -1572)
 Aristoteles dialectica ja ellen írt; Animadversiones in dialecticam

Aristotelis Paris 1531. Bővebben is ír róla: Ch. Waddington, Ramus sa vie, ses écrits et ses opinions Paris 1855; Charles Desmazes Petr. Ramus prof. au Collège de France, sa vie, ses écrits, samort. Paris 1864. – Petrus Pomponatus, irataiban: de immortalitate animae, Bon. 1516; de fato, libero arbitrio, praedestinatione, providentia dei libr. V. Basil. 1525, 56, 67; de naturalium effectuum admirandorum causis s. de incantationibus liber Bas. 1556 az averroismus ellen harcolt, s inkább Aristoteleshez csatlakozik. – Aug. Niphus (1473-1546) írt: Commentarokat Aristoteles műveihez; opuscula moralia et politica Paris 1654; s egy elleniratot Pomponatus: de immortalitate animae munkája ellen; 1495-97 Averroés iratait adta ki. – Simon Porta kivált Magia naturalis irata által lett nevezetessé, írt még a hallhatatlanságról is; de rerum natur, principiis, de anima et mente humana Flor. 1551. – Justus Lipsius, a stoicizmust akarta felindítani Manuductio ad stoicam philosophiam, Physiologia Stoicorum és egyéb irataiban. – Michel de Montaigne (1533-92) a scepticizmust észlette fel módosítva keresztény tanokkal. Nevezetes műve: Essais, Bordeaux 1580, újabban: avec les notes de tout les commentateurs choisis et complétées par M. I. V. Le Clerc, et une nouvelle étude sur M. par Prevost-Paradol, Paris 1865. – Ugyanez állásponton állott: Pierre Charon (1541-1603), művei: de la sagesse Bordeaux 1601; trois vrités contre tout athées, idolatres, juifs, Mahométans, hérétiques et schismatiques Paris 1594. – Sanchez (1562-1632) szintén scepticus; művei: tractatus de multum nobili et prima universali scientia, quod nihil scitur Lugd. 1581; tractatus philosophici, Rotterd. 1619.

2. Nem csekély befolyással volt az újkori bölcészet kifejlődésére az általánosan ismert hitújítási mozgalom; nem csak azért, mert leginkább általa lón megérelve az újkor nagy eszméje: az öntudatos megalapítás elve, s fejlődött az értelem azon fokra, melyen a középkori sivár eszmealakulásokat kiképzett rendszerek válhattak fel: hanem különösen azért is, mert közelebbi okul szolgált egy szilárd alapra helyezendő tanrend megalapítására, (az előidézett új egyházi rend szüksége, t. i. egy ilyen új tanrend megalapítását követelte) s ezáltal egy új aristotelizmus keletkezésére, mely tisztasága s a scholasticizmus szörszálhasogatásaitól ment egyszerűsége által nagy mérvben hatott az újjáalakulásra.

Ez átmeneti idő philos. világnézetéről bőven tárgyal Carrière, Ueber die phil. Weltanschauung der Reformationszeit Stuttgr. és Tüb. 1847. Amint bő forrásokul szolgálnak még Luther, Melancton művei. Luther műveinek legteljesebb kiadása Walch által eszközöltetett 24 köt. Halle 1740-51. Philos. szempontból legkimerítőbben is Lutherről Chr. Weisse, M. Luther Lipsiae 1845. Melancton műveit

újabbán Bretschneider és Bindsoil adták ki 28 köt., a 13, 16, 20 köt. foglaltatnak phil. iratai. Böven tárgyalnak róla: J. Camerarius, de vita Melanchtonis narratio; Tr. Galle, Characteristik Melanchtons als Theologen; Karl Mathes, M. sein Leben und Wirken; Bernhardt, Phil. Mel. als Math. n. l'hys.; Ad. Planck, Mel praeceptor Germaniae; Oontt. Schloömann, de Phil. Mel. reip. litt. reformatore comm. – Egyébként sem Luther sem Melanchton nem teremtettek új bölcsészetet, Luther inkább vallási mint philos. tekintetben volt lángelme, és Melanchton inkább reproductiv mint productiv ész. Luthert nem elégitette ki az új aristotelismus, tőle nem csak hogy esélyt nem vár, ellenkezőleg veszélyesnek tartja; Melanchton aristotelista. – Aristoteleshez csatlakoztak még Joach. Camerarius, Jac. Schegk, Phil. Scherbius. – Az új aristotelismusról bővebben W. L. G Eberstein Halle 1800.

3. Fontos tényezőként szerepelt az önállóbb kutatás utáni törekvés az összes tudományok de különösen a természet tudományok mezején; mert nagyon megkönyítette a philos. szellem megszabadulhatását a tekintély bilincseitől, s mert a tapasztalásnak, mint a megismerés egyik lényeges tényezőjének jogosultságát beismerni megtanítá. Midőn a tudományos alapon eszközölt természetészlelés, az új jog- és államtan, egész tömegét rombolná szét a hagyományos vakhitsuíte tévelyek- és előítéleteknek; ápolná a kétkedve kutató szellemet, az eszmélést, önállóságot: megismerteté a pusztá formalismus semmiségét a tudományban. Mily horderővel bírt e mozgalom a philos. tudomány fejlődési processusában, meghatározottabban bizonyítja a túlságosan féltett s épen azért túlhajtott egyház-tektély és egyéb tudományok között keserűen vívott harcz; nemkülönben azon körülmény, hogy csakis a Kopernicus, Kepler, Galilei, Macchiavelli által ébresztett mozgalom vethetett véget a századon keresztül támasztott formalisticus törekvéseknek; s hogy verulami Baco reform-kísérlete volt legközvetlenebb befolyással az újjáalakulásra. Baco beható kutatás alá vévén a kor ferde felfogásának s a tudományban annyira szerepelt formaiisrausnak gyökerét, kimutatta, hogy amaz elhanyaglás egyedül a túlhajtott theorizálás folytán elhanyagolt tapasztalás-szerű észlelet hiányában keresendő; egyszersmind meggyőződve arról, hogy a szokásos scholasteria épen semmi előnnyel sincs egybekötte, sőt inkább a tévelyek megszilárdulását vonhatja könnyen maga után, gyökeres reformot ajánlott. A babonából és előítéletektől – úgymond – meg kell szabadítani a szellemet,

hogy az a dolgokat tisztán, úgy amint vannak fogja fel. Tapasztalattal kell minden ismeretet kezdeni, észlel etekből kell kiindulni, és csak fokozatosan, az inductio segítségével haladni előre, az egyszerűbb tételekről az általánosabbakra. A tudományoknak egészen új alapra kell helyzetetnük olyképen, hogy a tapasztalás jogosultsága elismertessék. És épen ebben áll Baco történeti jelentősége. Mi sem mutatta ki fényesebben a syllogistica elégtelenségét az ismeretszerzésnél mint a szabatosan eszközöndő természetészlelésre felhívott figyelem; mi sem mozdíthatta elő hatalmasabban az újáalakulást. mint a törekvés megszabadulni az annyira elavult formalismustól.

Baco művei: *de dignitate et augmentis scientiarum libri novem*, angolban: *the two books of Francis Bacon on the proficiencie and advancement of learning divine and human* Lond. 1605. – *Novum Organum scientiarum* Lond. 1620. *Essay moral, economical and political* 1597. – A tudományok újjáalakításáról gondolt tervezete a következő: első az összes tudományok körének leírása (*globus intellectualis*), ezt követi a módszertan s végül maguknak a tudományoknak előadása és alkalmazása. – Főbb nézetei a philosophiát illetőleg ezek: a philos. tárgya az isten, ember és természet. Amennyiben az istenismeret alapja a kinyilatkoztatás, csak hit származik és nem tudás; a philos. vagy természetes theologia nem szolgáltat e tekintetben pos. ismereteket, csak ellenérveket az atheismus ellen: *leves gustus in philos. movent fortasse ad atheismum, sed pleniore haustus ad religionem reducunt*. Amint nem ismerhetni meg az istent, ép oly kevéssé ismerhetni meg az istentől az emberbe belehelt szellemet (*spiraculum*); tudományos kutatás tárgyát csakis az u. n. természeti lélek képezheti. A természetbölcészlet részint a természettörvények megismerését, részint alkalmazását czélozza, tehát kétféle: *speculativ és operativ*. A *spec. természetbölcészlet*hez tartozik, a *physica, metaphysica*; az *operativ term. phil.* körébe a *mechanica*. – A *logica* az igazság felfedezésére irányzott ismeretek foglalata; az *ethica* a jóra irányzott akaraté; *logica ad illuminationis puritatem, ethica ad liberae voluntatis directionem servit*. – Módszertanát *novum organon* jában fejti ki; megmutatni igyekszik, mint kell a természettörvények ismeretére jutni, hogy ezek alkalmazása által az embernek a természet feletti hatalma nagyobb tért nyerjen. Elve: *Physici est non disputando adversarium, sed naturam operando vincere. Scientia nihil aliud est quam vcritatis imago... ea demum est veri philosophia, quae mundi ipsius voces quam fidelissime reddit et veluti dictante mundo conscripta est, uec quidquam de proprio addit, sed tantum iterat et resonat*. – Hogy a természetet hiven értelmezhesük feltétlenül szükséges, hogy mentek legyünk minden hamis képzettől (*idola*)

melyek nem a kérdéses tárgy természetéből, hanem saját egyediségünkben folynak; ilyenek: a hatóok (causa efficiens) és cél (causa finalis) feleseiélése (idola tribus); az alanyi képzetek (idola specus); a közéletben kivált nyelvhasználat által keletkezett hamis képek (idola fori); s a. hagyomány által keletkezettek (idola theatri). (Ezen tan az idolokról csaknem azt a szerepet játsza Bacon orgonójában, mint Aristotelesnél a csalkövetkeztetések tana, sőt bizonyos mérvben Kant észcriticájának anticipálása gyanánt is tekinthető.) – A hamis képzetektől eként megtisztult értelemnek aztán tapasztalatra kell támaszkodnia, s ezeket módszeresen kombinálni. Mem szabad miként a póknak mely szárait önmagából szedi, gondolatainkat magunkból merítenünk, sem mint a hangyáknak pusztán gyűjteni, hanem mint a méneknak gyűjtenünk és a gyűjtötteket feldolgoznunk kell. Az inductio a földolog; de nem olyan, minő Aristotelesnél s a scholasticusoknál használtott (inductio per enumerationem simplicem) mert ennél hiányzik a módszeres jellem, hanem azon inductio, mely kísérletektől axiómákhoz, a tények ismeretétől a törvények ismeretéhez rendszeresen halad. Végre a pos. adatokon kívül a negatív bizonyítékokat sem szabad szem elől téveszteni, mert sok esetben ezek is nagy jelentőséggel bírhatnak – A deductiónak az inductio ellenében kevés fontosságot tulajdonít. Böven tárgyalnak Bacoról: Analyse de la philosophie du chancelier Francois Bacon, avec sa vie, Leyden 1756-78. J. B. de Vauzelles, historie de la vie et des ouvrages de Fr. Bacon, Paris 1833. J. de Maistre, examen de la philosophie de B. Paris 1836. John. Campbell, the lives of the Lord Chancellors of England vol 2. Lond. 1845. Charl de Rémusat Bacon, sa vie, son temps, sa philosophie et son influence jusqu'à nos jours, 2 éd. Paris 1858. Kuo Fischer, Fr. B von Verulam, die Piealphilosophie und ihr Zeitalter, Leipz. 1856. J. B Meyer, Bacons Utilismus nach K. Fischer. C. L. Craik, Lord Bacon, his writings and his philosophy new edit. Lond. 1800. EL Dixon, the personal histori of Lord B. from unpublished letters and documents, Lond. 1-61. Adolf Lászon, Montaigne und Bacon, in Arch. f neuere Spr. u. Litt. Justus v. Liebig über Francis Bacon von Verulam und die Methode des Naturforschung, München 1863. Heinr. Köhmer, über Bacon und dia Verbindung der Philos, mit „deF Naturvv.Erlangen 1863. E. Wohlwile, Bacon von Ver. und die Geschichte der Naturwiss. Alb. Desjardins, de jure apud Fr. Bacon Paris 1862. Ed. Chaigne et Ch. sedail. l'influence des travaux de Bacon de Ver. et de Descartes sur la marche de Fesprit humain, Bordeaux 1865. K. Grüninger, Liebig wider Bacon, Basel 1866. Fr. Uebsrweg, Grundriss der Gesch. d. Phil. III. Berlin 1868

Bacon kívül nem csekély érdemeket szereztek még a fennjelt tekintetben: B e r. Telesius (1508-1588), de natura iuxta propria principia iratában fejtette ki aristoteles-ellenes tétéleit; három elemet vett fel a természeti létezés értelmezésére: két anyag-talan és tevékeny (hideg és meleg), s egy szenvedő anyagi elemet

(anyag) s ez alapon azután a meleg és hideg összekeveredéséből törekszik származtatni a létezőket. A növényeket és állatokat is érzőlényeknek tartja, melyek lelke az emberétől csak abban különbözik, hogy halhatatlan, s mindjárt fogamzáskor isteni közre működés által jut a testbe. – Kimerítő adatokat közöl róla: Thad. Ans. Rixner und Sieber *Beiträge zur Geschichte der Physiologie iui weiterem und eugerem Sinne* 7 Hefte, Sulzbach 1819-26. – Fr. Patritius (1519-97) a neoplatonismust és Telesius nézeteit vegyítette össze, Aristoteles ellenese. Művei: *Discussiones peripateticae, quibus Aristotelieae philos. universae hist. atque dogm. cum veterum placitis eollata eleganter et erudite declarantur pars 1-4 Venet. 1571-81*, melyben Aristoteles ellen harczol. *Nova de universis philosophia, in qua Arist. meth. non per motum, sed per lucem et lumina ad primam causam ascenditur, deinde propria Patritii meth. tota iu contemplationem venit divinitas, postremo meth. Plat. rerum uuiversitas a eonditore Deo deducitur, Ferrar. 1591*; ebben saját tantételeit fejti ki. Ezekon kívül fordította még *Philoponus Commentárját Arist. Metaph. felett, Hermes trismegistust, és Zoroaster oraculumait*. Bővebben tárgyal róla a fenébb is emiített Rixner. – *Petrus Ramus, Aristoteles keseredett ellenese, schol. phys. libri oeto Par. 1665; seholaruui metaph. libr. 14. Par. 1566* műveiben. – *Giordano Bruno (1550-1600)* egyike a leg'elvilágosodottabb gondolkodóknak ez időben, ki épen azon tud. meggyőződésének esett áldozatául (Rómában megégettetett), melyen az újkor egész kutatása nyugszik. Az eleaták léteységének elvét törekedett érvényre emelni. A teremtő egyetemes ész szerinte az egyetemes képző-erő, mely keresztülhatja a világ-egész összes alakzatait. A természet-élet értelmezésére három alap-princípiumot vett fel: az anyagot, lelket és szellemet; az első a természet anyagi létezését, a második annak mozgásait, a harmadik alakjait eszközli; egységök pedig a működő és magát alakító természet, a natura naturans. Művei olasz és latin nyelven írvák; legnevezetesebb ezek között: *della causa, principio ed uno, Vénet. 1584* Latin iratai: *J. Bruni de compendiosa architectura et complemento actis Lullii, Vénet. 1580. De triplici minimo (math phis. et metaph. minimum) et mensura libr. 5. Francof. 1591. De monade, numerus et figura liber, item de immento et infiguralibi et de innumeralibus seu de universo etmundis libri 8 Francof. 1591.* – Bőven tárgyalnak róla: *F. H Jacobi, Schelling, Rixner und Siber; Falkson, Gr. Bruno, Hamburg, 1846. Chr. Bartholmess, J. Bruno Paris 1846-47. F. J. Clemens, Giord. Bruno und Nicolaus von Cuta, Bonn, 1847. M. Carrière, die philos. Weltanschauung der Reformationszeit, Stuttg. 1849.* – *Th. Campanella (1568-1639)*, főtétele, hogy minden ismeret alapja az észrevezés és hit, emez a theológiához vezet, amaz a bölcsészethcz. Erősen polemizál Aristoteles ellen: *de gentilismo nonretinendo; utrumliceat novam postgentibus condere philos.; utrum liceat Aristoteli contradicere, utrum liceat iurarein verba magistri, Par. 1636.* munkáiban. L. bővebben: *Baldachini, vita e filosofiadi Tommaso*

Campanella, Neap. 1840-43. Mamiani, Dialoghi di scienza prima, Par. 1846. Sigwart. Th. Campanella und seine polit. Ideen, Preuss. Jahrb. 1866. Heft. 11. Rixner und Siber id. m. – Luc. Vanini (1585-1619.) Pomponatius követője a naturalismust igyekezett érvényre emelni. Művei: Atnphitheatrurn aet. prov. Lugd. 1615. De admirandis naturae reginâe deaeque mortalium arcanis libr. 4 Par. 1616. Bővebb l. W. D. F. Leben und Schicksale, Cbaracter und Meinungen des Luc. Vanini, eines Atheisten im 17. Jahrh., Leipz. 1800. Emilé Vaisse, Luc. Vanini, sa vie, sa doctrine, sa mórt, Extráit des Memoires de l'Acad. imp. dés se. Toulouse.

A jog és államtudományok terén kítüntek: Nic. Machiavelli (1469-1527), ki Istorie Fiorentine Flór. 1532 cz. munkájában egy egészen modern elvet emelt érvényre, a nemzeti önállóság és hatalom, s a polgári szabadság elvét. Hol azonban hibája, hogy a szükséges eszközök értékét kizárólag csak azok czélszerűségétől feltételezi semmi tekintettel ark. jellemökre. Művei, melyek a legújabb időkig francia, angol, német fordításokban is többször megjelentek, következők: Istorie Fiorentine 1215-1494 Flór. 1532; Discorsi sopra la prima decade di Tito Livio; il Principe A rá vonatkozó irodalomról bő ismertetést találhatni Rob. Mohl: Gesch. und Litt. der Staatswissenschaften Bd. III. Erlangen 1858 munkájában. – Thomas Morus (1480-1535) Plató állam-eszményét dolgozta fel; de optimo reipubl. statu, deque nova insula Utopia Lovan. 1506 cz. munkájában. A birtokegyenlőség és vallási türelem is követelményei közé tartoznak. Bővebben róla: Rudhart, Nürnberg 1829; Mackintosh, Life of Sir Th. Morus, London 1830. – Jean Bodin (1530-1597), különös érdeme abban fekszik, hogy ő volt az első ki a különböző felekezetek egyenjogúságát az állambati vitatta, s a természetjogot és politikát a népismére és történetre alapította. Morálja deisticus alapon nyugszik. Művei: Six livres de la république Paris 1577. Juris univ. distributio. Colloquium heptaplomeres de abditis rerum sublimium arcanis, melyről Guhrauer német kivonatot is készített. Az eredeti szöveg Noack Ludv. által 1857 Schwerinben adatott ki egy kézirat után a Giesseui könyvtárból. Kimcritőleg tárgyalnak róla: H. Baudrillant, J. Bodin et son temps, tableau des théories politiques et des idées économiques du seizième siècle, Paris 1853 N. Planckenault, études sur Jean Bodin, magistrat et publiciste, Angers 1858 – A l b e r i c u s G e n t i l i s (1551-1611) különösen de legationibus libr. três, London 1585; de jure belli libr. três, Lugd. Bat. 1588; de justitia bellica 1590 cz. iratai miatt nevezetes. – H u g o G r o t i u s (Huig de Groot 1583-1645) résztint Maré liberum seu de jure quod batavis competit ad Judica commercia, Luqd. Bat. 16 1). résztint de jure belli et pacis, Paris 1625 iratai által szerzett örök érdemeket a természetjog s a nemzetközi jog tudomány körül Kiterjedt bibliai tanulmányai (Annotationes in N. T. Amst. 1641-46 és Atinot. in V. T. Paris 1614 irataiban) nagy történelmi és uyelvész-exegelioai értékűek; de vallási álláspontja ingadozó. Valamint a személyek úgy a népeknél is

megkülönböztet jus naturalét és jus voluntariumot; az első, az emberi természet kénytelenségéből ered, a második positiv határozmányokon nyugszik. Bővebben tárgyalnak Grotiusról: H. Luden, H. Grotius nach seinen Schicksalen und Schriften, Berlin 1806; Charles Butler, Life of H. Grotius, London 1826; Fr. Creuzer, Luther und Grotius oder Glaube und Wissenschaft, Heidelberg 1846; Stahl, Geschichte des Bechtsphilosophie; Kaltenbern. Kritik des Völkorrechtes; Robert v. Mohl, Gesch und Litt. der Staatsv. 1. – Források. Brucker, kurze Fragen aus der philos. Historié, 7 köt. – Historia critica philosophia a mundi inqunabilis nostram usque aetatem deducta, 5 vol Lips. 1744-1744. – Institutiones hist. philos. usui acad. juventutis adoruatae Lips, 1747. Előadása világos és könnyű; de nagy hibája, hogy a gondolatok összefüggésére. s a sajtóságos történeti ítésetre nagyon csekély gondot fordít. Eljárása legjobban hasonlítható Diogenes Laertius eljárásához.

Tiedemann, Geist der speeulativen Philosophie 7. köt. Marburg 1791-1797. É mű Thalestől Berkeley bölcsészetéig halad. Maga Tiedemann egyike a legmélyebb gondolkodóknak s kant leg-határozottabb elleneinek. Álláspontja: a Leibnitz-Wolff-féle bölcsészet álláspontja módosítva Locke empirismusával.

Buhle, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie und einer krit. Litteratur desselben 8 köt. Göttingen 1796-1804. – Geschichte der neueren Philosophie seit der Epoche der Wiederhersiellung der Wissenschaften 6 köt. Gött. 1800-1805. – Álláspontja: Kant phil. álláspontja módosítva Jacobi nézeteivel. A philos. irodalom terén szerzett kiváló érdemeket.

Tennemann, Geschichte der Philos. 11 köt. Leipzig 1798-1819 – Nem befejezett mű. Előadása világos és tiszta, s önálló kutforrás-taiulmányai által tűnik ki.

Fries, Geschichte der Philos. 2 köt. Halle 1837-1840 – Álláspontja módosított Kantianismus.

Kixner, Handbuch der Geschichte der Philos. zum Gebrauche seiner Vorles. 3 köt. Lehrbuch 1822-23. – Álláspontja Schellingianisus.

Reinhold, Handbuch der alig. Gesch. der Philos. 2 rész 3 köt. Gotha 1828-30. Lehrbuch der Gesch. der Philos. Jena 1836. Gesch. der Philos. nach den Hauptmomenten ihrer Entwicklung 3 köt. Jena 1858. – Előadása világos de nem igen szabatos. -

Ritter, Geschichte der Philos. 12 köt. Hamburg 1829-53. E mű kiegészítéséül szolgál: Uebersicht über die Gesch. der neuesten deutschen Philos. seit Kant Braunschweig 1853. – Álláspontja a Schleiermacherf. főtörekvése a bölcsészettörténelmet mint egy önmagát kifejtő egészét tüntetni elő. -

Hegel, Vorlesungen über die Geschichte der Philos. herausg. von Karl Lud. Michelet 3 köt. Berlin 1833 – 36. – Hibája, hogy a fejlődési pontokat nem adja elő elég világosan s a maguk tisz-

taságában; sőt egyes philosophok tantéleit sokszor a történeti igazság ellenére saját elméletéhez idomítja. –

Marbach, Lehrbuch der Gesch. der Philos; I. Abth.: Gesch der griech. Philos; II. Abth.: Gesch. der Philos. des Mittelalters Leipzig 1838–41. – Álláspontja a Hegelé. A mű befejezetlen.

Braniss, Gesch der Philos. seit Kant, I. B. Breslau 1852.

- Steffens, Schleiermacher és Hegel phil. rendszereihez csatlakozik.

Schwegler, Gesch. der Philos. im Umriss, Stuttgart 1848.

- Tiszta áttekintést nyújt a különféle philos. álláspontokról, de rövidebb, hogysen az egyes philos. rendszerek kimerítő ismeretét eszközölné. E tekintetben kiegészítést igényel.

Michelet, Gesch. der Philos. von Thales bis auf unsere Zeit Braunsberg 1865.

Joh. Henn Fichte, Beiträge zur Charakteristik der neuern Philos. Sulzbach 1830. -

Brdmann, Versuch einer wissenschaftlichen Darstellung der Gesch. der neuern Philos. Riga n. Leipzig 1834 – 53.

Barchou de Penhoen, Histoire de la philos. allemande depuis Leibnitz jusqu' a nos jours. Paris 1836.

Victor Cousin, Introduction à l'histoire de la philos. moderne. Paris 1846-48. Histoire générale de la philosophie depuis le temps le plus reculés jusqu a la fin du 18 siècle. Paris 1863.

Ulrici, Gesch. und Kritik der Principien der neuern Philos. Leipzig 1845.

Oischinger, Specul. Entwickelung der Haupsystéie der neuern Philos. von Descartes bis Hegel. Schaifhausen 1853-54.

Kuno Fischer, Gesch. der neuern Philos. Mannheim 1814. -

Schaarsmidt, Entwickelungsgang der neuern Speculation als Einleitung in die Phil. der Gesch. kritisch dargestellt. Bonn 1857. -

Ueberweg, Grundriss der Gesch. der Philos. von Thales bis auf Gegenwart 3 köt. Berlin 1867. – Kiváltképen bő forrástanulmánya által nevezetes.

Nourisson, Tableau du progrésde la pentée humaiue depuis Thales jusqu'à Leibnitz. Paris 1858.

Robert Blakey, History of the philosophy of mind, from the earliest period to the present time 4 köt. London 1848.

Henry Lewis, a biographical history of philosophy from its origin in Greece down to the present day. London 1846. The history of philos. From Thales to the present day London 1[^](56. -

Egyéb forrásokról a kellő helyeken lesz szó.

René Des Cartes és iskolája.

Az említett indokok által előkészített újkor sajátlag Descartes bölceletével veszi kezdetét. Midőn Descartes az észszerű negatív álláspontján határozott követelményként, mely nélkül gyökeres reformról szó sem lehet, kimondaná, hogy csakis a minden előítélet és előfeltevéstől ment gondolkodás lehet jogosult a philosophálásban; s midőn épen ezen alapon az öntudatos megalapítás új, eredeti princípiumát követelné: amaz álláspont, s emez elv által megalkotójává lett az újkori bölceletnek.

a) Született La Haye-ban – Franciaország Touraine tartományában – 1596 év marc. 31. – Első neveltetését a jezsuitáktól nyerte (1604-1612;); később Parisban leginkább a math. tudományokkal foglalkozott, míg tanulói pályáját katonáival fel nem cserélte. 1621-től – ez állást is, mint a mely ellenkezett eredeti hivatásával, odahagyva – több, nagyobb szerű utazást tett, majd Parisban, majd Hollandban tartózkodott, egyedül a tudományoknak, saját phil. eszméinek élve. 1649-ben Krisztina svéd királynőtől Stockholmba hivatott, ahol 1650 febr. 11 meghalt.

b) Bölcelete értelmezésénél különös figyelmet minden más előtt, sajátos módszerére kell fordítani.

Mély igazságszeretettel lelkében nem elégedhetvén meg kora módszertelen és szabálytalan gondolkodásával, minden törekvését az igaz megismertetésére fordította; s azon általa eszközölt felfedezés alapján, melyre nézve az igazság mástól nem nyerhető, nem is szerezhető, hanem csak magunk által gondolható: a helyes – törvényes gondolat mondja az igaz megismerhetésénél egyedüli tényezőnek, s „miként juthat a gondolat az igaz megismerhetésére?” azon kérdésnek, melyet meg kell fejteni a módszertannak. Minden ismeret, – mondja erre nézve, – okokból származott belátás, s azon mértékben bizonyos és igaz, mily mérvben bizonyosak is igazak az okok, s csak teljesen biztos okokból lehet kétségtelenül igaz ismeretre jutni. Azért, ha kétségtelen ismeretet akarunk szerezni, a legegyszerűbb képzetekkel, a leginkább megismerhető tárgyakkal, a legesekélyebb problémákkal kell elkezdenünk; mert minél egyszerűbb a képzet, annál könnyebben átgondolható,

annál inkább kizárhat minden kételkedést. Szerencsétlen gondolat nehéz és complicált kérdéseket elébe tenni az egyszerűeknek, mert csak ez utóbbiakból haladhatni amazokhoz. A megismerés – mondja – csak syntheticai lehet¹⁾ csak a deductio azaz a levezetés valódi ismertető jele az igazságnak ez az egyedüli mód tudományra jutni²⁾.

A deductio feltételeire nézve azután kifejti, miként módszeres gondolkodás lehetetlen a feladathoz tartozó momentumok előszámlálása – tehát a feladat szétbontása (inductio, enumeratio) nélkül; hogy mivel minden utóbbi tag az előbbiben bírja alapját az első tagnak önmagában bizonyosnak kell lenni, miért is az intuitió és lényeges feltétele a deductiónak. Az intuitió és inductio – úgymond – az egyedüli tényezők, egyedüli eszközei a bizonyosságnak, egyedüli feltétei a tudománynak. Ily alapon az igaz tudomány megalkot hatása tekintetéből:

a.) A minden előítélet – s felületességtől ment gondolkodást követeli; mert nincsen képzet – úgymond – melynek bizonytalanságát be nem lehetne látni, tehát mindenről kell kételkedni, még a legszembetűnőbbnek látszó ismeretről is, mert nem tudhatni, nem csal-e ismerő tehetségem, s nem tévectek-e akkor is, midőn valamit legigazabbnak tartok (dubitatio Cartesiana) β) Ez alapul vett dubitatióból kifejti a tudás positivumát; mert midőn mindenről kételkedem – úgymond – lehetetlen egyet, azt, hogy én ki kételkedem – gondolkodom: létezem – igaznak nem tartani, mert épen abból, hogy kételkedem, következik az én létezőm. A eögitő ergo sum tétel tehát, közvetlenül bizonyos tétel, melynek bizonyosságától függ minden egyéb ismeretem.

És pedig: 1) E tétel alapján ismerhetem meg lényegem mibenlétét. Mi vagyok én? ha lényegemben mindentől, mi kétséges lehet abstrahálok, mi marad? a gondolás! mert mindent bizonytalannak, lényegemhez nem szükségkép tartozónak látszatnak lehet tartanom, az egyetlen gondoláson, kételyen kívül. Tehát a gondolásban áll egyedüli lényegem. Én gon-

¹⁾ Általában két útja van az igaz megismerhetésének: a tapasztalás és deductio. Amaz a legcomplicáltabb, emez a legegyszerűbb képzetekből indul ki. Cartesius ez útsót választotta Bacon ellenében, ki a tapasztalást tartotta a megismerés egyedüli tényezőjének

²⁾ Azért fektet felette nagy súlyt a math. módszerre; mert csak a matematika képes a feladatokat módszeresen megfejteni. Azért tekinti a mathematicát tudománynak.

dolkodó lény vagyok; az önismerés ezen tétele, oly igaz és bizonyos, miként ez minden kételkedést kizár. Ha e bizonyosságot kétségbe akarnám vonni, magát a kétely lehetőségét, tehát az első közvetlen bizonyosságot kellene megdöntennem. – 2) Ezen cogito ergo sum elvből hozható ki az igazság criteriuma; mert minden tétel, mely épen oly szembetűnő mint emez, épen oly igaz és bizonyos is. A cogito ergo sum tétel azért oly szembetűnően igaz, mert a tárgy lényegét egészen tisztán, s minden idegen elemtől menten bírom magam előtt: annyira átlátom a tárgyat, miként semmi sem maradhat elrejtetten. Tehát a bizonyosságnak feltétele nem lehet egyéb, mint az: hogy a tárgy teljesen előttem álljon, s mibenlétét tisztán és minden idegen elemtől menten bírjam; vagy hogy a képzet tiszta és világos legyen. A bizonyosság általános szabálya = regula generális: igaz az, a mi tisztán és világosan átértek. Mivel pedig minél közvetlenebbül áll előttem valamely tárgy, annál tisztábban áttekinthető: miről sem szerezhetni oly tiszta ismeretet, mint önlényegemről (gondolás;) tiszta és világos csak az, a mit gondolok. A képzetek oly mérvben igazak és bizonyosak, a mely mérvben tiszták és világosak; és oly mérvben világosak és tiszták, amennyiben gondoltatnak. Nincs igaz ismeret, egyedül gondolás által! – 3) Ismerve a bizonyosság és igazság criteriumát, kereshetem: megismerhetők-e a dolgok igazán, lény égőkben? Mint juthatni az önbizonyosság alapján, más kívülem levő dolgok bizonyosságához. Hisz ahol az *én* megszűnik – kezdetét veszi a bizonytalanság; mint lehetséges tehát objectiv ismeret? Másképen: Létezik e lény kívülünk, melynek létezése ép oly tisztán és világosan belátható, mint saját létezésünk; van e oly képzetünk, mely más lény létét tisztán és világosan megismerteti? E kérdést megfejtendő; Cartesius a belélet képzetait veszi kutatás alá. Vannak képzetek – úgymond – melyekről azt gondoljuk, hogy velünk születtek, vagy önkényileg képeztettek, vagy a kultúr-gyakból származtak, tehát szereztek, s melyekről azt hisszük, hogy a dolgok képmásai; így érzéki képzetek! Hogy ezek igazak az kétségtelen, de az is bizonyos, hogy midőn őket a dolgok képmásainak tartom, már elhagyom a jogosult álláspontot s ítélek a tárgy felett, s ítélesemben egyszersmind tévedhetek. Kimutatja Des Cartes, miként az érzéki képzeletre

vonatkozó ítéletek alaptalanok és kétségesek; ha tehát van képzetünk, mely kétségtelen biztossággal utal egy kívülünk létező lényre, akkor a képzet érzéki nem lehet. Ellenben egészen jogosult és biztos az ítélés, melyhez képest valamely okozatból okra következtetünk ¹⁾); ha tehát van bennem oly képzet, melyről tisztán és világosan belátható, hogy én azt semmi módon sem szerezhettem önmagamtól, ez által tisztán és világosan következtetek egy kívülem létező lényre, tisztán és világosan következtetem, hogy nem létezem egyedül a világon. Már összes lehető képzeteink, – mondja Cartesius – általunk képeztetetnek, az egyetlen isteneszmén kívül, mely mivel több realitást foglal magában, mint saját lényegünk, másképen nem származtatható mint Isten által. Tehát vagy lehetetlen, hogy ezen képzetet bírjam, vagy realiter is kell létezni Istennek. Az első eset lehetetlen, – a második szükségképes; az Isten eszméből közvetlen, és teljes biztossággal következik e végtelen lény realitása.

Így az önbizonyosságon kívül az Isten való létezése is közvetlenül bizonyos. (Már abból, hogy én létezem s a leg-tökéletesebb lénynek = Istennek eszméjét bírom, szembetűnően következik, hogy Isten is létezik) ²⁾ s el van osztatva az igaz megismerhetőségnek legvégső akadálya is.

Midőn bizonyos vagyok Isten létéről, végtelen tökéletességéről és igazszeretetéről, tudom, hogy csupa csalódásra nem teremtethetem, s a dolgok úgy léteznek valóban a mint azokat képzelem, feltéve, hogy képzetem világos és tiszta. Tehát a legközelebbi egyszerű kérdés, melyre válaszolni kell: léteznek-e valóban dolgok kívülünk az érzéki észrevevés létök mellett bizonyít; a kétely megingatja a hitet s mélyebben kell a megoldás tekintetéből gondolkodni. Hogy dolgok kívülem valóban léteznek, az, az Isteneszméből, s az erre vonatkoztatott tökélytelenségünk ismeretéből következik: az Isten eszméből foly, hogy nem egyedül létezem, az Isten tökéletességéből, hogy tökéletlen korlátozott lény vagyok; tökéletlenségem

¹⁾ Az oksági elv oly szembetűnő és bizonyos, mint az én lényegemnek gondolkodó természete, mely nélkül képzetek nem is létezhetnének.

²⁾ E pontnál azután ismerteti Cartesius az Isten létét támogató argumentumokat; kimutatja hogy az Anselm-féle érvelés épen nem azonos az általa felvett bizonyítással, sőt míg amaz merő formálismus, az ő bizonyítása kétségtelenül bemutatja Isten valódi létezését.

(korlátozottság) belátásából hogy csak része vagyok az egésznek, és így nem is egyetlen létező Istenen kívül, hanem csak egy a többi között. *Tehát kívülem más lényeknek is kell létezniök.* Azután, a lényeket nagyrészt mint testeket jelenítjük. Nem téves-e eme képzetünk? Léteznek a testek? Hogy érzek, s érzéki képzeteim vannak az bizonyos; az is kétségtelen, hogy e képzeteknek valami módon létrehozatniuk kell. A létrehozó ok én magam nem lehetek ¹⁾. De Isten sem eszközölheti azok létrejöttét ²⁾; azért bizonyos, hogy ezen képzeteim egyedül a valóban létező testektől származhatnak; *tehát testek valóban léteznek.* És pedig gondolkodásomtól függetlenül, a testek más lények és létökre nézve az én létezésemre nem szorulnak; épen azért substantiák; – mert minden lény, mely léteére nézve másra nem szorul substantia, – de csak a szellemre nézve substantiák: a szellem és test egymásra vonatkoztatva substantia. Mert sajátlagos értelmében a szónak substantia az, mely léteére nézve semmi másra nem szorul, tehát ami teljesen független. Absolut értelemben az Isten substantia, a szellem és testek relatíve substantiák ³⁾.

Ezek után még a) az attributum és modus metaph. fogalmait fejtegeti. A substantiák – úgymond – egymástól lényegileg különböznek, egymást kizárják, de e lényeges különbség csak a substantiák nyilatkozásaiban ismerhető fel, melyek nélkül nem képzelhető. A substantiák lényeges saját-sága, szükségképes meghatározottsága az attributum; továbbá az attributumbau sokfelé határozomány lehetséges; s a substantia lényege a legkülönfélébb alakokban nyilatkozhatik meg; e különféle alakjai a lényeg-sajátságának a módusok⁴⁾.

b) A testek substancialitásából deducált ama kérdés fejtegetésére tér át: mik a testek lényegeiben? Ha a test

¹⁾ Mert bennem vagy az értelem vagy az akarat hozná létre a képzeteket; első esetben gondolnom, a másodikban akarnom kellene azokat. De ezek sokszor minden közreműködése nélkül, sőt akaratom e. len keletkeznek, tehát én nem lehetek a képzetek létrehozó oka.

²⁾ Mert ez esetben oly módon kapnám a képzeteket, mely előttem teljesen elrejtett; tehát képzetem eredetére nézve tisztába épen nem jöhetnék. Ez pedig ellenkezik az isteni tökélyekkel; ezt Isten nem akarhatja.

³⁾ Azért mondja Cartesius, hogy a substantia szó nem használható „univoce” az Istenről s a dologról egyaránt

⁴⁾ Például: a téralakok módosulásai a kiterjedésnek; a különféle képzetek a gondolkodásnak stb.

és szellem egymásra nézve substantiák, egymástól lényegeken különböznek, miben állbat a test lényege? Ha a test lényegét illetőleg, mindentől abstrahálunk, – mond Cartesius, – ami a testi existenciát meg nem semmisíti, misem marad hátra mint a tiszta anyag-kiterjedés, tehát a test lényege a kiterjedésben áll. A kiterjedés épen oly attribútuma a testnek, mint a gondolás a szellemnek: a gondolással szemközt csak egy világ létezhetik, és pedig anyagi végnélküli világ; ebben csak egyetlen anyag: a kiterjedés ¹⁾).

Vége c) ama problémát törekszik megfejtetni, mely a szellem és test ellentétes substantiának természetével mintegy ellenkezőleg merül fel, t. i. miképen lehet és kell az emberi szellemben előforduló azon jeleneteket értelmezi, melyek a szellem meghatározott lényegében a tiszta gondolásban kellő magyarázatokat nem találhatják. Ezen tényadatokat a rideg dualismus álláspontján megfejtetni lehetetlen, sőt az értelmezés a test és a lélek összeköttetését követeli, mint a mely egyedüli alapon lehetséges csupán a test. és szellem állapotainak összefüggését kimagyarázni. Vannak képzeink, belső érzelmeink, – mondja Cartesius, melyek ellenállhatlanul meggyőznek arról, hogy kívülem testek léteznek, s hogy magam is birok testtel, melylyel a legszorosabban össze vagyok kötve, úgy hogy vele együtt egyetlen lényt képezek. A szellem és test, bár sarkolatosan ellentettek, bizonyos tekintetben szorosán összekötvék ²⁾). Miképen kell gondolni emez összeköttetést? A lélek – mondja erre nézve Cartesius – nem tekinthető életelvnek, nem is alapfeltétele az életnek, sőt ellenkezőleg az élet alapja a lélek összeköttethetésének a testtel. Az élet pusztá mechanizmus; s a halál nem azért áll be, mert talán a lélek elhagyja a testet, ellenkezőleg mert a test főorgánuma nipgromlott – válik el a lélek a testtől. Diís Cartes egész physiologus elméletét *Harcey* felfedezésére a vérmozgásról alapítja oly módon, hogy a vérmozgásból s melegségből tisztán mechanice vezeti le az állati-test életfeltételt (factorait); hogy a vér legfinomabb s mozgékonyabb részei (életműiéin) – melyek a szívben

¹⁾ L. priiicipia philosophiae 11. – Egyéb physikai tételei, bölcséletévé aláveudelt jelentőséggel bíruak.

²⁾ Des Cavtes emez összeköttetés legbiztosabb jelét a szenvedélyekben találja, azért t'irgyalja oly különös gonddal ezeket, mint alapjait amaz összeköttetésnek.

mintegy destillatio által képződnek – az agyhoz, innen az idegekhez vezetettvén eszközlik a mozgást; mire nézve az emberi élet ilyen tiszta mechanicus folyamoknak összekötése, a test pedig egy complicált gépezet, egy egységes egész (szétoszthatlan). S csak a részeiben ily szorosan összefüggő, tehát élőtestben lakhatik a lélek, és pedig összekötöten az egész organismussal, mégis úgy, hogy emez organismus egy különös része képezze azon orgánt, mely a test és lélek összeköttetését eszközli ¹⁾. Ez orgán pedig vagy a szív, vagy az agy, mert ezen orgánumok szervei azon élettényezőknek, melyekkel a lélek specialite-r össze van kötve, sőt mivel a testet és lelket összekötő működés az agytól származik, sajátlagos szerv gyanánt – vagy mint Des Cartes kifejezi, – a lélek lakhelye gyanánt csak is az agy tekinthető. De nem az egész agy, hanem csak az agy azon: része, mely emez organban a centrumot közezi, azon rész, hol az agy két része, az első és utórész mintegy összetalálkoznak, az úgynevezett conarion ²⁾. Ez azon hely, hol a lélek közvetlenül érintkezik a testtel, hol az érzések egyesüjnek, hol egyszersmind a benyomások lelki-tárggyá válván, a lélektől felfoghatók és jeleníthetők.

Ezek Des Cartes bölcseleti rendszerének főbb gondolatai. Minden esetre felette jelentékenyek a gondolkodás történetében, mert nem csak új korszakot nyitottak meg, hanem az összes későbbi bölcseletek gyökerét is magukban birtak. Mintegy alapot képeztek, melyre biztosan építhette az utókor fejlett gondolkodása, az összes művelődésre nagy horderejű systemáit.

Különösen: 1-ször Nagy érdeme az Cartesiusnak, hogy a scholastica által annyira megszilárdított és táplált előítéletes gondolkodás megjavítását tűzve czélul, mindjárt bölcselete kezdpontján az igaz tudás megalapítására irányz ott dubitátíot oly nélkülözhetlen tényezőnek vallja, mely nélkül minden

¹⁾ Mert a léleknek minden esetre összeköttetésben kell lenni azon élettényezőkkel, melyek sajátlagos alapjai az érzésnek és mozgásnak, mint az organismus egyéb részeivel. Mert a test és lélek közötti összeköttetés épen abban áll, hogy a testi érzetek képzeteket ébresztenek a lélekben, ez állapotok pedig csak amaz élettényezők (esprits animaux) közvetítése által eszközöltetnek.

²⁾ Emellett pedig ama psych. érvet hozza fel, hogy egyedül a conarion egyszerű s nem kettőzött orgau az agyban, tehát egyedül csak ez által lehetséges egyszer jeleníteni a tárgyakat.

philosophálás lehetetlen. Hogy küzd a kor tudását és ki-fejlődhetését annyira veszélyeztetett üres formalizmus – és dogmatizmus ellen, – s ezekkel ellentétben a tudatos be-látást törekszik minden áron érvényre juttatni. 2-szor Nem hagyható méltatás nélkül, – mert elődei fölé helyezte Car-tesiuszt, – az annyira jelentékeny mathematicai módszer be-hozatala s megalapítása sem, mint a mely által szintén előbbre vitetett a tudományosság. –Végre 3-szor az öntu-datosság primeipiúmiáiak érvényre juttatása is oly néz-pont, mely nézve csak elismerőleg nyilatkozhatunk Cartesius böl-cseletéről.

Azonban – más felől – nem téveszthetők szem elől a rendszer egyes hiányai sem. Mert;í,-ször. A substantia fogalom definitiója következtében felvett abstract elválasztása a létezőknek, teljesen lehetetlenné teszi' a létezők tapasztalati összeköttetésének értelmezését; mert az egész bölcseletet eme dualizmus töri keresztül: a végtelennek viszonya a végeshez kimagyarázhat]an; a – véges, de ellentétes substantiák – szellem, anyag, – viszonya pedig éles ellentmondásba vég-ződik. Mert ha az isten ama dualizmus értelmében, különbözik a lényektől, akkor mikópen jutott a szellem az Isten eszméhez? honnan vették a testek a mozgást? A szoros du-alizmus semmi féle egymásrahatást sem engedhet meg; tehát a szellem (nem különbözhetvén oly módon az Istentől, mint a substantia fogalma követelné): nem substantia. 2-szor. A szel-lem és anyag *éles* ellentéte mellett lehetetlen ezek valódi egyesülését – az emberben – értelmezni. Midőn a tagad-hat lan tényadat mégis e mellett bizonyít, lehet-e a felvevést helytelennek nem ismerni? De mégis legszembetűnőbb 3-szor az ellenmondás akkor, midőn a test és lélek kölcsönhatásának magyarázatánál Cartesius, az agyvelő centrumát jeleli ki a lélek lakhelyéül. Ha a gondolkodó substantia az agyvelőt érinti, nem lehet akkor többé szó teljes függetlenségről a testtől, nem substantialtásról. A léleknek lekötése valamely testhez – a lélek materialisáiásával és meohanisálásával.

Azért a gondolkodás tovább fejlesztésénél, minden törek-vésnek vagy oda kell vala irányoztatni, hogy a megtartott alapon (dualizmus) valami módon kiegyenlítésék ez ellenmondás, vagy felhagyni az alappal, s más irányban keresni megoldást.

– Geulinx és Malebranche illetőleg Spinoza bölcseletei tekinthetők e nemű kísérletek gyanánt.

1) Geulinx¹⁾ – egyike a legnevezetesebb Cartesianusoknak – Des Cartes ellentmondó gondolatainak megjavítását, tehát a rendszer tovább-fejtését tette feladatává. *Metaphysicájában* – *Metaphysica vera*. Amst. 1695 – a Cartesius-féle „*cogito ergo sum*” elvet véve kiindulási pontul kifejti, hogy az emberi öntevékenységnek nem lehet egyőbb criteriuma csak az öntudat, hogy öntudatlan öntevékenység lehetetlen, tehát oly működés, melyről nein tudom miképen történik, nékem nem tulajdoníthatatik – *Quod nescis quomodo fiat, id non facis*. – *Metaph. I. V.*” – pl. az önkénytelenül támadt érzéki érzetek (melyek nem tudom mi módon keletkeztek) az én gondolkodásomtól és akaratomtól teljesen függetlenek. Azért mondja Geulinx reflektálva Cartesius elméletére, a test s lélek kölcsönhatását illetőleg, hogy a test és lélek között sem lehet természetes összeköttetés, s ha valami változás történik a testben vagy a lélekben, a lélek, illetőleg a test által, e változásra nézve egyik sem lehet *causa efficiens*, hanem csak *causa oeeasionalis*. Geulinx kimutatja, hogy a test és lélek kölcsönhatásának tényadatát lehetetlen természetes úton és okokból kimagyarázni. Hogy a test állapotait, változásait nem lehet a lélekre mint okra visszavezetni s viszont; hogy a *philosophia* a tapasztalásnak e *pontra* vonatkozó – látszó – tényadatát: a test reális összeköttetését el nem fogadhatja. Hanem a dolog úgy áll, hogy midőn az én testi szervemben valami behatás keletkezik – ez alkalommal a lélekben is megfelelő érzés hozatik létre; viszont az én akaratom nyilatkozásánál megfelelő mozgás származik testi szerveimben. Azonban a tökéletes harmonizálás kizár minden természetes közvetítést, ez egy csodálatos összeegyezés melyet természetes módon teljes lehetetlen értelmezni.

A test és lélek összeköttetése, – úgymond Geulinx, – a lehető legnagyobb csoda a világon; mert megfoghatlan miként egyezhetnek össze: akarat és mozgás, behatás és képzet. Hogy ez én akaratomra a test mozgásba jön, ez nem kevésbbé

¹⁾ Életkörülményeiről keveset tudunk. 1625-ban született Antwerpenben, löveni egyetemen tanult, skésőbb mintegy 12 évig tauárkodott. Innen – Löwenből – nem tudni miért Leydenbe futott, s itt mintaphil. tanára 1669 meghalt.

csodálatos, mintha az egész világot mozgásba hoznám ¹⁾. Honnan mégis a tapasztalás által támogatott összefüggés? Ha a test és a lélek egymástól egészen függetlenül léteznek, összeköttetésük alapját magukban nem birhatják; hogy kell értelmezni a szoros összefüggést? Az összeköttetést, – mondja Geulinx, – az Isten eszközli; Isten az, a ki a test állapotainak alkalmával megfelelő lelki állapotokat, s viszont, hoz létre. Isten az, ki mint mindenható akarat, mint tiszta gondolkodó abszolút lény, szellem, ens a se a testet a lélekkel összeköti ²⁾.

2) Malebranche szintén a dualismusból előszármazott nehézségeket törekszik lehetőleg kiegyenlíteni. Bölcséletének alapkérdése: mikép lehetséges a dolgok megismerése, ha igaz, hogy a test és lélek egymást kizárják, dualisticus alapon, egyszersmind egymódon Geulinx occasionalismusával kifejti Malebranche, hogy sem a szellem, sem a test, nem lehet causa efficiens, hanem csak egyetlen igaz okság létezik az Isten. Az isteni akarat az általános világtörvény, ez eszközli az állandó rendet, sőt a test és lélek összeköttetését is az emberi létezésben, de oly képen, hogy a lélek egyesítve legyen ugyan a testtel, de alárendelve nem. – Különösen a test és lélek összeköttetésére nézve azt állítja, hogy ama összeköttetés saját vétünk folytán jött létre, miáltal elveszte a lélek eredeti függetlenségét, s áldozatul esett a testnek, úgy hogy most kettős összefüggésben áll: 1-szor az Istennel, kitől közvetlenül függ, s 2-szor a testtel, melytől nem függ sőt megkell szabadulnia. Továbbá, – ezzel kapcsolatban, – a testtel való közelebbi összeköttetést mondja minden tévedés alapjául, mert ezáltal történik, hogy nem azt vesszük észre, a mi a dolog lényegében, hanem csak ami előttünk jelenkezik. Bár végelemzésben mégis a vétek alapja minden tévedésnek, elannyira miként a tévedésből szabadulni csak is a vétek teljes megsemmisítése, tehát az Istennel való közvetlen összeköttetés által lehetséges.

És e tétel, hogy az ismerés csupán mint felvilágosítás

¹⁾ E tétel mutatja, mennyire ismerte Geulinx saját álláspontját. A szellem és anyag összeköttetése nála oly csodálatos: miként a testre hatni nem kisebb dolog, mint az egész világot mozgásba hozni.

²⁾ Ezen elmélet neveztetik a metaphysicában, hypothesis causarum occasionalium"-nak szóval: occasionalismusnak.

(Erleuchtung) lehetséges, hogy mi a dolgokat Istenben látjuk sarkpontja Malebranche bölcséletének, ennek phil. deductiója a főfeladat. Erre nézve veszi kutatás alá az emberi ismeretet. A különböző ismereti tárgy szerint négy kört különböztet meg: Istennek, saját szellemünknek, más szellemeknek, s a testnek ismeretét; s kimutatja, hogy 1-ször, az Istenismeret eredeti ismeret, mert a legtökéletesebbet s végtelent a tökéletlen s végestől lehetetlen leszármaztatni; hogy 2-szor, a szellemnek megismerhetése per analógiám, az önismeret, 3-szor, csak belső észrebevés által, a test ismeret pedig 4-szer, mert anyagi természetű, csak ideák által, melyek a test lényegét tisztán s világosan kifejezik, lehetséges. Csakhogy itt megfejtendő, honnan bírják az ideák eredetüket? Az ideákat, mondja Malebranche, a lélek vagy a külvilág, vagy saját-működése, vagy Isten által bírhatja. Mivel azonban az első feltevés nem lehetséges, mert ez esetben a test saját mozgásánál fogva változást hozhatna létre a lélekben, s így nem lehetne sarkalatosan ellenkező természetű, – a második lehetőség pedig, hogy t. i. a lélek teremti az ideákat, vagy mint tulajdonságot (a gondolás módosulását) bírja, szintén helytelen, (mert: a lélek nem bír teremtő erővel, tehát lehetetlen létre hoznia az ideákat; de természetes tulajdonságaihoz sem tartozhatnak ezek, mint pl. az öröm és fájdalom érzetei stb. mert miként volna lehetséges az éles ellentét mellett, hogy a lélek természeténél fogva bírja az ideákat?) nincs egyéb hátra, minthogy Istenre vezessük vissza az ideák eredetét, de nem úgy, hogy Isten talán bele teremtette az ideákat a lélekbe, mert az teljes lehetetlen, a véges lélek az ideák végtelen sorát magában nem bírhatná, sem oly módon, hogy egyenkint, – kellő alkalomkor, – hozza létre a lélekben őket, mert hogyan gondolhatnánk a tárgyakat ideák nélkül, hogyan akarhatnánk azokat jeleníteni? Hanem mivel az ideák csak Isten által, s Istenben lehetnek, s az isteni lényegből a mi lelkünkbe semmi módon sem ültethetnek át: mi a dolgokat Istenben látjuk (ismerjük meg). Ez az egyedül lehető álláspont az igaz megismertetésre: Isten az ideák lakhelye, az általános mindent alkotó lényeg egyedüli tárgya az ismerésnek és akarásnak, mivel minden egyéb dolog csak is az Istenség módosulása.

Des Cartes iratai közül első látott napvilágot a Discours de

la méthode, pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences, egyidőben az *Essays philosophiques* (Dioptrique, Météores, Géométrie) Leydon 1637. cz. irattal. Latin nyelven írt műve: *Meditationes de prima philosophia, ubi de Dei existentia et animae immortalitate agitur; his adjunctae sunt variae objectiones doctorum virorum in istas de Doo et ariima demonstrationes* (Crateriustól Antwerpenben, párisi tudósoktól Mersenne által összegyűjtve, Hobbestól, Arnaudtól, Gassenditól, és végre különböző theologok- és bölcsészektől) cum responsionibus auctoris, Parisban 1641-ben jelent meg. Összes bölcséletének rendszeres előadása Renati Descartes *principia philosophiae* Amst. 1644 című munkában foglaltatik. Egyéb művei: *Epistola Ren. Descartes ad Gisbertum Voétium* Amst. 1643; *les passions de l'ame* Amst. 1650. Több értekezése és levele halála után adatott ki, nevezetesen Claude de Clerselier által, ilyenek: *Le monde on de traité la lumière* Paris 1664 és 1667, mely irat Galilai elítéltetése miatt nem láthatott napvilágot Descartes életében; *traité de l'homme et de la formation du foetus* Par. 1664; *Briefve, Par. 1657-67: Régies pour la direction de l'esprit; Recherche de la vérité par les lumières naturelles* Amst. 1701. A *Discours de la méthode* hat fejezetre van osztva: a. *Considerations touchant les sciences*; ebben azt beszéli el, hogy a mennyiségtanon kívül mennyire kielégítetlenül hagyta őt minden tudomány, b. *Priücipales régies de la méthode*; ebben módszerét fejti ki, négy method. alaptételt állít le, ezek: 1. Semmit sem tartani igaznak, ami szembetünőleg nem ilyen vagyis minden kételyt kizárólag nem tűnik fel isi elairement et si distinctement, que je n'eusse aucune occasion de le mettre en doute). 2. Minden nehéz feladványt lehetőleg részeire osztani. 3. Rendszer illeg gondolkodni, vagyis a legegyszerűbb- és könnyeubről successiv haladni az összetettebb- és nehezebbhez 4. Az adatok teljes elszámítása által biztosítékot szerezni az iránt, hogy mi sem lett átnézve, c. *Quelques régles de la morale, tirées de cetté méthode*; ebben egyes erkölcsi szabályokat hoz fel, melyeket saját használatára képezett: ilyenek: hogy kiki kövesse saját hazájának törvényeit és szokásait, a vallást melyben neveltetett, s a gyakorlati életben általán mérsékelt élet-szabályoknak hódoljon; hogy szilárdul határozza el magát, életét esze kiművelésének s tud. igazságok felfedezésének szentelni, d. *Raisons qui prouvent l'existence de Dieu et de l'ame humaine, on fonderaent de la metaphysique* e. *Ordre des questions de physique*; e két pont alatt azon tanítmányának alapjait adja, melyeket később *Meditationes* és *Princip. philos.* irataiban fejtett ki. f. *Quelles choses sont requises pour aller plus avant en la recherche de la nature*; ebben a természettan kifejtésére s alkalmazására vonatkozó eljárást ismerteti.

Meditationes de prima philosophia iratában az Isten létét, s a léleknek önálló, a testtől független létezését igyekszik bebizonyítani. E mű rövid tartalma következő: Az első elmélkedésben azt mutatja ki, hogy mindenről kell kételkedni, csak az egyről nem,

hogy gondolkodunk. Érzékeink csalnak, az álom csal hamis képei által s egyáltalán nem tudhatja az ember, hogy minden amit észrevesz és valónak tart, nem pusztán képzelet-e vagy csalódás. Mi tehát a teendő? Erre felel második elmélkedésében; valamint úgymond, Archimedes csak egyetlen szilárd pontot kívánt, hogy az egész földet kimozdíthassa, úgy itt az a földlog hogy egy oly tételt lehessen találni, mely teljesen bizonyos és kétségtelen. És ilyen tétel tényleg van, a cogito ergo sum. Csak a gondolkodás bizonyos rám nézve, én res cogitans vagyok – ez kétségtelen tény. Nonne ego ipse sum qui iam dubito tere – de omnibus, qui nonnihil tamen intelligo, qui hoc uimm verum esse affirmo, nego caetera, cupio plura nosse, nolo decipi, multa vel invitus imaginor, multa etiam tamquam a sensibus venientia animadverto? Én magamat mint gondolkodó lényt jobban ismerem, mint a körülém levő dolgokat. A harmadik elmélkedésben az isten-ismeretről beszél. A cogito ergo sum ismeret igazságát úgymond Descartes, nem biztosította egyéb minthogy lehetetlennek kell tartani, hogy az amit oly tisztán és világosan felfogok mint ama tételt – igaztalan legyen; mire nézve szabályként állhat illud omne esse verum, quod valde clare et distincte percipio. Csak egyetlen lehetőség dönthetné meg e szabályt, ha t. i. egy oly lény léteznék, mely felettem hatalommal bírva, engem mindenben félrevezetne; mi alkalmat szolgáltat Isten létét tüzetes kutatás alá veiuui Ezt következőkép eszközli: gondolataim úgymond részint képzetek részint akaratnyilvánulatok és érzelmek, részint ítéletek. Igazság es tévedés csak ítéletben foglalható, a képzet magában téves nem lehet. A képzetek háromfélék: *ideae aliae innatae*, *aliae adventitiae*, *aliae a ma ipso factae mihi videntur*. Az elsőkhöz tartoznak a dolgok, az igazság s a gondolkodás képzetei, melyeket saját lényegemből mcritek; a második osztályba az érzéki észrevéések; a harmadikba a költött képzetek. De csak egyetlen út van a képzetek természetéből következtetést vonni arra nézve, hogy azok valamely kívülem létező tárgytól származtak-e vagy nem. A képzetek ugyanis különféle mértékben bírnak oly realitással vagyis tökélyfokkal, ahol tehát képzeteim realitása oly nagy, hogy az én realitásaim vagy tökéletességem mértékét felülhaladja, ott már kétségtelen, hogy kívülem létező más lényt kell mint okot gondolnom ama képzetek kimagyarázására. Már én véges lény vagyok, a végtelen képzetével tehát semmi áron sem bírhatnék, ha nem léteznék egy végtelen lény, mely ama képzetet belém oltotta E végtelen lény az Isten. Isten szükségképes tulajdonságai közé tartozik az igazságszeretet (*veracitas*); melynél fogva Isten nem csalhat. Velle fallére vel malitiam vel imbecillitatem testatur, nec proinde in Deum cadit. E tulajdonságból vonja azután Descartes azon következtetését (a negyedik elmélkedésben) hogy összes tévedéseink oka csak abban lehet, hogy akarati erőnk tovább hat, mint belátásunk, tehát Afelett is mondok ítéletet, mi értelmi belátásunk körén kívül esik. Amint tisztán és világosan átlátunk, az szükségkép igaz, különben Isten nem lehetne igazság szerető. Ötödik elmélkedésében a világos

ismereteket számítja elő, ide tartoznak: a térbeli kiterjedés ismeretei s az összes math. tételek. Itt adja elő azon argumentumát is Isten léte mellett, hogy épen oly módon, amint a háromszög fogalmából következik, hogy belsőgeinek összege egyenlő $2R$, következik Isten természetéből is, hogy létezik; ugyanis Isten alatt a legtökéletesebb lény értendő, a tökéletességekhez pedig a létezés is tartozik ez pedig Isten lényegétől elválaszthatlan. Végre hatodik elmékedésében azt mutatja ki, hogy testek valóban léteznek; következteti ezt azon világos és tiszta ismeretből, melylyel a testekről s a kiterjedésről birunk. Abból pedig, hogy a gondolásról is tiszta és szabatos ismeretünk van, s e működésnél semmi testi közreműködést sem észlelünk, a lélek önálló és közvetlen létezésére von következtetést. – A gondolatmenet az egész munkán keresztül analytical, mert Descartes szerint csak ez felelhet meg a feltalálásnak; a syntheticai előadás kevésbé alkalmas metaph. tárgyalásokra. *Principia philosophiae* művében négy fejezetben: de principiis cognitionis humanae, de principiis rerum materialium, de mundo aspectabili, de terra értekezik. Rövid ismételése után a *Meditationes* iratban felállított alaptételeknek, bölcsészeti rendszerét, különösen természettani nézeteit várolja. Legjelentékenyebbek az ismeretek tisztasága és meghatározottságáról s a substantiákról adott definiíciói. A perceptionem, cui certum et indubitatum iudicium possit inniti, non modo requiritur ut sit clara, sed etiam ut sit distincta. Claram voco illam, quae menti attendenti praesens et aperte est, sicut ea clarea nobis videri dicimus, qua oculo intuenti praesentia satis tortiter et aperte illum movent; distinctam autem illam, quae cum clara sit, ab omnibus aliis ita seiuncta est et precisa, ut nihil plane aliud quam quod clarum est, in se contineat. Princ. phil. 1. 45. – Az örök igazságokhoz (aeternae veritates) számítja a következő tételeket: e nihilo nihil fit; impossibile est, idem simul esse et non esse; quod factum est, infectum esse nequit. is qui cogitat, non potest non existere, dum cogitat – A dolgokat két nagy osztályba osztja, in genus rerum intellectualium sive cogitatarum, hoc est ad mentem sive ad substantiam cogitantem pertinentium; és in genus rerum materialium sive quae pertinent ad substantiam extensam, hoc est ad corpus. A gondolkodó substantiához tartoznak: a perceptio, volitio, onmesque módi tam percipiendi quam volendi; a kiterjedt substantiához: a magnitudo sive ipsa extensio in longum, latum et profundum, figura, motus, situs, parti mii ipsarum divisibilitas et talia. – A substantia fogalma szerinte következő: Per substantiam nihil aliud intelligere possumus, quam rem quae ita existit, ut nulla alia re iudicet ad existendum. Et quidem substantia, quae nulla planere indigeat, unica tantum potest intelligi nempe Deus; ... etque ideo nomen subst. non conveit Deo et illis (aliis subst) univoce..., possunt autem substantia corporea et mens sive subst. cogitans creata sub hoc communii conceptu intelligi, quod sint res, quae solo dei concursu egent ad existendum. I. 48-52. Egyéb részletei o műnek inkább természettani mint bölcsészeti érdekűek; csak

az említhető még fel, hogy a lelki élet körében mindazt, ami némi vonatkozást tüntet fel a testre, tisztán mechanikai utón magyaráz. A test és lélek kölcsönhatásának értelmezésére Isten közvetítését (*concurus v. assistentia Dei*) veszi fel.

Passiones aniinae cz. értekezése egy phys.-psychologicus jellemű kísérlet az indulatokat kimagyarázni. Hat u. n. primitív indulatból, melyek a csodálat, szeretet, gyűlölet, vágyódás, öröm, szomorúság, igyekszik a többit valamennyit levezetni. Legtökéletesebb indulat, az értelmi szeretet Isten iránt. Az erény a szenvedélyeknek legyőzése bölcseség által, mint amely az észszerű tevékenységből keletkezett élvezetet eleibe teszi minden elsőb élvezetnek.

A Cartesianismus történetét bőven tárgyalják: Fr. Boullier. *Histoire de la philosophie Cartésienne*, Paris et Lyon 1854; Heinr. Bittér, *über den Einfluss des Cart. auf die Ausbildung der Spinozismus*, Leipz 1816; H. C. W. Sigwart, *über den Zusammenhang des Spinozismus mit der Cart. Philos.* Tübingen 1816; H. Gr. Hotho, *de philos. Cartes. dist.* Berol. 1826; Carl Scharschmidt, *Des Cartes und Spinoza, urkundliche Darstellung der Philos. Beider*, Bonn 1850; J. N. Huber, *die Cartes. Beweise vom Dasein Gottes*, Augsb. 1854; Joh. Heinr. Löwe, *das specul. System des Kéné Des Cartes seine Vorzüge und Mängel*, Wien 1855; Schmid aus Schwarzenberg, *liené Descartes und seine Reform des Pphilosophie*, Nördlingen 1859; Chr. A. Thilo, *die Religionsphil. des Des Cartes in Zeitschrift für exacte Philos.* III. Leipz. 1862; E. Laisset, *précurseurs at disciples de Des Cartes*, Paris 186^; Jul. Baumann, *doctrina Cartesiana de verō et falso explicata atque examinata, dist. inaug.* Berol. 1863; Ludv. Genkrath, *de connexione, quae intercedit inter Cartes. et Pascaliū*, Braunsberg 1868 (Programm); ezeken kívül Buhle, Tennemann, Ritter, Feuerbach, Erdmann, Fischer, Ueberweg, Schwegler etc. bölcsészettörténeteik. -

Követői voltak: Reneri és Regius Utrechtben; R a e y; Heerebord, Heidanus Leydenben s több hollandi tudós; Franciaországban több oratorianus és jansenista, különösen A n t. Arnauld (*Objectiones quartae, ouvres complètes*, Lausaii. 1775-83) Pierre Silvain Regis (1632-1707, *cours entier de la philos.*, Paris 1690); Pierre Nicole (1625-95, *essais de morale*, Paris 1671-74, *ouvres mor.*, Par. 1718); Balt. Bekker (1604-98, *de philos. Cartes. admonitio candida et sincera*, Wesel 1668); J. Clanberg (1625-65, *Logika vetus et nova etc*, Duisb. 1656; *opera philos.*, Amst. 1691) és mások.

Részben barátságos, részben ellenes viszonyban állottak a cartesianismussal: az u. n. mysticus philosophok: Blaise Pascal (1623-62, *Lettres provinciales*, Cologne 1657; *Pensées sur la religion* 1669, Amst. 1697; *Oeuvres. á la Haye* 1779 kiadta Bossut hat köt. Par. 1819; *Opuscles philos.* Par 1864. Bőven tárgyalnak róla: Kerm. Reuchlin, *Pascals Leben und der Geist seiüer Schriften*, Stuttg. und Tüb. 1840; A Neander Cousin, *Études sur Pasc.* 5 ed. Par. 1857; Havet, *Pansées publ. dans leur texte authentique*

avec une introduction, des notes et des remarques, Par. 1866; Maynard, Pascal, sa vie et son caractère, Par. 1850; Oscar Ulbrich. de Pascalis vita. dist. inaug. Bonn. 1866. – Pierre Poiret (1646-1719,) Cogitationes rationales de Deo, anima et malo, Amst. 1677; Oecon. div. Amst 1687; De eruditione triplici: solida, superficialiaria et falsa, Amst. 1692; Fides et ratio collatae ac suo utraque loco redditae adversus principia J. Lockii, Amst. 1707; Opera posthuma, Amst. 1721). Kalph Cudworth (1617-1688, The true iktellektual system of the universe, wberlein all the reason, and the philosophy of atbeism is confuted, London 1678). Henri More platonikus és cabbilista, ki 1648 évben leveleket is váltott Cartesiussal s különösen Des Cartes kizárólagosan mech. természettana ellen polemizál. Huet 1630-1721, Censura phil. Cartes. Paris 1689; Nouveaux Mémoires pour servir a l'histoire da Cártrtesianisme, Paris 1692. Pierre Bayle (1647-1706, Oeuvres diverses á Já Haye 1725-31; scepticus).

Ellenesei közül jelentékenyebbek: Hobbes (1588-1679); művei: Elementa philos. de cive, Paris 1642 később bővitve Amst. 1647; Leviathan or the matter, from and authority of government, London 1651; Human nature or the fundamental elementi of policy, Lond. 1650; De corpore politico or the elements of law morál and political, Lond. 1650; Quaestiones de libertate, necessitate et casu, Lond. 1656; Elementorum philos. sectio I. de conpore, Lond 1655 (angolul), sectio II. de Nomine, Lond. 1658 (angolul), a harmadik fejezet a fenébb említett mű: de cive. – A pbilosophiátmintaz okozatoknak az okokból levezetett ismeretét definiálja, s főczéljaként Loekéval egyetértve a gyakorlati használatot említi. Tárgya pedig a bölcsészeinek, minden dolog vagy tett; midőn azonban megjegyzendő, hogy a tett fogalmát a substantia fogalmával azonosítja s szerinte egy testetlen substantia képtelenség. A testek folytatja tovább, vagy természetesek vagy művészetiek, mely utóbbiak között az államtest (államszervezet) a legfontosabb; mire nézve a philosophia is kétféle: natural és civil philosophy. Kiindulási pontul az alapfogalmak meghatározását veszi, milyenek: tér és idő, dolog és tulajdonság, ok és okozat, ezek definitióinak foglalata a phisosophia piima. Ehhez csatlakozik a Physica és Anthropologia. A physieábau a testekről, anyagról beszél, s minden folyamatot a mozgásokra vezet vissza, az állatok és ember érzékei is mozgások által nyernek ingert, mely aztán az agyhoz s ebből a szívhez vezetetik s az érzést eredményezi. Az érzésektől származik minden ismeret. A gondolkodás nem egyéb mint a képzetek összekapcsolása és szétválasztása, összeadása és levonása; szóval számolás. Anthropológiájábau az embert veszi tárgyalás alá; nem tekinti természeténél fogva társas lénynek (*ζῷον πολιτικόν*) mint Aristoteles, ellenkezőleg uz eredeti természeti állapotot mint bellum omnium coitra omnes tartja: melyből csak lassankint fejlődött ki és pedig kezdetben absolut jellemű állam. Terjedelmes ismertetési találhatóni Hobbysról Önéletrajzában (the life of Thomas Hobbes,

written by himself in a latin poem and translated into english, Lond. 1860). nemkülönben Radulph Bathurst által kiadott műben: Th. H. Angli Malmesburiensis vita, Carolopoli apud Eleutherium Anglicum 1861; Heinr. Nüscheler monographiájában az ő államelmélete felett (kiadta Kym Zürichben 1865). J o s. Glanwill, Scep sis scientifica, or confest ignorance, the way to Sciency, an Essay of the vanity of dogmatizing and confident opinion, London 1655 és De incrementis scientiarum Lond. 1670 cz. irataiban. Különösen Aristoteles és Descartes ellen harczol. – Petr. Gassendi (1592-1655) egyike kora legkitünőbb tudósainak, Bayle joggal nevezi a legnagyobb tudósnak a philosophok között, s a legnagyobb philosophnak a tudósok között. Aristoteles és Descartes ellenében az epicureismushoz csatlakozott; Descartessel élénk vitát folytatott, melyben a cartesianismusra vonatkozó ellenvetéseit adja elő. E vitatkozásról bőven tárgyal: Baillet, Vie de Mr. des Cartes V. 5. – Ger. de Vries dissertatiuncula historico-philosophica de Een. Cartesii Meditationibus a Gassendo impugnatis, Traj. ad Rhen. 1691. Élettörténetének legkimerítőbb kútforrása gyanánt szolgálnak saját levelei műveinek hatodik kötetében; nemkülönben Sorbier, de vita et moribus P. Gassendi; Sorbier magát testem oculatum, amicum, fidum, discipulum veterem gyanánt mutatja be, élettrajza tehát bítelesnek tekinthető; Bugerel, Vie de Petr. Gassendi, Paris 1737; ebben azonban több téves nézet foglaltatik; Lettre critique et historique a, l'auteur de la vie de P. Gassendi, Par. 1737; Brucker, hist. crit. phil. Bnhle, Lehrb. der Gesch. der Phil. VI. 2 rész Gött. 1801. – Theologiai és aristotelesi állásponton különösen Gisbertus Voigtius (utrechtli tanár, Descartes bölcseletét nyilvánosan vallástalanság- és atheismusról vádolta); Bourdin (Objectiones sept) Daniel (voyage du monde des Descartes, Par. 1691: nouvelles difficultés proposées par un Péripateticien, Amst. 1694) és mások harczoltak ellene, sőt Rómában 1663 évben iratai az Index librorum prohibitorum-ba is felvételtek; 1671-ben pedig kir. parancs folytán a párisi egyetemen tanainak előadása tiltatott be. Egyébként Descartes nemcsak mint philosoph, de mint mathematicus és phisicus és nevezetes. A mathem. terén főérdeme az elemző mértan megalapítása, mint phisicus a fénytörés, a lég nehézségének meghatározása által tett szolgálatot: azonkívül a világtestek keletkezéséről s a fényről is állított már iel elméleteket, melyek eleve a Newtonianusoktól félreismertettek ugya.n, de íúyges, Euler, Kant, Laplace által érvényre emeltettek. Végre nem dolgozott siker nélkül az anatómia terén sem. -

Geulinx művei: Logica fundamentis suis, a quibus haetenus collapsa fuerat, restituta, Lugd. Bat. 1660, Amst. 1698; Metaphisica vera et ad mentem Peripateticorum, Amst. 1695; *Ἰνωδιθεωρητοϋ* t. Ethica, Amst. 1665, Lugd. Bat. 1675; Physica vera 1698; ezeken kívül commentárok Descartes Principia művéhez, Dordraci 1691 és 91. -

Malebranche művei: Nic. M. de la recherche de la

vérité ou l'on traité de la nature, de l'esprit de l'homme et de l'usage qu'il doit faire pour éviter l'erreur dans les sciences, Par. 1675; Conversations métaphysiques et chrétiennes 1677; Traité de la nature et de la grâce, Amst. 1680; Traité de morale, Kotterd. 1684; Méditations métaph. et chrétiennes 1684; Entretiens sur la métaphysique et sur la religion 1688; Traité de l'amour de Dieu 1697; Entretiens d'un philosophe chrétien et d'un philosophe chinois sur la nature de Dieu, Par. 1708; Oeuvres, Par. 1712. – Böven tárgyalnak Malebrancheról: Boullier, hist. de la philos. Cartésienne; Blampignon, étude sur Mai; d'après des documents manuscrits, suivie d'une correspondance inédite, Par. 1862; Gh. A. Thilo, über Mai. religions-philos. Ansichten (Zeitschr. für ex. Phil. 1863); Aug. Damien, étude sur la Brugère et Mai., Par. 1866; B. Bonieux, expensur Mai. sententia de causis occasionalibus, diss. Lugd. lit. fac. prop. Clermont 1866; Buchle, Lelirbuch d. Gesch. d. Phil. VI. 2. Gött. 1801 és mások.

III.

Spinoza.

Geulinx és Malebranche tendenciája Cartesiussal azonos alapon oldani meg a rendszer ellenmondásait, nem csak nem vezetett kívánt célhoz, sőt (a természet-feletti módon gondolt értelmezés) még szembetűnőbbé tette a hiányokat, s helyes megoldás tekintetéből egész más álláspont felvételére utalt. Azon álláspont felvételére, mely úgyis e kísérletek természetében gyökerezett, s csak következetes kivételre szorult – s ez a monisticus álláspont. Ugyanis midőn Des Cartes dualismusa értelmében, nem tudta a test és lélek egymásra hatását kimagyarázni, Geulinx és Malebranche pedig, – mert a megtartott alapon akartak helyes megoldást eszközölni, természet-ellenes teoriákra jutottak: csak természetes, ha a tovább fejlődött gondolásban éppen amaz alap (dualismus) esik el, s Des Cartes téves elmélete ellenében a substantiáról, csak egyetlen substantia lehetsége mondatik ki, a dualismus helyett a monismus álláspontja jut érvényre.

Spinoza ez irány kifejtője.

Született 1632-ben Amsterdamban izr. szülőktől. Rabinus pályára készülve nagy szorgalommal tanulmányozta az oskola minden ismereteit: az ótestamentom szent iratait (Talmud, Pentateuch, Propheták); a középkor seholasticusait és értelmezőit (Maimonides); a cabbalasticát, mig nem belsőleg meghasonolva önmagával, odahagyta a theológiát úgy mint

vallását ¹⁾, ez utóbbit azonban anélkül, hogy nyilván más vallásra tért volna) s a természettudományok különösen pedig Des Cartes műveinek tanulmányozására adta magát ²⁾. – 1673-ban – Károly Lajos pfalzi herceg által – teljes tanszabadság Ígérete mellett a heidelbergi tanszékre hivatott meg, mit azonban el nem fogadott, természete inkább az elvonult munkásságot követelte, mint a megszorított szabad gondolkodás árán nyerhetett hírnevet. – Hosszas mell betegség után 1677-ben halt el.

Iratai nagyrészt bevégezetének, sőt még fő munkája sincs némely pontban teljesen kifejtve, hanem csak vázlatozva. Életében csak kettő látott napvilágot: a *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I. et II. more geometrico demonstratae per B. de Spinoza stb.* című, melyben Descartes rendszerét adja, természetesen saját nézeteihez alkalmazottan (bizonyos fiatal tanítványa számára) a nélkül, hogy kiadásra szánta volna; s a „*Tractatus theologico-politicus*” stb., melyben a philosophia és religio (természeti ismeret és isteni kinyilatkoztatás) viszonyát fejtegeti. Főmunkája: *Ethica ordine geometrico demonstrata et in quinque partes distincta, in quibus agitur* 1) de Deo, 2) de natura et origine mentis, 3) de origine et natura affectum, 4) de servitute humana seu de affectuum viribus, 5) de potentia intellectus, seu de libertate humana, – halála után bizonyos Meyer Lajos orvos által adatott ki³⁾, úgy egyéb munkái is: a *Tractatus politicus* stb.; levelei mindhalála után gyűjtettek össze és adattak ki.

¹⁾ Hiába ragadtak meg minden lehető eszközt hitsorsosai, hogy bár névleg ezentúlra is magukénak nevezhessék. Visszautasított minden ajánlatot, nem fogadta el az ezerforintnyi évpénzt sem, melyet oly feltétel mellett akartak számára biztosítani, hogy maradjon meg közöttök, s néha-néha látogassa meg gyülekezetüket (synagoga). Miért – végre – midőn sem bizatás, sem fenyegetés nem használt 1656-ban szokásos átok-szavaikkal kiközösítették. – Innentől (1656-1661) a legnagyobb elvonultságban élt Amsterdam közelében, egy barátjánál kit azután Rhynsburgba is elkísért, s csak 1661-ben hagyott el, midőn Haág mellé Vorkburgba, innen pedig Haágba költözött; ahol később – 1671-ben – Spycck festő házában lakott haláláig 1677-ig.

²⁾ Az időt, melyben a tanulmányát megkezdette, pontosan meghatározni nem lehet; csak annyi bizonyos hogy 1661-ben már *Ethica*jának töredékeit barátjához Oldenburghoz Londonba küldé – tehát körülbelül a válság szakára esik a kezdpont.

³⁾ Ugyanis 1675-ben, midőn Spinoza már elhatározta volna magát ezen munka kiadására, oly nagy lett csak e hírre az atheistának hitt Spinoza ellen az elfogultság, hogy jobbnak látná visszavonni, és halála utánra halasztani a kiadást.

Bölcseletére vonatkozólag: Spinoza különösen a *Tractatus de intellectus emendatione* etc. és az *Ethica* etc. című irataiban adta elő főbb philosophiai gondolatait.

És pedig:

a) Az elsőben saját álláspontjának első elemeit és módszerét fejti, kimutatja, miként csak a matematikai módszer (*methodus mathematica*) az igazi irányadó és ismeretalapító¹⁾.

b) Az *ethicában* összes philosophiai tételeit adja elő – *more geometrico* – az okság (*substantia, Deus*); attribútum és *modus* fogalmakat véve fel alapfogai mákul, s ezekre építve egész systemáját.

Főbb tételei a következők:

a) A *substantia* fogalomra nézve a Descartes féle meghatározást (*substantia* az, arai úgy létezik, hogy létére nézve másra nem szorul) véve alapul, *substantiának* nevezi, a mi önmagában és önmaga által (*in se et per se*²⁾) létezik. Kifejti, hogy a *substantia* és isten azonos fogalmak, mert a *subst.* mint önokság teljesen korlátlan és végtelen (*ens absolute infinitum*) tehát isten; hogy csak egyetlen *substantia* létezhetik³⁾, mert ha több *substantia* léteznék, egymástól *eo ipso* különbözniök is kellene, tehát egyik a másik által korlátoztatnák, ami ellentmond a végtelenségnek; hogy végre az isten mindennek a végső oka (*omnium rerura causa immanens*⁴⁾). Kimutatja egyszersmind, hogy *ens absolute indeterminatum*, mert minden meghatározás, tagadás (*omnis determinatio et negatio*) korlátozás levén, a teljesen végtelenségnek minden meghatározatást ki kell zárnia, nem lehet szó – ily értelemben – az isten személyiségéről, öntudatosságáról, mert ha e fogalom mindennemű „meghatározhatást kizár, lehetetlen az önmeghatározás is, tehát az egyéniség és személyiség – az akarat és értelem (*ad Dei naturam neque intellectus, neque volun-*

¹⁾ Mert – úgymond – az ismerés v gy – okokból s okok által, vagy okok nélkül keletkezhetik; de csak az okozatos ismerős, mely mindent a legközelebbi okból vezet le (*geneticai*) mely egy oklánc fiatot képez, – a valódi ismerés tehát csakugyan a *methodus mathematica* az igaz módszer.

²⁾ *Per substantiam intelligo id, quod in se est, et perse concipitur, hoc est cuius conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat.* *Eth. I. De Deo.* pag. 35.

³⁾ *Praeter Deum nulla dari neque concipi potest substantia.* *Eth. I.* pg. 46.

⁴⁾ *Quid-quid est, in Deo est, et nihil sine Deo esse, neque concipi potest.* *Eth. I.* pag. 46.

tas pertinet. Eth. pag. 52 Scholion). A világ sem tekintethető az isteni teremtető szabad-akarat productumának, hanem az isteni lényeg (természet) szükségképes és örök kifolyásának, az isten nem egyéb, mint a dolgok substantiája, Deus sive natura. Azért e rendszer Isten-fogalma, eltér a vallások istenfogalmától, a monotheismustól ép úgy, mint a politheismustól vagy a kereszténységtől.

b) Az attribútumokra vonatkozólag kifejti, hogy a végtelen substantia (Isten) mint végső ok minden okozatnak alapja, tehát tulajdonságokkal is okvetlenül bír, melyek, természetöknél fogva öröktől megalapítvák s amaz örök lényegtől elválhatlanok: ez örök határozmányok az attribútumok. Attribútum az – mondja Spinoza – amit az értem a substantián észrevesz, s ami a substantia lényegét teszi – a substantia lényegét kifejező határozmányok¹⁾. (Így a gondolás és kiterjedés attribútumok, mert a végtelen substantia lényegét fejezik ki.) Mily viszonyban vannak azonban az attribútumok a végtelen substantiához, – e kérdés felette nehéz a Spinozisrausban, mert ha a végtelen substantia ens absolute mdeterminatum, úgy attribútumok által meg nem határozható s megfoghatlan,¹ mikóp lehet ezen teljesen meghatározatlan lény mindenek végoka? Ha pedig meghatározható, hová lesz az ens absolute mdeterminatum? Hogyan áll tehát a dolog? Szorosan ragaszkodva Spinoza definitiójához, mivel az attribútuma végtelen substantia lényegét kifejező határozmány, végtelen sok attribútumnak kell lenni, melyek mindegyike az örök és végtelen lényeket fejezi ki, mindegyik eredeti és a másiktól le nem származtatható; mivel azonban a mi lényegükhez csak a gondolás és kiterjedés tartozik: a végtelen substantia és végtelen sok attribútumai közül is csak e kettőt (gondolás és kiterjedés) ismerhetjük meg; s ha az istent a gondolás attribútuma alatt képzeljük mint szellem; ha pedig a kiterjedés attribútuma alatt fogjuk fel, mint végtelen kiterjedés jelenkezik értelmünk előtt. A gondolás és kiterjedés két olyan attribútum, melyek alatt az önmagában végtelen substantia az emberi érzék előtt jelenkezik.

¹⁾ Per adscribituni intelligo id, quod iunctus de substantia percipit, tamquam euisdeui esseitiam constitueus. Eth. I. pag. 35.

Ez attribútumok továbbá egyfelől mint egy-ugyanazon substantiának attribútumai, egészen azonosak, más felől teljesen különbözök. Teljesen különbözök: mert egymástól egészen függetlenek, és sem a gondolás a kiterjedésből, sem emez abból le nem vezethető. Ami a gondolásban történik, az csak gondolkodó természetű, a mi a kiterjedésben, az csak kiterjedt elannyira, hogy ezen dualismus Spinozánál ép oly érvényű, mint Cartesiushoz. De másfelől teljesen azonosak: mert egy-ugyanazon substantiának attribútumai. S ez azon pont, mélyre nézve Spinoza eltér Cartesiustól. Des Cartesnél a gondolás és kiterjedés ellentett substantiának attribútumaiként vétettek föl; Spinozánál egy – ugyanazon substantiának ellentett attribútumai. A Spinozizmusban az attribútumok egymásra nézve ellentettek, és semmi összeköttetésben sincsenek, de a substantiára nézve – melyek attribútumai – azonosak; azért Spinoza a gondolás és kiterjedés éles ellentétét kiegyezteteti, míg Cartesius kiegyeztetni képtelen. Ha a substantiában nem volna semmi különfőleség – lehetetlen volna lényegéből a dolgok különféle természetét kimagyarázni. Ha pedig a substantiák magok különbözök lennének, a világegység a dolgok rendje s megismertetése lenne lehetetlen. Tehát csak is az egy-ugyanazon substantiának különböző attribútumai által következtes a rendszer, midőn a substantiát, mint minden lét belső okát, a gondolást és kiterjedést pedig, mint a substantiának örök és elválaszthatlan alaptulajdonait nézi, melyek hatásköre egyfelől tökéletesen független, másfelől – mint egy-ugyanazon substantiának attribútumai – működésök egyesült, azaz: nincs kiterjedt létezés, mely elkülönítetten a gondolkodó természettől egy test-világot alkotna, s nincs gondolás, mely elváltán az anyagvilágtól egy szellemvilágot tenne, hanem a kiterjedt létezés együtt jár a gondolással – a szellem nincsen anyag nélkül. Bár semmiféle kölcsönhatásban sincsenek, hanem csak minden jelenetben összeműködnek, örök isteni kénytelenség szerint. Minden dolog a gondolás és kiterjedés következményedezme és anyag. Emez attribútumok – továbbá – ugyanazon rendben működnek, mely rend az oksági összeköttetés, ugyanazon rendben következnek a gondolás módozatai s kiterjedései. *Ordo et connexio idearum idem est, ac ordo et connexio furum.* Eth. pg. 32. II., ebben áll az attribútumok

azonosság, melyekkel egyetemben az isten a működő természetet (natura naturalis) teszi.¹⁾

c) A létrehozott természetet (natura naturata) a módusok képezik, vagyis azon egyes individuálisait létalakok, melyekre az általános substantia szót különül, melyek épen azért nem is önállóak, hanem csak a substantián és a substantia által léteznek²⁾, létezőikben kívülről határozzák meg, teljesen a külső kénytelenség hatalma alatt állanak, egyikök sem „res libera”, hanem „res necessaria vel potius coacta¹⁾; – továbbá véges korlátolt lények, sőt illetően határolás (korlátozás) nélkül nem is gondoltathatnak, mert a kölcsönös korlátozás végnélküli: csak egyéb módusok végtelen sorában lehetségesek.

Viszonyukat illetőleg a substantiához: köztük s a substantia közt azon viszony van, a mi a natura naturans és a natura naturata között, vagy mint az attribútumok és azok módosulása, a tengerhullám és tengervize között, (Schwegler); a substantia a végtelen lőt a módusok ezen végtelen létezés egyes individuálisait létalakjai (jelenésmódjai.) A substantia (natura naturans) örök létrehozó ok; a natura naturata (módusok) örök létrehozott következmény³⁾

Ez alapfogalmak kifejtése után elméletéhez következetesen a természetet nem teleologice, de tisztán mechanice értelmezi. Az egész természet (natura naturata) szerinte egy örök oklánczolat, melyben minden egyes rész valamely külső

¹⁾ Azonban e pontra nézve ellentmondás gyökeredzik Spinoza rendszerében; mert nem egyeztethető ki a végtelen sok attribútumnak felvétele azon tétellel, melyhez képest csak két attribútum által jelenkezhetik a substantia. Azon értelmezés, melyet Spinoza a substantia és modus viszonyának 'alapján ad, s melyre nézve az ember – modus, tehát benne csak két attribútum működik, míg a végtelen lényben végtelen sok; épen azért, mert az embert, pusztán módussá teszi, nem lehet kielégítő. Fischer Kuno 1. 2. pg. 208 -300.)

²⁾ Per modum intelligo substantiae affectiones, sive id, quod in alio est, et per quod etiam concipitur. Eth. I. pg. 35.

³⁾ Böven és mély értelemmel fejtegeti az ellenkező álláspont erre vonatkozó értelmezéseit Fischer Kuno – Geschichte der neueren Phil. I. 2. pg. 321-327 – kimutatva, miként a világ eredetét sem teremtés, sem kiömlés által az isteni lényegből, sem kifejlődés által nem magyarázhatni Spinoza rendszere értelmében; hogy helytelen amaz állítás is, – Hegel – mely e tekintetben Spinoza systemáját Akosmismisról vádolja, mint a mely szerint a világ valami megfoghatlan. Hogy – végre – a tiszta atomisticus vagy monadologicus felfogás sem helyes.

oknak eredménye, s egyéb dolgoktól, – melyek szintén részei ezen oklánczolatnak – függ és van elhatározva. Az ember is csak része az okság – causalitas – által összetartott láncznak, – szabad akarata pusztá képzelem – csalódás, a nem ismert okokra épített következtetés. Az összes természeti dolgok egy lényegét fejeznek ki, csakhoggy mind-egyik bizonyos és meghatározott módon – certo ac determinato modo; – a kiterjedés modulusai: a testek; a gondolkodásé: a lelkek. Minden dolog lélek és test egyszersmind; mindegyikben, bár különböző fokozatban, meg van a lélek; de azért egymástól teljesen függetlenül működnek; s a szellemvilágban minden csak gondolás, – az anyagiban csak kiterjedés által nyer értelmezést, s kölcsönhatásról szó sem lehet. Mert mint különböző attribútumok modulusai különbözők, mint egy – ugyanazon snbstautia attribútumainak modulusai öröktől azonosak, tehát nem különböző létezési alakok. Így az emberi szellem és emberi test is egy természeti dolgot fejeznek ki, s közöttük az a viszony, ami pl a kör eszméje, s annak alakja között; az emberi lélek az emberi testnek ideája. Spinoza a szellemi és anyagi lót elválaszthatlan azonoságának álláspontján oldja meg a Descartesnál megoldhatatlan kérdést: a test és lélek kölcsönhatásának kérdését.

Gyakorlati jellemű erkölcs és államtani – tóteleit a szenvedélyekről kifejtéit¹⁾ elméletére építi azon meggyőződésben, hogy csak a helyesen értelmezett emberi természet – mely azonban a szenvedélyek értelmezése nélkül nem érthető – lehet biztos alapja az erkölcs- és államtannak. Kimutatja, (a szenvedélyekre vonatkozólag) hogy ezek a lélek természetes és szükségképes állapotai, mert a lélek szintoly része csak a természetnek, mint bármely más dolog, következőleg a külbehatásoknak is, – melyek aztán szenvedélyeket eredményeznek, – ép úgy alá van vetve. Az indulatok és szenvedélyek mind okaikra, mind tárgyaikra nézve szükségképesek. Egyszersmind alapjai minden emberi társaságnak, és viszonynak, melyek ép úgy természetes következményei a vágyaknak és szenvedélyeknek, mint emezek az emberi természetnek. Mert ha nem ismerjük, hogy mily feltételek mellett él és tesz az emberi szellem, az emberi élet alakjait sem

¹⁾ Eth. III. De origine et natura affectuum,

lehet megismerni. Azért az emberi társadalom és államrend szükséges alakjait a való, – nem képzelt, eszmei – élet feltételeiből kell levezetni, s az államot egy gépezetnek tekinteni¹⁾, mely az emberi dolgok folyását szabályszerű mozgásban tartsa, s egy résznek sem engedi meg az egész mechanizmusa ellen tenni.

Spinoza szorgalmasan s legkisebb részletig oly társadalmi berendezést törekszik előállítani államtanában, mely az állam-egészt mech. biztonsággal feltarthassa, s minden külső – csalhatlan – eszközzel megvédhesse. De ez ne történjék az eredeti – természeti jog megsemmisítésével, hanem csak a hatalom józan concentrálása által, mert azon kormányforma, mely az állampolgárok elnyomásával törekszik megvalósítani feladatát – céljt tévesztett. A természetszerű állam a legjobb.

Az igaz jogfogalom leszarmaztatásánál is a természetet veszi alapul; a természet törvények által megalkotott természet-jog tehát nála az egyedül jogosult; a külsőleg autorizált, úgy a dolgok történeti folyása által önkönnyűleg és esetókilag előírt positiv (morális vagy vallási) törvények ellenében.

A szabadság jó és rossz erkölcsi eszméire nézve: következetesen kifejtett alapelveihez, megtagadja a szabadelhatározás lehetőségét. Ha az ember modus, láncszem az örök oklánczolatban, úgy szabadságról szó sem lehet. Csak képzeljük magunkat szabadoknak, mert ismeretlenek előttünk a látszó elhatározást eszközlő motívumok (determinisnius). A jó és rossz erkölcsi fogalmai sem valóban léteznek, hanem csak relatív fogalmak; semmi sem rossz önmagában, hanem viszonyokhoz képest. Mi alkotunk ugyanis magunknak egy általános fogalmat a jóról es rosszról; jónak tartván ami hasznos, az ellenkezőt pedig rossznak. Az erény sem egyéb, mint a természet törvényei szerint való cselekvés, melynek alapja az önfentartási törekvés²⁾: *Ex virtute absolute agere nihil aliud est, quam ex ductu rationes agere, vivere, suum Esse con-*

¹⁾ Mint e hasonlatot igen találóan hozza fel Fiseher Kuno: *Gesch. cl. n. Phil. I. pag. 393.*

²⁾ *Nulla virtus potest prior hac (nemo conatu sense concervandi) concipi. Eth. Part, IV, Prop. XXII. pag. 218.*

servare (haec tria idem significant) ex fundamento proprium utile quaerendi stb. ¹⁾).

Spinoza legelső műve: *Renati des Cartes Principiorum philosophiae par I. et II. more geometrico demonstratae*, per B. de Spinoza Amstelodamensen, accesserunt ejusdem *Cogitata metaphysica*, in quibus difficiliiores quae tam in parte *Metaphysices* generáli quam speciali occurrunt quaestiones breviter explicantur, Amst apud Joh. Eienwertsz 1663. Ezt követte: *Tractatus theologico politicus*, continens dissertationes aliquot, quibus ostenditur libertatem philosophandi non tantum salva pietate et reipublicae pace posse concedi, sed eandem nisi cum pace reip. ipsaque pietate tolli non posse, Hamburgi ap. Henr. Künrath 1670 (ezen mottóval: per hoc cognoscimus quod in Deo manemus et Deus manet in nobis, quod de spiritu suo dedit nobis). Csak halála után jelent meg főmunkája: *Ethica*, kisebb tractatusokkal ily címmel: B. d. Spinoza *Opera posthuma*, Amst. 1677. Tartalma: Előszó Jarrig Jellistől holland nyelven, latinra ford. Mayer által. – *Ethica*, ordine geometrico demonstrata, et in quinque partes distincta, in quibus agitur I. de Deo, II. de natura et origine mentis, III. de origine et natura affectuum, IV. de servitute humana seu de affectuum viribus, V. de potentia intellectus seu de libertate humana. – *Tractatus politicus*, in quo demonstratur, quomodo societas, ubi imperium monarchicum locum habet, sicut et ea, ubi Opium imperant, debet institui, ne in tyrannidem labatur, et ut pax libertasque civium inviolata maneat. – *Tractus de intellectus emendatione*, et de via qua optime in veram rerum cognitionem dirigitur. – *Epistolae doctorum quorundam virorum ad B. de Spinoza et auctoris responsiones*, ad aliorum ejus operum elucidationem non parum facientes. – *Oompendium gramm. linguae Hebraeae*. – Összes műveit Paulus adta ki ily cím alatt: B. de Sp. opera quae supersunt omnia iterum edenda curavit, praefationes, vitam auctoris nec non notitias, quae ad historiam scriptorum pertinent, addidit Henr. Eberh. Gottlob Paulns, Jenae 1802-3 Későbbi kiadások Gfrörer (Stnttg. 18H)) ttiedel (Lips. 1843) Brüder (Lips. 1843-40) által eszközöltettek. Böhmer és J. von Vloten pedig ily című iratokat közöltek tőle: B. de Spinoza tractatus de Deo et homine ejusque felicitate lineamenta atque adnotationes ad tractatum theologico-politicum ed et illust. Ed. Böhmer, Hallae 1852; és: *Ad B. de Sp. opera quae supersunt omnia supplementum*, cont. tract. de Deo et homine, tractatulum de iride, epistolae nonnullas ineditas et ad eas vitamque philosophi *Collectanea* ed. J. van Vloten, Amst. 1862.

Műveinek vázlatos tartalmi ismertetése következő: 1. *Ken De se. Princ. Philos. etc.* iratában Spinoza nem saját tanait adja elő, mit az előszóban (a kiadó Meyer) nyíltan ki is mond, hanem Descartes rendszerét. Saját systemájának alapjait egyéb műveiben rakta le.

1) *Eth. Pars. IV. De servitute humana. Prop. XXIV. pa^or. 210.*

2 *Tractatus theologico – politico* cz. munkájában már saját fényében tűnik fel. Alapkérdése, (mely theol képzettsége, életkörülményei és küzdelmei által a rabbinusokkal nála szükségkép első sorban merült fel) a philosophia és religio, a természetes ismeret és isteni kinyilatkoztatás, a szabad gondolkodás és hit-tekintély közti viszony fejtegetése. Válgjon csakugyan tényleg van-e joga a hitnek a természetes ismeretet tekintély-szavával elnyomni? (Egy ily jog azon feltevésen alapul, hogy az igazi ismeret a religionál van, s minden más ismeret hamis; hogy a religio az isteni kinyilatkoztatás folytán keletkezett ismeretek foglalata, a philosophia pedig a természetes ész ismereteinek rendszere. Áll ezen feltevés, úgy a religio és philosophia közti ellentét szükségképes és kiegyenlíthetlen, mert mindkettő ugyanazon özeiért küzd ellenkező álláspontokból.) A vallásnak nem szabad az ismeretek körét magához ragadnia, a polgári béke van veszélyeztetve, ha a religio és vallás egymással szemközt állanak – az állam tehát nem tűrheti, hogy a vallás alapját aláássa; az állam nem engedheti meg, hogy a hit a tudományt, s ezzel a lelkiismeretet és gondolat szabadságot elnyomja – csak így jöhetvén létre igazi vallásos élet is. A religio és államélet alapjait kimutatni s a köztök levő összefüggést előtűntetni feladata a theol-pol. tractatusnak; s a végeredmény: hogy a philosophia egészen független a vallástól, ismeret és hit különböző alapokon nyugszanak. A religio nem ismeret, azért mint tekintély nem is állhat az ismeret felett. (Nagyon valószínű, hogy ez alapgondolatra építette Spinoza védelmi iratát is a rabbinusok kárhóztató Ítéletére vonatkozólag, mit az is bizonyítani látszik, hogy a theol. pol. tractatus legnagyobb mérvben a zsidóság ellen van irányozva, s mert egyes helyei (*Tract theol. pol. XII.*) saját személyes tapasztalatát feltételezik.)

3. A *Tractatus de Deo et homine* e jusque felicitate tervrajza azon rendszernek, melyet Spinoza az Ethicábani fejtett ki. Főbb tételei ezek: Isten léte lényegéhez tartozik, amint az isteneszme is, mely bennünk van, már feltételezi az istent mint amaz eszme szülő-okát. Isten legtökéletesebb lény, s minden tulajdonsága végtelenül tökéletes. Minden substantiának végtelenül tökéletesnek kell lennie, miután sem maga, sem más által nem korlátozthatik, sem mást létre nem hozhat, sem mástól létre nem hozhatik (mert *ens a se*); miért is a természetben csak egyetlen lényeg gondolható; mely azonos Istennel – Ez iratában Spinoza nem a substantia fogalmának meghatározásából indul ki, hogy az istenfogalmához jusson; azonban a gondolat, hogy isten van, és minden *realitást* magában foglal képezi itt is a bizonyító-érvet arra nézve, hogy csak egyetlen substantia létezhetik, s a gondolás és kiterjedés nem substantiák, hanem csupán attribútumok. Emellett utal a tapasztalatra, melynélfogva bizonyos hogy az emberben a gondolás és kiterjedés egyesülvék – mivel pedig ezek különböző dolgok s egyik a másik nélkül tisztán gondolható: tényleges összeköttetésök csak úgy értelmezhető, ha mindegyikök egy-ugyanazon

substantiára viszonyítatik. Ami ez eszmék genesiset illeti, Sigwart legvalószínűbbnek tartja, hogy egyfelől a zsidó vallásban oly mélyen gyökerezett meggyőződés az egyistenségről, másfelől meg a Descartesféle duálist, alapon eszközölt psychol. kutatások voltak határozó befolyással Spinoza tanára az isten egységéről. Mihez járulhatott még Spinoza ismeretsége a neoplatonizmussal; mi szintén okul szolgálhatott a cartesianismus criticájára, s az ebből származott monist. álláspont megszilárdítására.

4. A *Tractatus de intellectus emendatione* etc. című munkában Spinoza bölcséletének indokai, kiindulási pontja, célja és módszere fejtetnek ki. Hasonlag mint Descartes Spinoza is az önvizsgálással kezdi phil. kutatásait, mindkettőjüknél az ismeret valódi útjának felkeresése a főfeladat; s az alapkérdés: miután belátom hogy tévedek, mit kell tennem, hogy ne tévedjek? Csak-hogy míg Descartes e kérdést az elméleti térre alkalmazza, Spinoza a gyakorlati térre viszi át; nála ez a kiindulási pont: én sokat jónak tartottam, miről belátom, hogy nem az, mi tehát a valódi jó, az igazi, enyészthetetlen jó? Minden jó örömet és meglegedést szül; és természetes, hogy a teljesen igazi és enyészthetetlen jó (ha ilyen lehetséges) szükségkép tartós sőt enyészthetleii örömet és meglegedést is fog maga után vonni. Már világos dolog, hogy ilyen jó nem azon utón érhető el, melyen a közönséges és földi javak, sőt mert teljesen ellentettek az egyik szükségkép kizárja a másikat; mire nézve itt nem egy feladat megoldásáról, hanem egy életirány választásáról van szó. A választás igen könnyen történhetnék ha az Örök és enyészthetetlen jó szintoly biztos és kézzelfogható lenne, minők a földi javak. Azonban a kérdéses örök jó nagyon fejtvényesnek látszik sőt bizonytalan; elhagyjuk tehát a biztos és elérhető célt, egy bizonytalan s talán lehetetlen jóért? Mindenesetre nagy elhatározásra van szükség, mely csakis az élet-javak elfogulatlan vizsgálata folytán eszközölthetetik okszerűen. Lássuk tehát emez élet javakat; ezek: az érzéki élvezet, gazdagság és tisztelet. Közös természetök, hogy vágyakat ébresztenek, ettőlük kebleinket édes érzelmekkel, de egyszersmind képtelenné tesznek minden egyél) ezél elérésére. Különböznek ellenben egymástól abban, hogy más és más kielégítést eredményeznek. Az érzéki élvezetben kihál a vágy, eltompul és kedvetlen érzetté lesz, mely lehangolja a kedélyt. Az érzéki élvezet kielégítése mindig kedvetlenséget szül; a vágy botöltése ellenkezőjévé válik s a jó – rosszszá lesz. A gazdagság– és tiszteletnél épen ellenkezőleg áll a dolog. Itt a birtok növeli a vágyat; minél többet bír az ember, annál többet kíván; egyszersmind a vágyból új vágy lesz. Mindazonáltal a gazdagság és tisztelet ki Segítesei sem kevésbé vétkesek, mint az érzéki élvezetéi. Igaz ugyan, hogy itt a vágy nem öletik ki, sőt fokozódik, mert az eredmény ittsein elégitki (mindig többet kíván az ember), végelemzésben ezen javak is kedvetlenséget, nyugtalan-ságot okoznak. Mivel a vágy itt is határtalan (mint a régiek találóan kifejezték: *ὀρεξις*) tartós elégedettségről szó sem lehet. Mindezen életjavak sajátkg nem egyebek, mint Utszatjavak, melyek maguk-

ban hordják enyészetök gyökerét. Tényleg csak kedvetlenség, hiányérzet, csalódás szükségképes eredményeik, s a vélt jó, bizonyos rossz gyanánt tűnik fel. Minélfogva most már a dolog így áll, hogy egy bizonytalan ugyan, de enyészetlen jó, és a bizonyos és kétségtelen rosszak egész serege között kell választani. Lehet-e a választás kétséges? Midőn egyfelől biztos halál, másfelől lehető üdvözülés közt kell választani! Azon összes javak, melyeket a tömeg hajhász, nemcsak hogy nem segítik elő létezésünket, sőt megsemmisítik azt; nem kell-e tehát szükségkép amaz örök jó választására magunkat elhatározunk? Azonban bármily szilárd legyen az elhatározás, a kivétel felette nehéz, miután az életjavak megvetésével egész eddigi életünkről kell lemondanunk, egy egészen új életirányt, új szokásokat és természetet felvennünk; mi ismét csak lassan és fokozatosan történhetik, s azáltal, hogy ama vágyak forrását az önszeretetet küzdjük le, s azon jóhoz fordulunk, melynek szeretete egész lényünket betöltse. Ezen jó nem lehet egyéb, mint az örök és végtelen lény, vagyis az isten iránti szeretet, mert csak ez töltheti be kedélyünket tiszta örömmel, mely a szomorúság minden fáját kizárja. Így az isten iránti szeretet azon czél, melyet Spinoza az új életirány elé tűz, mert csak ez olthatja ki az önszeretetet egész hiúságaival, ez szabadíthat meg az érzéki vágyak unalmától s teheti az életet békéssé és csendessé. Ez kelti fel bennünk a szükségérzetet, hogy megmeneküljünk az önhittségtől és önszeretettől; ez képezi minden religió gyökerét és legbensőbb motívumát. Milyuton juthatni e czél eléréséhez? A szeretet – úgymond Spinoza – egyesülés, s az isten iránti szeretet nem egyéb, mint szellemünknek egyesülése az ösztennészettel; tehát isten iránti szeretetünk legbiztosabban az istenismerefcere alapítható, vagyis azon belátásra, hogy az emberi szellem egy az öszegészszel. Emez egysége pedig az emberi szellemnek az ösztennészettel csak akkor ismerhető meg, ha a dolgok örök rendje, azaz egyáltalán minden megismerhető: ha maga az isteni lényeg világosan és tisztán áll előttünk. Eszetiut a főczél (a legfőbb jó birtoka) az isten szeretete a világrend vagyis a dolgok örök összefüggésének ismeretére van alapítva. A főfeladat a kedély megtisztítása a tiszta szeretetre, tehát az értelem megtisztítása a tiszta ismeretre. Innen „tractatus de intellectu emendatione.” Mert az értelmet kell képesíteni, s az utat kijelölni, meljen az értelem a tévedéstől az igazságra juthat, a homályos és zavart világeszlelettől a tiszta és helyes észlelethez. Minél világosabban fogja fel a szellem a dolgok rendjét, annál világosabban ismeri meg magát, mert maga is bele van foglalva azon rendbe. Tárghoz mért ideáiban nem tüntet fel egyebet, mint amit a dolgok természete tartalmaz A szellem tehát ezen észlelet-módnál a természet képmása Már a természet vagyis a dolgok egy szükségképes összefüggést képeznek; hogy tehát képzeink a dolgoknak megfeleljenek, a szellem a természetnek hü és tökéletes képmása legyen; képzeink rendjenek ugyanannak kell lennie, ami a dolgok rendje. Nevezzük már az ideáknak ezen helyes és természet-

szerű összekapcsolását módszernek, világos, hogy a szellem csakis módszeres gondolkodás által ismerheti meg a természetet vagyis a dolgok rendjét. Csak ezen úton osztható el minden bizonytalanság és kétség mint amelyek csakis a módszer-hiány kifolyásai. Milyenek kell az igazi módszernek lenni? Az emberi ismeret, úgy mond Spinoza, kétféle; vagy okokból vagy azok nélkül ismerünk valamit. Tudományos ismeret csak okokra alapítható. Azonban az okok is lehetnek helyesek vagy bamisak, mely utóbbi esetben képzeleteinknek összekapcsolása nem felel meg a dolgok természetének, tehát gondolásunk nem módszeres. S így világos, hogy igazi és módszeres ismeret csak egyetlen van, mely a valóságos alaptól, a legközelebbi okból vezetettik le. Feltételei, melyek már a mondottakból is önkényt következnek, hogy tárgyát a legközelebbi okból vezeti le; s a legközelebbi okot úgy megvilágosítja, hogy a kérdéses tétel belőle szükségképp és kétségtelenül folyjon. Egy ily értelmezés a definitio és pedig a geneticai, mint ezt a mathematicusok alkalmazzák, midőn alakjaikat szerkesztik és értelmezik. Tehát csakis a math. módszer (more geometrico) lehet helyes normája a tudományrendszernek. Mivel már a dolgok természetében minden ok egy közelebbi ok kifolyása, a módszeres ismerésnek is szükségképp egy következmény láncolatot kell képeznie, melynek első és legfelsőbb tagja egy oly ok ismerete, nielj semmi más okból le nem vezethető: ez pedig az eredeti lényegnek (mely önokság) definitiója. Miről az Ethica tárgyal.

5. Az Ethicában Spinoza a Descartes-féle meghatározást a substantiáról veszi kiindulási pontul, s ennek következetes keresztülvitelét tűzi feladatul. Euclid módjára a definitiók és axiómák egész sorával nyitja meg az Ethicát, hogy azokból szorosan syllogisticus utón, more geometrico, tantétéleket vezessen le. Azonban emez egész eljárása célttévesztett és illusorius, miután az Euclidféle módszernek csakis formáját tartotta meg, s amire fő súlyt kell vala fektetnie, hogy derinitiói valódi tárgyhatározások legyenek, azt úgy elmen kívül hagyja. Azután Euclid definitiói világosak és szemléletesek, mi a Spinozafélénél egészen hiányzik, sőt némely meghatározásai ellentmondást is tartalmaznak. Az első részben (I. De Deo) az önokság, a véges, a substantia, attribútum és modus, az isten és szabadság fogalmait értelmezi. Derinitiói a következők: 1) Per causam sui intelligo id, cuius essentia, involvit existentiam, sive id, cuius natura non potest cuicipi nisi existens. 2) Ea res dicitur in suo genere iinita, quae alia eiusdem naturae terminari potest. 3) Per substantiaui intelligo id, quod in se est et per se concipitur, hoc est id, cuius conceptus non iudiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat. 4) Per atributum intelligo id, quod intellectus De substantia percipit, tainquam eius essentiam constitutus. E pontnál megjegyzendő, hogy vannak, kik az atributum meghatározását oly értelemben veszik miáltal aSpinozismus és Cartesianismus között minden különbség elenyészik) mintha Spinoza szerint csak a mi értelmünk tenne különbséget az atributumok között s vinné

azt át a substantiára (hasonlólag ahhoz, hogy a fehéret is zöld vagy fekete színben látjuk, ha zöld vagy fekete üvegen át nézzük); azonban e subjectivisticus felfogás semmiképp sem egyeztethető össze Spinoza egész rendszerének objectivisticus jellegével; az attributumok Spinoza szerint realiter megvannak a substantián nem ugyan elkülönítetten, de mégis egymástól különbözve, és a mi értelmünk csak felismeri a valóban létező különbséget. 5) *Per modum intelligo substantiae affectiones, sive id quod in alio est, per quod etiam concipitur.* 6) *Per Deum intelligo ens -absolute iüfinitum, hoc est substantiam constantem infinitis attributis, quorum unumquodque aeternam et infinitam essentiam exprimit.* 7) *Ea res libera dicitur, quae ex sola suae naturae necessitate existit, et a se sola adagendum determinatur.* Ezek után hét axiómát sorol elő, mikhez végül tautételeket csatol, melyek mindegyike bizonyítással is el van látva – természetesen csak látszatbizonyításokkal, miután már az alapul szolgáló definiíciók és postulatumok is logikai hibákat tartalmaznak. A nevezetesebb tantételek ezek: A. substantia előbbi mint afeccióni (I. Prop.); két substantia, melyek különböző attribútumokkal bírnak, egymástól is különböznek (II. Prop.) miből következik, hogy egy substantia sem lehet oka oly substantiának, mely különböző attribútumokkal van eilátva; sőt mert nem létezik olyan két vagy több substantia, melyek egyenlő attribútumokkal bírnának (Prop. V.) következik, hogy egyáltalán nem lehet a substantia más substantiának alapja (Prop. VI.) Tehát a substantia szükségkép önkóság, vagyis lényege (essentia) szükségkép magában foglalja a létezést (existentia): *ad naturam substantiae pertinet existere* (Prop. VII.), és így eo ipso végtelen is; *omnis substantia, est necessario inrinita* (Prop. VIII.) – Az isten fogalomra nézve azt mondja: *Deus sive substantia constans infinitis attributis, quorum unumquodque aeternam et infinitam essentiam exprimit, necessario existit* (Prop. XI.) Egyszermind kifejti, hogy isten mellett semmiféle más substantia nem létezhetik, mert minden attributum, mi által egy substantia csak meghatározható, az istenben benn van; ennél fogva csak egy isten is lehet, miután csak egyetlen feltétlen és végtelen lény létezhetik. S nemcsak minden attributum, de minden modus is befoglaltatik istenben (*quidquid est in Deo est, et nihil sine Deo esse neque concipi potest.* Prop. XV.), s ő mindennek létrehozó, de benmaradó oka (*causa efficiens et immanens*). Működése egyedül saját természetének törvényeitől határozatik meg, ő az egyetlen szabad ok. Attribútumai változatlanok, s mindaz, ami emez attribútumok kifolyása, szintén örök és végtelen. – Az egyes dolgok nem egyebek mint az isten attribútumainak módosulásai (*quibus dei attributa certo ac determinato modo exprimuntur*): lényegök nem foglalja magában a létezést, inkább isten oka létezésüknek és fenmaradásuknak. Minden esemény, még az akaratnyilvánulat is, isten által van meghatározva. Az isten ily értelemben *natura naturans*, míg minden más dolog *natura naturata*. Maga az értelem, mely az abszolút gondolástól megkülönböztetve, a gondolásnak csak egy módja – szín-

tén a natura naturatahoz tartozik: *Mens nostra, quatenus intelligit, aeternus cogitandi modus est, qui alio aeterno cogitando modo determinatur, et hic iterum ab alio et sic in infinitum, ita ut omnes simul Dei aeternum et infinitum intellectum constituent.* (Eth. V. prop. 40 sehol.) Végűi a dolgok eredetére nézve nyilatkozik. A dolgok semmiféle más módon és rendben nem keletkezhetek, mint ahogy teremtettek, miután isten változatlan, természetéből szükségkép jöttek létre és nem önkénytelen megbatározott célok végett. Az isteni hatalom egy az isteni lényeggel; ami tehát hatalmában fekszik, az szükségképes is. Semmi sem létezik, melynek természetéből valami hatás ne következne, mert minden létező egy meghatározott modusa a működő isteni hatalomnak.

Ethicájának második részében az emberi szellem lényegéről és eredetéről szól (*de natura et origine mentis*). Itt is definiciókkal és axiómákkal kezd. A testet így határozza meg: a test *modus*, mely isten lényegét, amennyiben isten mint kiterjedt lény tekintetik, egy bizonyos határozott módon kifejezi. Az eszme (*idea*) alatt a fogalmat érti, melyet a szellem (*mens*) mint gondolkodó lény képez; az *idea* *adequata* alatt pedig azon eszmét, mely egy valódi eszmének összes belső jegyeit tartalmazza. – A tartam (*duratio*) nem egyéb mint a létezésnek határozatlan folytatása. A realitást a tökéletességgel azonosítja. A *res singularis* alatt végre a véges dolgokat érti. – Ezen defmitiokhoz aztán egy sor axiómát és postulatumot csatol; úgy tantételeket hoz fel, melyek között nevezetesebbek a következők: isten egy *res cogitans* és *res extensa*; a *cogitatio* és *extensio* istennek atributei. Isten szükségkép bír mind saját lényegének képzetével, mind mindannak, ami lényegéből foly. – Minden egyes gondolat istent mint gondolkodó lényt, és minden egyes test istent mint kiterjedt lényt bírja okul; azonban a jelenített dolgok ép oly módon és ugyanazon kénytelenséggel folynak saját attribútumaikból, mint a képzetek a gondolkodás attribútumából (*ordo et connexio idearum idem est, ac ordo et connexio rerum*. Prop. VII.) Ami Isten végtelen természetéből a külső valóságban következik, mindaz az isten eszméjéből ugyanazon rendben és összeköttetésben a képzetekben szintén következik. A kiterjedés egy modusa, és ugyanakkor eszméje egy és ugyanazon dolgok (*una eademque res*) *sed duobus modis expressa*. – *Idea cuiuscunque medi, quo corpus humanum a corporibus externis afficitur, involvere debet naturam corporis humani et simul naturam corporis externi* (Prop. XVI). Honnan következik, hogy az emberi ész több testnek természetét a magáéval egyetemben felfoghatja. – Ha az emberi test, két vagy több test ált;il egyezzerre éiintetik, midőn azok közül valamelyiket képzeli, a másikiől is azonnal megemlékezik. A emberi ész semmiféle külső tettet mint tényleg létezőt fel nem fog, hacsak nem saját teste módjainak képzei által (*nisi per ideas affectionum sui corporis*) Mi ami testünk valamint más egyes dolgok tartamáról (*duratiu*) semmi, vagy csak nem-szabatos (*inadaequat*) ismerettel bírhatunk. – Minden képzet, amennyiben istenre vezet-

tetik vissza, igaz; falsitas consistit in cognitionis. privatione, quam
 ideae inadaequatae, sive mutilatae et confusae involvunt (Prop.
 XXXV.) Az ismeretek három fajtát különbözteti meg. Az első
 alatt, melyeket opinio, imaginatio névvel említ, a pereceptidk kép-
 zését érti s az ezekből levezetett ismereteket, melyek részint az
 érzéki benyomások folytán, részint jelek, szavak által, mik az em-
 lékezés segélyével a képzelődést előidézik, keletkeznek. A második
 neme az ismeretnek, melyet rationak nevez, a tárgyhoz-mért ideák
 által (notiones) származik; míg a harmadik ismeret-nem a scientia
 intuitiva, melyet az értelem istentől bír. Csalódásnak vagy téve-
 désnek torrása csak az első ismeretfaj lehet; a második és harma-
 dik által szabatosan megkülönböztetjük az igazat a hamistól. Az
 igaz ismeretről azt mondja, hogy sicut lux se ipsam et tenebras
 manifestat, sic veritas norma sui et falsi est. Ami szellemünk,
 amennyiben a dolgokat valóban megismeri, része a végtelen isteni
 értelemnek (pars est infimti dei intellectus) minélfogva tiszta és
 határozott ideáinak ép oly igazaknak kell lenniök, mint amilyen
 igazak az isten ideái. – Az ész a dolgokat (amennyiben mint való
 dolgokat tekinti) szükségeseznek és nem esetékesek gyanánt gon-
 dolja; csak az imaginatio tekinti azokat esetékeseknek; egyszers-
 mind sub quadam aeternitatis specie fogja fel azokat, mert a dolgok
 szükségessége, isten örök természetének szükségessége. Az egyes dolgok
 minden képzező szükségkép magában foglalja isten Örök és végtelen
 lényegét, mely mindenben egyformán megvan. – Az emberi szel-
 lem nem szabad, hanem certo ac determináló modo cogitandi gon-
 dolkodik; az akarat nem működhet önkényileg, hanem a képze-
 tekhez van kötve, s valamint az egyes akarat és képzet azonos,
 úgy azonos az akarat és képzet általában. Tñ mente nulla datur
 volitio sive affirmatio et negatio praeter illam, quam idea quatenus
 idea est, involvit (Prop. XLIX.) Voluntas et intellectus unum et
 idem sunt. (Coroll.)

A harmadik részben az indulatok lényegéről és eredetéről beszél (de iatura et origine affectuum) Indulat alatt a test-
 nek azon affectióit érti, melyek által cselekvési tehetsége előmoz-
 dítatik vagy hátráltatik, egyszersmind ezen affectiók ideáit. Ami a
 test cselekvési tehetségét előmozdítja vagy akadályozza, annak kép-
 zete szellemünk gondolkodó erejét is nagyítja vagy kisebbíti; s az
 átmenet emezzen nagyobb vagy kisebb tökélyhez okozza az öröm
 vagy szomorúság indulatait; amaz Spinoza szerint passió, qua mens
 ad majorem – emes passió, qua mens ad minióiém transit perfec-
 tionem. A vágy öntudatos ösztön, appetitus cum eiusdem scientia;
 az ösztön ellenben ipsa boninis essentia, quatenus determinata est
 ad ea agendum, quae ipsius conservatioui inseruiunt. Azután az
 indulatok levezetésénél három alap indulatot vesz fel, raelyeből a
 többiek is levezethetők. Ezen alapindulatok: cupiditas, laetitia, tris-
 titia A többiek e három módosulatai. Így a szeretet laetitia, con-
 comitante idea causae externae: a gyűlölet tristitia concomitante idea
 causae externae; a remény inconstans laetitia orta ex imagine rei

futurae vel praecritae, de cuius eventu dubitamus; a félelem inconstans tristitia ex rei dubiae imagine orta; a csodálat rei alicuius imaginatio, in qua mens defixa propterea manet, quia haec singularis imaginatio nullam cum reliquis habet connexionem. – Azon cselekvéseket, melyek az indulatok kifolyásai a *P o r t i t u d o* fogalom alá veszi, s ezt két részre osztja, melyek a *z a n i m o s i t a s* és *g e n e r o s i t a s*. Amaz törekvés, mely arra van irányozva, hogy az ember saját létét észszerűleg őrizze; emez, hogy az ember más embereket észszerűleg védelmezzon s ez által magának örömet szerezzen. Megjegyzi végül, hogy az indulatok nevei inkább ex eorum vulgari usu, mint tüzetes isüieretők alapján képeztettek.

E t h i c á j á n a k n e g y e d i k r é s z é b e n az emberi szolgáltságról (de servitute humana) szól, ez alatt az emberi tehetetlenséget értve az indulatok korlátozásában és szabályozásában. Kifejti, hogy az indulatoknak alávetett ember magán kívül van, – a külső viszonyok és a sors hatalmában, nem egyszer kényszerítve, hogy jobb belátása ellenére is rosszat tegyen. Elmékedései különösen a jó és rossz fogalmának meghatározásán nyugszanak; jó alatt azt érti, amiről biztosan tudjuk, hogy ránk nézve hasznos, rossz alatt pedig azt, amiről biztosan tudjuk, hogy akadályul szolgál valamely jó elérésében – míg a hasznost így határozta meg: *utile est medium, ut ad exemplar naturae humanae, quod nobis proponimus, magis magisque accedamus.* A jó és rossz fogalma ennél fogva Spinozánál nem *a b s o l u t*, hanem csak *r e l a t í v* fogalom, szerinte semmi sem jó vagy rossz önmagában, hanem csak relatíve, azaz a viszonyokhoz képest. Felállítva ezen axiómát, hogy nincsen a természetben oly egyes-lény, melyet más erőre nézve fel nem múlna, következteti, hogy az ember, ki mint egyed szintén csak egy része az ösztermészetnek, s akinek ereje csak része a végtelen isteni erőnek, szükségkép szenvedéseknek (passió) van alávetve, azaz: hogy szükségkép belejut oly állapotokba, melyek oka gyanánt nem tekinthető. Az indulat csak erősebb indulat által győzethetik le, nem pedig a jó vagy rossz ismerete által, hacsak ezek is indulatokká nem lesznek, s mint élvezet vagy szomorúság nagyobb erővel nem lépnek fel amaz indulatoknál. Kénytelenítve törekszik minden a rá nézve hasznosra, s mivel az ész semmi természetellenest sem kívánhat, mindennek arra kell törekednie, ami valóban hasznos arra nézve, hogy életét fentarthassa, és nagyobb tökéletességre juthasson. Már semmi sem lehet hasznosabb az emberre nézve, mint az ember; azért nem is törekedhetik az ember, aki észszerűleg keresi hasznát, olyasmira, amit más embereknek is ne kívánna, miáltal igazságos, hű és tisztelteméltó lesz. Az ész által vezérelt ember sokkal nagyobb mérvben élvezi a szabadságot egy oly államban, hol közös törvények alatt él, mint izoláltan, hol csak maga-magának engedelmeskedik.

Az ötödik részben végre az értelem hatalmáról, vagyis az emberi szabadságról (de potentia intellectus, seu de libertate humana) értekezik, amennyiben azt igyekszik megmutatni, hogy meny-

nyit képes kivinni az értelem az indulatok vak ereje felett. Az indulat mint passió zavart, homályos képzet, de amint világos képzetet szerzünk róla, megszűnik passió lenni: épen azért az indulatok igazi ismeretében rejlik a legbiztosabb gyógyszer ellenök. Aki magát és indulatait világosan és határozottan ismeri, örömet érez emez ismerete felett, mely istenképzettel lesz összekötve, miután minden tiszta ismeret magában foglalja ezen képzetet. Már az örömerzét, mely ez ok képzetét kíséri – szeretet, aki tehát magát és indulatait ismeri, szereti istent és pedig annál nagyobb mérvben, minél tökéletesebb ez ismeret. Ezen isten-szeretetnek az egész szellemet be kell töltenie. Istent senki sem gyűlölheti, miután az istenképzetet (mely adaequat eszme) soha sem kísérheti szomorúság. Ezek után a lélek tehetségeinek elemezésére tér át. A léleknek képzelő és emlékező tehetsége – úgymond – a test tartamához van kötve, istenben mindazáltal megvan az eszme (idea), mely az egyes emberi test lényegét az öröklét alakjában (sub specie aeternitatis) kifejezi. Azért az emberi szellem a testtel nem is semmisülhet meg, hanem valami örök szükségkép hátramarad belőle. A szellem legfőbb törekvése és erénye az, hogy a dolgokat az ismerés legfőbb faja által fogja fel – minél világosabban fogjuk fel a dolgokat ily módon, annál tökéletesebben fogjuk fel istent. S minél képesebb a szellem ily ismeretre, annál inkább törekszik utánna, s belőle annál tökéletesebb kielégítés származik. Amennyiben szellemünk magát és testét sub specie aeternitatis fogja fel, szükségkép isten-ismeretre is jut, és tudja, hogy ő istenben van, és isten által gondoltatik, – s ez az u. n. amor Dei intellectualis, mely örök, míg minden más szeretet a test állagához van kötve és nem örök. Istennek e szeretete egyszersmind isten-szeretet, mely által isten önmagát szereti. Amennyiben pedig isten önmagát szereti, – az embereket szereti; istennek szeretete az emberek iránt, s a szellemnek értelmi szeretete isten iránt, azonos dolgok. A mindvünk, vagy boldogságunk, vagy szabadságunk az isten iránti állandó és örök szeretetben áll, vagy az istennek az emberek iránti szeretetében. E szeretet enyészhetlen. Minél jobban el van ezzel töltve a szellem, annál több halhatatlan elem van benne. A szellem örök része az értelem, míg az imaginatio elenyésző íész. De ha nem tudók is, hogy szellemünk örök, még akkor is legfőbb jónak a lel-kismeretességet, jámborságot (nemeset) kellene tartanunk. Beatitudo non est virtutis praemium sed ipsa virtus, nec eadem gaudemus, quia libidines coercemus, sed contra, quia eadem gaudemus, ideo libidin.es coercere possumus. (Prop XLII.)

Ami Spinoza fellépésének hatását illeti, bölcselete egész irodalmat hozott létre (részint ellene, részint mellette). Jac. Vatel-ler a theol.-pol. tractatus ellen kelt ki, Vindiciae miraculo-rum, per quae divina roligiouis et fidei Christianae vcritas olim confirmata fűit, adversus profanám auctorem tract. theol.-pol. B. Spinozám, Amst. 1074 című munkájában. B r e n d e n b u r g, Éner-vatio tractatus theol.-pol. una cum demonstratione geometnco or-

diné disposita, naturam non esse Deum. Rotterd. 1675. cz. művet írta ellene. Ezt követte Arcana atheismi revelata, philosophice et paradoxe refutata examine tract. theol.-pol. per Ér. Cuperum Amstelod. Rot. 1676; és Rich. Simon, Histoire critique du Vieux Testament, Paris 1618. Továbbá elleneseihez tartoznak még: Poiret, Fundamenta atheismi eversa, Cogit. de Deo, anima et malo, Amst. 1677. W i l l i c h, Anti Spinoza sive examen Bthices B. de Spinoza, Amst. 1690. Aubert de Versé, l'impie convaincu, Amst. 1681. Christ Wolff, Theologia naturalis (pars post) Frankf. und Leipz. 1644. – Némethonban a spinozizmusra azon vita fordította a figyelmet, mely Jacobi és Mendelssohn között folyt Lessing viszonyát illetően a spinozizmushoz. L. erre nézve: Fr. H. Jacobi, über die Lehre des Spinoza, in Briefen an Moses Mendelssohn, Leipzig, 1785. Moses Mendelssohn, an die Freunde Lessings, Berlin, 1786. F. H. Jacobi, wider Mendelssohns Beschuldigungen, betreffend die Briefe über die Lehre des Spinoza, Leipz. 1786. Mos. Mendelssohn, Morgenstunden, oder Vorlesungen über das Dasein Gottes, Berlin 1785. fieder, Gott, einige Gespräche über Spinoza's System, nebst Shaftesbury's Naturhymnus, Gotha 1787. Göthe, aus meinem Leben, Bichtung und Wahrheit. Francke, über dieneueren Schicksale des Spinozismus und seinen Einfluss auf die Phil. überhaupt, und die Vernunfttheologie insbesondere, Schleswig 1808.

Descartes bölcseletének befolyásáról a spinozizmusra bőven tárgyalt: Hebr. Ritter, Heber den Einfluss der Phil. des Gatt. auf die Ausbildung der des Spinoza, Leipz. und Altenburg 1817. H. C. Sigwart, über den Zusammenhan des Spinozismus mit der Cárt. Philos. Tübing. 1816: Beiträge zur Erläuterung des Spinozismus, Tüb. 1838. Der Spinozismus historisch und philos. erläutert, Tüb. 1839; Vergleichung der Rechts- und Staatstheorie des B. Spinoza und des Th. Hobbes, Tüb. 1842.

Egyéb források: Lud Baumann, explicatio Spinozismi, Berol 1828. Carl Rosenkranz, de Sp. philosophia, Hal. et Lips. 1828. C. B. S c h l ü c e r, die Lehre des Spinoza in ihren Hauptmomenten, geprüft und dargestellt, Münster 1836. Carl Thomas, Spinoza als Metaphisiker, Königsb. 1830. J. A. Voigtländer, Spinoza nicht Pantheist, sondern Theist (Theol. Stud. und Kritik. 1841 Heft. «V) Fr. Baader, Ueber eine Notwendigkeit der Revision der Wissenschaft in Bezug auf Spinozist. Systeme, Erlang. 1841. E. Saisset, Maiinonide et Spinoza, (Revue des deux mondes 1862.) J. E. E r d m a n n, Die Grundbegriffe des Spinozismus (Verm. Auft. Leipz. 1848) Ad. Trendéi e n b u r g, über Spinoza's Grundgedanken und dessen Ertolg (Abhandl. d. k. Acad. d. Wiss. Berlin 1849.). Theod. Hub. Weber, Spinozáé atque Leibnitii phil., comm. Bonn I 58. F. E. Bader, B. de Spinoza de rebus singularibus doctrina, Berol. 1858. J o h. Heinr. Löwe, über den Gottesbegriff Spinoza's und dessen Schicksale, Stuttg. 181V?. P. Krámer, de doctrina Sp. de mente humana, dist inaug. Halael 1865.

Spinoza életkörülményeiről és műveiről bőven tárgyalnak: Amand Saintes, Histoire de la vie et des ouvrages de B. de Sp. fondateur de l'exégèse et de la philos. moderné, Paris 1842. Conr. von Orelli, Spinoza's Leben und Lenre, Aarau 1850.

IV.

Locke és az empiristícaí irányzat.

Ismerve Spinoza bölcseletének főbb pontjait, nem lehet fel nem ismerni, hogy míg egyfelől a szoros elvi egységre való törekvés s a következetesen fejlesztett és keresztülvitt módszer előnyeí e bölcseletnek, – másfelől az alapgondolatnak nem egészen teljes kifejtése, az előforduló mysticus és sokhelytt ellentmondó tantételek oly hiányai, melyek szükségkép megjavítást követeltek. És pedig, mert mind a Descartes által felvett, de keresztül nem vitt abstract dualismus, mind a javítást czélzott, de uem eszközölhetett spinozismus (monismus) tarthatlanoknak mutatkoztak – nem maradt egyéb hátra, mint kísérletet tenni, váljon nem lehetne-e a két factor (anyag és szellem) egyikét a másíkra visszavezetni olyformán, hogy vagy az anyag vétessék fel általános létalapul, melyből a szellem és működéseí is levezethetők legyenek, vagy megfordítva. Két ellentétes de paralell iránynak kell vala tehát kifejlődníe, a realistikai és idealistikai irányoknak. Az első megalapítója Locke, – az utóbbíe Leibnitz.

Locke született 1632-ben Angolhonban (Wrington). Első neveltetését Londonban nyerte, felsőbb kikópeztetésót az oxfordí egyetemen, ahol ís különösen a phil. és orvosi tudományokat tanulmányozta 1670-ben kezdte tüzetesebben rendszerezni phil. gondolataít az emberi ismerőtehetségről, mely 1690-ben: Kísérlet az emberi értelemről ¹⁾ cím alatt meg ís jelent; s világos, szabatos írálya, úgy kifejtett'eredményeí alapján egész Angolhonban népszerűvé vált. Locke 1704-ben 72 éves korában halt meg.

Bölcseletének tárgyát az ismeret eredetének megmagyarázása s az emberi ismerőtehetség természetének értelmezése képezte. Locke minden törekvését arra irányozta, hogy meg-

¹⁾ Essay concerning human understanding.

ismerje a módot, mely által az értelem fogalmaihoz jut, meghatározza az ismeret biztosságát, kijelelje a határt a tudás és vélemény között.

Különösen: 1) első könyvében – fennjelzett munkájának – azt törekszik bizonyítani, hogy nincsenek velünk született eszmék; mert – úgymond – az oly fennen emlegetett érv: némely alaptételek vagy fogalmak eredetisége vagy általánossága, bizonyító érv gyanánt el nem fogadható¹⁾, mivel ki lehet mutatni, hogy emez alaptételek sem általánosak; a gyermekek vagy műveletlenek pl. semmit sem tudnak e tételekről, ami nem lenne lehetséges, ha azok velünk születnek, s eredetileg lelkünkbe oltvák. Emez általános fogalmak és alaptételek is csak egyesekből (különös) képezthetnek, s nélkülük teljesen lehetetlenek oly annyira: miként a lélek önmagában egy üres lap (tabula rasa), melyre a tapasztalás vési fel betűit. Épen azért – mond Locke kísérletének második könyvében – 2) minden ismeretünk tapasztalás folytán ered, s egyedül a tapasztalás azon forrás, melyből eszméinket meríthetjük. A tapasztalás pedig kétféle: külső és belső – Sensatio és Reflexió – amint a külső észrevehető dolgokat, vagy lelkünk belső működéseit bírja tárgyul. Az érzékek csak azt közlik a lélekkel, ami az úgynevezett érzéki külső állapotok képzeteit hozza létre – azon képzeteket pedig, melyek nem a külső tárgytól származnak, pl. észrevevős, gondolkodás, kétely stb. a lélek saját funkciója folytán hozza létre.

Csak e két forrásból meríthetjük képzeteinket, melyek egyszerűek vagy összetettek. Egyszerűek azok, melyek vagy a külső vagy a belső érzék alapján keletkeznek, melyeket a lélek önmagából nem meríthet, meg sem változtathat, hanem csak felfog amint jelentkeznek; s vagy olyanok, melyek egyetlen érzéki szerv alapján keletkeznek pl. a szín, hang, ' szag stb. vagy melyek több érzék által erednek, pl. a mozgás,

¹⁾ Mert tényleg nincsenek oly alaptételek – mond Locke – (akár elméletiek, akár gyakorlatiúik) melyek valóban egyetemesek s általánosak lennének. Igyanis az elméleti tételek legegyszerűbbike, (pl. hogy ami van, az van,) sem olyan, mely mindenki előtt, kivétel nélkül ismeretes lenne. A gyakorlati tételek egyetemességére nézve pedig a különféle népek különböző erkölcsi szabályai – törvényei (melyek legtöbb igényt tarthatnának egyetemes érvényre) eléggé bizonyítják, hogy azok csakugyan nem eredetileg belénk oltott törvények liánom később – tapasztalás folytán – keletkeztek.

kiterjedés képzei; vagy végre olyanok, melyek reflexió, vagy reflexió és külbehatás folytán támadnak, pl. az erő képze.

Az összetett eszmék pedig azok, mely az egyszerűekből különféle értelmi működés alapján, milyenek: 1) több képzetnek összekötése, 2) a képzetek összehasonlítása és ellentévése, 3) az elvonás – abstractio – által képezetnek. Három osztályba sorozhatók: olyanokra, melyek a substantia állapotait fejezik ki (módok), magukra a substantiákra, s melyek a substantia viszonyaira vonatkoznak. Az elsők részint több egyszerű ideából kombináltak, részint ugyanazon ideák többszörös ismétléséből; de semmi állandót sem tartalmaznak, ilyenek a tér, idő, gondolás módosulásai; a substantiák egyszerű képzetek olyatén összekötése, melyek által önálló dolgok jelenítenek, úgy keletkeznek, hogy észreveszszük, miként egyszerű képzetek bizonyos száma mindig együtt jelenkezik s mivel ez együttjelenkezést mint önmagában önállót nem gondolhatjuk: bizonyos substratumot veszünk fel, a melyen ez keletkezhetik, e substratum a substantia. Melyről azonban semmi világos fogalmunk sincsen, mert anyagi substantiát ép oly kevéssé ismerhetünk, mint szellemit, s a mint nincs semmi biztos alap, melyen a szellemi substantia létezése képzelenségnek mutatkoznék; úgy az sem lehetetlen, hogy Isten az anyagba oltotta a gondolkozási erőt; végre a relációk (viszonyok) több képzet összehasonlításából származott fogalmak.

Ezek után munkájának 3-ik könyvében a nyelvről beszél Locke, 4-ikben pedig az ismeret lényege s érvényének úgy határainak krjelelésőre tér át. Az ismeret = az eszmék combinatioja – úgymond – nem egyéb mint a képzetek s fogalmak összeegyezősének észrevése s ezeken túl nem terjedhet. Ismerés csak ott s addig lehetséges a hol s a meddig képzeinknek összekötését s megegyezését beláthatjuk, tehát a míg a szemlélet, okoskodás, érzés a képzetek Összekötését s viszonyát megengedi: mire nézve 3 fféle ismeretfajt is különböztet meg: közvetlen ismerést (intuitív) mely szemlélés folytán; bizonyítót (demonstratív), mely lehozás által s érzéki (sensitiv), mely érzéki behatás alapján ered.

Locke művei: An essay concerning human understanding, in four books London 1690, (legújabbban 1860 jelent meg). – Thoughts on education, London 1693. – Posthumous Works, London 1706. Oeuvres diverses de Locke, Rótt. 1710; Anist. 1732. -

Összes művei Londonban jelentek meg 1714, 1722 legújabbán 1853. Egy kiegészítő irat műveihez: Collection of several pieces of J. Locke Londonban 1720. -

Bölcsészeti jelentősége az emberi értelem feletti nyomozásában áll, mert az itt kifejtett eredmények képezték az empiristícai irányzatnak (Angol- Francia- Németországban) kiindulási pontját; egyszersmind nevezetes mozgalmat keltettek a bölcsészet mezején ... Így Leibnitz ellene írta Nouveaux essais sur l'entendement humain cz. munkáját, mégis beismeri a Locke-féle kutatások fontosságát. Kant – a criticismus megalapítója – védelmezi Locke álláspontját s szintén azon véleményben van, hogy az ismeretek eredetére és hatáira vonatkozó nyomozások a philosophiára nézve alapjelentőséggel bírnak. Míg Hegel ismét küzd e nézet ellen s a philos. ismeret határait nem akarja elfogadni, az emberi észet azonosnak tartván az egész mindenséget átható észszel. (Ezekről azonban bővebben a kellő helyeken). – Tanítmánya, iratainak megjelenése után azonnal több elleniratban megtámadtatott, mindazonáltal kiváltképen Britanniában, Franciaországban, Holland- és Németországban egész a 18 század végéig folyton nagyobb és nagyobb lendületet és befolyást nyert. A legnevezetesebb ellenirat, Leibnitz Nouveaux essais-je - Bőven tárgyalnak Lockeről: Tagart, Lockes Writtings and philosophy, London 1855; Th. É. Webb, the intellectualism of Locke, Lond. 1858; J. Browu. Locke and Sydenham, Lond. és Edinb. 1859, 1866; Vict Cousin, la philos. de Locke, Par 1861; J. Locke, seine Verstandestheorie und seine Lehren über Religion Staat und Erziehung, psych.-hist. dargestellt von Em. Schärer, Leipz. 1860; Lockes Lehre von der mensch. Erkenntniss in Vergleichung mit Leibnitz's Kritik desselben dargestellt von G. Hartenstein, Leipz. 1861; M. W. Drobisch, über Locke, den Vorläufer Kant's (Zeitschrift für ex Phil.); E. Fritsche, John Locke's Ansichten über Erziehung, Naumburg 1866; Lord King Locke életrajzát adja (Lond. 1829).

Bölcséletének tovább fejlesztői voltak: Berkeley, az általános immaterialismus (idealismus vagy phaenomenalismus) megalapítója (1684-1753) Szerinte csak szellemek léteznek és ezek működései. Hogy gondolkodunk – úgymond – ez közvetlenül bizonyos, hogy azonban testünk is van, ezt csak következtetés útján hiszszük, pedig csalódunk. Amit természettörvénynek nevezünk, tényleg nem egyéb mint eszméink egymásra következtetésének rendje. – Művei: Theory of vision, Lond 1709; Treatise on the principles of human knowledge, London 1710: Three dialogues between Hylas and Pbilonous, Lond. 1713. The Works of O, Berkeley, Lond. 1784, epited hy A. C. Fraser, London 1864. Nézeteinek bővebb ismeretetését I. Samuel Bayley, a rewieis of Berkeloys Theory of vision, Lond. 1842; J F Ferrier, Berkeley and ideálisul (Blackwood's Magazin); Thom. Collyns. Simon, on the nature and elements of the extemal world, or universal immaterialism, fully explained and newly demonstrated, Lond. 1862. – Hartley (1704-1757) ma-

terialisticus értelemben fejlesztette tovább Locke elméletét, *Observations on man, his frame, his duty and his expectations*, Lond. 1749 munkájában. *Pristley* a materialismust a keresztény hittel törekedett egyesíteni; művei: *Theory of human mind*, Lond. 1775; *Disquisitions relating to matter and spirit*, Lond. 1777; *The doctrine of philosophical necessity*, Lond. 1777. – *Newton* (1642 – 1727) a nevezetes *physicus* és *uithematicus*, művei; *Naturalis phil. principia mathematica*, London 1687; *Treatise of optic*, Lond. 1704; bővebben tárgyalnak róla: *D. Brewster*, *Ediub.* 1831, *Memoirs of the life, Writings and discoveries of sir Isaac Newton*, *Edinb.* 1855; *Karl Suell*, *Newton und die medic. Naturwissenschaft*, *Dresden és Leipe.* 1663. *Newton* nem foglalkezott tüzetesen bölcsészeti kutatásokkal. – Az erkölcsbölcselet terén tűntek ki: *Cumberland* (1632-1719), *de legibus naturae disquisitio philosophica, in qua elementa philos. Hobbesianae quum moralis, tum civilis considerantur et refutantur*, Lond. 1672 cz. művével, – *Anthony Ashley Cooper* (*Shaftesbury gróf*), művei: *An inquiry concerning virtue and merit* 1699; *Characteristics of Men, Manners, Opinions*, *Times*, Lond. 1711; az erkölcsiség lényegét a társadalmi és egyéni hajlamok helyes viszonyába helyezi. – *Clark é Sámuel* (1675-1729), *Newton és Loeke tanítványa*, az erény lényegét a dolgok sajátágához mért cselekvésben találja, művei: *Demonstration of the being and attributes of God*, London 1705– 1706; *opera*, London 1738-42. – *Villiam Wollaston.* (1659-1724) azon elvet állította fel, hogy minden cselekvés jó, mely egy igaz gondolatot fejez ki; nevezetes műve: *The religion of nature delineated*, London 1724; bővebben *I. J. M. Dreehsler*, *über Wollastons Moralphilos.* *Erlangen* 1801. – *Francis Hutcheson.* (1694-1747) *Cumberlanddel* egyértelműleg az erkölcsi jót a jóakaró, hajlamokba helyezi, mely egy erkölcsi érzékben (morál sense) van megalapítva; művei: *Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue*, London 1720; *Philos. morális institutio compendiaria, ethices et iurisprudentiae naturalis principia continens*, *Glasgow* 1745. – *Henry Home* (1696-1782), művei: *Essays on the principles of morality and natural religion*, *Edinburg.* 1751; *Elements of criticism*, Lond. 1762. – *Adam Ferguson* (1714-1816) az erényt az emberi lényeknek a szellemi tökélesedéshez való fokozatos kifejlődésében keresi; nevezetes műve: *Justit. of moral, philos.* Lond. 1769. – *Adam Smith* (1723-1790) a nemzetgazdászati terén nevezetes; művei: *Theory of moral sentiment*, Lond. 1759; *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Lond. 1776; 1. bővebben: *Dugald Stewart in Ad. Smith, Essays*, London 1795. *Erkölcsi elve* a rokonszenv. Az embernek természeti hajlama van mások állapotai, érzelmei, cselekvései iránt. Ha a pártatlan szemlélő (amennyiben mások motívumait magában képzeli) a cselekvéseket méltányolja, úgy azok erkölcsileg jók – ellenkező esetben rosszak. Minélfogva az erkölcsi alapkövetelmény: Cselekedjél úgy, hogy a pártatlan vizsgáló veled rokonszenvezhessen. -

Legtöbbet tett Locke bölcséletének továbbfejlesztését illetően Hume Dávid (1711-1776) a philosoph, államférfi és történész, ki a Locke-féle empirizmus alapján a scepticismus megalapítója lön. Első kísérlete csekély méltatásban részesült, s csak később az 1742-1757 megjelent munkája által, melyben behatóan kezeli felvett phil. tananyagát, alapította meg hírnevét. Lockehez csatlakozottan ő is a képzetek eredetének nyomozására fordítá egész törekvését. Megkülönböztet benyomásokat (impressions) és eszméket vagy gondolatokat (ideas, thoughts); elsők alatt az élénk érzeteket értve, melyeket bírunk, midőn érzünk, látunk, hallunk, kívánunk, szeretünk, gyűlölünk vagy akarunk; az utóbbiak alatt a kevésbé élénk emlékezési- vagy képzelési képzeteket, melyek tudatára csak akkor jutunk, midőn valamely behatás felett reflectálnnk. A gondolkodási teremtő erő nem terjed tovább, minthogy azon anyagokat, melyeket az érzékek vagy a tapasztalás szolgáltatnak, egymás mellé állítja, összeköti, kibővíti vagy kevesbíti. Összes gondolataink nem egyebek mint felfogásaink copiai. Az értelem munkája egyedül csak a képzetek combinatiojában áll, mely a képzetársítás különféle nemei: hasonlítás, összekötés folytán eszközöltetik. – Az emberi nyomozás összes tárgyai két osztályba sorozhatók: az eszmék vonatkozásaira és tényekre. Az elsőkhöz tartoznak a mennyiségtan tételei és általában minden ítélet mely intuition vagy bebizonyításon alapul; s az e nemű tételek kizárólag csak gondolkodás által jönnek létre. Míg azon tételek, melyek tényeken nyugszanak egészen más természetűek. Ezen tételek érvényessége vagy érvénytelensége nem bizoyitható be pusztá fogalmak által, hanem az ok és okozat közti viszonyon alapul. Az ember felteszi, hogy bizonyos oksági viszony van a tények között olyképen, hogy az egyik oka a másiknak, vagy hogy mindkettő közös okozata egy harmadik oknak. Ha tehát a tényekre épített következtetések bizonyosságáról akarunk meggyőződni, ugyazt kell kutatnunk, mily módon jutunk az ok és okozat ismeretére. S itt kimutatja Hume, hogy az oksági viszony ismerete semmiképen sem származhatik a priori következtetések által, hanem tapasztalás folytán, amennyiben t. i. tapasztaljuk, hogy bizonyos tárgyak állandóan összekötvék. A hatás az okból merőben különbözik, tehát az ok fogalmában nem is foglalathatik. Hogy a kő a szabad térben leesik – erre a tapasztalás tanít, s e tekintetben a priori következtetések által épen semmit sem tudhatnánk. Honnan következik, hogy az emberi ismeret legfőbb célja lenne a természetjelenetek tapasztalatilag feltalált okait összefoglalni, s a sokféle hatást, egy általános okság alá vonni. Azonban ez lehetetlen. A jelenetek végső okai elzárvák az emberi értelem elől; ezekről semmit sem tudhatunk. Hasonló okokat látva, hasonló jeleneteiket is várunk – de honnan e várakozásunk? Bizonyára nem egyéb mint a szokásból. Az értelem megszokja azt, hogy hasonló okokból hasonló okozatokat vár, miért is az egész okság nem egyéb mint a pusztá szokás eredménye. Láthatni, hogy Hume egész bölcsellete az okság fogalmának criticája körül mozog – s ebben áll jelentő-

sége. Ezen alapul scepticismusa is; mert azon alapon, hogy az ok-ság-fogalom eredete a szokás, tartja Hume lehetetlennek a tapasztalatig adott dolgokból a tapasztalásfelettiekre (isten, lélek halhatatlansága) való következtetést. – Ethicai elve: a boldogság és nyomor érzete. Az erkölcsi ítélet a tetszésen vagy nem tetszésen alapul, melyet valamely cselekedet felkelt.

Hume művei: *Treatise on human nature*, Lond. 1739-40, 3 köt. németül Jákobtól, Halle 1790-91. Legismertebb munkája: *Enquiry concerning human understanding*, Lond. 1748; Sulzer (Hamb. és Leipz. 1755) és Tennemann fordításaiban, *Essays and treatises on several subjects* ezim alatt *Essay morál, political and literary; A dissertation on the passions; An enquiry concerning the principles of morál; The natural history of religion* cz. műveit adta ki. – Halála után jelent meg: *Dialogues Concerning natural religion* by Dávid Hume, Lond. 1779. *Essays on suicide and the immortality of soul; ascribed to the late Dávid Hume*, London 1783. Összes művei *Edinburghban* 1827, 1831. Londonban 1856 jelentek meg; önéletrajza (kiadva Smith Ádám által) Londonban 1777. - Bölcséletének forrásai: J. H. Burton, *life and correspondence of Dávid Hume*, Edinb. 1846. Feuedein, *Hume's Leben und Wirken* (Zeitschr. Gedanke) Berlin 1863. Buhle, *Lehrbuch d. Gesch. d. Phil.* TJeberweg, *Grundriss d. Gesch. d. Philos.* -

V.

A francia bölcsészet.

Hume csakugyan tovább fejlesztette a Locke által kijelölt álláspontot, midőn fölállított scepticizmusát csaknem vég-ső szavát is kimondotta a realistikus irányzatnak. Tovább haladni, a materialismust végletekig fejteni egyfelől az angol nemzeti jelleg másfelől a scot bölcséletben ugyanez időben keletkezett materialismus-ellenes irány folytán nem lehetett. Midőn Reid Tamás (1710-1796), Beattie (1735-1803) Oswald, Stewart, Brown stb. a Lockeféle tabula-rasa helyett a józan értelemre hivatkoztak: reakciójuk által a materialismus kifejlődhetését teljesen megakasztották.

Ellenben Franciaországban a sajátos viszonyalakulások – politikai és társadalmi állapotok – csak kedvezően hatottak az empiristikus irány teljes kifejlődhetésére, mint ezt Gondilláé, Heivetius és az encyclopaedisták törekvései (csak természetes következményei az ébredő korszaknak) határozot-tan bizonyítják.

I. Condillac¹⁾ csak abban tért el Locke bölcséletétől, hogy a képzetek forrásául egyedül az érzéki észrebevést tartja, s az összes lelki funetiókat – emlékezés, képzelés stb. – mint az érzéki észrebevés átalakulásait (sensation transformée) fogja fel s pusztá érzéki észrebevésből törekszik levezetni. Hasonlatul e tétel kimagyarázására felvesz egy márványszobrot, mely fokozatosan jut az érzéki szervekhez, s kimutatja, mi módon juthat a lélek saját állapotaihoz úgy, hogy mindennek alapja az érzéki észrebevés legyen²⁾. Mindazonáltal – bár Condillac minden lelki fimctiót az érzéki észrebevésre vezet vissza, bár az embert tökéletesebb állatnak, az állatot kevésbé tökéletes embernek tartja, – még szorosan véve nem materialista, de sensualista, a materialisticiis felfogást: hogy az anyag gondolkodik és érez, nem is tartja lehetségesnek.

Tovább haladt e tekintetben különösen a gyakorlati következményeket tekintve II) Helvetius³⁾. Elve, hogy az önszeretet=érdek minden cselekvésünk motívuma egyszersmind az igaz morál egyedül jogosult princípiuma. Mert képtelenség – mondja Helvetius – azt követelni, hogy a jót magáért a jóért tegye az ember (valamint az is, hogy a rosztat a rosztért) cselekvésink igazi princípiuma csak az önszereteten alapult önhaszon lehet, s a ki érdekeit úgy szabályozza, hogy ezek által másoknak nem árt – erkölcsileg jónak tekintendő⁴⁾.

A végső szélsőségig mégis III) a francia encyclopaedisták fejtették ki az empiristikus irányzatot, hatalmasan támogattatva – mint már mondva volt-a sajátos politikai-és társadalmi viszonyalakulások által. Ugyanis, midőn a teljesen megromlott erkölcsök – visszaélések már oly szembetűnő ellentétet kezdtek képezni az észkövetelményekkel, miként lehetetlen volt az oly mélyen lesülyedt helyzetet a csak

¹⁾ Született 1715. Eleinte Locke követője, később önálló sensualista íratái komoly, erkölcsi jellegűek, összesen 23 kötetet tesznek. 1780-ban halt el.

²⁾ Felteszi, hogy a kérdéses márványszobor egyelőre csak egyetlen szervvel bír. Ez – úgymond – képzeteket szolgáltat, melyek az öntudatot eredményezik, s melyek közül midőn egyik élénkebben, a másik gyengébben jelenkezik a *figyelmezés* áll elő. Majd nyomok maradnak hátra s az *etmélkezés* keletkezik; majd ez új képzeteket a régiekkel összehasonlítva: *Uélünk* stb. Levezeti a lélek összes functióit.

³⁾ Született Parisban 1715. – Locke tanulmányozása volt rá elhatározó befolyással Főbb művei: de l'esprit Paris 1758; de l'homme, de ses facultés et de son éducation Londres 1772, tehát halála utáni, mert 1771-ben halt meg.

⁴⁾ Helvetiushoz csatlakoztak: Lambert, Volney, Condorcet.

kissé is tisztán gondolkodónak észre nem venni: természetes, ha a keletkezett ész-reactió talán határon tulcsap s kétségbeesett törekvésében: megjavítani a hypocrita gondolkodást minden positiv= tényleg fenálló egyházi vagy állami intézményt összerombol. Nem helyeselhető e túlhajtott irány minden tekintetben, de mégis megmérhetlen az érdem, melyet szereztek e kor bajnokai, midőn – bár végletekig hajtva a reformokat, megszabadították az emberiséget mondhatni leg-szánandóbb helyzetéből: a mármár fenyegető teljes sötétségtől.

1) Elsők fejlesztették ki emez irányt Voltaire és Rousseau.

Voltaire (1694-1778) szaktudományra nézve nem philosoph. (de irodalmár) minden törekvését a tényleg fenálló egyházi és állami intézmények lerombolására irányozta. Egyébként nem atheista¹⁾, nem is materialista – bár nem tartja lehetetlennek, hogy az anyag is gondolkodhatik – csak ama nézet pártolója, mely szerint pl. a lélek halhatatlanságát stb. bebizonyítani nem lehet²⁾ – hatalmas ellensége minden positiv hitnek és vallási képmutatásnak. Rousseau (1712 - 1778) az eredeti természeti állapotba való visszatérés által vélvén csak megakadályozhatni a társadalom sülyedéséből keletkezett bajokat: egész törekvéssel amaz állapot létrehozásán munkál. Az Isten létében, a lélek halhatatlanságában való észhitet *kedély szükségletnek* tartja, nem helyeselve a materialistikus és panthoistikus irányzatot.

2) Tovább haladtak s mindinkább materialisticus irányban működtek az úgynevezett francia encyclopadia³⁾ alapítói Diderot, D'Alambert; s a tiszta materialismns képviselői: La Mettrie, Holbach s a system de la nature ismeretlen szerkesztői.

Diderot (1713-1784) a theismus álláspontjáról apantheismushoz emelkedvo nyilván vallja, hogy a mindenség az Isten, hogy a lélek halhatatlansága nem egyéb mint a jö-

¹⁾ Sőt határozottan oda nyilatkozik, hogy ha Isten nem léteznék, teremteni kellene egyet: si Dieu u'oxistait p;is, il faudrait l'inventer, mais toute la nature nous crie qu'il existe.

²⁾ Ő nem tud meggyőződni arról, hogy egy részetlen substantia-lélek mint egy kis Isten az agy közepében lakhassák, a lelket inkább az antik felfogás mintájára mint személyesített vérképző-erőt képzei. – Ueberweg III. Theil. 103 lap. Gesch. d. Phil.

³⁾ Encyclopaedie ou Didionnire raisonné des sciences, des arts et des metiers.

vőben megőrizett emlék. D'Alambert pedig scepticismusa által – melyhez képest azt állítja, hogy bár a természeti szervezés értelmi öntudatos lényre utal, rímek viszonyát az anyaghoz azonban még csak nem is. képzelhetni – készített utat azon fejlődő irányzatnak, mely teljes kifejtőjét La Mettrie orvosban birta (1709-1751). Eszerint: szellemről még beszélni is képtelenség, *minden anyag*. Az Isten létében való hit ép oly alaptalan mint czélnólküli, s csak is az *atheismus* azon nézet, mely minden tekintetben kielégíthet. – Az emberi lélek sem egyéb mint üres név, melynek semmi értelme sincs, hacsak alatta az agynak azon része nem értetik, mely gondolkodik. Mert a legtapasztaltabb orvosok és természettudósok véleménye az, hogy az agynak ép úgy vannak gondolkodó idegszála], miként a csontoknak mozgó izmai. Az ember csak agyszervezet s nevelés folytán válik el az állattól, nem lelke által, mely csak egy része a testnek azzal együtt elenyésző; halhatatlanságról szó sem lehetvén. Épen azért az élvezés az egyedüli cél: élvezz, a míg élsz; a materialistikus jelszó.

Ezen minden rendszer a mélyebb megalapítás nélkül csak kimondott, de nem indokolt nézetek később a *system de la nature*¹⁾ című folyóiratban lettek bővebben kifejtvén teljesen megalapítva. Alapgondolatuk, hogy csak anyag és mozgás létezik. Az anyag egyes minőségileg különböző kiterjedt s épen azért osztható elemekből áll, a mozgás pedig mint vonzás és taszítás (tehát két irányban) jelenkezik. Mozdás által jönnek létre a különböző összeköttetések s a dolgok egész különfélesége.

Tehát – s ezek természetszerű eredményei a fenn jegyzett alapgondolatnak – 1) az ember nem áll testésiólekből mint a közfelfogás tartja, hanem csak anyag s amit az emberben léleknek nevezünk; nem egyéb mint az anyag működése, önálló lélek nem létezhetik, mert a meghatározás, hogy a lélek részekre oszthatlau, láthatlan stb. mit sem bizonyít, pedig többet épen nem tudhatni róla. Továbbá ha a lélek az anyagtól különböző szellem, miképeii hathat az anyagra,

¹⁾ Ezen folyóirat Londonban 1770-ben jelent meg anonym, a már akkor meghalt Mirabeau neve alatt. Kik vettek részt szerkesztésében – bizonyosan nem tudhatni; valószínű, hogy b. Holbach vagy Lagrange voltak a szerkesztők; Diderot, Grimm stb. a főmunkatársak.

tarthatja mozgásban a testet? hiszen nem gondolható oly érintkezési pont, melynél egymással összekötethetnének. 2) Egy személyes öntudatos Isten létéről sem lehet szó ez elmélet értelmében. A különféle eleve kimagyarázhatlan bajok s természeti tünemények tehát a szenvedés, csudálat, félelem leginkább pedig mindezek alapja a tudatlanság vezették az embert Isten képzeletére, melynek épen azért ez alap enyész-tével szintén enyésznie kell. Egyáltalán ez *egész eszme* merő képtelenséget *involvál*, mert midőn az emberi tulajdonok s meghatározások analógiájára gondoljuk az Istent, épen nem birunk oly biztos alapot, melyre támaszkodhatnánk. 3) A lélek erkölcsi szabadságának úgy halhatatlanságának felvétele is oly feltevés, melynek képtelenségét könnyen beláthatni; mert az ember is csak oly vak eszköze a természet kénytelen működésének, mint bármely más létező, s mert a léleknek a test enyészte utau való felmaradását állítani annyi, mint felvenni, hogy a módozat felmaradhat, midőn az alap elenyészett. Végre 4) természetszerű eredménye ez elméletnek, hogy cselekvéseinkben csakis a hasznosság az irányadó, hogy a morálnak nem lehet egyéb jogosult princípiuma, mint az önszeretet.

A skót philosophok közül kitűntek: Reid Tamás (1710-96); művei: Inquiry into the Imuiian mind on the principles of common sense, Lond. 1763; On the intellectual powers of man, Edinb. 1785; ON the active powers of mau, Edinb. 1788. James B e a t t i e (1735-1803); nevezetes műve: Essay of the nature and iuimutability of truth in opposition to sophistry and scepticism, Ediob. 1770. J a m e s Oswald, appeal to cornnion sense on behalf of religiou, Edinb. 1706-72. D u g a l d Stewart (1753-1828), művei: Előments of the phil. of Imman miüd, Edinb. 1792, Lond. 1862; Outlines of the moral philosophy 1793; összes phil. műveit Hamilton adta ki 10 köt. Edinb 1851-58. Thom. B r o w n (1778-1800), művei: Lectures ou the philos. of human mind, 1820; Lectures on Ethics, Lond. 1856. J a m e s M a e k i u t o s h (1764-1832), nevezetes műve: Dissertation on the progress of ethical philosophy, briefly during the 17 and 18 centuries (Éncycl. Brit.) Lond. 1830.

A francia írók inkább az átalános műveltség s az egyházi, politicalai s társadalmi viszonyok újjaalakítása – miutaphilosophiai tudomány iránt szereztek érdemeket. Minélfogva működésök jellemzése inkább a művelődési és a pol. történelem körébe tartozik, miut a philos. történelmébe. Bölcsészeti tekintetben csak a sensualismus és materialismus kifejtése tulajdonithatók nekik. V o l t a i r e összes

művei 1768 Genfben, 1829-34 Parisban jelentek meg, ezek: *Lettres sur les Anglais* Lond. 1728; *Elements de la philos. de Newton*, mis á la portée de tout le monde. Amst. 1738. *La metaphysik de Newton on parallélé des sentiments de Newton et de Leibnitz*, Amst. 1740; *Le philosophe ignorant* 1767; *Candide ou sur l'Optimisme* 1757. Lélektanában, ethicaja- theologiája- és ismerettanában Lockehez csatlakozott. Böven tárgyalnak róla: E. Bersot, *la philosophie de Voltaire*, Paris 1848; L. J. Bungener, *Voltaire et son tems* Paris 1851; J. B. Meyer, *Voltaire und Rousseau*, Berlin 1856; J. Janin, *le roi Voltaire*, Paris 1861; A. Pierson, *Voltaire et ses maitres, épisode de l'hist. des humanités en Francé*, Par. 1866. - Julién Offroy de la Mettrie, *Histoire naturelle de l'ame, á la Haye* (Paris) 1745 cz. munkájában mondotta ki először azon meggyőződést, hogy a psychikai funkciók a test szervezetéből értelmezendők. Az érzésből ered minden gondolkodás és akarás, a tanítás pedig kifejti azt. Miért is egy az emberi társaságon kívül felnőtt ember – úgymond Lamettrie – szellemileg egészen üres lenne. A lélek nő és fogy a testtel. Ezen állásponton írta következő műveit is: *L'homme machine*, Leyden 1748; *L'honime plante*, Potsdam 1748; *La'art de jouir* 1750 stb. Bölcséletéről legvilágosabb ismeretet nyújt A. Lange, *Gesch. derMateriái*, cz. munkájában. - Montesquieu (Charles de Sécondat, báron de la Bréde et de M) *Lettres piersanes*, Par 1721 cz. művében harczolt először az egyházi és állami absolutismus ellen; *Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, Par 17:H munkájában pedig azt törekedett kimutatni, hogy a népek, az államok jóléte a szabadságos munka iránti szeretettől feltételeztetik. Főmunkája: *Esprit des lois*, Genf 1748; ebben a pol. szabadság alapjait, feltételeit és biztosítékait kutatja. Böven tárgyal róla Bersot, Par. 1852. - Jean Baptiste Robinet (1735-1820) a lények fokozatos fejlődésének eszméjét igyekezett keresztülvinni. Művei: *De la nature*, 4 vol., Amst. 1761-1766; *Considerationes philosophiques de la gradation naturelle des formes de l'etre, ou des essais de la nature qui apprend a fairé l'homme*, Amst. 1767; *Parallélé de la condition et des facultés de l'homme avec celles des autres animaux*, trad de l'Anglais, Bouillon 1769. Bővebben tárgyal róla: Damiron, *Rosenkranz* (Gedanke T. I. 1861). Abbé Morelly a communisticus irányzatnak nyitott utat *Code de la nature*, Amst. 1755 cz. munkájában *Az önhaszon* (le désir d'avoir pour soi) úgymond, melyből a magánbirtok utáni igény is származik, forrása minden vizsgálódásnak és szerencsétlenségnek. Ez alapon írta Mably is következő munkáját: *De la législation ou principes des lois* 1776. Valamint nevezetesen még Quesnay (1666-1774); Turgot (1727-1781). Galiani abbé. - A monopólium és rab-szolgaság ellen Raynal abbé küzdött *Hist. phil. du commerce des deux indes* munkája Irán. - Helvetius ellenben az önszeretetet tűzte minden cselekvés mozgatójául (1. főnebb); s hozzá csatlakoztak: Ch. Fr. de Lambert, Volney, *Catéchisme dy citoyen fran-*

cais 1793, Oeuvres complètes, Par 1821 munkában; Condorcet (1743-1794) Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain, 1794 művében. – Charles Boimet (1720-1793) a mat. sensualismus felé hajolt, melyet azonban a vallási hittel öszegegyeztetni törekedett. Művei: Essai de psych. ou Considerations sur les opérations– de l'ame, Lond. 1755; Essai analytique sur les facultés de l'ame 1761. – Jean Bapt, Dubos (1670-1742) az aethetica terén szerzett érdemeket, Rettexions critiques sur la poésie, la peinture et la musique, Par. 1719 cz. munkájával. Úgy Oh. Battenx (1713-1780) Les beaux arts fédnits á un merne principe, Par. 1746.– Jean Jacques Rousseau (1712-1778) az elfajult műveltség bajait az eredeti természeti állapotba való visszatérés által akarja elhárítani. Politicai eszménye a tiszta democratia alapján nyerhető szabadság és egyenlőség. Nevezetesebb iratai: Discours sur l'origine et les fondemens de l'inegalité parmi les hommes 1753; Du contrat social ou principes du droit politique, Amst. 1762; Emile, ou sur l'éducation 1762: összes művei Parisban 1764 jelentek meg. L. Rousseausehe Studien, von Emil Eueerlein (Gedanke; 1861; Lamartine, Rousseau, son faux contrat social, Poissy 1866 – Condillae (Etienne Bonnot, de, 1715-1780) művei: Essai sur l'origine des conaissanees hnm. Amst. 1746; Traité des systémes 1749 (ezekben még Locke álláspontját fogadta el) Traité des sensations, Lond. 1754 (melyben már meghaladva amaz álláspontot, mint tisztán sensualista lép fel). L. bővebben főnebb. – Denis Diderot (1713 -1784) és Jean d'Alembert (1717-1783) megalapítói és kiadói a nevezetes: Éncyclopédie, on Dictionaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Paris 1751-72. 28 köt. ez műnek; melyhez adatokat Voltaire, Rousseau, Grimm, Holbach, Turgot, Jancourt stb. is szolgáltatottak. Diderot nevezetesebb művei: Principes de la philosophie morale on essay sur le mérite et la vertu 1745; Pensées philosophiques, a la Haye 1746; Memoires, Correspondance et Ouvrages inédits de Diderot Paris 1830; Pensées sur l'interprétation de la nature, Paris 1754. Összes phil. művei hat kötetben Amsterdamban 1772 adattak ki. L. Bővebben: Rosenkranz, Diderot's Leben und Werke, Leipz. 1866. – Holbach (1723-1789) nevezetesebb művei: Lettres a Eugenie ou préservativ contre les préjuges 1768; Examen critique sur la vie et les ouvrages de H. Paul. 1770, Le bon sens ou idées naturelles opposées aux idées surnaturelles, 1772; La politique naturelle ou discours sur les vrais principes du gou vernement 1773; Système social 1773; Elementes de la morale universelle 1776; Déthocratie ou le gouvernement fondé sur la morale universelle 1776. – Végül felemlitendők még Buffon (1707-1788) a híres természettudós; Cabanis (1757-1808) a hírneves physiolog és psycholog; Eapports du physique et du morál de Thomme, 1798 -99; Destuttde Tracy (1754-1836), művei: Eléments d'ideologie, Par. 1801-15, Commentaire sur Pesprit des lois de Montesquieu, Paris 1819; L a r o m i g u i e r e, Lecons de phil. ou

essai sur les facultés de l'ame, Par. 1815-48 műve által, L. bővebben: Damiron, essai sur l'histoire de la philos. en France au dix-neuvième siècle, Paris 1828.

VI.

Leibnitz, és a vele egyidejű philosophia.

A Locke által megalapított empiristícai irány – mint láttuk – az encyclopädisták által fejlődhetésének tetőpontjára jutott; azon ponthoz, melyen túl már lehetetlen volt azon kor gondolkodását tekintve tovább haladni. Nem mintha rendezetlen és sok helytt merőben téves, mert hiányos lélektani alapra fektetett feltevéseik javítást nem tettek volna lehetővé; sőt inkább alapgondolatukból lehozott csaknem összes következtetéseik annyira önkényileg felvettek és minden megalapítást nélkülözök, hogy a mélyebben látó gondolkodás e hiányt azonnal felismerheti: hanem mivel a gyökeres reform egészen más, új alapot és álláspontot igényel vala, mire pedig a gondolkodás még megérve nem volt, az úgysis végletekig hajtott irány tüzetes megalapítására még kevésbbé. Lássuk a következőkben az ezen iránynyal sarkalatosán ellentett idealistíeus irányzat kifejlődését.

Ez irány első megalapítója Leibnitz.

a) Született 1646-ban Lipcsében, hol atyja – Fridrik – professor volt. Eleinte a classicus irodalmat tanulmányozta, később a philosophiai-, mathematicai-, jogtani-, történelmi-, s természettudományokkal egyaránt foglalkozott, egész polyhistorrá vált. Különösen mint mathematicus 1677-ben a tudományok történetében annyira fontos külzeléki hánylatot – caleulus differentialis – találta fel, a mi különös Newtonnal egy időben, úgy, hogy közöttök élénk vetélkedés keletkezne a felett, melyiküket illeti a feltalálás dicsősége¹⁾. általában fáradhatatlan előmozdítója volt ő a tudományosság-nak, részint egyes akadémiáknak létrehozása által pl. Berlinben. Pétervárott, részint értekezései által; csak az kár,

¹⁾ A londoni tud. akadémia egy commissiot is nevezett ki ez ügyben, mely szigorúan megvizsgálná a dolgot s határozatot hozna. E bizottmány Newton részére dönté el a kérdést, bár Leibnitz felszólalása alapján; az újabbkori – különösen német mathematicusok abban egyeznek meg, hogy Leibnitzet is csak épen oly joggal illeti meg a dicsőség, mint Newtont.

hogy 1672-től szakadatlanul utazásokkal – Párisban, Angolhon, Berlinben – kénytelenítetvén. tanulmányait félbeszakítani, úgy sok oldalú törekvései folytán nem adhatott egy rendszerezett s összefüggő egészet, hanem csak egyes – nagyrészt francia nyelven írt alkalmi iratokban, levelekben fejtette ki filozófiai nézeteit, 1710-ban halt meg.

Nevezetesebb s bölcséletére nézve jelentékenyebb munkái: a „Monadologia”, melyet hosszabb ideig Bécsben tartózkodásakor Eugen berezeg kívánatára írt. A Loeke ellen intézett „Új kísérlet az emberi értelemről” (Nouveaux essais sur l'entendement), s a Sophia Charlotte porosz királynő kívánatára összeszerkesztett „Theodicaea.

b) Bölcselüti rendszerének történeti kifejlésére vonatkozólag tudni kell: hogy Leibnitz a substantia fogalomból indul ki, s ennek megjavítását tűzi feladatul; meggyőződve arról, hogy mind a Bes Caries, mind a Spinoza által felállított substantia fogalom elégtelen a természeti létezés értelmezésére, sőt gyökeres megjavítást követel: minden figyelmét e metafizikai fogalom feldolgozására fordította. Különösen

A) M o n a d o l o g i á j á b a n

1) az alapul felvett substantia fogalmat fejtegeti; 2) ez alapon a természetéleletet törekszik értelmezni, 3) kiegészíthetni véli a Descartesnél ellentmondó elméletet a szellem s anyag kölcsönhatásáról. 1) Azon alapon, hogy mivel összetett lények vannak, egyszerű elemeknek (létalapoknak) is kell lenniök, Spinoza ellenében minden természeti létezés végső alapjául végtelen sok egyszerű substantiát vett fel. Kifejti egyszerűs mind – s e fejtegetés képezi rendszere sajátosságát – hogy e felvett princípiumot, mint tevékeny erőt kell gondolni, mert csak mint ilyenből lehet értelmezni a természetélelet összes jeleneit, hogy nem egy, de végtelen sok ily substantiának kell léteznie, mert ha csak egyetlen erő léteznék, – lehetetlen lenne, az egyes lények által véghezvitetni tapasztalt, *sajátos tevékenység* (actio (enim) sine vi agendi esse non potest); – végre hogy ez erő egyes individuális eredeti erősubstantia, mert mivel minden tevékenység egy meghatározott cselekvés, úgy e tevékenység alanya (subject) is csak egy meghatározott egyed – individuum – lehet és pedig minden mástól teljesen

különböző¹⁾ természeténél fogva sajátosan meghatározott individuum – monas; mely egyszersmind eredeti tehetséggel bír magát individuális tevékenységre indítani²⁾ s meghatározottságai alapján mind az ókori philosophok atomelemeitől, mind Descartes snbstantiájától lényegében különbözik. Ugyanis a Des Cartes-féle substantiák kiterjedtek oszthatók, összetettek³⁾; Leibnitz monasai erők, tehát anyagtalan, oszthatlan egyedek valódi egységek (unites reelles vcritables; verae nni-tates) és pedig metaphysikai értelemben, miért pontoknak, metaphysikai pontoknak (points métaphysiqnes, points de substance) is nevezhetők, hogy megkülönböztethessenek a mathematicai ponttól, mint a mely nem bír valódi létezéssel. Az atomok (Democrit, Epicur, Gassendi atomjai) anyagiak, kiterjeszthetők, részekre oszthatók, tehát nem is valódi atomok, hanem csak testeeskék, nem lényegre, hanem csak látszatra atomok, míg Leibnitz monasai lényegükben egyszerű substantiák atomok valódi értelemben (atomes de stibstane). – Amazok anyagi meghatározottság, nagyság, alakra nézve csak esetékesen különbözök; nincs meg bennök a sajátos erő, melynél fogva minden mástól különböznének; emezek ellenben már eredeti természetüknél fogva különbözök elannyira, hogy Leibnitz szerint nincs oly két, tárgy, mely teljesen egyenlő volna: (princípium indiscernibilium.)

A 2) pontra vonatkozólag: lehetségig értelmezi a felvett alapon legnehezebben magyarázható kérdéseket: mi módon és feltét mellett lehetséges anyagtalan erőkből az anyagi léte-zést – a minden természeti kölcsönhatást kizáró monasokból, az összetett tárgyakat kimagyarázni?

Kimutatja: hogy az anyag a monasokbae leve beleoltott vis resistendi eredménye, minden monasnak van áthatlansági ereje (matéria prima) melynek kifolyása a kiterjedés, vagyis

¹⁾ Leibnitz a tevékenységet, mely által a fennebb meghatározott individuum saját lényegét kifejti individuacionak, mely által pedig minden mástól különbözik specificationak nevezi, egyiket a másikkal oly szorosan összefűzven, miként mindkettő ugyan egy lényt fejezzen ki: „princípium individuacionis, idein est, quod absolutae specificationis (pia res ita sit determinata, utab aliis omnibus destingui possit.”

²⁾ Azért mondja – hogy minden él a természetben – ezen eredeti, rendszerét leginkább jellemző gondolat, a moiusok fenjelzett sajátos természetének kifolyása.

³⁾ PL az anyagi substantia.

az, hogy a monadok mint testi dolgok jelentkeznek (materia secunda). Az anyag Leibnitz szerint nem egyéb mint phaenomenon bene fundatum. A természetéletet – jeleneteket – a monadokba eleve beoltott perceptio és appetitus folytán magyarázza. – Minden monas – úgymond – bír eredetileg perceptioval s új perceptio után törekvéssel (appetitus); a perceptionak fokozatai vannak, mely fokozatok, illetőleg homályosabb vagy tisztább perceptio szerint a létezők is különféle osztályokba sorozhatók. A létezés legalsó fokán – e szerint – azon monadok állanak, melyek a leghomályosabb perceptioval bírnak, ahol a képzetek egymást neutralizálják s öntudat létre nem jöhet. Ez a szervetlen természet. Felsőbb osztályt azon monadok képeznek, melyeknél a perceptio már mint szervező életerő lép fel; ez a szerves természet. Még magasabb életfokon az érzés és emlékezésre emelkedett monasok állanak; legmagasabb létosztályt pedig az öntudatos perceptioval (apperceptio) bíró monasok képeznek¹⁾. Mégis a különbség közöttök csak az, hogy bár mindegyik az egész universumot tükrözi vissza (mikrocosmus), mindegyik *máskép*, egyik tökéletesebben, s másik kevésbbő tökéletesen jeleníti azt s egyedül az Isten (monas monadum) bír mindenről tiszta s világos ismerettel,

A 3) pontra nézve végre kiegyeztetni törekszik Leibnitz a Descartesnél oly jelentékeny nehézséget okozott egyenlőtlen-séget a szellemes anyag között²⁾). Nem a természeti kölcsönhatást a test és lélek összeköttetését illetőleg, védelmezve³⁾, hanem egészen saját rendszere mélyében gyökerezett elméletet állítva fel, a harmónia praestabilita elméletét, inelyszerint Isten kezdettől úgy teremté a testet és lelket s általában minden substantiát, hogy midőn mindegyik belső fejlődésének

¹⁾ Ha helyes megkülönböztetés végett a legalsó fokon álló monasokat szorosan monasoknak nevezzük, a felsőb osztályokat lelkeknek, a legmagasabb életfokon állókat pedig szellemeknek nevezhetjük. E szerint az állati individuum lélek, mert érzi képzeteit, az *omer'i*: szellem, mert tudatival bír képzeteinek

²⁾ Nem észszcrit dolog – úgymond – egy activ (átalános világlélek) s egy passiv elvet (anyag) venni lel s ezekből akarni kimagyarázni az össz-termiészetet.

³⁾ Mert lehetetlen, hogy a lélek vagy bármely substautia valamit kívülről kapjon, nincs ablak a monasokou – úgymond Leibnitz, melyen bármily elemek keresztül hatolhatnának vagy kiléphetnének: nincsen iurfluxus physicus a teremtett substantiak között, a lélek nem hathat a test állapotaira módosítólag s viszont.

eredetileg beleoltott törvényeit önállóan követi, a lehető legnagyobb harmónia álljon elő¹⁾). Egyszersmind találó hasonlattal állítja szemközt az elméletet a másik két – szintén e tárgyra vonatkozó – elmélettel az occasionalismus és systema influxus physyci elméletével. Hogy két óra – úgymond – állandóan együtt járjon, az háromféle módon eszközölhető t. i. vagy össze van kötve a kettő gépezete olyképen, hogy az egyik mutatója magával vonja a másikat (influxus physicus), vagy valaki iblytonosan összeegyezteti egyiket a másikkal (occasionalismus), vagy végre oly tökéletes szerkezettel van mindkettő eredetileg ellátva, miként állandóan összeegyeznek (harmónia praestabilita). Leibnitz ez utolsó nézetet tartja dül Istenhez méltónak s ama kölcsönhatás értelmezésére elégségesnek.

β.) Új kísérlet az emberi értelemről

– Nouveaux essais stb. –

czímű munkájában az emberi ismeret eredetére s természetére vonatkozó elméletét adja elő. Kétségbe vonja – Locke ellenében – hogy nincsenek velünk született eszmék, s hogy kivétel nélkül minden ismeretünk a belső vagy külső tapasztalásban birja alapját²⁾). Mert – úgymond – az általános fogalmak eredetökre nézve nem vezethetők le a tapasztalásból: közvetlenül – csoda által – Istentől nem származhatnak, s mivel a monadologia szerint a physikai egymásrahatás is lehetetlen – külbehatás folytán sem keletkezhetnek, tehát csak a lélekből fejlődhetnek, csak a lélekben bírhatják létök alapját. Csakhogy – megjegyzi Leibnitz – nem teljesen kifejletten birja a lélek ezen általános alaptételeket, hanem csak potentialiter, virtualiter. Valamint egy márvány lap erei bizonyos alakot jelezhetnek, s így ez alak mintegy vele született a márványlappal, bár feldolgozást – a felesleges részek eltávolítását igényli is: ép így oltvák a lélekbe bizonyos eszmék és igazságok; tehát *nem úgy*, hogy valóban, állandóan,

¹⁾ Tehát a lélek pl. eszmetársulati törvényénél fogva fájó érzetet érez azon pillallatban, melyben a test megüttetik stb.

²⁾ Ha helyesen észlelte volna Locke – úgymond Leibnitz – a szükséges s azon igazságok közti különbséget, melyek inductio folytán keletkeznek: lehetetlen lett volna be nem látnia, hogy a szükséges igazságok, csak mint a lélekbe beoltott princípiumok értelmezhetők, az érzékek csak azt közölvén, ami történik, nem pedig, annak szükségképpen történni kell.

öntudatilag bírnánk bizonyos alaptételeket, hanem hogy ezeket fejleszteni kell, hogy öntudatra jöhessenek. Ez eszmék csak implicite vannak a lélekben, s mint ilyenek fejlesztést szükségének, sőt követelnek. Leibnitz kísérletet is tett egyes fogalmakkal: mi módon vezettethetnek le a tapasztalásból – s azon eredményre jutott, miként eme deductio (Locke-féle) minden, csaknem kimcritó s kielégítő¹⁾.

λ) T h e o d i c a e á j á b a n

– végre – theologiai nézeteit foglalta össze. Különös feladata amaz elveket alapítani meg, melyeken az ész és hit összeegyeztethető lenne, kimutatni az Isten és világ közötti viszonyt. A világot – Leibnitz – úgy tekinti, mint a leg-tökéletesebbet, legczélszerűbben alkotottat; mert ha egy czélszerűbben rendezett világ lehetséges lenne, ezt Isten bölese-ségónek ismerni, jóságának akarni, mindenható erejének meg-teremtteni kellendett (optimismus). Kimutatja, hogy az előfor-duló bajok sem szolgálhatnak czáfolatul e nézet ellen, mert a bajok szükségképen a világ létezéséhez kötvék. A metaph. rosz például a világ véges természetében birja alapját, s mint ilyen nem ellenkezetik az isteni bölcseséggel; a phys. rosz (testi baj, fájdalom), mint *javító* szer, mint büntetés – in se – általában rosznak nem mondható; az erkölcsi rosz pedig (bűn) mint *conditio sine qua non*ja az erény létezésének, mert a rosz lehetsége nélkül nem képzelhető szabadság, sza-badság nélkül nem erény – szintén elválhatlan az emberi véges természettől s mint ilyen nem ellenkezetik Isten jó-ságával, annál kevésbbő, mert Isten nem akarja a bűnt, ha-nem csak – mint az erkölcsi szabadság nélkülözhetlen fel-tételét – az ember szabad választásától teszi függővé, stb.

Művei közül *Dissertation (de principio individui; specimen quaestionum phil. ex jure collectarum; tractatus de arte combinatoria, cui subnexa est demonstratio exist. Dei ad math. certitudinem exacta)* kívül, életében csak a *Theodicea* jelent meg mint önálló mű; de annál számosabbak értekezései, melyeket a Meneken Ottó által kiadott *Acta erud. Lipsiensium* folyóiratban, nemkülönben a *Journal des savans* újságban közzétett. Halála után kiadott levelei és értekezései: *A Collection of papers, which passed between the late learned Mr. Leibnitz and dr. Clarke in the pars 1715 és 1716*

¹⁾ A velünk született tételek közül kettőnek tulajdonit különös jelentő-séget: az ellentmondás és elégséges okság tételeinek (*principium contradictionis et rationis sufficientis.*)

relating to the principles of natural philosophy and religion, by S. Clarke, London 1717. – Leibnitz otium Hannoveranum sive Miscellanea G. W. Leib. ed. Joach. Feller, Lips. 1718. Monumenta varia inedita, Lips. 1724. – Köhler által adatott ki: des Herrn G. W. von Leibnitz Lehrsätze über die Monadologie, imgleichen von Gott, seiner Existenz, seinen Eigenschaften und von der Seele des Menschen, Frankfurt 1720; mely müben Leibnitz rendszerének főbb tantételeit Eugen savoyai herczeg részére foglalta össze. – Leib. epist. ad diversos Ed. Chr. Kortholt, Lipsiae 1734-42. Commercium epist. Leibnitianum ed Joh Gruber, Haim. et Gott. 1745, Oeuvres philosophiques latines et francaises de feu Mr. Leibnitz, tirées de ses manuscrits qui se conservent dans la bibliothèque royale á Hannovre et publiées par. P. F. Easpe, avec une préface de Kástner, á Amst. et Leipsz. 1765; ezen gyűjteményben foglaltatik a Locke ellen írt: Nouveaux essais stb. továbbá: Remarques sur le sentiment du P. Malebranche qui porté que nous voyons sönt en Dieu, concernant l'examen que Mr. Locke en a fait; dialógus de connexion inter res et verba; Difficultates quaedam logicae; Discours touchant la méthode de la certitude et l'art d'inventer; História et commentatio characteristicae imiversalis, quae simul sit ars inveniendi. – Összes philos. műveit J. Ed. Erdman adta ki: G. Guil. Leibnitii opera philos. quae extant Latina, Gallica, Germanica omnia, Berol. 1840. G. H. Pertz pedig összes iratainak összegyűjtését kezdte meg. -

Bölcséletének történeti kifejlődését illetőleg maga Leibnitz a következőket mondja Remond de Montmorthoz 1714-ben írt levelében: Als ich die niedere Schule verlassen hatte, fiel ich auf die neueren Philosophen, und ich erinnere mich, dass ich in einem Wäldchen bei Leipzig, das Rosenthal genannt, im Alter von fünfzehn Jahren einsam lustwandelte, um mit mir zu Rathe zu gehen, ob ich die substantiellen Formen beibehalten solle. Der Mechanismus gewann endlich die Oberhand und führte mich der Mathematik zu. Aber als ich die letzten Gründe des Mechanismus und der Bewegungsgesetze sudite, kehrte ich zur Metaphysik und zur Annahme von Éntelechien zurück, und vom Materiellen zum Formellen, und endlich begriíf ich, nachdem ich mehrmals meine Begriffe berichtet und weiter geführt hatte, dass die Monaden oder einfachen Substanzen die einzigen wirklichen Substanzen sind, und dass die materiellen Dinge nur Erscheinungen sind, aber wohl begründete und mit einander verknüpfte Erscheinungen. És Burnet Tamáshoz 1697 máj. 18-án kelt levelében (l. Guhrauer I, Beilage 29 lap): Lapupartdes mes sentiments ont été ennn arrétés après une délibération de 20 ans, car j'ai commencé bien jeuue á méditér et je n'avais pas encore 15 ansque jeme promenais des journées entiées dans un bois pour prendre parti entre Aristote et Democrite. Cependant j'ai changé et rechangé sur de nouvelles lutnières et ce n'est que depuis environ 12 ans que je me trouve satisfaisait. nemkevésbbé jellemző álláspontját illetőleg, hogy az igazságot elterjedtebbnek tartja,

mint közönségesen hiszik; a különféle secták többségének – úgy mond – teljes igaza van pozitív tantételeikben s csak a negatív tételekben tévednek. A teleologia és mechanismus védelmezői némely pontokban egyformán igazat állítanak. Aphilos. ismeretekben is haladás van: A keletieknek nagyszerű képzetők volt az istenről; mihez a görögök a tudományos formát csatolták. A scholasticusok azon hiányokat iparkodtak megjavítani, melyeket a görög bölcseletben találtak; és Descartes bölcsészete is előcsarnoka az igazságnak, midőn beismeri, hogy a természetijén mindig ugyanazon erő tartja fenn magát; ha azt is elismeri, hogy az összirányzat változatlan marad: a harmónia praestabilita elvéhez kell vala eljutnia. -

Disputatio metaphysica de principio individui című iratának alapelve: omne individuum sua tota entitate individuatur, melynek megalapítását túzi feladatul. Főérve, hogy ha az entitás tota nem lenne az individuatio elve, úgy ez elvnek vagy negatio- vagy posiciónak kellene lennie, mi pedig képtelenség. A negatio nem lehet elve egy létezőnek mely valódi, mert hogyan lehetne valami valóban létezőt negatív construalni? De apositio, a létezés sem szolgálhat elv gyanánt, mert hogyan lehetne a létezést a lényegtől elkülöníteni liogy külön lételvet képezzen? Minden ami létezik csak saját létezése által lesz egyeddé. -

Dissertatio de arte combinatoria, Confessio naturae contra atheistas, Epistola ad Jac Thomasi u m cz. műveiben a scholasticusokkal ellentétben, Baco, Hobbes, Gassendi, Descartes értelmében nyilatkozik azon nézetet osztva, hogy a testekben semmi elrejtett erők nincsenek hanem csak nagysági alak, mozgás. Mindazáltal nem csatlakozik egészen Cartesiushoz, sőt bevallja, hogy Aristoteles természettana több igazságot tartalmaz mint Des Cartesé, midőn amit Aristoteles az anyag-, alak-, mozgásról, természetről stb. mond, ma is nagyrészt megczáfoltatlan igazságként tartatik.

Meditationes de cognitione, vcritate et ideis (Acta Erudifcorum Lipsiensium 1684) iratában Cartesius bölcséletének némely fogalmait módosítja. Az ismeretekre nézve ezeket mondja: Cognitio vel est obscura vel clara; clara cognitio vel confusa vel distincta; distincta cogn. vel inadaequata vel adaequata – a tárgyhoz mért (adaequat) és egyszersmind intuitív ismeret a legkövetesebb. Figyelmeztet továbbá Cartesius emez elvének: quidquid clara et distincte de re aliqua percipio, id est verum seu de ea enunciabile téves használhatására, miután gyakran tisztának és világosnak tűnhetik fel valami, ami pedig homályos és zavart. E tétel csak az esetben alkalmazható – mondja Leibnitz – ha a képzetek minden ellentmondástól mentek, s a megalapítandó tantételek az aristotelesi logica szabályai szerint szabatos tapasztalat és hibátlan bizonyítás által biztosítanak. Végül felemlítendő még ez irat tartalmából Leibnitz azon gondolata, hogy minden gondolkodás sajátlag számolásra, s a gondolkodás helyessége a számolás helyességére lenne visszavezethető, ha a legegyszerűbb fogalmak és ezek

összekötési módjai oly szabatosan jelezhetők lennének mint amilyen szabatos jelekkel a mathematica bír saját fogalmainak jelezésére. Ezt kell vala eszközölnie több levelében és iratában felemlített *Characteristica universalis*ban (*Spécieuse générale*) mi azonban pusztá *projectum* maradt. –

A monadokról s a harmonia praestabilitáról szóló elméletét eleve csak egyesekkel közölte Leibnitz, nevezetesen Arnaulddal levelekben 1686-tól, legkimritöbben pedig azon iratban mely Velencez marcz. 23-1690-ről van keltezve; s csak később hozta nyilvánosságra különféle cikkekben a *Journal des Savans* és az *Acta ernditorum Lipsiensium* cz. iratokban. Elsőben 1686-ban tett közzé egy mathematicai értekezést (*acta orud*) bebizonyítandó, hogy nem a mozgás mennyisége (mint Cartesius állította) hanem az erőnagyság mely a tömeg s a sebesség négyzete által határoztatik meg, marad folytonosan változatlan viszonyban az universumban; és innen azon következtetést vonta, hogy a test természete nem a pusztá kiterjedésében áll, hanem egyszersmind a tevékenységi képességben. A pusztá passí vitás felvétele – úgymond Leibnitz – igen könnyen Spinoza azon nézetére vezethetne, hogy csak egyetlen substautia létezhetik, az isten. – Másfelől azonban a testek egyetlen felfogása által megközelíté Leibnitz Spinoza alapgondolatát a test és lélek állagi egységére nézve; s csak abban tért el tőle, hogy szerinte kiterjedt substantiák nem léteznek, miután a testek oszthatósága azt bizonyítja, hogy minden test substantiák aggregátuma; hogy oszthatlan testek vagyis atomok nem léteznek, hogy tebát a valódi substantiák, melyekből a testek állanak oszthatlanok, létre nem hozhatók és szét nem rombolhatók s bizonyos tekintetben a lélekhez – mit Leibnitz szintén oszthatlan substantiának tart – hasonlíthatók. És ezen oszthatlan, kiterjedtlen substantiák a monadok. Nevezetes, mit erre nézve Bourgoüethez írt levelében (*Lettre II.*) mond: *Da la manière que je définis perception et appétit, il faut que toutes les monades en soient douées Car perception m'est la représentation de la multitude dans le simple, et l'appétit est la tendance d'une perception á une antre; or ces deux choses sont dans toutes les monades, car autremént une monade n'anrait aucun rapport au resté des choses.* –

Système nouveau de la nature értekezésében (*Journal des Savans* 1696) azon meggyőződését fejezi ki, hogy lehetetlen egy valódi egység alapokait akár az anyagban, akár oly valamiben ami csupán passíve létezik, feltalálni. Kell tehát egyszerű substantiáknak lenni, melyek mint valódi egységek nem anyagi, hanem alaki atomok, metaphisicai pontok, melyek lényegét legjobban az erő fogalmával határozhatni meg. És pedig azactiv erő (*vis activa*) fogalmával, mely közép a pusztá működési képesség és a működés között, amennyiben a pusztá tehetség positiv ingert, feltételez, míg az activ erő csupán az akadályok elhárítását szükségli. Mindazáltal minden monas még passí vitással is bír (*matéria prima*) s csak isten az *actus purus* – szabad minden potentialitástól. A

passivitas az ellenállási erőben (antitypia) nyilvánul, amin egyszersmind a tömeg áthatlansága alapszik. Továbbá: minden monas repraesentativ természetűtől bír, s az egész universumot előtűnteti. Aki egy monast ismerne, ismerné benne az őszmindenséget, melynek tükre, sajátosságos szempontjához mértten (selon son point de vue). Ezért a monasok mind különbözők (princ. indiscernibilium) s mert mindegyikök saját szempontjához képest tükrözi vissza a mindenséget a legnagyobb őszhangzat uralkodik mindenütt (harmónia praestabilita). – Leibnitz ez elmélet által a monasokról akarta kiegyenlíteni az ellentetet, mely Descartesnél a test és lélek között felmerült. Nem észszerű – úgymond – csak egy tevékeny elvet felvenni t. i. az egyetemes szellemet, és egy szenvedőlegeset t. i. az anyagot, hanem a substantiák szakadatlan fokozata tekintendő a jelenetek alapjául. Daczára azonban annak, hogy Leibnitz a dualismust megsemmisíté, a test és lélek természetes egymásrahatását sem tartotta elfogadhatónak, mert szerinte nem létezhetik iniluxus pbyisicus tehát sem a lélek nem hathat a testre, sem megfordítva a test a lélekre; a test és lelek közti kölcsönhatás csupán a harmónia praestabilita alapján értelmezhető. A lelket úgy tekinti, mint a test felett uralkodó monast, vagyis mint a test állagi központját (das substantielle Centrum des Leibes) vagy még mint a test monasaira ható substantiát, amenynyiben a többi monas hozzá alkalmazkodik; minden lélek egy szerves testtel van összekötve, melyet összes részeiben soha sem vesz el. – Ezek után a természetélet értelmezésére térve át, megjegyzi, hogy csak monasok, és jelenetek léteznek, mik a monasok képzetei. A kiterjedés csak pusztá jelenet; csupán a zavart érzéki felfogásban jelenkezik a kiterjedt, mint phoenomenon bene fundatum (un phénoméne régié et exact, qui ne trompe point, quand on prend grandé aux régles abstraites de la raison). Az egyszerű substantiáknak egy organismusba való egyesülete egy unjo reális és bizonyos mértékben összetett substantiát képcz.

Theodicia (Théodicée) és Nouveani essais sur l'entendement cz. iratainak tartalmát l. főnebb; az utóbbira nézve még kimerítő útmutatást találhatni Hartensteinnél: Lockes Lehre von der menschlichen Erkenntniss in Vergleichung mit Leibnitz's Kritik derselben (Abh. der phil.-hist. Classe der K. Sachs, Gesellschaft der Wiss. IV. B).

Bölcséletéről bőven értekeznek: Erdmann: Versuch einer wiss. Darst. der Gesch. der neuern Philos., 11. B. 11. Abth. Leibniz und die Entwicklung des idealismus vor Kant. Leipz. 1842. Kuno Fischer: Gesch. der neueren Philos. II. Bd. Leibniz und seine Schule. Heidelberg 1867, Ludwig Feuerbach: Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibniz'schen Philosophie Ansbach 1837. Nourisson, la philosophie de L., Paris 1860. Georg Bern. Bilfinger, comm. de harmónia animi et corporis humani praestabilita, ex mente Leibnitii, Francot. 1723; de Origine et permissione mali, praecipue morális, ibid. 1724. Baumeister, hist doctrinae de optimo mundo, Gortlitii

1741. Plouquet, *primaria monadologiae capita*, Berol. 1748. De Justi, *diss. qui a remporté le prix proposé per Vaead. des se. de Prusse sur le syst. des monades*, Berl. 1758. Kant, *über den Optimismus*, Königsberg 1759. Ancillon, *essai sur l'esprit du Leibnitianisme* (Abh. der ph. 01. der Acad. der Wiss. Berlin 1816). Sigwart, *die Leibsche Lehre von der praest. Harm. in ihrem Zusammenhange mit früheren Philosophemen betrachtet*, Tüb. 1822. G. Hartensteinii *comm. de mat. apud L. notione et ad monadas relatione*, Lipsiae 1846. Zimmermann. *Leibniz und Herbart, eine Vergleichung ihrer Monadologien*, Wien 1849; *das Ilechtprincip bei L.*, Wien 1852; *über Les Conceptualismus*, Wien 1854. Trendelenburg, *über L.s Entwurf einer alig. Characteristic, und über das Element ddr Defnition in L.s Philos.* (Schriften der Berliner Acad. der Wiss.) Emile Saisset, *diseours sur la philos. de L.*, Paris 1857.

Ami Leibnitz bölcseletének befolyását illeti a vallásra és az általános művelődésre (a 18. században): legnagyobb hatással volt Theodicée-jében foglalt kísérlete a hitetés észtt összeegyeztetni; melyet eleve Bayle ellen állított fel, s mely később a tudományos észismeret elterjedésénél a természet és történet körében mint valóóság időszükséglet merült fel. Azon mértékben, amint elve mindinkább és inkább elfogadtatott, kezdett szelidülni a catholicismus és protestantismus közti merevség is. Átalában Leibnitz bölcselete – a mennyiben a túlhajtott realismust az idealistiai irányzattal törekszik mérsékelni s egészen új gondolásnak veti meg alapját, felette nagy fontosságú a phil. rendszerek fejlődéstörténelmében.

Mindenesetre elősegítette Leibnitz a helyes megoldást az által, hogy a megkezdeti egyoldalú empirismus felfogásával az ismeretekről – az egész ellenkező – ideálist. – álláspont erre vonatkozótt elméletét állította szemközt, nem csekély elismerést érdemel, hogy kísérlete által (Theodicaejában) a hitet az észszel összeegyeztetni: a később teljesebb kifejtést nyert theologiai rationalismusként nyitott utat.

Bár – másfelől – természetesen e rendszer sem nélkülöz egyes hiányokat: a monadologiában alapul vett monasokból levezetni, s következetesen értelmezni az ösztérmetését, tehát egészen idealisticus felfogással fejtegetni a létezészt oly nehézségekkel jár, melyeket nem sikerült Leibnitznek megoldani. Theodicaeája megépen gyenge mű tartalomra s alakra egyaránt.

Epen azért – tekintve az előnyöket és hiányokat a legközelebbi feladat nem lehetett egyéb, mint rendszerezni, ahol javítást igényelt megjavítani a Leibnitz féle gondolatokat Határozott szorgalommal s jelentékeny sikerrel Wolff Keresztély munkált ez érdeemben.

Született 1679-ben Boroszlóban. Már első éveiben különös előszeretettel tanulmányozta a mathematicát és philosophiát, ez utóbira vonatkozólag eleinte az Arist. – schol. bölcselettel ismerkedvén meg, s csak később Jenában tanultakor hatolva mélyebben az

általára megszeretett Descartes-féle bölceletbe. – Mint phil. tanár Halleben telette nagy elismerést vívott ki tudományának elannyira, hogy Wittenberg, Lipcse, Pétervár stb. helyekről meghívást is kapna; egyszersmind azonban számtalan ellenséget is szerzett – különösen bizonyos *LANPE* theol. tanárban – kik minden áron népszerűtlenné törekedtek tenni bölceletét, azt vallástalannak nyilatkoztatván. Annyira ment végre az ellenségeskedés, hogy Wolffnak királyi cabinetrendelet következtében oda kell vala hagynia hivatását, sőt egész Poroszországot. Innentúl Marburgban adta elő a philosophiát, nagy mérvben elégtételt nyerve különféle kitüntetések, – tagja volt a londoni, párisi, stockholmi tud. akadémiáknak – meghívások, nem különben az által, hogy az ügye miatt összeállított commissió – melynek el kellé dönten: valóban terhelik-e őt a beadott vádak – Wolffot határozottan büntelenné nyilvánítá amiért – Nagy Frigyes által – vissza is hivatott Haliéba, ahol 1754-ben halt meg.

Bölceletében nagy részt Leibnitz elméletéhez csatlakozik – innen a csaknem általános elfogadott név: philosophia Leibnitzio Wolffiana.

Átalában Wolff történeti jelentősége a phil. tudomány rendszerezésében, a tudományos forma, s a tananyag alapos feldolgozásában áll. Wolff sokhelyt új érvekkel támogatva, sokhelyt módosítva Leibnitz bölceletét – a közfelfogással annyira megkedveltetvő ez irányt, miként sok időig kizárólagos népszerűségnek örvendene, s ez mindenestre nagy érdeme.

Különös a phil. tudomány rendszerezésére nézve Wolff azon alapon, hogy az emberi lélek különösen két irányban nyilatkozhatik meg – ismerésben és akarásban – a philosophiát két főrésze osztályozta: elméleti s gyakorlati philosophiára. (a logicát mintegy előkészítő tan = propädeutica gyanánt tárgyalván) az elméleti részben = metaphysica négy részt különböztetvén meg; ontológiát, cosmológiát, psychológiát és természetes theológiát: a gyakorlati részben három ágat: ethicát, oeconomicát és politicát.

a) *Ontológiájában* Wolff per excellentiam a categoriákról értekezik, vagjiss a gondolás azon általános alapfogalmairól, melyek minden megismerhetés lényeges tényezői. Csakhogy minden eredetiség s bővebb megalapítás, úgy a categoriák eredeti deductiója nélkül – az egész ontológiát pusztán egy phil. szótár gyanánt tekinthetni.

b) *Cosmlogiájában* a világról, természetről beszél. A világot, a változó de okozatos összefüggésben álló dolgok sorának tekinti, de nem tartja öröknek oly értelemben mint az Istent, hanem időben öröktől fogva valónak; természetnek a testek összes erőit neveszi, testnek pedig az anyagból és mozgató-erőből összetett dolgot.

c) *Psychológiájában* lélekre vonatkozó nézeteit foglalta össze. A lélek szerinte egyszerű, anyagtalan, öntudatos substantia; sőt szabad vagy is erővel bír két tárgy között önkényileg választani,

csakhogy e választás nem indokok nélkül történik, hanem mindig azt választja ami neki legjobban tetszik; (de mert nincs kényszerítve az értelem valamit jónak vagy rossznak tartani; az akarat szabad). A halhatatlanságra nézve azt állítja, hogy a lélek mint egyszerű lény el nem nyészhetik – halhatatlan – mégis szoros értelemben csak az emberi lélek balhatatlan, mert az állatok értelemmel nem bírva, halál utáni állapotainknak tudatával sem foghatnak bírni.

d) *Theologiájában*– végre theol. nézeteit adja elő. Isten létét törekszik bebizonyítani az úgynevezett arg. cosmologicum által; Leibnitz utáu a világot lehető legtökéletesebbnek tartja, az e tökély ellen bizonyítani látszó bajokat (szintén Leibnitzkéut) a világi dolgok véges természetére vezetve vissza stb.

e) *Ethicájábm*i az erkölcsi cselekvés főszabályát határozza meg; – Tedd azt, ami téged s másokat tökélesít, hagy el a mi tökéletlenebbé tesz kifejt, hogy az ember végezélja és rendeltetése csak a folytonos tökélesedés lehet. Az ember legfőbb java a legnagyobb boldogság is csak azáltal érhetik el, ha az összes szabad cselekvések czéljává, állapotainknak tökéletesedését tűzzük.

f) *Joytánában* is ez elvet viszi keresztül; az ember eredeti természeti-jogát = ius uaturae az öntökélesedés jogába helyezi, jogtani fölve: hogy mindeut tehet az ember, ami saját és mások tökéletesedését előmozdítja, mindent kerülni köteles, ami tökéletlenségre vezet. Végre

g) *Ailamtan*dban – politica – az emberről mint állampolgárról beszél: itt is e tökélesedés marad a főfeladat, csakhogy tekintettel az egész tökélesedhetésére olyképen, hogy az államban mindenki tartozik eredeti jogából valamit engedni. A külöüféle kormányformák között a monarchiának adja az elsőseget stb.

Wolff – tekintve a Leibnitz-féle gondolatok rendszerítését s érthető alakban előadását – csakugyan megoldotta feladatát Egyszermind nagy jelentőséggel bír a philosophia fejlődéstörténelmében – mert bölcselete iimentul csaknem általánosan elterjedt bölcseletté vált, s igen nagy számmal találkoztak, akik e rendszer tud. kifejtését, minden irányban megalapítását tűzték feladatul. Így: *Bülffiuger* (1693-1750) Disputatio de triplici rerum cogitione, historica, philosophica et mathematica; Commentatio hypotheticade harmónia auimi et corporis humai maximé praestabilita ex mente Leibnitii, úgy egyéb értekezései által az erkölcsi ros eredetéről, Isten – lélekről stb. törekedett a Leibniz-Wolff bölcseletet terjeszteni. *Thüming* (1697-1728). Iustitutiones philosophiae Wolffianae, *Bauingarten* (1714-1762) Metaphysica, Etbica philosophica s különösen Aestheticája által, melyben első tárgyalta rendszeresen a philosophiának ezen általa úgy nevezett ágát a szépről szóló tant; *Meier* (1718-1777) Anfaugsgruüde der schönén Wissenschaften, Vernuüftlehre, Metaphysik s egyéb értekezései által hattott jótékonyan a phil. gondolkodás kifejtésére.

Ellenesei voltak pedig emez irányzatnak: Joh. Joach. Lange (1670-1744) aki: *Causa Dei et religionis naturalis adversus atheismum*, Hal. 1723; *Modesta disquisitio novi philos. syst. de Deo, mundo et homine et praesertim barmonia commercii inter animam et corpus praestabilita*, Hal. 1723 stb irataiban a Wolffféle bölcelet vallás-ellenességét, spinosist. és atheist. jellegét törekedett kimutatni. And. Küdiger (1673-1731) Thomasiustanítványa Leibnitz elméletét támadta meg a haimouia praestabilitáról s a test és lélek phys. egymásrahatását védelmezte. Művei: *Disputatio de eo quod omnes ideae oriatur a seuisiue*, Lips. 1704; *De sensu veri et falsi*, Hal. 1709; *Philos. sythetica*, Hal. 1707; *Physica divina, recta via ad utramque hominis felicitatom tendens*, Francof. ad M. 1716; *Philos. pragmatica*, Lips. 1723. Wolffeus Meinung von dem Wesen der Seele und Rüdigers Gegenerinnerung, Chr. Aug. Orusius (1712-1775) legbefolyásosabb ellensége a Wolffianismusnak, kiváltképen a rendszer optimismusát és determinismusát támadta meg, s az ethicát isten akaratára törekedett alapítani Művei: *Anweisung veruüuftig zu leben*, Leipz. 1744; *Gewissheit und Zuverlässigkeit der menschl. Erkenntniss*, Leipz. 1747. Grousar (Jean Pierre de 1663-1748); művei: *Der eine Logik*, Amst. 1712; *eine Lehre vom Schönen*, Amst. 1712; *eine Abhandl. über die Erziehug*, Haag 1724 stb.

Leibnitzzel egyidőben (belsőbb vonatkozás nélkül bölceletére) jelentékenyebb bölcsészek voltak még; a jogtanban: Puffendorf Samuel (1732-1694); művei: *de statu reipubl Germaniae* 1667; *de jure naturae et gentium*, Loud. 1672; *de officio hominis et civis*, Loud. 1663; toérdeme a természetjog reudszcritésében áll. Thoniasius Keresztély (1655-1728); művei: *Institutionum jurisprudentiae divinae libri tres, in quibus fundamenta juris nat. secundum hypotheses ill. Puffendorfi perspicue demonstrantur*, Francof. et Lips 1688; *Fundamenta juris naturae et gentium ex sensu communi deducta, in quibus discernuntur principia honesti justitiae ac decori*, Hall. 1705; mely művében az igazságot, tisztességet és becsületet mint az észszerű alkalmazkodás három fokozatát tünteti elő, e bárom elvet állítva fel: 1.) *quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris*; 2.) *quod vis ut alii tibi faciant, tuetipsis facias*; 3.) *quod vis ut alii sibi faciant, tu et ipsis facias*. Böven tárgyal róla: Luden, Chr. Tomasius naeh seiinein Schicksalen und Schriften, Berlin 1805, A logicában kitűnt: Tschirnhausen (1651-1708) mathematicus, physicus és logicus egyszersmind; Descartes és Spinoza iratainak tanulmánya volt rá legnagyobb befolyással, a logicát mint feltalálási művészetet tárgyalta *Medicina Ruentis sive artis invenendi praeccepta generalia*, Amst. 1687 művében. A jog- és történetbölcsészet terén: Giovanni Battista Vico (1668-1744); művei: *De antiquissima Italomni sapientia*, Neap. 1710; *de uno universi juris principio et tunc uo*, Neap. 1720; *liber alter, qui est de consuetudine jurisprudentis*, Neap. 1721; *Principi di una scienza nuova d'intonio*

alla commune natura delle nazioni, Neap. 1725. Összes művei Nápolyban jelentek meg 1835. –

Mindezen felette jelentékeny momentumok mellett azonban a gondolásnak egy különös iránya is életre fejtett a Leibnitz-Wolff bölcselet befolyása alatt – az eclecticismus, s ennek német-felvilágosodás név alatt szétágazott irányzatai; melyek bár nem annyira a szoros értelemben vett philosophia fejlődéstörténelmére, mint inkább az általános művelődésre jelentékenyek: mert az eszmék tisztázását, s ekként a gondolkodás kifejlődhetését hatalmasan előmozdították – méltatás nélkül szintén nem hagyatok.

Jellemzésökre vonatkozólag megjegyzendő, miként az egyéni – subjectiv – érdekekre irányzott kérdések megvitatása, az életről megnyugtató nézetek terjesztése, általában az élet öntudatos felfogása volt itt a fődolog. Miért pl. a lélek halhatatlanságának kérdése főproblemája lett a phil. kutatásoknak, az utilismus főcriteriuma az igazságnak, s még a religióban is e vezérelv szerepelt: Reimarus értekezést írt a vallás előnyeiről kimutatni törekedvén, miként az igaz vallás nemcsak nem zavarja meg a földi élvezeteket, sőt magasabb fokra emeli.

Főképviselői voltak emez irányzatnak: Mendelssohn (1729-1786) leghatalmasabb előmozdítója a vallási felvilágosodásnak. Műveinek célja a természetes vallás igazságait mindenkire nézve világosakká és felfoghatókká tenni, vagyis úgy adni elő emez igazságot, hogy necsak az értelmet világosítsák meg, hanem mint önkénytelen életmaximák az ember akarati elhatározásaira is döntő befolyással legyenek, tehát mintegy gyakorlati érzelemmé váljanak. Ez oknál fogva tesz különbséget (Evidenz der metaph. Wissenschaften) az értelmi bizonyítás és aközött, mely az emberi szívhez szól, s mely nem követel szigorú módszeres eljárást. Ez az oka, hogy főtörekvését változatlanul a természetes vallás igazságainak tárgyalására fordítja Művei: Briefe über die Empfindungen, Berlin 1775; Abhandlung über die Evidenz in den met. Wiss. Berlin 1764; Phödon oder über die Unsterblichkeit der Seele, Berlin 1765; Jerusalem oder über religiöse Macht und Judenthum, Berlin 1783; Morgenstunden oder über das Dasein Gottes, Berlin „1785; Mos. Mendelssohn an die Freunde Lessings, Berlin 1786. Összes művei Lipszéban adattak ki 1843-45.– Reimarus (1694-1765) egyike ez időszak legjelentékenyebb és határozottabb gondolkodóinak. Alap-tétele, hogy a természetes vallás merev ellentétbe helyezendő a kinyilatkoztatott religióval, mely felett határozott előnnyel bír. A természetfeletti kinyilatkoztatás képtelenség; a vallás kizárólag a természetes ismeret felé hajol – s az igazság a természetes religio felé. Álláspontja tehát a tiszta deismus, melynek védelmére akarta szentelni „Schutzschiff oder Apologie für die vernünftigen Verehrer Gottes” cz. iratát, melyből azonban csak egyes részletek láttak napvilágot a híres „Volffenbüttler Fragmenten” iratban. Művei: Eine Vernunftlehre, Hamburg 1756; Betrachtungen über

die Kunsttriebe der Thiere, 1762; Eine Schrift über die vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion, Hamburg 1754; Gegen das Positive in der christ. Éeligion (Wolfenbütt. Prag). – L a m b e r t (Joh. Heinr. 1728-1777) Neues Organon oder Gedaaken über die Erforschung und Bezeichnung des Wahren und dessen Unterscheidung vom Irrthum und Schein, Leip. 1764; Architectonik, Riga 1771; úgy kosmologiai levelei által lett nevezetessé. – Nicolai (Christ. Fridr. 1733-1811) Bibi. der schönen Wiss. Leipz. 1755-58; Briefe, die neueste deutsche Litt. betreffend, Berlin 1759-65; Alig. deutsch. Bibi. 1763-92; Neue alig. deutsch. Bibi. 1793-1805 művek kiadása által hatott jótékonyan a művelődésre. Főtörekvése volt a hagyományos tételek ellenében a természetes észuralmat segíteni győzelemre E b e r h a r d (Joh. Aug. 1738-1809) „Neue Apologie des Socrates” cz. irata által lett ismeretessé; ennek folytán nevezetett ki Haliéba a philos. rendes tanárává (Nagy Frigyes által); míg „Alig. Theorie des Denkens und Empfindens, Berlin 1766” cz. művéért a berlini academia tagjává választott. Ez iratban azt igyekszik bebizonyítani, hogy a lélek csak egy alaperővel bír, mely által érez és gondolkodik, s mint egyszerű lényeg tűnik elő, A lélek – úgymond – anyag nem lehet, mert ily alapon a gondolkodó és érző erők egymásra hatása ki nem magyarázható; erre mutat az öntudat is, vagyis a léleknek a gondolkodás, érzés, cselekvés és akarás változatain keresztül ejtett azonossága önmagával, mi képtelenség, ha nincs egy elv, mely minden határozmányok alapja legyen. A gondolkodás és érzés tüneteit vizsgálva kifejti, hogy az elsónél a lélek activ, tevékeny; a másodiknál passiv, szenvedőleges; az elsónél szabadságának tudatát bírja, a másodiknál önkényeszerű eljárás nem létezhetik; a gondolkodásnál a jelenitmény tiszta, de élettelen, az érzésnél ellenben az érzet hatályos befolyást gyakorol az akarati elhatározásra stb. Nevezetes művei még: Theorie der schönen Künste und Wissenschaften, Halle 1783; Handbuch der Aesthetik für gebildete Leser, Halle 1803. Versuch einer alig. deutschen Synonymik, Halle 1795-1802; azonkívül kiadója volt a Philos. Magazin, Halle 1788-92; és Philos. Archiv 1792-95 folyóiratoknak. – P l a t n e r (Ernst 1744-1818) kivált „Philos. Aphorismen nebst einigen Andeutungen zur philos. Geschichte, Leipz. 1776” munkájával, melyben a régibb és újabb bölcsészek tan tételeit hist-critikailag ismerteti, szerzett érdemeket. Mint philosoph Leibnitz rendszeréhez csatlakozott, egészen elfogadta az ismerotehecség elméletét tárgyaló tételt, míg ugyanennek más tételeit átdolgozni törekedett. Mint physiolog, anatómiai, élettani, orvostudományi ismereteit az anthropologia- és élettanra alkalmazván; e tanulmányok tananyagát jelentékenyen bővítette, s fejlődésüket előmozdította. Említést érdemelnek még: Anthropologie für Aerzte und Weltweise, Leipz. 1772; Quaestiones phisologicae cz. iratai. Meiners (1747-1810) az ókori philosophiára vonatkozó becses iratain kívül (Schriften zur Geschichte der älteren Philos.) a gondolkodótehetségről és akaratról értekezett, Untersuchungen über die Deák-

und Willenskräfte, Gött. 1806 n. munkájában Gellert (1715-1769) mint népszerű moralista érdemel említést. Összes iratai Lipszében jelentek meg 1769-70; erkölcstani felolvasásait Sehlegol és Heyer adták ki szintén Lipszében 1770. Garve (1742-1798) kivált fordításai-által szerzett érdemeket, fordította és magyarázd jegyzetekkel ellátta Aristoteles Politicáját és Ethicáját, Cicero iratát a kötelességekről; Uebersieht der vornehmsten Principien der Siltenlehre von dem Zeitalter des Aristoteles an bis anf unsere Zeiten, Breslan 1798 cz. iratában az ethica történelmére vonatkozóig hagyott hátra említést érdemlő critikai jegyzeteket, beható bírálat alá vévén Kant tanítmányát. Versuch über verschiedene Gogenstände aus der Morál, Litteratur und dem gesellschaftlichen Leben, Berlin 1792-1802 cz. műve úgy egyéb iratai és értekezései által pedig az emberi életről közölt, alapos tanulmányokat. – Mint psychologok felemlítendők: Lossius. ki Physische Ursachen-der Wahren, Gotha 1775 cz. iratában a physical életfolyam viszonyát az agyidegszálak mozgásához nyomozta; Tétens, Philos. Versuche über diemenschliche Natur und ilire Éntwicklung, Leipzig 1776-77 cz. műve által jelentékeny; C r e u z, Versuch über die Seele, Francof. u. Leipz. 1753 munkája által, melyben a lélek egyszerűséget (Leibnitz értelmében) tagadja, anélkül azonban, hogy azt összetettnek és részekre oszthatónak állítaná, miáltal középhelyet foglal Leibnitz és Locke között Féder (1740-1821) az eceietieismus felé hajolt, szerencsés kísérlete.által a „Neue Emil” cz. irattal alapította meg hírnevét, nemkülönben tankönyvei által (Grundriss der philos. Wissenschaften, Ooburg 1767; Institutiones log. el. metaph., Francof. 1777) melyek ez időben igen elterjedt körben használtattak. Érdekes előadásai, a logikai és metaph. ismereteknek ezélszerű berendezése s rövid de érthető compendiiimba történt összefoglalása által elsőséget vívott ki a hasontarlalmu könyvek szerzői felett Élénk figyelemmel kísérve a philos, irodalom haladását s az eszmék fejlődését,álláspontját folyton változtatta; az oksági tételre nézve a Hume és Kant által különyszerű alapon védelmezett elméleteket akarta közvetíteni s az okságot az összeegyező tapasztalatok következményének definiálta – tehát nem esedékesnek mint Hume, de nem is velünk született tiszta észelvnek mint Kant. Az idealismussal ellentétben, a tárgyak obj. valósága vagy nem-léte feletti vitát, mely a közelebbi évtizedek speculativ idealistáit oly nagy mérvben foglalkoztatta, merő logomachiának, helytelen szóvitának tartotta Kiváló gondot mégis a gyakorlati philosophiára fordított: ez azon tér, melyen – bár a népszerű előadásnak a rendszeres formát feláldozta – tanulmányai teljes elismerést érdemelnek. Nevezetesebb kísérletei e tekintetben: untersuchungen über den menschl Willen, Lemgo 1779; Grundlehren zur Kenntniss des menschl. Willens, und dei natürl. Gesetze des liechtverhaltens, Gött. 1783, melyek különösen az erkölcstan és a lelki tehetségek teoriájára nézve tanulságosak. Tiedemann (1748-18 00), a Locke és Leibnitzféle bölcséletek összeegyeztetését czélozta: mint bölcsészettörténész,

psycholog és metaphysicus szerzett kiváló érdemeket. Művei: Untersuchungen über das menschl. Wissen, ein Beitrag zur Vernunftkritik, Franki a. M. 1791; Geist der specnl. Philos. 7 Bde., Marburg 1791-97; Idealistische Briefe, Marburg 1798; Handbuch der Psych. Leipz 1804 – Sulz or (1721-1779), Alig. Theorie der schönen Künste, Leipz 1771 cz. munkája által, melyet halála után több tudós (Schatz, Blankenburg) részint bővített, részint egészen átdolgozott, lett nevezetessé; Kurzor Begriff aller Wissenschaften irata pedig mint igen czélszerű encyclopadicus kézikönyv használtatott. Azonkívül írt még több értekezést, melyek Vermischte phil. Schriften, Leipz. 1773 cz. alatt gyűjtettek össze és adták ki. Ezek egyikében (Ueber die Unsterblichkeit der Seele als Gegenstand der Physik betrachtet) azon saját szerű nézetet állítja fel, mely szerint a lélek halhatatlanságának nem szükséges feltétele annak egyszerűsége; csak különbözőnek tartjuk a lélekkelvet a testtől, bár materialisták, remélhetjük a lélek fönmaradását. Eredeti ugyanitt azon nézete is, hogy az észtehetség kifejtése, az érzéki jeleneteknek figyelmünkre történő hatásával viszonyban van; az észtehetség tökéletes kifejlődhetése szorosan egybefügg az organizatió tökéletes voltával, s azon szervezet legjobb az észre nézve, mely a legkülön' felébb benyomásokat is felfogja. Mint népszerű philosophok tüntek ki: Steinhart (1738 -1809), Glückseligkeitslehre des Christenthms, Züllichau 1778 és más népszerű iratai által; Éngel (1741 -1802), Der Philosoph fflr die Welt, Leipz. 1775) cz. műve által, melyben bölcsészeti nézeteit foglalta népszerű előadásban. A pedagogia terén: B a s e d o w (1723-90) Loeke és Rousseau követője; nevezetesebb philos. művei; Philathie oder néne Aussichten in die Wahrheit und Religion der Vernunft bis in die Griinzen der Offenbarung, Altona 1761; Theoretisches System der gesnnden Vernunft, 1765; Practische Philosophie für alle Standé, Dessau 1777. Főtörekvése a népszerű előadás, sokszor az alaposság rovására; és a közhasznú ismereteknek az ember boldogságát czélzó előadása a philosophiában. – Végre nem hagyható még említés nélkül Lessing (1729-1781) mint akinek magvas gondolatai különösen az aesthetica és a bölcsészet-történelem terén foglalták magukban azon csirákat, melyek kifejtése a közelebbi idő legnagyobb érdemét képezte Álláspontjai, leginkább jellemzi azon vita, mely közte és Goetze között folyt, s melynek alaptételét „a keresztény vallás viszonya a bibliához” képezte. Lessing ellentétben a deistákkal és orthodoxokkal, úgy oldja meg a kérdést, hogy szigorúan megkülönbözteti a religiót a bibliától: Die Religion gieicht einem ehrwürdigen Gebände, welches die Menschen seit Tahrhundertern bewohnen und im Laufe der Zeiten nach dem Maass ihrer Bedürfnisse und ihier Geschicklichkeit ausgebaut haben, während die bibl. Urkunden gleichsam die ersten Grundrisse jenes Gebäudes sind, die von den ältesten Bauineistern herrühren sollen. Müssen den die friedlichen Bewohner die thätigen Fortbildner jenes grossen Palastes nothwendig auch genaue Kennor dieses Grundrisse sein? Oder heist es

etwa, das Gebäude anzünden, wenu Jemand nur die Grundrisse etwas naher beleuchten will? (Lossings sammtl. Werke Bd. X.) A biblia nem képezi alapját a religiának, ellenkezőleg a religio alapja a bibliának, ez azon tétel melyet Lessiug Gootze ellenében felállított és védelmezni törekedett; egyszersmind kihozva ez alapon, hogy a keresztény vallás igazsága nem alapszik a biblia hitelességén A religio lényege örök igazságokban rejlik, melyek egyes tények által soha sem bizonyíthatók be; s a keresztény religio lényege olyan igazságokban, melyek a kereszténység kezdete óta elfogadtattak, s melyek foglalata mint regula fidei jejeztetett. Ezen regula fidei régiebb mint az egyház, mint az új szövetség Az apostolok iratai sem szolgálhatnak az eredeti hitvallás forrásai gyanánt – a religio alapja nem lehet írásbeli hagyomány, vagy történeti igazság. (Lessings nothige Antwort auf eine sehr unnöthige Frage des Goetze. Bd. X) – Philosophiai világnézlete főképp Leibnitz rendszeréből fejlődött ki.

VII.

Átmenet Kant bölesészetéhez.

A realisticai és idealistieai irányzatokkal, melyekről eddigelé volt szó, ez alapon való tovább fejlődhetésének tetőpontjára jutott a philosophia; egyszersmind azon fordulóponthoz, melynél, mint Kant jellemzőleg megjegyezte, csak egyetlen út állt még nyitva, amelyen a nagy feladat, az emberi ész tudvágyának kielégítése teljes megoldást nyerhet... a criticismus útja – ez irányzatnak kell vala tehát felkaroltatnia.

A bölesészet összes rendszerei között egy sincs, mely oly csekély mérvben függne össze az előbbi rendszerekkel mint emez. Bárminő összehasonlításokat tegyünk a rendszerek között, bármily analógiákat és rokonhelyeket véljünk feltalálhatni ezen s az előbbi rendszerek között; elvégre is az tűnik ki, hogy az ellentét mindenütt nagyobb és élesebb mint a rokonság, sőt amaz ez utóbbival szemközt megsemmisül. Bacon és Cartesius – az új philosophia e két főalapítója – szintén határozott ellentétben állottak az előttök szerepelt bölesészettel, amennyiben a bölesészeti tudomány teljes refolmálását tűzték ezé lül: végelemzésben azonban mégis sokban rokon az ő bölesészetök az előbbi idő rendszereivel. Azon mechanikai világnézet, mely Bacon, Cartesius, Spinoza rendszereiben oly szombetűnőleg felismerhető: feltalálható az ókori philosophia rendszereiben is. Bacon, a leghatározottabb ellenese az ókori bölesészeinek, egyszersmind védelmezője a legrégebb rendszerek egyikének, Democritus

atomisticus elméletének; és Leibnitz, aki legközelebbi elődei: Bacon, Cartesius, Spinoza ellenében a teleologismus álláspontjára helyezkedett, Plató és Aristoteles rendszereihez csatlakozik, s e rendszerek értékét törekszik visszaállítani. Mire nézve e philosophok úgy tűnnek fel, mint sok tekintetben megújítói a régi hölcsészetnek; míg a criticismus megalapítója Kant egy egészben véve új bölcséletet alapított, mely lényegileg egyikével sem egyez meg az előbbi bölcséleteknek, egyszersmind biztosítá a bölcsészeti tudomány részére azon önállóságot, melyet már-már elveszteni kezdett.

A Kant előtti philosophia csaknem kizárólag a dolgok értelmezését tűzte feladatul; tehát azon feladatot, melynek megfejtésére nem kevesebb igényt tartottak a természettudományok, miáltal vagy fel kell vala adnia a bölcsészeinek saját önállóságát s a természettudományokba olvadnia, mi az angol realismusnál történt; vagy megtartania ugyan önállóságát a tapasztalati tudományok mellett mint különös metaphysikai tudomány, de egyszersmind magát túlélne, mint ez a Wolff-féle iskolánál fordult elő. Mindkét esetben kell, hogy elveszítse belértékét és megsemmisüljön. Mi módon szerezhetni vissza a bölcsészet részére a kívánt önnállóságot – e probléma megfejtése vezette Kantot a criticismushoz. A bölcsészet csak akkor nyer szilárd alapot, ha minden egyéb tudománytól szabatosan és világosan megkülönböztethető; ha sajátlagos feladata oly tárgyakra vonatkozik, melyeket más tudományok nem tárgyalnak, tehát tőle el nem vitázhatnak. S e szilárd alapot Kant szerezte meg a hölcsészetnek, midőn kimutatta, hogy kell oly tudománynak léteznie, mely magát a tudományos értelmezést bírja tárgyul, oly tudománynak, mely a mathematicát, physicát s a tapasztalást mint saját tárgyait tekintti ép úgy, mint a mathematica a mennyiséget, a természettan a testeket, a tapasztalat a dolgokat általában – s ezen ép oly szükséges mint új tudomány a philosophia. Kant felléptéig a bölcsészeti tudomány állása ingatag, vitás volt, s végre tarthatlan lön; sem feladatát nem ismerte világosan, sem a módot, mi által e feladat megoldható lenne. Kant e módot ismertette meg, midőn a természettani tapasztalatszerű módszert alkalmazta a philos. tudomány új tárgyára. A természettudós valamely természeti tünetet értelmezendő minden más előtt a feltételeket keresi, melyek folytán a jelenet lét-

rejőhetett, úgy az erőket amik közreműködése hozta létre a kérdéses törvényt. Kant épen ezen módot alkalmazta, magára a tudományra vonatkoztatva. Azt keresi: melyek a feltételek, melyek alatt az emberi ismeret létre jőhet? melyek az erők, amik nélkül ismeret nem lehetséges. Tehát az ismerőtehetséget veszi vizsgálat alá, mint amely alapfeltétele minden ismeretnek; miáltal a fennálló ismeretek irányában k é t k e d ő – az ismerő tehetség ellenében b í r á l ó (criticai) állást foglal, nyomozva, vizsgálódva és kutatva. A Kant előtti philosophia anélkül, hogy az ismeret feltételeit alaposabban nyomozná, ítélte az isten lényegéről, a világról s a dolgokról, tehát d o g m a t i k a i l a g; e felfogással ellentétben Kant a bölcsészetet c r i t i c a i v á t t e t t e. Amaz már feltételezte azt, amit kinyomoznia kell vala: az ismeret lehetőségét és lehetőségének feltételeit, míg emez főfeladatul épen e probléma megoldását tűzi. A dogmatismus feltételezése az ismeretnek – a criticismus ugyanannak értelmezése és megmagyarázása. Miből következik, hogy a dogmaticai bölcsélet összehasonlítva a criticalai bölcsélettel a criticismusnak uem ellentétét, de tárgyát képezi; ennek köréhez tartozik mint legközelebbi tárgya. Találó hasonlatot hoz fel Fischer Kuno, hogy szembeütntethesse a dogm. és érit. bölcséletek közti különbséget, midőn ezeket mondja: Denken wir uns ein menschliches Auge, das von einem gewissen Standpunkte aus die Gegend betrachtet. Das Auge sieht das Bild, die manuiigialtigen Gegenstände, die sieli auf seiner Netzhaut spiegeln, aber es sieht nicht sich selbst, nicht seinen Standpunkt, nicht seinen Sehwinkel. So verhält sich die dogm. Philosophie zu den Dingen. Jetzt Delimen wir ein anderes Auge, auf einen andern Gesichtspunkt so gestellt, das von hier aus jenes erste Auge gesehen, dessen Standort und Sehwinkel bestimmt werden kaim. So verhält sich die krit. Philosophie zu dogmatischen Sie steht höher als diese, sie schliesst die letztere in ihrem Gesichtskreis ein, während die dogmalisehe so steht, dass sie weder sich selbst, noch die kritische sehen kaun. Hozzá teszi azután: Das Gleichniss hinkt Avie jedes. Es will nur cleutlich machen, wie sich die krit. Philos. zur dogm. verhalten würde, wenn ihre Standpunkte räumlich gegében wären. Der dogm. Philosoph ist das Auge, dessen Objecte die Dinge siud; der critische ist der Optiker, dessen Object das Auge, die Bilder der Dinge

im Auge, mit einem Wort das Sehtsn selbs ist. Und warum sollte man nicht sagen dürién: das gewohnliehe Auge sicht dogmatisch, der Optiker sicht kritisch, denn er kennt die Einrichtung des Auges, die Gesetzte der Reflexion, den Unterschied zwischen Bild und Trugbild? Wie sich die Optik zum sehen, die Akustik zum Hören, so verhillt sich die krit. Philosophie zur Dogmat, odor die Philosophie überhaupt zum Erkennen (Fischer Kuno, Gesch. der neueru Philos. Itt. Bd.)

Átalában: a crit. álláspont magasan fölölmúlja a dogm. álláspontot; emebből mintegy ki kell lépni, hogy amahhoz eljuthassunk, felül kell emelkedni a doguiatismuson, hogy a criticismust elérhessük, innen nevezetik a bölcselet még transcendental bölcseletnek is, amennyibeutulhaladva a dogmatismus körén, az ismeretek feltételeit nyomozza, vagyis azt, ami a tényleges ismeret előtt már megvan, mint annak szükségképes előzete (Prius). És épen ez azon pont, melyet szabatosan kell érteni s világosan szem elett tartani, hogy meggyőződjhessünk, miként Kant nyomozásai valóbau ujak és eredetiek egyszersmind szükségesek; mely nézetet ma is sokan kétségbevonnak, hogy a criticali bölcselet nagyszerű jelentőségét kérdés tárgyává tegyék Nevezetesen felhozzák e bölcselet eredetisébe ellen, hogy nem Kant volt az első, aki az emberi ismeret értelmezését s az isiuerötehetség nyomozását feladatul tűzte, megtalálható e törekvés előtte már (hogy az ókori bölcsészet ne is említessék) Cartesiusnál, (az ismeretek elveiről írt munkájában). Spinozánál (az értelem taglalásában), Malebninehenál (az igazság megismerhetéséről), Locke kísérletében (azemberi értelemről), Leibnitz (Nouvenux essais-jében,) Wolífnál (az emberi értelem erőiről) Berkeleynél (az emberi ismeret elveiről) végre Hunié kísérletében (az értelemről). E kísérleteket tovább fejthette Kant – mondják a nézet pártolói – de korszakot legkevésbbé sem alkotott. Kérdés már, miképen igazolható ez állítással szemközt a criticismus eredetisége.

Bár nem lehet kétségbevonni, hogy az ismeret elméletének kérdésével már Kant előtt foglalkoztak egyes bölcsészek, s így látszólag igaza vau az említett ellenvetésnek, ha mélyebben tekintünk a dolog lényegébe, kitűnik, hogy ama kísérletek épen nem tekinthetők oly fontosak gyanánt, hogy Kant vállalatának eredetiséget megdönthetuék. Kant már

nem kísérleteket írt az ismeretekről, hanem szilárd és biztos alapra helyezte kutatásait; s ha ő csak folytatja és befejezi a művet, melyet elődei kezdeményeztek: ugyanazon utón is kellett volna haladnia – mi pedig nem történt. Célját elérendő, egészen új utat választott, és éppen ebben áll közte és elődei között a korszakot alkotó különbség. Elődeinek kísérlete nem vezethetett kivánt czólhoz, mert nem ismerték világosan sajátlagos feladatukat, s mert nem tudták megalapítani azon n é z p o n t o t melynek folytán lehetett csupán helyes megoldást eszközölni. Feladatuk volt az ismeret tényadatát értelmezni, de ahelyett, hogy ezt tennék, feltételezték az ismeretet, miáltal a probléma nem lett megoldva, csak elodázva. És pedig: a realisták egynek vették az ismeretet a tapasztalással, melyet az érzéki benyomásokból származtattak – de ez értelmezés nem magyarázza meg az ismeretet, sőt nem egyéb mint, maga az értelmezendő probléma! Az idealisták (metaphysicusok) ellenben észszerű gondolkodásnak nevezik az ismerétét, s adott eszmékből, melyeket mint axiómákat vesznek fel, értelmezik azt; ámde az axiómák nem feltételek az ismerethez; hanem maguk az ismeretek – mire nézve e magyarázat sem egyéb mint idem per idem. Kant volt az első, aki felfedezte amaz egyszerű de felette fontos igazságot, hogy az i s m e r e t t é n y e vagy egyáltalán nem magyarázható ki, vagy ha igen, „csak oly feltételekből, melyek megelőzik az ismeretet, tehát maguk nem. ismeretek”. E t r a n s c e n d e n t a l i s n é z p o n t, mint Kant maga nevezi, előtte senki által sem állíttatott fel; hogy tehát nyomozásai ujak, az kétségtelen. De szükségesek-e egyszersmind? Hegel volt az első s egyszersmind legtekintélyesebb ellenese e tekintetben Kant bölcseletének. Kant az ismerőtehetséget vette vizsgálat alá; mivel? Bizonyára saját ismerőtehetségével – s ez nem szembetűnő ellentmondás? Nem keresi-e Kant az eszközt, midőn azt használja? Egyetlen ismeretet sem akar elfogadni, mielőtt az ismerőtehetség mibenlétét és erejét nem ismerné. De nem annyit tesz-e ez, mint ismerni akarni az ismeret előtt, vagy hogy kópletileg fejeztessék ki a dolog, úszni tanulni, mielőtt az ember vízbe menne? Azonban Hegel merőben félreismerte a criticismus értelmét a mondott ellenvetéssel és hasonlattal. Hogy megtartsuk Hegel hasonlatát, Kant sem tanulni sem tanítani nem akarta az úszást de értel-

m e z n i, k i m a g y a r á z n i. Ha Kant törekvése az leudett, hogy megnyerje s az emberi szellemben beültesse az ismerő erőket, hogy így a megismerésre alkalmassá legyen; ugyanlana Hegel ellenvetése, De Kantnak nem ez volt feladata. Kant a meglevő ismerőtehetséget vette kutatás alá, nem azért hogy emez erőket inntul foglalkoztassa, hanem, hogy ö n t u d a t o s a n foglalkoztassa, hogy ö n t u d a t o s i s m e r e t keletkezhessek. Az úszást értelmezendők azt kell keresnünk, minő mozgásokat tesz az emberi test úzás alkalmával. Kant az ismereteket értelmezendő azt kérdezte: minő mozgásokat kell végeznie az emberi szellemnek, midőn megismer, minő tehetségek működnek a tényleges ismerésnél? Feltéve, hogy e kérdésre kielégítő választ nyerhetünk, nem nagy előny-e, ha ezáltal ö n t u d a t o s i s m e r e t r e jutunk? Vagy azért, mert a dolgok megismerésére nem szükséges az ismerőtehetség mibenlétének ismerete, nem szükséges az egész critikai bölcselet? Az ember helyesen beszélhet nyelvtan nélkül is, helyesen gondolkodhatik logika nélkül, hall és lát. acustica és optica nélkül: a grammatica, logica, acustica és optica tehát fölösleges tudományok? És épen így áll a dolog a kritikai bölcselettel vonatkoztatva ismereteinkre! A kritikai bölcselet a tényleges ismeret tudománya, tehát feladatára nézve ép úgy exact és szükséges, mint bármely más tudomány; egyszersmind tökéletesen új, mert első fogja fel helyesen a jelzett feladatot. Jelentősége nem csekélyebb a philosophia körében, mint Kopernikus fellépte a:í ast r o n o m i a r a nézve. Kopernikus fedezte fel első a helyes nézponot, melyből az astronomia az égi testek mozgását kimagyarázhatta; Kant fedezte fel első a helyes nézponot a dolgok jeleneteinek megismerhetesére.

Források: Karl Ludwig M i c h e l e t, Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel, 2 Bde. Berlin 1837-38; Entwickelungsgeschichte der neuesten Philos. Berlin 1843.

Heinrr Mor. Chalybáus, histor. Entwickelungj der spekulativen Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel, Dresden 1837 és 5 kiad. 1860.

Friedr. Karl B i e d e m n a n n, die deutsche Philos. von Kant bis auf unsere Tagé, Leipzig 1842-43.

A. Ott, Hegel et la philosophie allemande ou exposé et

examen critique des principaux systèmes de la philosophie allemande depuis Kant, Paris 1843.

A. S. Willm, histoire de la philosophie allemande depuis Kant, jusqu'à Hegel, Paris 1846-49.

L. Wocquier, essai sur le mouvement philosophique de l'Allemagne depuis Kant jusqu'à nos jours, Bruxelles, Godefr. et Leipzig. 18,2.

O. Fortlage, genetische Geschichte der Philos. seit Kant, Leipzig. 1852.

H. Ritter, Versuch zur Verständigung über die neueste deutsche Philosophie seit Kant (Allg. Monatsschrift für Wiss. und Litt.) Braunschweig 1853.

G. Weigelt, zur Geschichte der neuen Philosophie, Hamburg 1854-55.

Carl. Herm. Kirelmer, die speculativen Systeme seit Kant und die philos. Aufgabe der Gegenwart, Leipzig 1860.

Kuno Fischer, Immanuel Kant, Entwicklungsgeschichte und System der Kant. Philos., Mannheim, 1860 (Geschichte der neuern Philos.)

Ad. Drechsler, Charakteristik der philos. Systeme seit Kant, Dresden 1803.

O. Liebmann, Kant und die Epigonen, Stuttgart 1815ö.

Fr. Ueberweg, Grundriss der Geschichte der Philos. der Neuzeit, Berlin 1808. ((Grundr. der Gesch. der Philos. von Thales bis auf Gegenwart, 3. kötet.))

VIII.

Kant élete és iratai.

Azon dicsőségen kívül, melyet bár soha sem keresett, de műveinek jelentősége miatt ki nem kerülhetett, semmi sem volt Kant életében mi azt fényessé s külsőleg is nagy-szerűvé teendette. Oly hírnévvel, mint nminővel Kant bírt, talán soha senki sem élt egyszerűbb s elvontabb életet. Az újkori bölcsészek között kétségkívül neki jutott a legnehezebb feladat, s annak szerencsés megoldása által kétségtelenül egyike ő a legjelentékenyebb bölcsészeknek: mégis hiányzott életében mindazon külső nagyság, mely a tömeget is elragadja, s melyet a látszat vagy sors szokott nyújtani kegyenczeinek. Minden törekvését egyetlen célnak: academiái hivatásának szentelve, soha sem akart kilépni e körből – s egész élete nem volt egyéb, mint e hivatásra irányzott szakadatlan tevékenység.

Született 1724 ápril 22-án Königsbergben. Első nevelését az úgynevezett Collegium Fridericianumban nyerte, felsőbb kiképeztetését a königsbergi egyetemen. 1746-tól különböző családoknál nevelősködött, mígnem 1755-ben másán-, 1770-ben pedig a logica és metaphysica rendes tanárával neveztetett. – Innentúl egész irodalmi munkásságát saját criticalai álláspontjának műalkotása vette igénybe. 1781-ben jelent meg a „Kritik der reinen Vernunft”; 1785-ben „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten”; 1786-ban „Kritik der praktischen Vernunft” – ez utolsó tehát éppen azon időben midőn II. Frigyes Vilmos s ministere Wöllner által a legszigorúbb szabadságellenes irányzat lett uralkodóvá; midőn a Wöllnerféle (1788 június 9-ről kelt) edictum szerint a vallási dolgokra vonatkozólag a legszigorúbb rendszabály hozatott be, s midőn végre (ugyanazon év decz. 19-ről kelt rendelettel) a sajtószabadság is lehető legszűkebb körre szorítottatott 1783-ban „Religion inuerhalb des Grenzen der reinen Vernunft”, mely az 1794 oet. 12-én kelt eabinet-rendelettel lefoglaltatott, meghagyatván egyúttal a theol. és ph.il. karok tanárainak, hogy saját nevök aláírásával kötelezzék magukat, hogy Kant vallásbölcseleti elmélete felett előadásokat tartani nem fognak, 1797-ben végelgyengülés következtében odahagyta tanszékét, melyről annyi mélységgel hirdette a philos. tudomány igéit s a legelvonultabb magányba vonult, mígnem 1804 febr. 12-én meghalt, – Iratai újabban két öszkiadásban jelentek meg: Immánuel Kant's Werke, hrsg. von G. H a r t e n s t e j n, 10 Bde. Loipz. 1838-39; és: J. Kant's sämmtliche Werke, hrsg. von Karl Rosenkranz und Fr. Schuber t. Leipz. 1838-42, 12 Bde. (az utolsó kötet Kant bölcseletének történelmét – Geschichte der Kantischen Philosophie – tartalmazza Rosenkranz Károlytól).

Kant családja eredetileg Scotiából származott; (még atyja is skót írásmóddal írta nevét: Cantnak) ő negyedik gyermek volt azon házasságból, melyet atyja (Job Georg Kant) anyjával Reuter Reginával kötött. Neveltetése azon kor szelleme szerint szigorúan vallásos vala, különösen édes anyja által ápolva, aki iránt Kant első gyermekkorától kezdve rendkívüli vonzalmat tanusított. „Ich werde meine Mutter nie vergessen – nem egyszer nyilatkozott így bizalmas baráti körben – denn sie pflanzte und nahrte den ersten Keim des (hitén in mir, sie öffnete rüein Herz den Kindnicken der Natur

sie weckte und erweiterte meine Begriffe, und ihre Lehren haben einen immerwährenden heilsamen Einfluss auf mein Leben gehabt.” 1732 évtől a Collogium Fridericianumban nyerte képeztetését egész 1740 ig, midőn a königsbergi egyetemre ment a philosophiát, mathematicát, physicát és theologiát tanulmányozandó. Itt bizonyos Knutzen, a philosophia és mathematica tanára: Teske a physica tanára voltak rá legnagyobb befolyással; különösen Knutzen, akinek fáradhatlan szorgalma ébresztő fel Kantban a szikrát, mely később az egész gondolkodó világot betölté fényerejével. Bevégezvén acad. pályáját, mint házi nevelő működött különféle családoknál 1746-45; midőn egyetemi magántanárrá képesítettvén, a königsbergi egyetemen előadásokat kezdett tartani a mathematica, physica, logica, metaphysica, erkölcsstan és encyclopédiából sőt 1760-tól a theologia és anthropologia köréből is. Rendes tanárrá 1770-ben lett, s e hivatalát végelgyengülésig a legnagyobb pontossággal és lelkiismeretességgel töltötte he, egyedüli eszméjének: a bölcsészet reformatiójának élve. Tanári működését Ueberweg így jellemzi: „Als akademischer Lehrer wollte er mehr die Zuhörer zum Selbstdenken anregen, als Resultate mittheilen; sein Vortrag war ein Verlautbaren des Processes der Gedankenbildung.” – Külső életét illetőleg, élénk részvétellel viseltetett a polit. napi érdekek iránt; érzelmeire nézve következetesen szabadelvű volt. Rokonszenvezett az amerikaiakkal a függetlenségi hárcban, a ftaneziák államreformálási törekvéseivel, miáltal a polit. szabadság eszméjét akarták reálisaim' – valamint a nevelési terén Rousseau elveihez csatlakozott Hogy minden ember önczélnek tekintendő, nem pedig eszköz gyanánt: ez elv húzódik keresztül egész ethicáján. Álljon itt érzelmeinek jellemzésére önvallomása Moses Mendelssohnhoz 1766 apr. 8-ról írt levelében: Was es auch für Fehler geben mag, denen die standhafteste Entschliessung nicht allemal völlig ausweichen kann, so ist doch die wetterwondische und a;if den Schein angelegte Gmüthsart dasjenige, worin ich sicherlich niemals gerathen werde, nachdem ich schon den grössten Theil meiner Lebenszeit hindurch gelernt habe, das meiste von demjenigen zu entbehren und zu verachten, was den Character zu corrupiren pflegt, und alsó der Verlust der Selbstbilligung, die aus dem Bewusstsein einer unverstellten Gesinnung entspringt, das grösste Uebel sein würde, wass wir nur irnmer begegnet könnte, aber gewiss niemals begegnen wird. Zwar denke ich vieles mit der allerklarsten Ueberzeugung, wass ich niemals den Muth haben werde zu sagen; Jüimais aber werde ich etwas sagen, wass ich nicht denke. –

Érdemeinél fogva nagyrabecsülte Kantot Zedlitz Cultusminister is, sőt még Wöllner ministersége alatt is kegyben állt a kormánynál; midőn azonban „Religion innerhalb der Grenzender reinen Vernunft” cz. iratát akarna közrebocsátani, összeütközésbe jött a censurával mely ez időben a kiadott vallási edictumhoz kép est a luth. és reform, egyház szabványai szerint gyakoroltatott. Megengedetett ugyan, hogy az említett értekezések elseje: „Vom radi-

kalen Bösen” napvilágra bocsátassék, „da doch nur tiefdenkende Gelehrte die Kantischen Schriften lesen,” mely a „Berliner Monatsschrift” folyóiratban meg is jelent; a második értekezés azonban „Von dem Kampfe des guten Principis mit dem bösen um die Herrschaft über den Menschen” már eltiltatott, mire nézve Kantnak, ha a megkezdett értekezéseket folytatni akarta, módokról kellé gondoskodnia, hogy kiadhatásukra engedélyt eszközöljön. Egyetlen út volt ezt elérhetni, ha t. i. valamely theol. facultas ez iratokat átvizsgálja és kiadhatóknak nyilvánítja. De hová forduljon ez engedélyért? A göttingai egyetemet mint külsőt nem akarta eziránt megkeresni; Halletól tartani kellett, mivel az itteni theol. kar Fichte művét „Kritik aller Offenbarungen” nem engedélyezte – s így nem maradt egyéb hátra, mint a königsbergi egyetemhez fordulnia, mely azután csakugyan meg is engedte a kinyomatást; így jelent meg együttesen a négy értekezés „Religion Innerhalb der Grenzen der r. Vernunft” cz. alatt 1790-ban oly nagy feltűnést keltve, hogy már a következő évben második kiadást is ért. E nagyszerű hatás természetesen nem tetszett a berlini sajtóítélő-széknek, s megragadták az alkalmat, hogy Kant ellen egy már rég óhajtott szabályrendeletet hozassanak. Így kapta Kant 1704 oct. 12-ről a következő cabinet-rendeletet: „Von Gottes Gnaden Friedrich Wilhelm König von Preussen etc. Unsern gnädigen Gruss zuvor. Würdiger und Hochgelehrter, lieber Getreuer! Unsere höchst Person hat schon seit geraumer Zeit mit grossem Missfallen ersehen: wie Ihr Eure Philosophie zur Entstellung und Herabwürdigung mancher Haupt- und Grundlehren der heiligen Schrift und des Christenthums missbraucht; wie Ihr dieses namentlich in Eurem Buch: „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft” desgleichen in andern kleineren Abhandlungen gethan habt. Wir haben Uns zu Euch eines Besseren versében; da Ihr selbst emsében müsset, wie unverantwortlich Ihr dadurch gegen Eure Pflicht als Lehrer der Jugend und gegen Unsere Euch sehr wohlbehaute landesväterliche Absichten handelt. Wir verlaugen des ehesten Eure gewissenhafteste Verantwortung und gewärtigen Uns von Euch, bei Vermeidung Unserer höchsten Ungnade, dass Ihr Euch künftighin nicht dergleichen werdet zu Schulden kommen lassen, sondern vielmehr Eurer Pflicht gemäss, Euer Ansehen und Eure TALEUTE dazu anwenden, dass Unsere landesväterliche Intention je mehr und mehr erreicht werde; widrigenfalls Ihr Euch. bei fortgesetzter Keuheit, unzweifelbar unangenehme Verfügungen zu gewärtigen habt. Sind Euch mit Gnaden gewogen. Berlin, den 12 oct. 1714. Auf Seiner Königl. Majestät allergnädigsten Specialbefehl. Wöllner.” Egyszersmind a königsbergi egyetem összes theol. és philos. tanárainak nevek aláírásával kellett kötelezniök magukat, hogy Kant vallásbölcselete felett előadásokat tartani nem fognak.

Kant dicsőségének és életkorának magaslatán állott már, midőn e rendeletet vette; 70 éves vala, a neve a világ előtt ünnepezt, A vett szabályrendelet irányában a legnagyobb elővigyázattal járt

el, sőt egész a király haláláig annyira titokban tartotta az egész esetet, hogy egyetlen barátján kívül az egész dologról senki semmit sem tudott. Hogy azonban mily hangulattal vette e sötétszellemű decretumot, leginkább kitűnik azon egypár sorból, melyet ez alkalommal szokásaként kis darab papírszeletre jegyzett: „Wider-ruf und Verleugnung seiner inneni Überzeugung ist niedertrachtig, aber Schweigen in einem Fali, wie der gegenwärtige, ist Unterthanenpflicht; und wenn Alles was man sagt, wahr sein muss. so ist darum nicht auch Pflicht alle Wahrheit öffentlich zu sagen.” És ezen értelemben válaszolt a királyi leiratra is. A felhozott vádak ellen igazolta magát, kimutatván azok alaptalanságát; azon követelmény irányában, melyhez képest a jövőben tehetségeit jobb dologra használja – hallgatásra kötelezte magát A válasz felirat végsoraihan ezeket mondja: „Um auch dem mindesten Verdachte vorzubeugen, so halte ich für das Sicher-t, hiemit als E v v. königl. M a j e s t a t g e t r e u e s t e r U n t e r t h a u feierlichst zu erklären: dass ich mich fernerhin aller öffentlichen Vorträge. die Religion betreffend, es sei die natürliche oder die geoffeubarte, sovvohl in Vorlesungen als in Schriften, gauzlich enthalten werde.” E szavakat „als Ew. Königlichen Majestät getreuster Unter than” különös elővigyázattal használta Kant, ezek folytán csakis addig kötelezvé magát hallgatásra, míg a király élni fog. Óvatossága sikeres is volt; mert megnyerte az elégtételt hogy újra szabadon gondolkodhatott, midőn a király bekövetkezett halála folytán, utóda III. Frigyes Vilmos alatt a királyi tolerancia újra felélesztetett. Ez időre esik „Streit der Facultäten” cz. irata, melyben az ész és hit közti határvonalat törekedett felállítani, mely egzszersmind utolsó jelentékeny műve.

Innentul bármily erős lélekkel és szilárd akarattal rendelkezett is, szellemileg úgy mint testileg hanyatlani kezdett. 1797-ben odahagyta tanszékét, 98-tól egész visszavonultan pusztán házi barátjának körére szorítkozva élt. Csak munkássága nem szakadt meg még most sem; egy kimerítő mű megírásával foglalkozott: „das System der reinen Philosophie in ihrem gauzen Inbegriff” melyet főművének tartott, s melyen még életének utolsó havában is dolgozott. Szakértők, kik halála után olvasták a bő terjedelmes kéziratot, pusztá ismétlésnek találták tartalmát, mely magán viselte az aggkor bélyegét. 1803-tól napról-napra szembetűnőleg gyöngült nevét sem volt képes leírni, a betűket nem látta, s azonnal mindent elfelejtett, sőt mindennapi barátjait sem ismerte fel – 1804-ben szűnt meg élni.

Ami személyiségét illeti, az e g y é n i f ü g g e t l e n s é g , s a l e g s z i g o r u b b p o n t o s s á g főjellemonásai. Mint ember mindenben előre jól átgondolt alapelvek szerint járt el; semmit tenni czél nélkül, sőt folytuosan a czélosság mértéke szerint s ennek tudatában cselekedni – természetes és erkölcsi szükséglet volt nála. Életmódját a legszigorúbb szabályosság bélyegezte – egy nap úgy múlt el nála, mint a másik, Az idő legfőbb vagyonát képezvén en-

nek helyes felosztása legnagyobb gondjai közé is tartozott. Alvásra soha sem fordított többet hét óránál, pont tíz órakor lefeküdt, s öt órakor pontosan felkelt. Szolgáját utasította, hogy ez időben felébredje és semmi áron sem engedje tovább aludni; e tekintetben oly pedáns volt, hogy 30 év lefolyása alatt egyetlen alkalommal sem mulasztotta el a jelzett időpontot. És éppen azon pontossággal járt el tudományos foglalkozásában is. Minden más előtt csendes elmélkedésében a tervrajzot készítette el, átgondolva (legtöbbször magányos sétái alkalmával) a tárgyat, melyet feldolgozni akart, azután feljegyezte a főbb mozzanatokot, s csak úgy fogott a részletek összefüggő kidolgozásához; sajtó alá előbb nem került a mű, míg csak végleg nem vala befejezve. Innen azon érettség és átgondoltság, mely összes iratait anuyira jellemzi, s miáltal az egész philos. irodalomban oly kitűnő helyet foglal, általában valóban jellemzők a szavak, melyekkel Fischer Kuno Kant életrajzát befejezi: „So vermigen sich alle Charakterzüge Kant's..... zu euer selteuen und wahrhalt classischen Uebereinstimmung: der tiefe Denker und der einfache schlichte Mensch! Ueberall pünktlich und genau, sparsam im Kleinen, und wo es Noth thut, bis zur Aufopferung freigebig; stets überlegt, völlig unabháugig in seiuem Urtheil, und immer die Rechtschaffenheit, Redlichkeit und Pflichttreue selbst: so ist Kant im besten Sinne des Wortes eiu bürgerlich deutscher Manu jener soliden Zeit, vou der misère Grossváter uns erzählt habeu, ist er für uns eine ebenso vorbildliche und bewunderungsvwürdige, als wohlthuende und heiinliehe Erscheinung.” Fischer Kuno, Immanuel Kant 109-110 l.

Bő forrásokul szolgálnak Kant életét és jellemét illetőleg: Lud. Ernst B o r o w s k i, Darstellung des Lebens und Charakters Kant's, Königsberg 1804 (főképp Kant családi viszonyairól és fiatalabb éveiről tartalmaz értékes jegyzeteket). Reinhold Bern. Jachmann, Immanuel Kant, in Briefen au einen Freund, Königsberg 1804. Ehregott Audr. Christ. Wasianski, Kant iu seiueu letzten Lebeisjahren, Königsberg 1805. J. Bouterwek, Im. Kant, Hamburg 1805. Fried. Wilh. Schubert, Im. Kant's Biographie (Kant's Werke, hrsg. von Kosenkrauz und Schubert, ed. XI. Abth. 2. Leipzig 1842). Chr. Friedr. Reusch, Kant und seine Tischgenossen, aus dem Naehlass des jüngsteu derselbeu. Kantian a, Beifrage zu Imin. Kant's Leben und Schriften, hrsg. von Rud. Beicke, Königsberg 1860. -

Iratai a következők:

1. A criticismust megelőzőt időszakból, midőn Kant egészben véve a Leibnitz-Wolfféle dogmatismus álláspontján állott, mégis eltérve némikben ez állásponttól s közeledve a criticismus felé.

G e d a u k e n von der w a b r e u S c h a t z u n g der l e b e n d i g e n K r i i f t e, u n d B e i r t h e i l u i g der B e w e i s e d e r o n s i c h L e i b n i t z u n d a n d e r e M e c h a n i k e r i n d i e s e r S t r e i t s a c h e b e d i e n t h a b e n, Königsberg 1747; mely művében az erő fogalmára nézve ad értelmezéseket,

s különösen azon kérdéssel foglalkozik, váljon a mozgatott test erejét tömegének és sebességének négyzetével (mv^2) kell-e mérni, vagy csak a tömeg és egyszerű sebesség szorzatával (mv)?

Untersuchung der Frage, ob die Erde in ihrer Umdrehung um die Achse einige Veränderungen seit den ersten Zeiten ihres Ursprungs erlitten habe (Königsberger Nachrichten 1754). Természettani értekezés.

Die Frage, ob die Erde veralte, physikalisch erwogen (Königs. Nachrichten 1754). E műben Kant a felvetett kérdésre vonatkozó különféle nézeteket és érveket veszi critica alá.

Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, Königsberg und Leipzig 1755. Ez irata anonym jelent meg, II. Frigyesnek ajálva. Philosophiai alap gondolata a mechanizmus összeegyeztetése a teleologismussal. A természetetörök czélszerű működése egy eszes természet-alkotóra mutat; az anyag bizonyos törvényekhez van kötve, melyek szabadon hagyva szükségkép szép összeköttetéseket hoznak létre – de épen ezért kell istennek lenni, mert különben hogyan történhetnék, hogy a különféle természetű dolgok egymással való összeköttetéseikben oly nagy-szerű harmóniát és szépséget hoznak létre – minden egy közös eredetre utal t. i. egy végtelen értelemre, mely az összes dolog tulajdonságait egymásra vonatkoztatva ismeri. Ha a dolgok természetei önmagában s függetlenül egymástól szükségképesek lennének, nem mutathatnának oly összeegyeztést, aminőt csakis jól megfontolt választás által eszközölhetni. (L. bővebben: Ueberweg, über Kant's Allg. Naturgesch. stb. – Altpreuss. Monatsschrift Bd. II. Heft 4 Königsb. 1865 – K. H a y, über Kant's Kosmogine, uo. Bd. III. Heft. 4. 1860).

Meditationum quarundam de igne succincta delineatio, Kant's Doctor-Dissertation der philos. Facultät zu Königsberg vorgelegt 1755 (Schuberttől Kant eredeti kézírata után) Kimerítő ismertetését és méltatását a természettan és chemia mai álláspontjáról 1. az Altpreuss. Monatsschrift, Königsberg 1860 folyóiratban Wertheitől.

Principiorum primorum cognitionis metaphisicae nova dilucidatio, Kant's Habilitationsschrift, Königsberg 1755. Leibnitz elveinek foglalata némi módosításokkal. Nem az ellentmondás elvét tartja első és főelvnek hanem az azonossági elvet (princ. identitatis) mely mind az affirmatív-, mind a negatív igazság tételeit m. gában foglalja; imezek: quidquid est, est; és quidquid non est, non est. – Az okság elvéből következményeket vpszet le, melyek közül legnevezetesebb: quantitas realitatis absolute in mundo naturaliter non mutatur nec augescendo iac decrpseendo. A principium identitatis indiscernibilium-féle tételt, mely-nél togva két teljesen egyeülő lény nem létezik, elveti Kant, de a principium rationis determinantis elvből még két általános tételt ve-

zet le: 1) az egymásután elvét (princ. successiouis) mely szerint minden változás a substantiák egymás közti összeköttetésének eredménye; 2) az együttlét elvét (princ. coexistentiae) mely szerint a véges substantiák valódi összeköttetése azon összeköttetésen alapul, melyben őket közös létökük, az isteni értelem gondolja és feltartja. Ez elv által közeledik Kant Leibnitz harmónia praestabilitájához, anélkül azonban, hogy azt egészen véve elfogadná; szerinte a dolgok valódi függésben állanak az istentől.

Metaphysicae cum geometria junctae usus in philosophia naturali, cujus specimen I. continet monadologiam physicam, Königsberg 1756. E műben is Leibnitz elméletét taglalja; a Leibnitz által felvett monadok helyett, egyszerű és mégis kiterjedt elemeket vett fel, miáltal az atomistichához közeledik.

Von den Ursachen der Erderschütterungen bei Gelegenheit des Unglücks, welches die vre stl. Länder von Európa gegen das Ende des vorigen Jalires (1755) betroffen hat (Königsb. Nachrichten 1756). Geschichte und Nat u r b e s c h r e i b u n g des Erdbebens im Jahr 1755, Königsberg 1756; Betraehung der seit einiger Zeit wahrgenommenen Erderschütterungen (Königsb. Nachrichten 1756).

Neue Anmerkungen zur Erläuterung der Theorie der Winde, Königsberg 1756. Időszaki szelek teoriáját adja Kant: fejtegetései kivált a meteorológiára nézve jelentékenyek.

Éntwurf und Ankündigung eines Collegii über die physische Geographie nebst Betrachtung über die Frage, ob die Westwinde in unseren Gegenden darum leucht sind, weil sie über ein grosses Meer streichen. 1757.

Neuer Lehrbegriff der Bewegung und Ruhe, Königsberg 1785.

Versuch einiger Betrachtungen über den Optimismus, Königsberg 1759. Az optimismus méltánylása. Alapgondolata, hogy a világnak legjobbnak kell lenni, valamint egyáltalán mindennek (legjobbnak kell lennie) az egész kedvéért. Későbbi álláspontján már nem osztja e nézetet teljesen.

Gedanken bei dem Ableben des Stud. von Funk, Trostschreiben an seine Mutter, Königsberg 1760. (Alkalmi irat.)

Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Eiguren, Königsb, 1762 (V. ö. Ueberweg, Syst der Logik § 103).

Versuch, den Begriff der negativen Grösse in die Weltweisheit einzuführen, Königsb. 1763.

Der einzige mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes, Königsb. 1763. Alapgondolata következő szavakban van jellemezve: „die Vorse-

liung habe nicht gewollt., dass unsere zur Glückseligkeit höchst nöthigen Einsichten auf der Spitzfindigkeit feiner Schlüsse brecheft sollten, sondern sie dem natürlichen gemeinen Verstande unmittelbar überliefert... es ist durch aus nöthig, das man sich vom Dasein Gottes überzeuge, aber es ist nicht eben so nöthig dass man es demonstrire". Mindazáltal ez álláspontján még lehetségesnek tartotta Kant isten létének tudományos bebizonyítását-, egy ilyenmü elméleti bizonyíték lehetetlenségének kimutatása, későbbi felfogásának eredménye volt – Különben már ez iratban felállította ezen tételt, hogy a létezés nem szolgálhat határozomány gyanánt, tehát az által, hogy valamely dolog létezik tökélyben nem nyer. A lét nem egyéb mint feltétlen tevése valamely dolognak, s így különbözik minden más praedicatu intól, mely mint ilyen csakis viszonylagosan tehető. Ha én azt mondom, hogy isten mindenható, azon viszonyt fejezem ki, mely isten és a mindenhatóság között létezik miután az utóbbi jegye az előbbinek, – Magát a bizonyítást így adja oló: az lehetetlen, hogy semmi se létezzék, mert ezáltal a lehetőségnek minden anyaga is megsemmisítették (mint Kant kifejezi: dadurch würde das Matériái und die Data zu allem Möglichen aufgehoben) tehát maga a lehetőség is mi pedig képtelenség Mire nézve valaminek szükségkép kell léteznie. Ami pedig szükségkép létezik; az eo ipso egységes, mert minden lehetőségnek léalapja; egyszerű, mert nem lehet több substantiából összetéve; változatlan és örök, azaz legfőbb realitás; mint ilyen szellem, mert a legfőbb realitáshoz érteleni és akarat is kívántatik, szóval: isten. - És ezen argumentumot, melyet az abszolnt szükségesség jegyeiből vezet le, tökéletes a priori bizonyításnak nevezi Kant, melylyel szemközt minden más bizonyíték hibás.

Untersuchung über die Denlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und Morál, zur Beantwortung der Frage, welche die K. Akademie der Wissensch. an Berlin auf das Jahr 1703 auf gegében hat. – Ez értekezésben a mathematicai és philos. ismerésmódokat hasonlítja Kant össze. A raathematica synthetieailag alapítja meg definiícióit, a philosophia analiticailag; a mathematica az általánost in eonereto, a philosophia in abstracto fogja fel; a mathematicában alig egypár feloldhatlan fogalom és tétel létezik, a philosophiában számtalan; a mathematica tárgya egyszerű és könnyü, a bölcsészete nehéz és bonyolult. „Die Metaphysik ist ohne Zweifel die schweiste unter allen menschlichen Einsichten; allein es ist noch niemals eine geschrieben worden” e szavak leghatározottabban jellemzik Kant felfogását. Az egyedül czélszerű módszer metaph. bizonyosságra jutni: „Zergliederung der Erfahrungen und Erklärung der Erscheinungen aus den hierdurch gefundenen Regein, möglichst mit Hülfe der Mathematik.”

Raisonnement über den Abenteuerer. Ian Komarnicki, (Königsb. Ztg. 1764) Beobachtungen über das Gefühl des Sehönén und Erhabenen, Königsb. 1764.

Nevezetes észleleteket tartalmaz az *aesthetica*, erkölcsan és *psychologia* köréből; egyszersmind az erkölcsannak *aesth.* alapra, az emberi természet szépségéről és méltóságáról való érzetre (*Gefühl von der Schönheit und Würde der menschl. Natur*) helyezése.

Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen über die Philosophie zur Ankündigung derselben im Wintersemester 1765-66 Königsb. 1765. Ez iratban a *philos.* előadás lényegét fejtí ki; a *philos.* előadásnak szerinte nem *gondolatok*, hanem *gondolkodni* kell tanítania; nem *philosophiát* de *philosophálni*. Egy bevégzett világböक्सészet nem létezik; miért a *philos.* tanítás módszerének kutatónak kell lennie.

Ueber Schwebdenborg, Brief an Fräulein von Knobloch vom 10 Aug. 1763; Versuch über die Krankheiten des Kopfes, (Königsb. Ztg. 1764); Tránrae eines Geistersehers, erläutert durch Tranme der Metaphysik, Riga 1766 (anonym).

Voraersten Grundes des Unterschiedes des Gegebenen im Raume (Königsb. Nachrichten 1768).

II. A *Kriticismus* időszakából:

De mundi sensibilis atque intelligibilis formae et principii, dissertatio pro loco professionis logicae et metaph. ordin. rite sibi vindicando, Regimonti 1770. – E műben már az észkritica alapgondolatával találkozunk a tér- és időre nézve; mire nézve e művel veszi kezdetét azon időszak, melyben mindjobban eltérve elődeitől saját *systemáját* kezdi Kant megalkotni. Álláspontját eléggé jellemzik következő szavai: *Si pedem aliquantum ultra terminos certitudinis apodieticae, quae Metaphysicam decet, promovere fas esset, opere pretium videtur, quaedam quae pertinent ad intuitus sensitivi non salum leges sed etiam causas per intellectum tantum cognoscendas iudagare. Nempe mens humana non afficitur ab externis mundusque ipsius aspectui non patet in infinitum nisi quatenus ipsa cum omnibus aliis sustentatur ab eadem vi infinita Unius. Hinc non sentit externa nisi per praesentiam eiusdem causae sustentatricis communis, ideoque spatium, quod est conditio universalis et necessaria compraesentiae omnium sensitive cognita, dici potest omnipraesentia phaenomenon.*

Reces si on der Schrift von Moscatti über den Unterschied der Structur der Thiere und Menschen (Königsb. gelehrten und pol. Ztg. 1771).

Von den verschiedenen Racen der Menschen. Progr. zur Ankündigung seiner Vorlesungen für das Sommersemester 1775. Alapgondolata, hogy az emberek általán egy természet-nemhez tartoznak, s egy valódi természetrajz valószínűleg a látszólag különböző fajok egész tömegét változtatná át egy-ugyanazon nem *racejává*.

Über das Dessauer Philanthropin Königsb. gel. und pol. Zsg. 1776-7-0

Kritik der reinen Vernunft, Riga 1781. E műben Kant legkevesebb tizenkét évi komoly és beható elmélkedésének eredménye foglaltatik, melynek kidolgozására saját szavai szerint négy-öt hónapot, s lehető nagy figyelmet és szorgalmat fordított.

Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können, Riga 1783. E mű tartalmát később a, krit. d. r. Vernunft második kiadásában Kant újra feldolgozta. Az előszóban azt adja elő, mint ébresztetett fel Hume scepticismusa által (az okság ellen) dogmatistius szendergéséből, s jutott el a criticismus világához.

Ueber Schulz's Versuche einer Anleitung zur Sittenlehre für alle Menschheit ohne Unterschied der Religion Königsb. 1783.

Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht (Ber. Monatsschrift 1784). Was heißt Aufklärung? u. o.

Reension von Herder's Ideen zur Philosophie der Menschheit (Jen. Alig. Littztg 1786).

Ueber die Vulcane im Monde (Berl. Monatschrift 1785); *Von den Unrechtmässigkeiten des Büchernachtrucks* n. o. 1785; *Ueber die Bestimmung des Begriffseiner Menschenseite* u. o. 1785.

Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft, Riga 1786.

Muthmasslicher Anfang der Menschengeschichte (Berl. Monatschr. 1786); *Ueber Huteland's Grundsatz des Naturrechts* (Alig. Littztg. 1786); *Was heisst sich im Denken orientiren?* (Berl. Monatsh. 1786).

Ueber den Gebrauch teleologischer Principien in der Philosophie (Wieland „deutsch. Merkur“ 1788).

Kritik der praktischen Vernunft, Riga 1788, 6 kiad. Lipcse 1820.

Kritik der Urtheilskraft, Berlin u. Libau 1790.

Ueber eine Entdeckung (Eberhard's) nach der alle neue Kritik der Vernunft durch eine ältere entbehrlig gemacht werden soll, Königsb. 1790. *Ueber Schwärmerei und Mittel dagegen*, Königsb. 1790.

Ueber das Misslingen aller philos. Versuebe in der Theodicee (Berl. Monatschr. 1791).

Ueber die von der k. Akademie des Wiss. zu Berlin für das Jahr 1791 ausgesetzte Preisaufgabe: welche sind die wirklichen Fortschritte, die Metaphysik seit Leibniz's und Wolffs Zeiten gemacht hat, Königsb. 1804.

Die Religion innerhalb der Grenzblosser Vernunft, Königsb. 1793.

Ueber den Gemeinspruch: das mag in der Theorie richtig sein, passt aber nicht für die Praxis (Beil. Monatssch. 1793) Kant elveti az elvet mint veszélyeset az erkölcsiségre nézve úgy a magánéletben mint az állam- és népjog tekintetéből.

Ueber Philosophie überhaupt, Riga 1792-94.

Etwas über den Einfluss des Mondes auf die Witterung (Berl. Monatssch. 1794) Das Ende aller Dinge u. o. 1794.

Zu ewigen Frieden, ein philosophischer Entwurf, Königsb. 1795.

Zu Sömmering's Schrift über die Organe der Seele, Königsb. 1796.

Von einem neuerdings erhobenen vornehmten Tone in der Philosophie (Berl. Monatssch. 1796); Ausgleichung eines auf Missverständnis beruhenden math. Streits u. o. 1796; Verkündigung eines nahen Abschlusses eines Tractates zum ewigen Frieden in der Philosophie u. o. 1796

Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre, Königsb. 1797.

Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre, Königsb. 1797.

Ueber ein vernünftiges Recht, aus Menschenliebe zu lägen (Berl. Blätter 1797.)

Der Streit der Facultäten, worin zugleich die Abhandlung enthalten ist: Von der Macht des Gemüthes, durch den blossen Vorsatz seiner krankhaften Gefühle Meister zu werden, Königsb. 1798.

Anthropologie in pragmatischer Hinsicht, Königsb. 1798.

Vorrede zur Jachmann's Prüfung der Kantischen Religionsphilosophie in Hinsicht auf die ihr beigelegte Ähnlichkeit mit dem reinen Mysticismus, Königsb. 1800.

Nachschrift eines Freundes zu Heilsberg's Vorrede zu Mielkes lithauischen Wörterbuch, Königsb. 1800.

Kant's Logik, hrsg. von J. B. Jasche, Königsb. 1810.

Kant's physische Geographie, hrsg. von Rink, Königsb. 1802-1802.

Kant über Pädagogik, hrsg. von Rink, Königsb. 1803. (V. ö. Ueberweg, Grundriss der Geschichte der Philos. Ul. Bd.)

IX.

Kant bölcészetének történelmi kifejlődése.

Kant bölcészetének fejlődéstörténelme jellemének tökéletes ki nyomata, megfontolva, határozottan de épen azért lassan halad előre, minden műve egy valóban érett, mélyen és be-

hatóan elmélkedő értelem gyümölcse gyanánt tűnik elő. Iratainak chronologicus rendje, egyszersmind genesisé bölcséletének, keletkezésében és fokozatos kifejlődésében.

Kant 1740-ben kezdte meg philos. tanulmányait, korszakot alkotó felfedezésének első jeleit 1770-ben adta; tehát épen egy emberkorra volt szüksége hogy belőle mint egy meglevő bölcsészet tanítványából egy új bölcsélet alapítója fejlődhessen. És ismét egy emberkorra, hogy a felfedezett alapon az új rendszert felállíthassa, kifejthesse és bevégezhesse. 1768-ban jelent meg utolsó irata a criticismus előtti időszakból, és 1798-ban tetőzte be új systemáját. – Mindössze tehát hat évtizeden keresztül munkált a philosophia terén, s minden egyes évtizednek megvolt a maga különös feladata. Az első három alatt mindjobban és jobban a critica állásponthoz közeledik, az utolsó háromban ez új álláspontot fejt ki és rendszert. Az első két évtizedben (1740-1760) a Leibnitz-Wol féle bölcsélet befolyása alatt áll, a harmadikban (1760-1770), az angol philosophia – nevezetesen Hume befolyása alatt, 1770-ben már felülemelkedik a dogmatismuson, sajátlagos álláspontját kezdve megalkotni, melynek eredménye lett a Krit. der r. Vernunft 1781 ez időszak tehát (1770-1781) a Kriticismus első megalapításának időszaka; míg az utolsó kettő (1781-1798) annak kifejtése és betetőzése.

Azonban már a criticismus előtti időszakban sem tapadt Kant szolgailag egyik vagy másik rendszer vagy iskola gondolataihoz; már ez időszakban önállóbb és eredetibb (amennyiben valaki eredeti lehet anélkül, hogy szorosán véve új legyen) hogyszem szigorúan tudna ragaszkodni a dogm. tételekhez. Az idegen befolyás kevésbé ejtette hatalmába, mint amily mérvben ingerül szolgált, hogy azon felülemelkedjék. Eleve a német metaphysicába élve bele magát, később (a tapasztalati tudományok által vonzatra) annak megjavítását és reformálását tűzi feladatul; míg végre mindkettőtől megválva Hume scepticismusa felé hajol, de ezen irányzat is csak átfutó momentum bölcsészetének fejlődés-történelmében. Egy iskola rendszere sem tudja állandóan lebilincselni, sőt mindegyik irányában megtartja szabad gondolkodását; bölcselete nem ismétlése már kifejtett tételeknek, hanem a v i t á s n é-

z e t e k kutató vizsgálása. S ha hódol is a tudományos tekintélyeknek, vakon uein enged nekik, sőt bátran szembeszáll velők, hahogy tévedést talál nézeteikben.

Átalában: szelleme szabad s fogékony minden elmélet iránt, kivált ha azok vitás pontokat tartalmaznak, melyeket azután átvizsgálni és egyesíteni legkedvesebb foglalkozása. Azért ha alaptételei egy ideig dogm. jellegűek voltak is, szelleme a n t i – d o g m a t i c u s volt mindig. Semmiféle nézetet sem fogad el addig, míg az minden oldalról nincs átvizsgálva és megalapítva – ez volt vezérelve tudományos kutatásaiban, melyhez képest már természeténél fogva kritikussá kell vala fejlődnie, a folytonos és alapos fejlődés útján. – Ehhez járult, hogy épen ez időben a metaphysica és a tapasztalati tudományok mint ellentett mennyiségek viszonyultak egymáshoz az új philosophia fejlődési folyamában. S midőn a metaphysica hanyatlásnak kezdett indulni, hogy helyet engedjen a mindinkább erősödni kezdett tapasztalati tudományoknak: a két tudomány kör közti viszonyt szabályozni, jogosultságukat, megvitatni, főfeladata lett az új bölcsészeti]jek. E feladat megoldását törekedett Kant is eszközölni. A legelvontabb kutatásokra teremtve, egyszersmind a legélénkebb érdekekkel viseltetett a tapasztalati tudományok iránt; s a metaphysica és logica mellett szakadatlanul foglalkozott a mathematica-, mechanica-, astronomia-, phys. földrajz- és anthropológiával; valódi világismeretre akarva szert tenni minővel Bacon bírt, kihez philos. szellemre nézve oly közel állott. Tudományos felfogásában egyesítette a Leibnitz-Wolf-féle philosophiát Bacon empirismusával; a német bölcsészetet az angollal, a metaphysicát a világtapasztalattal – minél fogva bölcsészeti fejlődésmentének sem lehetett egyéb czólja mint emez irányokat ki egyenlíteni és összeegyeztetni. Így bölcséletének fejlődéstörténelmében is mint ellentett mennyiségek állottak egymáshoz a dogm. metaphysica és a tapasztalati tudományok. Minél nagyobb tért nyer az egyik, annál inkább hanyatlik a másik. A tapasztalati bölcsélet scepticismusba ment át, midőn ugyanekkor a dogm. metaphysica végleg lehanyatlott s nemcsak mint semmis, de mint lehetetlen tűnt fel Kant előtt. Ekkor tette le a criticismus első alapkövét, melyre később egész rendszert emelt.

A criticismus előtti időszak irodalmilag Kant következő két

irata által határozható meg: „Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte” mely a kezdőpontot képezte, és: „Vom ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume” mely végpontul tekinthető. Ez iratok határideje között futott le Kant bölcseletének első időszaka; melynek folyama alatt, kivált végpontján, már oly közel állott a kritikai fordulóponthoz, hogy csak egy felfedezésre volt szükség az átmenethez. És e felfedezés abban állott, hogy a tér mibenlétéről egész új fogalmat állított fel. A criticismus előtti időszakban úgy tekintette Kant a tért, mint valami kívülünk létezőt, tárgylagost (als etwas Objectives) tehát dogmaticailag; és e felfogás még utolsó iratában is csak úgy szerepel mint első művében, mégis azon különbséggel, hogy míg az első iratban a tért úgy viszonyítja az anyaghoz, mint a következmény viszonylik az alaphoz, úgy hogy testek nélkül a tér nem is képzelhető; utolsó iratában már megfordítja a viszonyt, s ez állásponjtján a tér képezi első alapját minden anyagnak. Első iratában ezeket mondja: Es ist leicht zu erweisen, dass kein Eauin und kcine Ausdeimung sein würden, wenn die Substanzen keine Kraft hätten, ausser sich zu wirken, denn ohne diese Kraft ist keine Verbindung, ohne diese keine Ordnung, ohne diese endlich kein Kaum. Míg utolsó iratában mathematicailag be akarja bizonyítani, „dass der absolute Eaum uuabhängig von dem Dasein aller Materié und selbst aus der erste Grund der Möglichkeit ihrer Zusammensetzung eine eigene Realitat habe.” Miből kitűnik, hogy Kant mindkét iratában úgy tekint a tért mint valami tárgylagost, de az első iratban mint a működő testek eredményét – a másodikban, mint a dolgok előfeltételeit. A criticismus előtti időszak tehát azzal végződik, hogy a tárgyi agosság mellett az eredetiség is felvétetik a tér fogalmába. A kritikai időszak azzal kezdődik, hogy az eredetiség alaphatározománya mellé a tárgylagosság helyett az e s z m é n y i s é g (Idealität) vagyis a tisztán alanyi (subjectiv) alkat vétetik fel lényeges momentum gyanánt. A criticismus első alapkövét az által tette le Kant, hogy a dogm. teoriát az ismerőtehetségről megezáfolta, és az érzék és értelem közti éles különbséget elődeitől eltérőleg értelmezte. Eddigélé két nézet uralkodott; az egyik (realismus) csak az érzéket, a másik (idealismus) csak az éltelmet mondotta igaz ismerőtehetségnek; Kant ellenben tévesnek tartja e felfogást, s e meg nem állapított feltevés helyett a beható ész bírálatot tűzi feladatul, alapul három kérdés fejtegetését véve fel: mi az ismerét; van-e ismeret; (quaestio facti) s miként lehetséges az ismeret (quaestio juris). – Az elsőre nézve azután kimutatja, hogy az ismeret (a képzetek összefüzése) *ítélet*, és pedig, mivel az analyticai ítélet nem bőviti ez ismeretkör, hanem csak felvilágosítja: *syntheticai* (bővítő) ítélet, sőt mivel az esetékes (egyresetre vonatkozó) ismeret sajátlag nem is valódi ismeret (mert nem áll minden esetre) tehát oly synth. ítélet, mely az általánosság és szükség-képesség jellegét viseli, *azaz syvth. a priori ítélet*. – A másodikra nézve léteznek-e synth. a priori ítéletek? a tényleg fenálló tudományokkal tesz kísérletet. A tudományok

tárgyai érzék alá esők vagy nem, s ismét az elssők vagy olyanok, melyeket magunk teszünk észlelhetőkké azáltal, hogy construáljuk, (alak szám), vagy már magukban adott dolgok: tehát a mathematicát, physicát és metaphysikát veszi tekintet alá, s constatálja a tényadatot, hogy a math., phys. és metaph. synthetici a priori tételeket csakugyan tartalmaznak és pedig nem esetékieg, hanem tudományi természetöknél fogva; tehát vannak synth a priori ítéletek, Meg van oldva a quaestio facti s csak a másik kérdés a quaestio juris; mint lehetségesek a synth. a priori ítéletek – Wie sind synth. Urtheile a priori möglich? szorul megoldásra. Ezt adja elő Kant Kritik d. Vernunft című munkájában.

X.

Kritik der reinen Vernunft.

A Kritik der reinen Vernunft alatt Kant az emberi ismeretek eredetének, körének és határainak vizsgálatát érti. Tiszta észnek a minden tapasztalástól független ész nevezzi – tehát a Kritik der reinen Vernunft a tiszta elméleti észet veszi vizsgálat alá. Kant azon nézetben volt, hogy e vizsgálatnak összes philos. ismereteinket meg kell előznie; mert minden bölcelet, mely a tapasztalás körét túlhaladja, anélkül, hogy e kilépést a tapasztalás köréből az ismerő-tehetség beható vizsgálata által igazolná, nem egyéb mint önkényes dogmatismus. Azon bölcelet, mely kizárólag a tapasztalásra szorítkozik: empirismus; amely pedig mindent kétségbevon, ami a tapasztalat körén kívül esik, anélkül, hogy az emberi ismerőtehetséget vizsgálata alá venné: scepticismus – de mindkettő egyoldalú; csak egyetlen út van tehát még hátra – úgymond – amelyen céljt érhetni: az általa kijelelt irányzat – a criticismus. E criticismus transcendental-bölcelet (Transcendental philosophie) vagy transcendentalis idealismus, amennyiben a tapasztalati kört túlhaladó ismereteket (transcendent) veszi vizsgálat alá.

Eszerint a Kritik der reinen Vernunft alapkérdése: miként lehetségesek a tapasztalás-feletti ismeretek? Wie sind synthetische Urtheile a priori möglich? Mely kérdést két részen keresztül fejteget, az I. részben a „Transcendentalis Aestheticában” amaz alapkérdés első elemét: a tiszta mathematica lehetőségét; a II. részben a „Transcendentalis Logicában” a metaphysica lehetőségét adja elő.

I. Transcendentalis Aesthetica.

A criticismns alapkérdésének megoldhatása tekintetéből, Kant először (a transc. Aestheticában) a mathematicával – mint a melynek tételei synth. a priori tételek – tesz kísérletet keresve: mikép lehetséges a tiszta matheniatica? A mathematica (geom. arithm. meeh) tárgyait a tér-és időmennyiségek képezik. A mértan alakjai térmennyiségek, tehát tért, az arithm. számai időt feltételeznek – mire nézve *a* (ér és idő a tiszta mathematica alapfeltételei; s „*mi a tér és idő*” azon kérdés, melytől az egész megoldás függ. – E kérdést tűzi Kant transc aestheticája elére,

Kimutatja a sensualist. felfogás ellen a) hogy a tér és idő nem szerzett, de eredeti képzet, mely nem észrevevésből ered talán elvonás által, sőt inkább minden tapasztalás elő feltételié, s eredetileg van bennünk. A tér és idő tapasztalati deductiója semmit-mondó értelmezés, mert az ész kívülről semmi módon sem kaphatja a tér s idő képzetet, hanem önmaga által bírja; – nem a tapasztalás productuma, hanem feltéte, nem a posteriori de a priori képzet, b) A tér és idő oly mennyiségek, melyek minden határt túlhaladnak. tehát végtelen mennyiségek, s mi eredetileg a végtelen tér és idő képzetével bírünk, nem pedig az egyes, véges tér s idő-képzetel. Mert a rész-képzet, mindig utóbbi mint az egész képzet, attól származik abstractio által. A tér és idő rész már felteszi az egyéb tért és időt sőt csak annak határolása által lehetséges, c) A tér és idő nem általános, hanem egyes képzet, nem fogalom, mely az egyesektől származik, hanem szemlélet, és pedig nem tapasztalati, hanem tiszta szemlélet. d) Nem fogalom; mert mint ilyen a tér és idő rész jegyét kellene képezni, már pedig a tér és idő egész nem pedig jegye az egésznek. Csak egyetlen tér és idő képzelhető. Továbbá ez esetben abstractio által kellene származnia, s így az egyes tér és idő résznek jegyekkel bírnai, melyek az egyes térben nem foglaltatnának. Pedig gondolható-e oly jegy, mely által egyik tér a másiktól különböznék? Végre ha a tér és idő fogalom kell, hogy egyszersmind meghatározható legyen. De lehet-e a tért definiálni? Egyik tér a másiktól nem különböztethető meg fogalom által, hanem szemlélés folytán. 3) Nem tapasztalati, de tiszta szemlélet, az az olyan, melynek tárgya

nincs, melyet nem tapasztalás által, de magunkban bírunk. A tér és idő mennyiségek ugyanis hol vannak a tapasztalásban? Hogy lehet tapasztalás által előállítani a matemat. pontot, vonalt stb.

Igaz a terménység érzékileg is előállíthatók, de ez nem tartozik a mennyiséghez, mint ilyen. A mathem. mennyiségek csak térben és időben vannak és szemléletünkben, tehát az idő s tér sem lehet egyéb, mint szemlélet, és pedig nem tapasztalati, hanem tiszta szemlélet. Ha a tér s idő, tapasztalati = érzéki szemlélet volna, úgy a mathematicának tapasztalati tudománynak kellene lennie, s tételei nem lehetnének általánosak, hanem csak esetékesek. A térés idő *aprioritását* megtagadni annyit tenne, mint a math. tudomány egyetemes érvényét vonni kétségbe.

Ha pedig a tér és idő pusztá szemlélet, úgy mindaz, ami térben és időben jelentkezik szintén c-ak szemlélet lehet, tehát minden csak szemlélet – képzetalak. Az észnek pusztán térre és időre van szüksége, hogy a tárgyakat jeleníthesse. Csakhogy „az így jelenített tárgy pusztán alakja a tárgynak, nem pedig a minősült = quilificált tárgy, nem a tartalom, mert azt a szemlélet semmi módon sem teremtheti, hanem csak kívülről a felfogótehetség által veheti észre (dátum). Azért minden ismereti-tartalom, melyet az ész nem teremthet (mint pl. a math. alakokat) csak érzés (Empfindung) által adathatik, s ami e körbe nem tartozik, az független az észről, tehát az észformáktól is, az nem létezhetik térben és időben, épen azért arról minden képzet lehetetlen. Az ily valamint Kant *Dina un sich*-nek (értelmi lény) nevezi és megismerhetetlennek tartja; mert a megismerés (képzetek synthetise) csak az álta lehetséges, *hogy az érzéki tartalom szemlélet által képzet-alakot nyer*, ha tehát szemlélet (tér és idő) nincsen az ismerés lehetetlen. Eredeti szemlélet pedig a tér és idő, azért nélkülök nincs ismerés, hanem csak áztatok és pedig az idő a belső érzék képzeteinek feltété, mert a belső állapotok csak időben léteznek; a tér a külső érzék képzetei; mert a kültárgyak térben vannak.

Tér es idő tehát a jelenetek egyedüli feltételei; s csak is ezen értelemben bír a tér és idő tapaszt, realitással (empirische Realitat.) míg a *noummonok* megismerésénél minden realitást nélkülöznek, teljesen subj. és ideál, természetűek

(trans. Idealitát). Csak a jelenetek feltételei a tér és idő – de szükséges feltételei – e tételben van kifejezve a crit. idealisraus ellentéte Cartesius és Berkeley idealismusával¹⁾.

A tér és idő értelmezésével bezárja Kant a transc. aestheticát azon végeredmény nyel, hogy ismerésünk tárgyait csak az érzéki dolgok (térben és időben jelentkezők) = jelenetek képezhetik. Ha az összes jelenetek ismeretét tapasztalásnak nevezzük, az a legközelebbi kérdés mikép lehetséges a tapasztalás? A tapasztalás, mondja Kant, csak érzék és értelem által lehetséges, mert érzék nélkül nincs tárgy, értelem nélkül nem gondoltathatik a tárgy. A gondolatok tartalom nélkül üresek; a szemléletek fogalom nélkül vakok²⁾. Azért ép oly szükséges a fogalmat érzékiteni, (érezki szemlélésben adott tárgyakat hozzájuk fűzni) mint a szemléleteket érthetőkké tenni (fogalmak alá hozni). Melyek a tapasztalás feltételei az értelein részéről? E kérdést kell megoldani az elemtan II. részének, a transcendent. logicának, és pedig ezen feltéteket szoroson felkutatni az első résznek a transcendent. x\alytikának; ezen feltételekből az érzékfeletti dolgok megismerhetőségének lehetetlenségét kimutatni a második résznek, a transcendent. Dialecticának feladata.

II. T r a n s c e n d e n t a l i s L o g i c a,

a) Transcendentalis Analytica.

A transcendent. Analyticának feladata: 1) kifejtteni a tapasztalás feltételeit az értelem részéről, s mivel eme feltételek (az értelem fogalmi) eredetökre nézve tisztán subjectiv természetűek: 2) kimutatni, miként alkalmazhatók az objectiv létezésre. A tapasztalás tárgyai tisztán érzékiek; a fogalmak tisztán értelmiek lévén a subsumptio lehetetlen hacsak valami módon a tiszta fogalmak nem érzékithetők; tehát a fogalmak érzékithetésének kérdésével van csak teljesen eldöntve az alap-problema.

Az I. pontra nézve kifejti Kant, hogy a tapasztalás feltételei az értelem részéről az értelem tiszta fogalmi, a categoriák, mert a képzetek pusztán subject. = esetékes össze-

¹⁾ Prolegomena pag. -A7-ű2. III. Anmerkiing.

²⁾ Elementarlehre pag. 56.

kötése nem vezethet valódi ismeretre, az összekötésnek szükségképesnek kell lenni, hogy reális ismeret jöjjön létre. Ez pedig csak az értelem eredeti, nem tapasztalásból levont fogalmi által lehetséges, a categoriák által, melyek nem tapasztalati, hanem tiszta fogalmak, a képzetek összekötésére s nem a tárgyak jelenítésére – felfogására irányozvák; épen azért az ítéletek iemei szerint deducálhatók az által, hogy az ítéletekből a tapasztalati elemek el vonatnak. A eategoriák az ítéletalakok tiszta elemei.

Előszámlálván Kant az ítéletek lehető alakjait, megal-
kotja a eategoriák tábláit.

Az ítéletek alakjai:

Quantitas.	Qualitas.	Relatio.	Modalitás
Általános	Allító	Feltétlen	Fejtványos
Különös	Tagadó	Feltétes	Határozott
Egyes	Végtelen-Korlátozó	Szétválasztó	Szükségképes

E z e k b ől az értelem categoriai:

Mindenség	Valódiság	Substantia	Lehetség
Többség	Tagadás	Okság	Lét
Egység	Korlátozás	Közösség	Szükségesség.

Egyszersmind hosszasan fejtegeti, hogy a eategoriák csakugyan egyedüli feltételei a tapasztalásnak¹⁾; mert lehetetlen a tapasztalás 1) szemléleti különfőlesség; 2) ezek egyesítése synthesis által és o) e synthesis szükségessége nélkül; a synthesis pedig a részek összeköttetését = apprehensio; visszaidézést = reproductio, s a részek azonságának megismerését = recognitio s ez utóbbi alapján a tiszta öntudatot feltételezván: (mert csak az öntudatban s öntudat által lehet egyesíteni a képzeteket (ítélni) tehát az öntudat alapján alakulnak az ítéletek tiszta formái = categoriák) *csakugyan a eategoriák azon formák, melyek nélkül ismerés leheletlen*

Tehát csak a második kérdés megoldása van hátra: mint alkalmazhatók a eategoriák az érzéki dolgokra? az az mikép lehetséges az érzéki jeleneteket eategoriák által gondolni? Mert egynemű képzelek összeköthetők, de az értelem categoriai, összevetve a tapasztalati szemléletekkel teljesen egyne-

¹⁾ Transc. Deduction d. r. Verstandesbegriffe pag. 88-116.

műtlenek, és sohasem szemlélhetek tapasztalatilag; miként lehetséges tehát a categoriák alkalmazása az érzéki dolgokra, midőn pl. az okság épen nem szemlélhető a tapasztalásban, hogyan mondhatom, hogy ez, vagy amaz oka valaminek? Erre nézve kimutatja Kant¹⁾, hogy egy harmadik közvetítő médiumnak kell lenni, mely egyfelől a categoriákkal, másfelől pedig a jelenetekkel is közös, tehát a eat. alkalmazását a jelenetekre lehetségessé teszi; ez pedig a *transcendentale schema*¹⁾ (fogalomhoz hozzágondolt kép), mely által a képzelem a categoriákat érzéki kép alakjában jeleníti s épen azért a jelenetekkel egyneműekké teszi.

Ezen schema egyedüli feltétele a tapasztalásnak s nem egyéb, mint az *idő határozottság* – *Zeitbestimmung* – mert az idő a fogalmaknak is megfelel, mivel a *priori*, s a jeleneteknek is, mert szemlélet. Csak az kérdés, melyek ezen *idő-határozottságok*? Erre nézve Kant a categoriákat veszi tekintetbe. A mennyiség schemája az *idősor* – *series temporis*, *Zeitreihe* (szám), mert a *nagyság categoriáját* másképp nem jeleníthetem, hacsak a képzeletben több *egyesekeket* – időrészeket – össze nem hozok; ezáltal keletkezik az egység, ha az első kezdetnél megszüntetem e *productiót*; ha tovább folytatom ered a *többség*, ha határ nélkül tovább viszem a *mindenség*. A *minőség* schemája az *idő-tartalom* – *tempore contentum*, *Zeilinhalt* – így nevezi Kant az idő oly meghatározását, melyhez képest valami időben foglaltatik, az időt betölti és *concret idővé* lesz¹⁾. Ha pl. a realitás categoriát valami érzéki jelenetre akarom alkalmazni, egy betöltött időt kell gondolnom. Realitás = betöltött idő; *negatio* be nem töltött idő stb.

Ezek után azon alaptételek deduciójára tért Kant, melyek minden tapasztalhatóság alapszabályai – irányzói.

Első alaptétel az, hogy minden tapasztalás alá eső tárgy, mivel térben és időben van: mennyiség és pedig kiterjedt – *extensiv* mennyiség. Én egy bármily kicsiny vonalt sem jeleníthetek, ha csak képzeletben azt nem rajzolom, azaz képzelő erőm által mint *extensiv* mennyiséget nem jelenítem.

¹⁾ Scheimttismus dur r. Vuruuuifc 122-132.

²⁾ Schema annyit jelent mint alak.

³⁾ Mellin. Ényycl. Wörterbuch der crit.. Phil. p. 275.

Kant emez alaptételt a szemlélés sarkelvének = Axiom der Anschauung nevezi s minden tapasztalás törvényének tartja.

A második alaptételt azon már megállapított tényadtból vezeti le: hogy minden tapasztalás az érzés és szemlélés eredménye amaz a tartalmat, ez az alakot adja. Az alak: a priori, a tartalom: a posteriori dátum. Ha az észrevevés alá eső tárgyról lehet valamely alaptételt a priori megállapítani egy ilyen alaptétel (Anticipation der Wahrnehmung) a tapasztalás megelőzése lészen = II-ik alaptétel.

A tapasztalás tartalmát lehetetlen előre meghatározni, *hanem azt igenis*, hogy minden körülmény közt hogyan kell tapasztalni: nem a tartalmat, de a tapasztalás alakját lehet anticipálni. Ugyanis minden érzés, mert csak időben lehetséges: *mennyiség*, de nem extensiv, hanem intenziv mennyiség az az olyan, melynek fokozati különbsége van. Tehát a II-ik alaptétel: hogy minden jelenetben az érzésnek fokozati különbsége van¹⁾

Harmadszor a *tapasztalás analógiái*²⁾ (Analogien der Erfahrung) azon tételek, melyek a tapasztalás lehetőségét fejezik ki. Tapasztalás lehetetlen a jelenetek általános és szükségképes összekötése nélkül; a pusztá észrevevésben pl. nincsen elég ok az ily szükségképes összefüggés felvételére, tehát a jelenetekben kell lenni bizonyos meghatározott időviszonynak, mely kényszerítse az észrevevést arra, hogy a jeleneteket így s ne másképp fogja fel: az időviszonyok és szükséges viszonyok közti analógia az egyedüli feltét, mely lehetségessé teszi a tapasztalást. Az ezen viszonyt kifejező feltóteket nevezi Kant „Analogien der Erfahrung-nak „Ilyen alaptétel: 1) hogy a jelenetek minden változatainál is állandóan megmarad a substantia s mennyisége nem nagyobbodik, nem kissebbedik³⁾. Mert ha a jelenetekben semmi állandó sem foglaltatnék: lehetetlen lenne minden oly meghatározás, tehát minden tapasztalás. Kant nem tapasztalatilag, mert ez lehetetlen, *de transcendentaliter* az által mutatja be a substantia létét, hogy ez a jelenetek szükséges feltétele⁴⁾. 2) Minden változás csak az

¹⁾ In allen Erscheinungen hat die Empfindung, und das Reale, welches ihr an dem Gegenstande entspricht (realitás Phoeiimonen) eine iutensive Grösse, d i. einen Grad. Krit. d. r. V. pag. 145.

²⁾ Tétételek, melyeket Kant ily cím alatt. Die Analogien der Erfahrung hoz fel. pag. 152. U. o.

³⁾ Supplement XVIII. pag. 766.

⁴⁾ L. Fischer Gesch. d. neu. Phil. III. 371-376.

oksági törvény (ok és okozat összeköttetési törvénye) szerint mehet végbe. Mert az időben lévő különböző változások csak útkor határozzák meg teljesen, ha az egyiket, mint okot, a másikat mint okozatot tekintem. Az oksági viszony alaptörvénye minden tapasztalásnak, mert nélküle csak összefüggés nélküli subj. képzetek lehetségesek, nem pedig obj. összeköttetés. 3) A substantiák szakadatlan kölcsönhatásban vannak. Mert a substantiák együttléte a térben tapasztalatilag másképpen meg nem ismerhető, mint a kölcsönhatás feltétele mellett. Tehát a kölcsönhatás is feltétele a tapasztalásnak. Végre negyedszer azon feltételeket fejt ki, melyek nyomán a dolgok valósága, lehetsége vagy szükségessége (ismereteink módozata) határoztatik meg. Azon alapon, hogy csak a tapasztalás szolgálhat criteriumul a tárgyak lehetsége s szükségességénél, vagy valódiságánál alaptételként kimondja, hogy: 1) lehetséges az ami tapasztalható = ami a tapasztalás feltételeivel (alaki) megegyez; 2) való az, ami tapasztalás alá esik = a mi a tapasztalás mat. feltételével az érzéssel összefügg; 3) ami pedig szükségkép tapasztalás alá esik = a minék összefüggése a való dolgokkal meghatározott, az szükségképes.

Ezen tótelekben mindaz ki van fejezve, amit a transc. ítélőerő a tapasztalás tárgyairól a priori megállapíthat. De megjegyzendő, hogy csak is a tapasztalás tárgyaira s nem a dolgokra lónyegökben (noumenonra) alkalmazhatók. Mert a fogalom tárgy nélkül üres forma, a tárgy pedig csak a tér és idő eredeti szemléleteiben – melyek észrebevés által betöltést igényelnek – adathatik. A kifejtett alaptételek s categoriák minden vonatkozás nélkül a tapasztalásra, a képzerő és értelem pusztá játéka – minden realitás nélkül.

Tehát meg van oldva az első feladat; kifejtvők amaz alapfeltételek, melyek értelmében ismeret lehetséges, mégis azon végeredménnyel, hogy csak az érzék alá eső jelenetekről lehet általános s szükségképes ismeretet szerezni; a honnan azután egyszerűen következik, hogy teljes lehetetlen ismerettel birni oly tárgyokról, melyek nem esnek érzéki észrebevés alá – melyeket szemléletünk s képzetünk kizár. A jelenetek forrása az érzékiség, ami nem érzéki az meg sem ismerhető. – Midőn a transc. analytica az érzéki dolgok niegismerhetésének lehetőségét bebizonyítja: ezentúlra az *érezék alá nem eső dol-*

gok megismerhetésének tehetségét megcsúfolni – leendő feladata a criticának. Ezzel foglalkozik a logica II-dik része a transc. Dialectica¹⁾).

b) Transcendentalis Dialectica.

A dialecticának első feladata az érzék alá nem eső dolgok megismerhetésének – tehát a metaphysicának (szoros értelmében) mint tudománynak lehetetlenségét bizonyítani.

Erre nézve kimutatja Kant, hogy midőn az ismeret meghaladja azon határt, melyen túl lehetetlen a tapasztalás akkor veszi kezdetét az érzékfeletti dolgok metnaphysicája oly mó-

*) Teljes átérthetés tekintetéből szükséges e pontnál bizonyos értelmezéseket felemlíteni. – Az ki van mutatva, hogy lehetetlen az érzékfeletti dolgok megismerése; mikép jöhetett tehát e tudomány létre? miként lehetséges *bár árnya* – látszata azon dolgoknak, melyek épen nem tartozhatnak az emberi ész ismeretkörébe? Minden esetre az emberi ész természetében kell gyökerezni a lehetségnek: jeleníteni a nem érzéki dolgokat, különben az ezekre épített tudomány látszata sem lehetséges. A nem érzéki dolgok jelenítése szemléletünk által lehetetlen, mert a szemlélet egészen érzéki természetű, tehát kell egy az érzéktől teljesen független ismerő tehetségnek lenni, mely ama tárgyat *gondolhassa*. Ezen tehetség az *értelem* a tiszta fogalmak tehetsége. A tiszta fogalmaknak semmi érzéki tárgy sem felel meg, s mivel a fogalomnak tárggya mégis birni kell, úgy ez csak érzékfeletti lehet (értelemtárgy, Verstandesobject). Azért képzeiteinket általában két osztályra különíthetjük) jelenetekre – szemléleti tárgyak (phoenomena); és olyanokra, melyek csak értelmünkben vannak = értelmi tárgyak (noumena) s csak az esetre lehetséges az érzékfeletti megismerése, ha képzetünk van a a noumenonról; minden más előtt tehát meg a noumenon fogalmát kell tisztába hozni.

A noumenon Kantnál lényegében különbözik a phoenomenontól s oly tárgyat jelez, mely soha nem lehet jelenetté, melyet az értelem is csak *jelent*, de közelebről meg nem határozhat (der transcendente Gegenstand). Midőn az értelem tiszta fogalmai függetlenül minden tapasztalástól jelenítenek egy tárgyat, a mely épen nem tapasztalati, akkor ezen tárgy a noumenon. Egy-szersmind mert tiszta fogalmak nem jeleníthetnek tárgyat, hanem csak képzeteket fűzhetnek össze, ezek pedig csakis szemlélésben adatnak, következik, hogy a noumenont csak jelenthetik, de nem jeleníthetik. E végre az értelemnek tehetséggel kellene birni közvetlenül jeleníthetni a tárgyat tehát intuitív értelemmel, melylyel mivel az emberi értelem épen nem bír hiányzik a feltét, mely alatt a noumenonról képzetet lehetne szerezni. – A noumenon az értelem zárfogalma. – Grenzbegriff des Verstandes – mert kijelenti, hogy minden ismeret csak a tapasztalás köré szorítkozik. – És ez ama pont, melyre nézve Leibnitz szemközt áll Kanttal. Leibnitz szerint az értelem összehasonlító fogalmai a dolgok objectiv való viszonyát fejezik ki. Kant szerint pedig itt kettős kérdés forog fenn; mert 1) a képzetek nemcsak az értelemben vannak, hanem az érzékben is, s hogy 2) az érzékiség egészen különös ismerőtehetség, tehát a képzeteknek két szempont alatt kell összehasonlítaniok. Annak eldöntését melyik szempont alá esik a képzet; a reflexió fogalmával véli eszközölhetni Kant; a kétféle jelentőséget pedig, melylyel bírhatnak a képzetek egy vagy más tárggyal hasonlítottatván össze amphiboliának nevezi s „Von der Amphibolie der Reflexionsbegriffe” cím alatt Leibnitz ellen kimutatja, hogy az értelmi összehasonlítás sommi objectiv érvénnyel sem bírhat.

don, hogy tárgygyá tétetik az ami nem tárgy, hanem csak idea (noumenon). A tapasztalás már természeténél fogva háttérrel, minden jelenet feltételez egy másikat mint okot, s végtelen okláncolat áll elő, s midőn mégis van valami függetlenül a tapasztalástól – az idea (a tapasztalás határa) akkor keletkezik azon látszat, mintha a noumenon végső pont lenne a jelenetek láncolatában, sőt maga is tapasztalati tárgyat képezne. Es pedig eme látszat kikerülhetlen s nem tapasztalati (milyen p. o. az optieai s physikai), hanem transcendentalis, mert nem az érzéki észrevevésből, hanem tisztán az észből ered. Epén azért az érzékfeletti dolgok metaphysicája is az észmüködéxen (következtetés) alapul; azon észkövetkeztetésen, mely a feltétes létezésről feltétlenhez emelkedik¹). Kimutatja Kant, hogy ezen következtetés merőben téves mert a feltétes fogalma (középfogalom) kétféle jelentőségben vétetik; a főtételben mint dolog (noumenon) az altételben mint jelenet (phänomenon) tehát a quaternio terminorum csúszott be a következtetésbe. Ily alapon azután három eszmére lehet következtetni. Mert ha a feltétes létezés a feltétlenre utal úgy amannak hármassal létezése: 1) a feltétes létezés bennem; 2) mint külső jelenet kívülem; s 3) mint minden lehetséges létezés a lélek, világ, és Isten eszmékhez vezet; és pedig midőn az I-nél a lólekeszme helyett a lélek létezésére, 2-nál a világeszme helyett a világ létére, a 3-nál az Isten mint megismerhető lény létezésére történik következtetés: (dialecticai következtetések) keletkezik az észleges psychologia, cosmologia és theologia. Melyeknek mint reális tudományoknak lehetetlenségét bizonyítani feladata a transcendentalis dialecticának, miáltal azután az a kérdés is eldöntetik lehetséges-e az érzékfeletti dolgok metaphysicája? – és mennyiben?

a) Kant először az észleges psychologia kérdésnek eldöntésével foglalkozik. A rat. psychologia – úgymond – a puszta öntudaton a gondolkodó Énnek önmagáról való tudatán alapul²). Mert ha a gondolataink felett való észlele-

¹) Ha a feltétes (mint noumenon) adva van, úgy a feltétlennek is adadni kell; már a feltétes (jelenetek) adatik; tehát a feltétlennek is adadni kell.

²) Der denke ist (also) der alleinige Texte der rat. Psychologie, aus weleben sie ihre ganze Weisheit auswickeln soll. Man sielet leicht, dass dieser Gedanke, wenn er auf einem Gegenstand (mich selbst) bezogen werden soll, nichts an-

tekét s az ebből merítendő természettörvényeket akarnók segélyül venni – tapasztalati lélektan jönne létre, mely mint ilyen p. o. a lélek egyszerűségét, személyiségét, halhatatlanságát stb. illető tanokban éppen nem számíthatna tárgyilagosságra. Kant kimutatja a rat. pszichológia tudományi jogsultsága ellenében, hogy összes következtetései e tudománynak tévesek (paralogismus¹), hogy a lélek substantialitása, egyszerűsége, személyisége stb. be nem bizonyítható, s a lélektan mint reális tudomány lehetetlen²).

Azonban távol e critica attól, hogy midőn a metaphysica lehetetlenségét kimutatja azért mert következtetései merő paralogismusok az ellenkező nézetek mellé álljon, s azt állítsa, hogy a lélek nem substantia, nem egyszerű, nem személy stb. Midőn Kant az úgynevezett pneumatismus ellen kikel, a materialismust is csak éppen úgy semmivé teszi. Criticája nem azt mondja, hogy pl. a lélek nem halhatatlan vagy halandó stb. hanem hogy e kérdés eldönthetien; hogy az egész psychológiából egy helyesen felfogott de megoldhatlan problémát

ders, als transcendental Prädicate desselben enthalten könne, weil das mitt-deste empirische Prädicat die rationale Reinigkeit und Unabhängigkeit der Wissenschaft von aller Erfahrung verderben würde. L. von den Paralogismen der reinen Vernunft pag. 277.

¹) Von den Paralogismen der reinen Vernunft pag. 275-322.

²) ¹) Be nem bizonyítható a lélek substantialitása, mert a következtetésben: az mi összes ítéleteink absolut subjectuma s azért más dolgoknak praedicatum nem lehet – substantia, a lélek substantialitása a középfogalom kétféle jelentőséggel bír (quaternio terminorum) egyszer mint log. azután mint reale subj. tehát a lehozás téves.

³) A lélek egyszerűsége sincs bebizonyítva a gondolat egysége által; a főérv – nervus probandi – itt sem találó és elégséges, mert nem a gondolat egyszerű, hanem az „én gondolkodom” képzet, s mivel ez semmi tárgyat sem jelenthet, absolut egységéből sem lehet egy egyszerű substantiára következtetést vonni.

⁴) A lélek személyisége (personalitas) sem következik saját lényegünk állandó azonosságának tudatából. Mert csak külső tapasztalás folytán volna belátható a változatlan állandóság, ez pedig nem lehet külső észrebevétel tárgya, tehát hiányzik az első fejtét belátni a lélek személyiségét: a pusztán öntudatból pedig (én gondolkodom) ismét lehetetlen a meggyőződés, mert az „én” nem tárgy, hanem csak látszik lenni. Végre

⁵) A psychológiának azon következtetése is bizonytalan, melyben a keltárgyak létét kétesnek, ellenben saját tárgyának realitását legbiztosabbnak tartja (Paralogismen der Idealität). Mert a küljelenetek léte csak éppen bizonyos, mint saját létezésünk, mivel mindkettő képzet, melyről közvetlen tudattal bírunk. Tehát mindazon eszközvetkezések, melyeken a lélektan mint tudomány nyugszik, merőben tévesek, s azon transcendentalis látszaton alapulnak, mely az Ént való tárgynak tartja, holott az megismerhetetlen tárgya nem lehet.

bírunk, s azon meggyőződést, mely visszatartat az ellentétes materialismus vagy spiritüaliamus tevé tanítmányaitól, de a psychologiai tudást épen nem bőviti.

β) A cosmologiára vonatkozólag kimutatja Kant, hogy midőn az emberi ész a világot (a cosmologia alapeszméjét) mint létező egészet tekinti, önmagával merő ellentmondásba keveredik; hogy arationalis cosmologia összes tantételei csupa antinómiák, a tiszta ész antinómiái¹⁾, tehát az egész cosmologia mint tudomány lehetetlen. Erre nézve egy-értékű érvekkel bebizonyítja a világra vonatkozó négy tételt és ellentételt, hogy 1) a világnak nincsen kezdete (időre nézve) s (térre nézve is) határtalan. A világnak van kezdete s térre nézve is határolt 2) A világban mindon összetett substantia egyszerű részekből áll, s csakis az egyszerű létezik vagy a belőle összetett. Semmi összetett sem áll egyszerű részekből s általán egyszerű nem is létezik. – 3) A természettörvényeiben kifejezett okságból lehetetlen a jeleneteket levezetni, erre nézve a szabad okhatás is felveendő. – Nincs szabadság, hanem minden a természettörvényei szerint történik a világon. 4) Kell egy feltétlenül szükséges lénynek lenni. Feltétlenül szükséges lény nem létezik sem a világban, sem azon kívül mint oka a világnak. Kifejti ezután, hogy mindezen antinómiák azon feltevésen alapulnak, melyhez képest a világ-rész – Weltall – megismerhető tárgynak tekintik, holott a világ mint a jelenetek összefüggése nincsen adva, hanem mi alkotjuk meg tapasztalás folytán eszméjét azáltal, hogy a képzeteket összefűzzük. Tehát amaz antinómiák ellentmondó tételei egyiránt helytelenek, de épen azért biztos jelei a tratiscententalis Idealismus jogosultságának, mint a mely critica állásponton kutatja fel a bizonyító érvek alapját s mondja ki azok érvénytelenségét. Biztos jelei a cosmologia – mint tudomány lehetetlenségének, miután kimutatják, hogy összes tételei közül egyik sem ismereti-ítélet.

γ) Végre az Istenezsmét (Ideál der Vernunft) s az erre fektetett rationalis theologiát veszi critica alá. Feladata kimutatni, hogy míg az Istenezsme mint tiszta észfogalom tel-

¹⁾ Kant azon bizonyítást nevezi Antinómiának, melyben valamely fogalomról két ellenbező esetet lehetet kihozni, p. o. hogy valamely tárgy A és nem A egyszersmind.

jes jogosultsággal bír: realitását (Isten való létezését) bebizonyítani lehetetlen; mire nézve e rationalis theologia sem való tudomány, mert mindazon érvek, melyekkel Isten való létezését törekszik bemutatni mit sem bizonyítanak a való létezés mellett.

1) Nem fogadható el érvényes argumentum gyanánt az úgynevezett argumentum ontologicum, mely a legtökéletesebb lény fogalmából hozzá le annak létezését olyképen, hogy „a legtökéletesebb lény fogalmában a létezés is benn foglaltatik, mert a mi létezik, az tökéletesebb annál a mi nem létezik, vagy a minék nemléte gondolható tehát Istennek mint legtökéletesebb lénynek léteznie kell.” Ugyanis itt a bizonyítás sarkpontja – nervus probandi: – hogy a létezés logikai jegy (való tulajdonság) pedig ez uem áll: mert a létezés nem gazdagítja a fogalom tartalmát p. o. a háromszög fogalmán mit sem változtat képzelem e a háromszöget, vagy az valóban létezik; 100 frt sem több sem kevesebb mint 100 frt akár birom azt akár nem; a bírás csak az ön vagyoni állapotom, de nem a 100 frt tartalmát módosítja; tehát a létezés csakugyan nem vehető való tulajdonság gyanánt, miért amaz érvelés is helytelennek tekintendő.

2) Az arg. cosmologicumra vonatkozólag, mely ellenkező kiindulási ponton a végesnek tapasztalásszerű fogalmából következtet a feltétlen létezésre – megjegyzi Kant: hogy midőn e bizonyításban először a feltétes létezésből feltétlenre, azután a legtökéletesebb lényre történik következtetés: a lehozás mindkét esetben téves. Mert – először – tapasztalatilag csak a feltétes létezés van adva, a feltétlen sohasem, midőn mégis erre történik következtetés: oly elein (feltétlen) hozatik be, mely eszme, de nem való tárgy. Azután mily joggal állítja fel ez érvelés egy szükségképes lény létét? Mert a feltételek végtelen sora lehetetlen? De hisz a tapasztalás inkább e mellett mint az ellenkező mellett bizonyít; s ez érvnek épen semmi joga sincs a természeti feltételek sorát önkényileg befejezni. Sőt feltéve, hogy a feltételek sora végponthoz juthat – e befejezés sem történhetik oly lény által, mely a soron kívül áll, mert uz által áthághatlan ür származik a létezők s a feltétlen között! Másodsor téves azqn lehozás is, melyhez képest a szükségképes lénynek – melytől minden véges függ – eo ipso a létezés minden feltétét, te-

hát a létezést is magában kell foglalnia: a szükségképes lénynek legtökéletesebbnek, tehát létezőnek kell lenni. Midőn ez argumentum önkénytelenül is mintegy beleolvad az argumentum ont-ba, annak hiányait is mindenben osztja.

Végre 3-or) az arg. physico-theologicumot – mely a természeti dolgok rendje-, s ezélszerű berendezéséből következteti Isten létét – veszi critica alá. Elismeri, hogy felette nagy előnnyel bír emez érv, a mennyiben a felemelő természet-észlelést veszi kiindulás pontul – de még sem elégséges; mert más a kedélyre hatni, s más értelmi meggyőződést = tudást eszközölni. Emez érv – mondja Kant – a legkedvezőbb esetben csak egy világképző erőre utal, de teremtőre nem: szintúgy érvénytelen mint az előbbiek.

Tehát a transc. Dialectica is megoldotta feladatát, a meanyiben kifejtetett, miként lehetetlen az érzék alá nem eső dolgokat megismerni; s hogy a metaphysica csakugyan nem bír tudományi jogosultsággal, mert eszméi – lélek, Isteneszme – tapasztalás-felettiék. Csak az a kérdés merül most fel: mire valók emez eszmék, ha épen semmi obj. érvénnyel sem bírnak? Mégis csak kell bizonyos jelentőséggel bírniok, miután lelkünkbe oltvák s szükségesek!

Kétségkívül felette jelentékenyek emez eszmék – felel Kant – de különös jeleutóságok nem elméleti de gyakorlati: biztos vezér-eszméket bírunk bennök az élet a cselekvés számára. Ugyanis, ha én a lélek halhatatlanságáról, az Isten létéről erkölcsileg bizonyos vagyok, oly vezér-eszméim vannak – melyek szerint legbiztosabban irányozhatom cselekedeteimet, rendezhetem be életemet.

A cselekvés szabályozó elveit fejtegetendő elhagyja Kant az elméletet s a gyakorlat terére lép a gyakorlati ész bírálataban „Kritik der praktischen Vernunft című munkájában.

Az észbírálat genesisét Kant a Hume által benne felébresztett ingerre vezeti vissza. Azon kísérletek óta, melyeket Leibnitz és Locke állítottak fel az emberi érteimiül, sőt a metaphysika keletkezése óta (úgymond) e téren nem merült fel jelentékenyebb mozzanat mint Hume scepstise. „Hmno brachte kein Liebt in diese Art von Erkenntniss, – így jellemzi Humet – aber er schlug doeh einen Funken, bei welchen man wohl ein Liclit hatte anzünden kömien, wenn er einen

empfindlichen Zunder getroffen hatte.... Ich gestehe frei, die Erinnerung des David Hume (gegen die Gültigkeit des Causalbegriffs) war eben dasjenige, was mir vor vieler Jahren zuerst den dogmatischen Schlummer unterbrach und meinen Untersuchungen im Felde der speculativen Philosophie eine ganz andere Richtung gab. Ich versuchte zuerst, ob sich nicht Humes Einwurf allgemein vorstellen liesse, und fand bald, dass der Begriff der Verknüpfung von Ursache und Wirkung bei weitem nicht der einzige sei, durch den der Verstand a priori sich Verknüpfungen der Dinge denkt, vielmehr, dass Metaphysik ganz und gar daraus bestehe. Ich suchte mich ihrer Zahl zu versichern, und da dieses mir nach Wunsch, nämlich aus einem einzigen Princip, gelungen war, so ging ich an die Deduction dieser Begriffe, von denen ich nunmehr versichert war, dass sie nicht, wie Hume besorgt hatte, von der Erfahrung abgeleitet, sondern aus dem reinen Verstande entsprungen seien”.

A nyomozás folyama pedig (a Kritik der r. Vernunft-ban) a következő: A bevezetésben minden más előtt oly nemű ismeretek létét akarja bemutatni, melveket „synthetici a priori” ismereteknek nevez. Első kérdése: lehetségesek-e ilyen ismeretek? Úgy találja, hogy lehetségek két tényezőtől feltételeztetik; a szemlélés bizonyos tisztán alanyi alakjai-, vagyis a tér és idő által (rein subjective Formen der Anschauung); s az értelemnek ugyanily formái-, vagyis az úgynevezett kategóriák által, mely utóbbiakból az észeszmék is keletkeznek. Ezután kutatásait rendszerezendő művét két főrésze osztja, elemtanra (die transcendente Elementarlehre és módszer-tanra (die transcendente Methodenlehre). Az elemtanban arról értekeznek, mik képezik anyagát a tiszta speculativ ész összes ismeretei foglalatanak; amódszertauban, melyek ugyanezen ismeretek alaki feltételei? Az elemtan ismét két részből áll, aestheticából és logicából; amaz az érzékiség tiszta szemléleteiről (von den reinen Anschauungen der Sinnlichkeit) a tér- és időről; emez a tiszta értelemismeretekről (von den reinen Verstandeserkenntnissen) tárgyal, és pedig két részen keresztül, a transc. analyticában a tiszta értelem-ismeretek elemeit fejti ki s azon elveket, melyek nélkül a tárgyak egyáltalán nem gondolhatók; s a transc. dialecticában azon látszatot állítja szem elé, mely előáll midőn az ész vagy értelem természetfeletti használata folytán az értelem- vagy őszismeretek nem tapasztalati tárgyakra viszonyíttatnak, miáltal történik, hogy a tiszta ész pusztán alaki elvei anyagi alkalmazást nyernek. – A módszer-tan négy fejezeten keresztül oldja meg feladatát melyek a következők: die Disciplin der reinen Vernunft, der Kanon, Architectonik és Geschichte der r. V. –

Sajátlagos fejtegetéseit következő bevezetéssel készíti elő: Minden ismeretünk (úgymond) tapasztalással kezdődik, de nem minden ismeret származik tapasztalásból. A tapasztalás észrevételeink szakadatlan összetűzése, s az első eredmény melyet értelmünk lét-

rehoz, amennyiben az érzéki észrevételek nyers anyagát feldolgozza. Mire nézve a tapasztalás csak azt mutatja mi van, nem pedig hogy valaminek szükségkép így kell lennie, s másképp nem lehet – valódi általánossággal nem bír. A szükségképesség és szigorú általánosság nem tapasztalati ismeretek biztos ismertető jelei. A nem tapasztalásból származó ismeretet Kant „a priori” ismeretnek nevezi és megjegyzi: Man pflegt wohl von mancher aus Erfahrungsquellen abgeleitetén Erkenntniss zu sagen, dass wir ihrer a priori fallig oder theilhaftig sind, weil wir sie nicht unmittelbar aus der Erfahrung, sondern aus einer allgemeinen Kegel, diewir gleichwohl selbst doch aus der Erfahrung entlehnt haben, ableiten; wir werden aber im Verfolg unter Erkenntnissen a priori nicht solche verstehen, die von dieser oderjener, sondern die schlechterdings von aller Erfahrung unabhängig stattfinden; ihnen sind empirische Erkenntnisse oder solche, die nur a posteriori, d. r. durch Erfahruug möglich sind, entgegengesetzt; von den Erkenntnissen a priori beissen diejenigen rein, deren gar nichts Empirisches beigemischt ist.

Az ismereteknek a priori és tapasztalati ismeretekre való osztályozásán kívül megkülönböztet még Kant analytical és syntheticai ismereteket. Analytical ismeret (vagy ítélet) az, melyben az állítmány már bennfoglaltatik az alany fogalmában (implicite), pl. minden test kiterjedt; syntheticai ellenben az, melyben az állítmány kívül esik az alanyfogalom körén pl. minden test nehéz. Az analyt. ítéleteknél az alanynak az állítmánnyal lehető összekötése azonoságuk alapján gondoltatik, a syiith. ítéleteknél azonoság nélkül, ezek egészen különös elvet szükségéinek, melynek alapján létrejehessenek. Továbbá: az analyt. ítételek nem bővítik ismeretkörünket, csak szétbontják a fogalmat, melyet birunk; ilyenmő ítételek alakíthatására tehát elégséges ha magát az alanyibgalmat birom. Míg a synth. ítéleteknél az alany fogalmán kívül még egy más ismeretlen (X) valamire is van szükségem, mely alapon az értelem valamely állítmány-fogalmat, mely az alany fogalmában nem foglaltatik mint mégis ahhoz tartozót mutathasson be. A synth. tapasztalati (a posteriori) ítéleteknél e tekintetben semmi nehézség sincs, mert itt a kérdéses X az állandó tapasztalás a tárgyról, itt azért köthetem össze az alany-fogalmat bizonyos állítmánnyal, mert tapasztalom hogy összetartoznak. De a synth. a priori ítéleteknél hiányzik ilyenén segédeszköz. Mi itt azon X, melyre támaszkodhassak az értelem fogalmainak összekötésénél? Más szavakkal: M i k é n t l e h e t s é g e s e k a z i l y n e m ő í t é l e t e k ? E kérdés megoldása feladata a tiszta ész bírálatának.

További fejtegetésében háromféle nemét különbözteti meg a synth. a priori ítéleteknek, nevezetesen a mathem., természettani, és metaphysikai a priori ítéleteket. A mathematica és physica kétségbevonhatlanul tartalmaznak általános és apodicticus ítéleteket, míg a metaphysica ilyenmő ítéletei vitásak. – A n i a t h e m a t i c a i í t é l e t e k (u g y m o n d) m i n d a n n y i a n s y n t h o t i c a i a k. Ámbátor azt hinné az ember, hogy pl. e tétel $7+5=12$ pusztán

analyticai, mely a 7 és 8 összegének fogalmából az ellentmondás tétele szerint következik: a behatóbb gondolkodásban kitűnik, hogy e fogalom által még épen nincs kifejezve, melyik azon szám, mely ama kettőt magában foglalja. E logalmak (7 és 5) köréből ki kell lépni, s a szemléléshez folyamodnunk, a 7 és 5 számokat egyenként egymáshoz adnunk, hogy a keresett fogalmat megnyerhessük. Mi nem analyticai eljárás, lálp ily kevésbé analyticai a tiszta mértan valamely tétele, hogy az egyenes vonal, két pont között vonható vonalak között a legrövidebb, e tétel bizonyítási synthetici; mert az egyenesről alkotott fogalomban épen semmi sem foglaltatik a nagyságról, – A természettan is tartalmaz synth. a priori ítéleteket; pl. a testi világ összes változatai mellett is változatlan marad az anyag mennyisége; vagy: a mozgás minden közlésében egyenlőnek kell lenni a hatás és ellenhatásnak stb. – Végre nem tagadhatni, hogy a metaphysicának – bármily kétesnek is lássék tudományi jogosultságában hiányzanak synth. tételei; pl. a világnak kell kezdettel bírnia A metaphysicának legalább céljára nézve csupa synth. a priori ítéletekből kell állania. Ide csatlakozik a kérdés: Miként lehetséges a metaphysica? A kérdéses feltételek kifejtését adja elő a transc. aestheticában és logicában. (Ezek tartalmat fenébb ismertettük).

Kant elméleti bölcelete felett kimerítőleg értekeznek az újkori nevezetesebb bölcsészettörténészek (Hegel, Michel, Kuno Fischer, J. Herm. Fichte, Chalybáus, Ulrici, Biedermann, Gr. Weigelt, Ueberweg, Barchon de Penhoen, A. Ott, Willm stb.) kívül: Rosenkranz, Geschichte des Kantianismus (Kant művei összkiadásának 12-ik kötete); Charles Villers, philosophie de Kant, Metz 1801; Tissot (Critique de la raison pure, enfrançais, Paris 1804); Amand Saintes, historie de la vie et de la philosophie de Kant, Paris et Hambourg 1844; Victor Cousin, Legons sur la philosophie de Kant, gehalten 1820, Paris 1842; E. Maurial, le scepticisme, combattu dans ses principes, analyse et discussion des principes du scepticisme de Kant, 1857; Emile Saisset, le scepticisme, Aenesidème, Pascal, Kant, Paris 1865; F. A. Nitsch, View of Kants principles, London 1796; A. F. M. Willich, Elements of the critical phyilosophy, London 1798; Ed. Ben eke, Kant und die phitos. Aufgabe unserer Zeit, Berlin 1832; M i r b s, Kant und seine Nachfolger, Jena 1841; J. C. G l a s s e r, de principiis philos. Kantianae, diss. inaug. Hal. 1844; Ch. H. W e i s s e, in welchem Sinne die deutsche Philos. jetzt wieder an Kant sich zuorientiren hat, Leipzig 1847; O. Ule, über den Raum, und die Raumtheorie des Aristoteles und Kant, Halle 1850; J u l i u s R u p p, Im Kant, über den Character seiner Pphilosophie und das Verhältniss desselben zur Gegenwart, Königsberg 1857; Joh. Já k o b y, Kant und Lessig, (Rede zur Kants Geburtsfeier) Königsb. 1859; J. B. M e y e r, über den Criticismus mit besonderer Rücksicht auf Kant (Zeitscbxiit für Philos. Bd. 37. 3860 és Bd. 39. 1861); L. N o a c k, J. Kant's Anferstehung aus der Grabe,

seine Lehre urkundlich dargestellt, Leipzig 1861; Michelis, die Philos. Kant's und ihr Einfluss auf die Entwicklung der neuern Naturwissenschaft (Natur und Offenbarung Bd. VIII, Monst. 1862); K. E. E. Trahdorf, Aristoteles und Kant, oder: was ist die Vernunft? (Zeitschrift. die luth. Theol. n. Kirche. 1803); Joch. Huber, Lessing und Kant im Verhältniss zur religiö. Bewegung des 18. Jahrhunderts (Deutsche Vierteljahrsschr. Bd. 27 Bd. 1864); O. Liebmann, Kant und die Epigonen, St.-uttg. 1805; Ed. Röder, das Wort a priori, eine neue Kritik der Kant'schen Philos., Frankf. a. M. 1866; Trendelenburg, über eine Lücke in Kant's Beweis von der ausschliessenden Subjectivität des Raumes und der Zeit, ein Krit. und antikrit. Blatt „(Hist. Beih. zur Phil. 111); Mellin, Encyclopädisches Wörterbuch der Krit. Philos., 1797-1804, 6. kö. A Kritik der r. Vernunft- und Naturwissenschaft Kant's (Die metaph. Anfangsgründe der Naturwissenschaft) melyet négy részen keresztül ad elő. Az első fejezetben (Phoronomie) a mozgásról értekezik (mint tiszta mennyiségről); a másodikban (Dynamik) az erőről mint a anyag tulajdonságáról; a harmadikban (Mechanik) az erővel ellátott anyagok viszonyáról; s végre a negyedikben (Phänomenologie) a mozgás-, és nyugvásról vonatkoztatva a jelenítés módjára (in Beziehung auf die Vorstellungsart oder Modalität). A phoronomiában az anyagot úgy definiálja mint valami mozgathatót a térben, egyszersmind megalapítja a tételt, hogy minden más csak ellentett mozgás által semmisíthetők meg. A dynamika főbb tételei ezek: az anyag bizonyos tért nem csupán létezése, hanem egy különös mozgató erő által tölt be; az anyag bír vonzó-erővel vagyis oly mozgató-erővel, melynek segítségével más anyagot magához von, és taszító-erővel, mely által más anyagot magától eltávolít. Az anyag saját tereit összes részeinek taszító-erejénél fogva tölti be, vagyis azon kiterjedő erejénél fogva, melylyel (mint rugékonysággal) minden anyag eredetileg bír. Az anyag végtelenig osztható, és pedig oly részekre, melyek mindegyike ismét anyag stb. A mechanikában a mech. alaptörvényeket vezeti le; ezek: hogy testi vagy anyagi természet minden változásával állandóan változatlanul marad az anyag mennyisége, nem nagyobbodik s nem kisebbedik; az anyag minden változatának kell bizonyos külső okkal bírnia (Gesetz der Beharrung in Ruhe und Bewegung, oder der Trägheit); minden mozgás-közlésben egyenlőnek kell lennie a hatásnak az ellenhatással. A phänomenologiában végre a következő alaptételeket hozza ki: die geradlinige Bewegung einer Materie in Ansehung eines empirischen Raumes sei, zum Unterschied von der entgegengesetzten Bewegung des Raumes, ein bloss mögliches Prädicat; die Kreisbewegung einer Materie sei, zum Unterschied von der entgegengesetzten Bewegung des Raumes, ein wirklicher Prädikat derselben; in jeder Bewegung eines Körpers, wodurch er in Ansehung eines andern bewegend sei, sei eine entgegengesetzte gleiche Bewegung des letzteren nothwendig (Phänomenologischen Gesetze). Az első törvény a mozgás mó-

dosulását (Modalität der Bewegung, phoronomiai tekintetben határozza meg, a második dynamikai-, s a harmadik mechanikai tekintetben.

Ez alapvonalaktól a physikához való átmenetet Kant „Metaphysik der Natur” cz. irata képezi, mely műve azonban befejezetlen maradt.

XI.

Kritik der praktischen Vernunft.

A gyakorlati ész bírálata feladata kimutatni, vannak-e az észnek a priori, minden tapasztalati indoktól elvont törvényei, melyek által az akarat cselekvésre indíttatik¹⁾. Különösen: a gyakorlati ész bírálata első része az *analytika*, azt keresi csakugyan léteznek-e minden érzéki befolyástól ment motívumok, vagyis, bír-e az ember oly magasbb *akarótehetséggel*, hol nem az érzékiség az irányadó, hanem az ész a törvényhozó, hol az akarat nem külső indokoknak, hanem s egyedül az ész gyakorlati törvényeinek hódol. A második rész pedig a *dialectica* a legfőbb jó fogalmát fejt ki a nyert eredmény alapján a Jelek halhatatlanságát és Isten létét törekszik levezetni.

I. A n a l y t i c a.

Az analyticának feladata kimutatni: a) bír-e az ember oly magasabb akarótehetséggel, melynél nem az érzékiség, de az ész a törvényhozó; b) meghatározni az ethikai főelvet; c) megoldani a kérdést, mi ösztönzi az akaratot az erkölcsi törvény értelmében cselekvésre.

Az a) nézve kifejti Kant, hogy egy magasabb tehetségnek való léte a bennünk elfogadhatatlanul létező erkölcstörvény által van biztosítva. Él bennünk egy feltétlenül parancsoló erkölcstörvény = categoricus imperativus, melynek belsők szözata szerint engedelmeskednünk kell, anélkül, hogy az érzéki indokokat eleve számba vennők.

A megteheted, mert meg kell tenned – dukannst, denn du sollst – belső intelem biztosítja az általános mindenkit

¹⁾ Tehát a tiszta ész bírálataival merőben ellenkezik a gyakorlati ész bírálata. Amott az kerestetett léteznek-e synth. a priori ítéletek, azaz képes-e az ész minden tapasztalástól függetlenül – tapasztalás feletti tárgyakat megismerni; emitt képes-e az akaratot – elvontan minden érzéki indoktól cselekvésre indítani. A tiszta ész bírálata végeredménye szerént az észeszmék – Isten, világ, lélekeszme – pusztán szabályozó eszmék emitt bizonyosak s öntudatilag igazak.

kötelező s minden tapasztalati indoktól ment tiszta törvényt – ellentétben a feltétesen kötelező – változó, s körülményektől függő *hypotheticus imperativustól*: a heteronomiától. Tehát biztosítva van az ember belsejében élő magasabb akarat realitása is, mely minden érzéki indoktól menten hátróztatik el cselekvésre – s az erkölcsi szabadság.

A b) pontra vonatkozólag kifejti, hogy az erkölcsi főszabálynak (*princ. moralitatis*) minden anyagi indoktól mentnek, tisztán észlegesnek és alakinak (formális) kell lenni. Mert oly szabályok = életmaximák, melyek valamely kellemes vagy kellemetlen tárgyra irányozvák, tehát az önszereteten vagy önérdeken alapulnak s mivel tapasztalatiak – egyszersmind változók és esetékesek (minthogy lehetetlen összeegyeztetni abban mi kellemes vagy kellemetlen) nem lehetnek biztos elvei az erkölcsi cselekvéseknek. Az erkölcsi főelvnek egyetemesnek, változhatni annak kell lenni s alakinak, mely ne azt fejezze ki *mit*, de azt hogyan kell cselekedni; azért: „Úgy cselekedjél, hogy akaratod szabálya egyszersmind az általános törvényadás elvül szolgálhasson – *Handlé so, dass die Maximé deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten können*¹⁾” az erkölcsi főelv.

Végre a c) pontra nézve: mi ösztönzi az akaratot az erkölcsi törvény értelmében cselekvésre kifejti – *Von den Triebfedern der reinen praktischen Vernunft* fejezetben pag. 195. etc. – hogy egyedül az erk. törvény határozza el az akaratot közvetlenül, tehát az erkölcsi cselekvés főindoka = *elater animi* csak az erkölcsi törvény, a törvény iránti tisztelet-érzet lehet. Mert ha az akarat elhatározás – bármegfelelőleg az erkölcsi törvénynek – más indokból történik – akármi legyen az különben – mint egyedül a törvényért magáért: a cselekvés már csak törvényszerű de erkölcsi „morális” semmiképp sem leszen. Továbbá: egyedül az erkölcsi törvény korlátozza az önszeretetet s az ezen alapult önhiúséget (*philautia* és *arrogantia*) már pedig az ami az önhiúséget korlátozza, kell, hogy a lehető legnagyobb tisztelet tárgya legyen – tehát a tisztelet az erkölcsi törvény iránt az egyetlen (*positiv*) érzélem bennünk, melylyel viseltethetünk iránta, midőn a belső hajlamra mint érzéki lények mitsem építhetünk, a sze-

¹⁾ L. Oundgesetz d. r. präkt. Vernunft. Krit. d. pr. V. 141.

retet pedig (a törvény iránt) nem bírna gyakorlati jelentőséggel csakis idealistice állhatván meg. *Csak az erkölcsi törvény iránti tisztelet lehet rugója az erk. cselekvésnek.* Mihez képest az erkölcsi kötelesség oly cselekedet, melyet az erkölcsi törvény iránti tiszteletből viszünk véghez; az erény az érzéki hajlamok és vágyak küzdelmei között is hódolás az erkölcsi érzelemnek; a szentség pedig az erkölcsi érzelem folytonos ápolása lelkünkben, ahhoz feltétlen ragaszkodás és szerinte való élés stb.

II. D i a l e c t i c a.

A dialecticában – a Krit. d. prakt. Vernunft 2-ik részében – Kant a legfőbb jót határozza meg; a lélek szabadságát s Isten létét hozza le. Kifejti, hogy az ember feltétlen java (a legfőbb jó) mire feltétlenül törekednie kell az erény és boldogság egységében áll; mert az erény bár alapfeltétele minden jónak, önmagában legfőbb jó mégsem lehet. Hanem csak összeköttetésben a bolgsággal még pedig olyképen, hogy az erény ok. a másik pedig okozat legyen. Felette téves és helytelen – úgymond Kant a régiek véleménye (Epicureusok és Stoicusok¹), mely analyticai viszonyt állít vala fel az erény és boldogság között oly módon, hogy vagy az erényfogalomban foglaltassék a boldogság fogalma is, vagy viszont. Analytikai viszonyban erény és boldogság nem állhatnak, mert különeműek, s csak synth. viszonyt gondolhatni közöttök úgy, hogy az egyik ok a másik okozat legyen. Tehát, hogy vagy a boldogság utáni vágy legyen indoka az erény megszerzésének, vagy az erény legyen lótoka a boldogságnak. Csak e viszony elégítheti ki a követelő észrt bár sok esetben a gyakorlati élet egészen ellenkezőt bizonyít, s gyakorlati alapon sem azt nem állíthatni, hogy pl. a boldogság utáni vágy indoka az erénynek sem hogy az erény minden esetben lótoka a boldogságnak.

Mégis daczára az ellentmondásnak – erkölcsi szükséglet a legtöbb jó megvalósíthatása, tehát ama feltételeknek is elérhetőeknek kell lenni, melyek alatt a jó érvényesülhet. E feltételek a lélek szabadsága, halhatatlansága s az Isten léte.

1) A stoicusoknál saját erényének tudatával bími „a boldogság; Epicurusnál a boldogságra vezető életszabályok tudatával bími; erény.

a) A legfőbb jó erk. cél, mely meg nem valósítható, egy a természeti okok mechanismusától teljesen független erk. tehetség nélkül a szabadhatás tehetsége nélkül.

b) A legfőbb jó a bevégzett teljes erkölcsiségben s teljes boldogságban áll, tehát a tökéletes erényt = szentséget feltételezi. Már e földi élet folytonos küzdelmei között szakadatlanul felújul a kötelességérzet és érzéki hajlam közötti harc s állandó győzelemnek helye itt nem lehet, az érzet feltétlen tisztasága – emez első feltéte a legfőbb jó megvalosíthatásának a földi élet határain belül el nem érhető hanem örökletet követel az erkölcsi feladat megoldása – az emberi létezés végtelen folyamát – a lélek halhatatlanságát.

c) A legfőbb jó – végre – a teljes erkölcsiség alapján előszármazott teljes boldogságban áll. A boldogság tehát szintén lényeges eleme a legfőbb jónak.

A boldogság oly állapota az eszes lénynek, melynél minden kívánata szerint történik. Úgy de ez csak akkor lehetséges, ha. az ősztermeszett összeegyeztet az ember czóljaival, ami nem fordul elő, mert az erkölcsi törvényben legkisebb alapja sincs az erkölcsiség és arányos boldogság összefüggésének s az ember nem lóvén feltétlen ura a természetnek, sok esetben a legjobb erkölcsű ép úgy ki lehet téve a természeti bajoknak, mint a leggonoszabb: őszhangzatot erkölcsiség és boldogság között itt nem találhatni. Mégis követeli az ész emez összefüggést – követeli tehát azt is, hogy legyen; természetűtől teljesen különböző sőt fölébe emelkedett legfőbb értelmi lény (Isten), ki ismervén az érzelmeket erényének megfelelő – arányos boldogságban részesíteni képes is akarja is az embert.

Ekként a lélek szabadsága, halhatatlansága, Isten léte őszkövetelmények (Postulate der remen praktischen Vernunft). Az ész követeli, hogy a lélek halhatatlan legyen, Isten létezék. De nem elméleti *dogmák*, mert az elméleti tudás épen nem bővül általok; lélek – Istenről semmivel sem tudhatni ezáltal többet. Kant csak erk. bizonyosságot állít, nem tárgyilagost tudást.

A Kritik der praktc. Vernunft alapfogalmait Kant legkimerítőbben e főművét megelőzőt, „(inmdleguug zurMetapliysik der Sitten” cz. iratban fejtette ki. Főbb tételei ezek:

Életszabály (Maxime) alatt az akarat alanyi elvét érti, míg az akarat tárgylagos elvét gyakorlati törvénynek (das prakt Gesetz) nevezi, egyszersmind mindkettőt a gyakorlati alaptétel fogalma alá helyezi (Grundl. r. M. d. S. 1 fejj. jegyz. K. d. pr. V. 1 §.). Kifejti azután, hogy a gyakorlati elvek melyek hogy az akaratot cselekvésre indítsák, bizonyos tárgyat (melyre vonatkoznak) feltételeznek: tapasztalatiak, s gyakorlati törvényeket nem adhatnak; mivel elvök az önszeretetet vagy boldogság (das Bewusstsein eines vernünftigen Wesens von der Annehmlichkeit des Lebens, die uniuiterbrochen, sein ganzes Dasein begleitet). A szükségesség, mely pedig nélkülözhetlen eleme a törvényszerűségnek, nem tartozik a tapasztalati szabályok lényegéhez, miért is következik, hogy ha valamely eszes lény saját életszabályait mint egyetemes gyakorlati törvényeket akarja tekinteni, azokat csakis alakilag azon indokoknál fogva, melylyel az akaratra hatnak tekintheti s épen nem tárgyaiknál fogva. S az akarat mely illetéknépeu csupán törvényadó alak által határoztatik meg, független minden természet-törvénytől — tehát szabad.— Az általános erkölcs-törvényt vagy az u. n. c a t e g o r i c u s i m p e r a t i v u s t (Kat. Imperativ) Kant a tisztá észből származtatja, s következő háiom alakban adja elő: 1) Handlé nach solcheu Maximén, von donori du wollet kanst, das sie zu alig. Gesetzeu dieueu sollen, oder: so als ob die Maximé deiner Haiidlung durch deinen Willen zum alig. Naturgesetze werden sollte. 2) Handlé so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person, als in der Person eines jedeu Audern, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloss als Mittel brauchst. 13) Handlé nach der Idee des Willeus eines jedeu vernünftigen Wesens als allgemeinen gesetzgebenden Willens (Grundl. M. d. Sitten). Agyakorlati ész bírálatában mindhármak következő egy tételre vezet vissza: Handlé so, dass die Maximé deieus Willens jederzeit zugleich als Princip einer allg^ Gexetzgebung gelten könne. Az akaratnak önelhatározását ezen categoricus imperativus szerint „Az akarat autonómiájának” (Autonomie des Willeus) nevezi, míg a gyakorlati törvénynek az akarás anyagára, (Materié des Wollens) vagyis bármely elérendő célra való alapítását az önkény idegen uralmának (Heteronomie der Willkür).

További fejtegetésében a categoricus imperativust a szabadság tehetségének levezethetésére szolgáló elv gyanánt alkalmazza, amouynyibe az erköcsi törvényben a szabad okság törvényét (Gesetz der Causalität durch Freiheit) ismeri. Hol azonban az okság íogalma csupán gyakorlati tekintetben veendő, amennyiben az akarat indoka a dolgok értelmi rendjébe helyeztetik anélkül, hogy e fogalom melyet az ész saját okságáról készít elméletileg is (az érzékfeletti létezés megismerhetésére) alkalmaztathatnék. A szabad okság (die Causalität als Freiheit) csak annyiban tulajdouiathatik az embernek amennyiben n o u m e n o n . Kant eszerint tárgylagos realitást tulajdonítva az okságnak az érzékfeletti körben (gyakorlati tekintetben), nemkülönben a többi categoriáuak, a gyakorlati ész bírálatában visszanyeri mindazt, amit az elméleti téren elvesztett. S ebben áll

a gyakorlati tiszta ész elsőse (Primat der r. prakt. Vernunft) az elméleti ész felett. Az elméleti ész nincs feljogosítva csupán tulajdon érdekeit követni, hanem össze kell ezeket egyeztetnie a gyakorlati ész tételeivel.

Ezek után az erkölcsi kötelesség fogalmára tér át. Az ember (úgymond) mint szabad lény egyszersmind személyiséggel is bír. Mivel azonban a szabadság oly lénynek tulajdona, mely alá van vetve bizonyos saját esze által adott tiszta gyakorlati törvényeknek, vagy más szóval: amennyiben minden személy mint az érzéki világhoz tartozó saját személyiségének mely az értelmi világhoz tartozik alá van vetve, következik, hogy az embernek erkölcsi kötelmei is vannak. A kötelességet mint legfönségesebb s nagyszerűbb valamit festi; mely semmi önkényszerűt és behízeltöt sem foglal magában, pusztán alárendeltséget követel, semmivel sem fenyeget, mi a kedélyben természeti idegenkedést keltene, hogy az akaratot megindítsa hanem csak egy törvényt állít fel, melyet önkényt befogad a kedély, s amely akaratlanul is tiszteletet ébreszt. „Zwei Dinge erfüllen das Gemüth mit immer neuer und zuuehuiender Bewunderung und Ehrfurcht, je ötterter und auhalteuder sich das Nachdenken damit beschäftigt: der bestimmte Himmel über mir, und das moralische Gesetz in mir (Krit. der prakt. V. Beschluss VIII.) Az erkölcsi törvény folytatja tovább szent és sérthetlen. S ha az egyes ember eléggé nem-szent, az emberiségnek az ő személyében szentnek kell előtte leuuié. Azért a személyiség eszméjéhez mintegy önkénytelenül csatlakozik a beesül és érzelme, mely élénk tárja természetünk fönséget s egyszersmind a hiányokat melyek útjában állanak magas rendeltetésünk megvalósíthatásának, s mely önbizottságunkat is korlátolja, – A gyakorlati ész követelményeiről (Postulate) már feuebb volt szó.

Vallási nézetei „Religion immerhalb der Greuzen der Mosson Vernunft cz. iratában foglaltatnak. Négy fejezetben fejti ki tételeit: 1) Von der Einwohnung des bosen Principis neben dem guten, oder über das redicale Böse in der menschl. Natur. 2) Von dem Kampf des guten Principis mit dem bösen tim die Herrschaft über deu Meusehen. 3) Der SÍeg des guten Principis über das Böse und die Grüoding eines Iteichs Gottes auf Érden. 4) Vom Dienst und Afterdienst iiiifer der Herrschaft des guten Principis oder von Religion und Pfaflenthum. – Alapgondolata, hogy a religio az erkölcsiségre vezet end ő vissza. A vallás és erkölcsiség között kétféle viszonyt vehetni fel, t. i. vagy az erkölcsiség alapítatik a vallásra, vagy megfordítva a vallás az erkölcsiségre. Ámde az első esetben a félelem és remény tétetnék az erkölcsi cselekvés indokául – s így helyesen csakis a második uf marad hátra. Az erkölcsiség szükségkép vallásra vezet, mert a legföbb jó szükségkép és eszmény, s mint ilyen csak Isten által valósítható meg; de semmikép sem indíthat a vallás oréuyességre, mivel az Isteneszmé soha sem lehet az erkölcsiség motívuma. – A vallás fogal-

mát így határozza meg: A vallás elismerése összes kötelességeinknek mint isteni parancsoknak. Kétféle lehet; kinyilatkoztatott vallás, ha előbb kell tudnom hogy valami isteni parancs, hogy tudjam miként az kötelességem; és természetes vallás, ha előbb kell tudnom, hogy valami kötelességem, hogy tudjam miként az isteni parancs. – Az egyház egy erkölcsi egész, melynek célja az erkölcsi parancsoknak teljesítése s lehetőleg tökéletes kifejezése; olyanok egyesülete, kik egyesült erővel ellen akarnak állni a rossznak, s elő akarják mozdítani az erkölcsiséget. Ha nem tárgya a lehető tapasztalásnak, láthatatlan egyháznak nevezetik, s mint ilyen pusztán eszmei egyesülése a jóakarató embereknek az isteni erkölcsi világkormányzat alatt; míg a látható egyház, Istennek országa e földön. Ezen látható egyháznak kellékei egyszermind ismertető-jel-
lei: 1) Az általánosság, melynél fogva oly alaptételekre kell alapíttatnia, melyek szükségkép egy egyesületbe egyesítsék az egyeket; 2) A tisztaság, melyhez képest kizárólagosan csak erkölcsi indokok vezessenek az egyesülésre, s maga az egyesület meg legyen tisztítva mind a vakhit mind az ábránd tévelyeitől; 3) A szabadság, hogy az egyházi tagjai szabadon egyesüljenek; az egyháznak szabad államnak kell lennie, önkényes és folyton tartó hitgyesülésnek – tehát sem hierarchia sem democratia nem lehet; 4) változatlanóság a szervezetben, hogy törvényei ne legyenek alávétve szakadatlan változtatásoknak, legfőlebb az esetékes s a külső administratiót illető rendeleten változtathassanak. Egyedül ezen kellékek mellett képzelhető valódi egyház; g amire ez alapítható – az egyedül az erkölcsi észhit, mert csak ez hozhat létre közös meggyőződést. Ámde az emberi természet sajátos gyöngesége miatt e tiszta hit nem elégséges arra, hogy reá egy egyház alapíttathassék: az embereket nehéz meggyőzni, hogy az erény után való törekvés, s egy jó életmód az, mit Isten követel – ők azt hiszik, hogy Istent egy különös, a hagyomány által előírt mód szerint kell tisztelniök, hol aztán csak az a földolog, hogy megtörtént legyen S így egy egyház alapítására még tényeken alapuló történelmi és szabványos hit is szükségeltetik – s ez az u. n. egyház-hit (Kirchenglaube) Eszerint minden egyházban két elemet kell megkülönböztetni: a tisztán erkölcsi elemet, vagyis az észhitet; s a történelmi elemet, az egybázhitet – egyszermind kétségtelen, hogy bármely egyház értéke emez elemek viszonyától feltételeztetik. A történelmi elem már rendeltetésénél fogva csak vehiculuma lehet az erkölcsinek, s amint túlsúlyra jut, s mint önálló cél lép fel, meg kell romolnia az egyháznak. Ellenben, hol az egyház a tiszta észhitbe megy át, ott közelíttetik meg Istennek országát. Ezáltal különbözik az igazi isteni szolgálat a bálványimádástól – A hitelvnek is csak annyiban lehet értéket tulajdonítani, amennyiben erkölcsi tartalommal bír; sőt maga a biblia is e szempont alatt tekintendő. S a kinyilatkoztatás bizonyágtételei csak oly értelemben vehetők, mely az észhit általános szabályaival megegyez. Vallási tekintetben az ész az írás legfőbb magyarázója. A biblia

képzeteit csak ki kell vetköztetni mysticus hüvelyekből, s általános érvényű értelmet fogunk nyerni. – Végül megjegyzi még, hogy minél érettebb lesz az ész, annál nélkülözhetőbbekké válnak az egyház-hit szabványos tételei. Az egyház-hitnek átmenete tiszta ész-hitbe: Isten országának megközelítése, melyhez természetesen csak szakadatlan előhaladás által juthatni. Isten országának való realizálása: a világ végezete, a történelem befejezése és megszűnése.

A jogi- és ére nykötelességeket „Mit. Anfangsgründe der Rechts- und der Tugendlehre-⁴” cz. iratában fejtette ki. A jogelve, hogy minden egyesnek szabadsága azon feltételekre szorítottasék, melyek alatt mások szabadságával (egy általános törvény szerint) összeegyeztethető. A jog-állam, s az államok egymás közti jogviszonya célja a történelmi kifejlődésnek. – Az ére nykötelességek olyan czélokra vonatkoznak, melyeket megvalósítani mindenkire nézve általános törvény. Ilyetén czélok: az öntökéletesség, s mások boldogsága; amazokon a magunkra vonatkozó kötelességek alapulnak, ezeken az embertársaink itánti kötelmek. Az elsőkhöz számíthatók: az öngyilkosság elkerülése (mint teljes kötelesség), s tehetségeink czél-szerű felhasználása (mint „unvollkommene Pflieht”); az utóbbiakhoz: a hazugság- és csalástól való tartózkodás s a mások iránti gondoskodás. Sajat boldogságunk előmozdítása nem a kötelességek de a hajlamok köréhez tartozik; mások tökéletességének eszközzése csak az illetőnek saját kötelessége, mert mindenki csak önmaga mozdíthatja elő. –

Bő források ul szolgálhatnak Kant gyakorlati bölcseletét illetőleg: Jacobi, Schleiermacher, Schelling, Hegel, Beneke, Schoppenhauer. Tanítmányának egyes részleteiről: W e g s c h e i d e r, VergleichungStoischer und Kantischer E t h i k, Hamburg 1797; Strümpell, die Pád. der Ph. Kant, Fichte, Herbart, Braunschweig 1813; Arthur Ilichter, Kant's Ansichten über E r z i e h u n g, Halberstadt 1865; L. Paul, über die Lehre vom radicalen B ö s e n, Halle 1865; Ch. A Thilo, über Kant's RtU-gionsphilosophie überhaupt (Zeitschr. für exacte Phil. Bd. V. 1865. Ethicájának viszonyáról az aristotelesi ethicához I Traug. B r ü c k n e r, de tribus ethices locis, quibus differt Kantius ab Aristotele, diss. iuaug. Berlin 1866; Trendele n b u r g, der Widerstreit zwischm Kant und Aristoteles in der Ethik (Hist. Beiträge zur Philos. Berlin 1867. III Bd.) –

XII.

Critik der Urtheilskraft.

E művében Kant aesthetieai nézeteit foglalta össze. Bevezetésében először e tudomány fog-almát fejti ki kimutatva, hogy az ítélő tehetség bírálata mintegy betetőzése a tiszta ész rendszerének; mert míg *a tiszta ész bírálata* a világot a

puszta természettörvények szerint tanítá felfogni, tehát a tiszta mechanismust emelte érvényre; a *gyakorlati ész bírálata* pedig az erkölcsi világot tárta fel, melyben minden szabadság által van meghatározva: az ítélő tehetség bírálata e két merőben ellentett világot törekszik öszhangzásba hozni az által, hogy a természet különféleségében az egységet keresi – a célösség fogalmát hozva be. Azután azon alapon, hogy a természet célössége vagy subjective jelentkezik amint t. i. a kellemes vagy kellemetlen érzelmre vagy pusztán az alakra vonatkozik vagy a már bírt fogalomnak a tárgyról felel meg: két fő részt vesz fel az *első* részben az aesth. ítélő tehetség bírálatában a szép, fönséges aesth. fogalmait fejtegetve, a *másodikban* a *teleog* ítélő tehetség bírálatában pedig a tárgylagot czólszerűséget adva elő.

I. Kritik der aesthetischen Urtheilskraft.

Az aesth. ítélőtehetség bírálatát Kant két részre osztja: analyticára és dialecticára.

a) Az analyticában először a szép fogalmát fejt ki – Analytik des Schönen – a négy alaphatározmány (mennyiség, minőség, módosulás és viszony) szerint, tekintve mily feltételek mellett mondható valami szépnek? Kimutatja miként 1) – minőségre nézve a szépnek érdeknélkülinek kell lenni¹⁾, mert épen ezáltal különbözik a kellemestől, mely a reá irányzott vágy miatt érdekléssel van összekötve. 2) Mennyiségre nézve szép az, ami eleve anélkül, hogy fogalmunk lenne a tárgy mibenlétéről (ohne Begriff) általánosán tetszik. A kellemesnél mindenki érzi, hogy amit ő kellemesnek tart, az teljesen egyéni; a *jó* bár egyetemes, de fogalomszerű megítélést tesz fel, tehát szintén nem oly értelemben általános mint a szép. 3) A viszony alaphatározmányára szerint szép az, mi czélszerű alakkal bír anélkül, hogy határozott ezélt lehetne neki tulajdonítani. 4) Módosulásra nézve végre a szép anélkül, hogy fogalomszerűleg eleve meghatározottak szükségképp tetszik. Itálában Kant deJmitiója a szépről: Szép az, ami érdek nélkül

¹⁾ (reschmack ist das Beurtheilungsvermögen eines Gegenstandes oder einer Vorstellungsart durch ein Wohlgefallen oder Missgefallen, ohne allesinteresse. Der Gegenstand eines Solchen Wohlgefallens beisst Schön. L. Analyt. des Schönen pag. 55

pusztán alakja által mindenkinek szükségkép tetszik. Hogy érdek nélkül tetszik abban áll az aestli. tetszés sajátossága; hogy mindenkinek tetszik, ebben áll az aesth. általánosság; hogy alakja által tetszik, ebben az aesth. ezél szerűség; s hogy az aesth. közérzék alapján mindenkinek tetszik, ebben áll az aesth. szükségképesség.

Ezután a *fönséges* aesth. fogalom elemezésére tér át – Analytik des Erhabeneu, zweites Buch – minden más előtt ama különbséget mutatva ki, mely a szép és fönséges között fenforog, s nem egyéb, minthogy a szépnél az alak (minőség) emitt pedig a mennyiség esik tekintet alá. Épen azért – tekintve, hogy a nagyság (mennyiség) kétféle extensiv vagy intensiv mennyiség lehet: kétféle fenségest is különböztetett meg: math. fenségest, a hol a *nagyság*; dynamicait (erősze-tit) midőn az erő és hatalom fenséges. Hol azonban megjegy-zendő, hogy ezen aesth. ítélnél minden obj. czélszerűség ki van zárva. Az lehetséges, hogy valami, bizonyos czélt tekintve a helyes mértéknagyságot felülmúlja – de ekkor már czél-ellenes. Ha valamely tárgy összehasonlítva létezésének czél-jávi – felette nagy, szörnyűnek – ungeheuer – ha felette nagy valamely czél érzékítésének jelenítésére – colossalinak neveztetik. De mindez nem fenséges. *Fenségesül* – meny-nységileg – ami minden összehasonlithatáson felül nagy, melynek mértékéül semmi más nagyság fel nem vétethetik, mint önmaga. Miért ez ítélest nem az értelem eszközi szám-fogalmak által: hanem a képzerő sajátos jelenítő tehetsége által úgy, hogy azon tárgy *fenséges*, melylyel minden csak összehasonlitható tárgy kicsiny, melynek képleges előállítá-sában a képzerő elfárad, mely tehát e tehetség erejét felül-múlja. 2) Minőségileg a fenséges nem tisztán minden vegyülék nélkül ébreszt bennünk kellemes érzetet, de az elsőben fel-kelt kellemetlen = negatív érzet hozza létre a kellemes = pozitív állapotot. A képzerő elégtelenségének érzete az aesth. ítélsben ugyanis kellemetlen érzelmet ébreszt, az elégtelau-ségnek öntudatos érzete pedig már a tiszta ész hatalmát je-lezi – kellemesen érint. 3) A viszony alaphatározománya alapján *fenséges* az, ami erőt és hatalmat jelenít. Módosulásra nézve pedig 4) a fenséges szükségképeni miként a szép, csakhogy elfogadására magasabb műveltség és kifejtettebb erkölcsi értelem kívántatik.

A fenséges aesth. megítélésénél tehát – a mondottakhoz képest – épen azon mozzanatok kerülnek elő melyek a szépnél. Kant definitiója a fenségesről: Fenséges az ami minden érdek nélkül végtelen nagysága által mindeniben, szükségkép, kellemetlen érzés folytán ébreszt kellemes kedélyi állapotot.

Ezek után– még a művészetről¹⁾ s különösen a szép művészt különböző nemeiről²⁾ értekezve:

b) Dialecticájában – Dialectik der aesth. Urtheilskraft – azon a közsokás által egyaránt használt de ellentmondó tételeket elemezi: hogy az ízlés felett nem lehet vitatkozni, s hogy mindenkinek megvan saját ízlése (ízlés dolga). Felállítva a következő antinómiát: 1) *Thesis*: az aesth. ítélet nem alapul fogalmakon, különben a vitatkozásnak helye lehetne. 2) *Antithesis*: az aesth. ítélet fogalmakon alapul, különben nem tarthatna miudeuki jogos igényt saját felfogásának helyességére – kimutatja miként az ellentmondás azonnal eloszlik, ha meggondoljuk, miszerint a fogalom szó itt két értelemben vétetik, mint határozott s határozatlan fogalom: az aesth. ítélet nem alapul határozott fogalmakon – tehát igaza van a thesisnek; de határozatlan a jelenetekhez gondolt érzékfeletti fogalmakon s így az antithesis is igaz és mégsem mondanak ellent egymásnak a tételek. Végre mintegy záradékul az aesth. realismus és idealismus elméleteit veszi bonczkés alá. Kifejti, hogy az első (aesth. realism.) ellenében, mely szerint a dolgokban magukban foglalják a szép vagy fenséges érzelmeinek alapja, az aesth. idealismus bír jogosultsággal annyival is inkább, mivel csak akkor, ha a szép, fenséges etc. aesth. fogalmak a lélekre vezetnek vissza mintegy a lélekből előszármazó gondolatok – lehet kimagyarázni, miként lehetséges aesth. dolgok tekintetében a priori valamit felállítani. Csak az a fődolog – ugymoud Kant – hogy a szép, fenséges az erkölcsiség syiubolumának tekintessék³⁾.

II. K r i t i k d e r t e l e o l. U r t h e i l s k r a f t .

Aesth. munkájának e második részében Kant a természet tárgylagos (objectiv) célosságát veszi kutatás alá s azt

¹⁾ Von der Kunst überhaupt §. 43. 170.

²⁾ Von der Eintheilung der schönen Künste §. 51. pag. 192.

³⁾ L. von der Schönheit als Syubol der Sittlichkeit. Krit." d. aesth. ürfcl. pag. 229-204.

törekszik eldönteni léteznek-e olyan természeti törvények, melyek létezését csakis a czélszerűség szempontja mellett lehet megítélni.

a) Analyticájában az obj. czélszerűség nemeit határozza meg, kétféle czélszerűséget vesz fel: külsőt és belsőt; külsőt midőn valamely dolog más dolgok érdekének van alávetve, létezésének saját czólja kívülről fekszik, belsőt midőn létezésének czélját önmagában bírja, azaz midőn az önlétezés a cél. Behatón fejtegeti, hogy a külső vagy relatív czélszerűség, a pusztán mechanizmusból is kimagyarázható, de nem a belső természeti czélszerűség, mely különösen az organicus természetben nyilatkozik; melynél a részek viszonya és összefüggése már eredetileg – teljesen meg van határozva, s ahol egyik rész sem létezhetik a másik nélkül, hanem csak a többi által és végett, mindegyik ok és okozat egyszersmind. Mily viszonyban van a teleologismus a mechanizmusal e kérdéssel foglalkozik a dialectica.

b) A dialecticának feladata kimagyarázni azon ellentmondást, a mely a természeti jelenetek ellentétes értelmezésénél előszármazik; összeegyeztetni a thesist: a természetben minden pusztán mozgó erőkből tehát mechanice vezethető le – az autithesissel, melyhez képest a természeti jelenetek nem vezethetők le pusztán mechanice, hanem némelyek teleologicice értelmezhetők. Kifejti Kant – erre vonatkozólag hogy a kérdéses két tétel (tétel és ellentétel) közti ellentmondást lehetetlen más – mint critikai állásponton vagyis a két tételben kifejtett tartalomnak értelmükhez való viszonyában föloldani. Mert e viszony tekintetbe vételénél az első tétel nem azt jelenti, hogy a természeti jelenetek pusztán mechanice nyerhetnek értelmezést – mivel ez már feltételezné a dolgok végső alapjainak ismeretét; ami pedig lehetetlen, – hanem, hogy a mi értelmünk van úgy szervezve, miként mi a jeleneteket csak mech. okokból tudjuk kimagyarázni. Úgy a második tétel sem jelenthet egyebet, mint azt, hogy vannak természeti jelenetek, melyek értelmezésénél kényszerítve vagyunk mech. okoktól különböző okokat venni fel, ámbár ezeket sem ismerjük lényegökben. Tehát ki van egyenlítve az ellentmondás, mert az állítás által, hogy: a természetben csak a mech. folyamatok és változások ismerhetők s így mindent a mechanismus alapján törekszik az értelem amennyire

lehetséges kimagyarázni – épen nem ellenkezik a másik tétel felvételével, melyhez képest bizonyos jeleneteket lehetetlen a rideg mechanizmus álláspontján levezetni, s hogy a szerves – élő lények értelmezésénél a belső célosság felvételére kényszerítettünk. Midőn az első tétel, azt állítja, hogy a természetben minden mechanice jó létre – igaz e dogm. feltevés nem igazolható minden tekintetben de – critice tekintve a dolgot – a másik tétel által sincs teljesen lerontva. Lehetséges, hogy a természetben minden mechanice áll elő, de az is lehető, hogy mindent pusztán mechanice lehetetlen kimagyarázni. Értelmünk úgy van alakítva, hogy a gépezetet igenis kitudjuk magyarázni mech. elvek szerint, de nem az organismust (szervezetet).

Záradéku, még az idealizmus és realizmus, hylozoizmus és theizmus ellentétes tételeit veszi kutatás alá. Kimutatja, hogy míg a realizmus értelmében a célszerűnek mutatkozott jelenetek realiter is ilyenek az idealizmus szerint csak látásnak azoknak lenni, de valóban nem célszerűek – célszerűségek csak a mi képzetünk. Hogy a realist. felfogás értelmében követelt czólszerűségi elv vagy mint az anyagba eleve beoltott, vagy mint természetfeletti lénytől származott gondoltathatván a hylozoizmus és theizmus rendszerei keletkeznek. De egyikök sem helyes – csak a crit. felfogás tekintethetvén teljesen jogosultnak és érvényesnek¹⁾.

A „Kritik der Urtheilskraft” sok tekintetben közvetítő irat gyanánt tekinthető a Krit. d. r. V. és a Krit. d. p. Vernunft iratok között. Maga Kant következőleg határozza meg e tudomány fogalmát: Az emberi szellemnek eddig ismertetett tehetségei az ismerő- és akaró tehetség. Hogy az ismerő tehetségben csak az értelem tartalmaz constitutív elveket – ezt a Krit. der r. Vernunft mutatta ki; míg a gyakorlati ész bírálata arról győzött meg, hogy az ész eszméi pusztán a cselekvésekre nézve mértékadók. Válgjon az ítélőtehetség *mint* közép az értelem és ész között szintén ily Constitutív elveket állít-e fel saját tárgyára, a kedv és kedvetlenség érzeteire nézve: ez azon kérdés, melylyel az ítélőtehetség bírálatainak foglalkoznia kell. A természet és szabadság köre között (úgymond Kant) egy átláthatlan ür tátong, úgy, hogy egyiktől a másikhoz az észnek tisztán elméleti hasznalataival lehetetlen átjutni; mégis kell, hogy a szabadság céljai az érzéki világban megvalósulhassanak, következésképp kell, hogy a természetet úgy gondolhassuk, hogy benne a

¹⁾ L. Kritik der teleol. Urtheilskraft. Keines der obigeu Systeme leistet das, was es vorgiebt §. 72. pag. 280.

szabadság törvényei szerint való célok létrejöhetnek. Emez átmenetet a természetfogalomtól a szabadság fogalmához az ítélőtehetség a természetczélszerűség fogalma által közvetíti. -

A természetczélszerűség kétféle alapon tekinthető: *subiectiv* alapon, midőn azt tekintjük mennyiben egyez meg valamely tárgy alakja ami leifogásunk kai nélkül, hogy eleve fogalmat alakítottunk volna róla; és *objectiv* alapon, midőn azt nézzük, mennyiben felel meg valamely tárgy azon fogalomnak, melyet róla eleve alakítottunk. Első esetben a czélszerűség képzelete a tárgy alakjának szemlélete folytán közvetlenül keletkezett kellemes érzeten alapul; míg az utóbbi esetben a kérdéses tárgy belértékének megítélésétől felteteleztetik. Amott a tárgyat *aestheticailag* ítéljük meg a kedv-érzet vagy ízlés, folytán, emitt *logicailag*, fogalmak után az értelem és ész által. Innen az ítélőtehetség bírálatának osztályozása az *aesthetikai* és *teleológiai* ítélőtehetség bírálatára, mely két részben következő *aesth. tételeket* fejtett ki:

A szép megítélésének tehetsége az ízlés (*Geschmack*). Hogy megítélthetőség, váljon valamely dolog szép-e vagy nem, a képzetet nem az értelem által vonatkoztatjuk a tárgyra, képzelőtehetség által – s nem is a tárgyra, hanem saját alanyiségunkra, saját érzeteinkre; mire nézve az ízlés ítélete nem *logikai*, hanem *aesthetikai*. – A tetszés, öielylyel valamely dolgot szépnak tartunk, következő kellékek által határozatik meg: 1) *Érdeknélkülínek* kell lennie; érdeket maga azon tetszés kelt, melyet valamely tárgy létezésének képzetével összekötünk. Az érdek mindig vonatkozással van az akaratra, vagy mint döntő-ok, vagy mint ezzel szükségkép összefüggő. Ilyen érdekekkel van összekötve a kellemes, ami az érzékeknek érzés alkalmával tetszik; *s a j ó*, ami az ész közvetítésével fogalmánál fogva tetszik; míg szép az, ami minden érdek nélkül tetszik; vagy az, aminek képzete tetszéssel van összekötve, bármily egykedvűleg viseltetem is a tárgy létezése iránt. A kellemes kielégít, a szép tetszik, a jó becsültetik. A kellemes iránt az állat is fogékony, a szépet csak ember foghatja fel vagyis az érzéki-eszes lény, a jót minden eszes lény. A kellemesnél a tetszés hajLiion alapon, a szépnél kedvezésen, a jónál becsülésen. 2) *A szépnél a tetszésnek át alánosnak* kell lennie. Mivel a szépnél a tetszés érdeknélküli és szabad, nem alapulhat magánfeltételeken, hanem csak oly feltételen, melyet az ítélőnek mindenkinél kell tenie. Csakhogy az előszármazott *aesth* ítéletnél ilyformán keletkezett érvény nem származhatik fogalmakból – tehát nem is lehet *objectiv*, hanem csupán *subjectiv* általánossággal egybekötve. 3) *A célok viszonya* szerint, melyek az *aesth. ítéletknél* számbavehetők, a szépség valamely tárgy czélszerűségének alakja, amennyiben az észrevehető rajta a cél képzelete nélkül. Egy virág pl. szép lehet, mert észrevehető rajta bizonyos czélszerűség, mely úgy, amint mi megítéljük, semmi határozott célra sem vonatkozik. *S e* szempont alatt Kant kétféle szépséget különböztet meg: Szabad és függő szépséget (*pulchritudo* vaga *et adhaerens*). A szabad szépség

nem tételezi tel a tárgy fogalmát melyre vonatkozik, vagyis itt nem tudom előre, hogy minek kellene a tárgynak lennie; roig a függő szépség feltételezi a tárgy fogalmait s e fogalomnak megfelelő tökéletességét. Valamely tárgy belső ezéljára (mely azt lehetségessé teszi) vonatkoztatott tetszés, fogalomra van alakítva; míg a tárgy szépségéből eredt tetszés független a tárgy fogalmától, s közvetlenül a tárgy képzetével van összekötve. Honnan következik, hogy ha az aestheticai ítélet bizonyos tárgy szépségéről, ugyanezen tárgy tökéletessége vagy belső czélszerűségéről alakított észítélet alapján állítatik fel: ugy ezen ítélet már nem tiszta és szabad aesth. ítélet; csupán a szabad szépség megítélésében tiszta az aesth. ítélet. 4) Módosulás szerint a szép s z ü k s é g k é p e s v i s z o n y b a n áll a t e t s z é s s e l. Azonban e szükségesség nem elméleti és tárgylagos, nem is gyakorlati, hanem csak példaszerűnek (exemplarisch) nevezhető; mit Kant így magyaráz meg: sie ist die Nothwendigkeit der Beistimmung Aller zu einem Urthel, das wie ein Beispiel einer allgemeinen Hegel, die man nicht angeben kann, angesehen wird. Az aestheticai ítéletek tisztán emberi érzelmeken alapulnak, mi aestheticai közértelem vagy érzéknek nevezhető – azért mondhatók példaszerűeknek s tekinthetők szükségképes érvényűeknek. Innen: „schön ist, was ohne Begriff als Gegenstand eines nothwendigen Wohlgefallens erkannt wird.” Analyt. des Schönen. Viertes Moment.

A főnséges fogalmának fejtegetésénél Kant azon véleményét adja elő, hogy a természeti tárgyak magukban véve nem lehetnek főnségesek csak a főnséges jelenítésére alkalmasak; mivel a sajátlag főnséges semmiféle érzéki alakban sem foglaltathatik, hanem csak az ész eszméire vonatkozik, melyek bár megfelelőleg nem jeleníthetők épen e mérhetlenség által ébrednek fel a kedélyben, így pl. nem a vihar által felkorbácsolt oceán főnséges, mint inkább az érzelem, melyet a kérdéses jelenet szemlélete kelt fel a kedélyben; midőn mintegy kénytelen az érzékiségén felül az eszmékhez, melyek magasabb cél szerűséget tartalmaznak, emelkedni.

Innen van, hogy míg a természet szépségének alapja kívülünk keresendő, a főnséges csupán bennünk, s azon gondolkodásmódban rejlik, mely által a természet képzetébe beleviszszük a főnségest.

A főnségesnek mathematicai és dynamycal főnségesre való megkülönböztetését következőleg deducálja: Minden főnséges a tárgy megítélésével összekötött kedélymozgalommal jár együtt (míg a szép iránti izlés a kedélyt nyugodt szemlélődésben ringatja és tartja fön). E mozgalom, a képzelőerő által vagy az ismerőtehetségre vagy az akaratra viszonyittatik – első esetben a képzőerő hangulata mathematicai azaz olyan, melylyel nagy ságbecsi és van összekötve, az utóbbi esetben dynamycal, mely erőösszehasonlításból származott. Ha a nagyságok összehasonlítási folyamában mindig nagyobb és nagyobb egységekhez jutunk: végre is ismét minden kicsinynek fog előttünk feltűnni – mire nézve a math. főnséges, melynek felfogására képzőerőnk minden erejét hiába fordítja, minden

mértéken túl nagy. – A dynamicai fönséges mint hatalom jelentkezik; nagyságának mértéke az alanyi meghatározás, a kedélyi hangulat pedig melyet felébreszt az erkölcsi hangulat jellegét viseli magán.

A művészetről értekezve, a művészet fogalmát, nemeit vezeti le. A művészet szerinte szabad létrehozás (Herlorbringung durch Freiheit) s lehet mechanikai vagy aestheticai. A mechanikai művészet valamely lehető tárgy ismeretének megfelelő műveket hoz létre; míg az aestheticai művészetnél a kedv-érzet a közvetlen cél; kétféle lehet: Kellemes művészet (angenehme Kunst), ha mint pusztá érzet tekintetik, és szép művészet (schöne Kunst) ha feladata az eseményt természeti jelenetté alakítani. A különböző művészetekről beszélve, megkülönböztet beszélő-, képzőművészetet és zenét. A beszélőművészethez sorolja a szónoklatot és költészetet. A képzőművészethez a plasticit és festészet; amannak legközelebbi tárgya az emberi test, távolabbi tárgyai mindazon dolgok, melyek az emberi létezéssel összefüggenek, minők: a ház, bútorok; nemei, a szobrászat, építészet és az u. n. tectonica. A festészet a képzőművészetek legmagasabbja, mivel valamennyinek alánját képezi. A zene a hangviszonyok érzéki jelenítése, s különösen szép művészet. – Értéköket illetőleg: Kant szerint a költészet a legmagasabb az összes művészetek között. Sehol sem hatol a képzerő mélyebben, sehol sem működik nagyobb körben mint itt. Ha a művészetek értékét a képzerő ereje és terjedelme szerint mérjük, azaz aszerint meddig terjed, s mily mélyen hatol be az emberi természetbe, nem lehet kétség, hogy a költészet foglalja el az első helyet. Vele ellentétben a szónoklat – ha költői eszközökkel diszíti fel magát – hamis művészet. Mert ha meggyőzni akar, úgy az értelemhez kell fordulnia; ha pedig csak tündökölni és rábeszélni törekszik, úgy a képzerő eszközeihez nyúl mint művészi fogásokhoz, melyek pedig nem képeznek művészetet. „In der Dichtkunst geth alles ehrlich und aufrichtig zu Sie erklärt sich, ein blosses, unterhaltendes Spiel mit der Einbildungskraft, und zwar der Form nach einstimmig mit Verstandesgesetzen, treiben zu wollen, und verlangt nicht der Verstand durch sinnliche Darstellung zu überschleichen und zu verstricken. Ich mus gestehen, dass ein schönes Gedicht mir immer ein reines Vernügen gemacht hat, austatt dass die Lesung den bestén Rede eines römischen Volks oder jetzigen Parlaments- oder Kanzelredners jederzeit mit dem unangenehmen Gefühl mi Missbilligung eines hintenistigen Kunst vermengt war, welches die Menschen in wichtigen Dingenzueinem Urtheile zu bevegen versteht, das im ruhigen Nachdenken alles Gewicht bei ihnen verlieren muss.” Vergl. der ásth. Werths der schönen Kunste untereinander. 192 1. Összehasonlítva a beszélőművészeteket a többi művészetekkel, mert a nyelvhez legközelebb áll a hang, a költészethez a zene, a költészet után ez a legtökéletesebb – azonban csak mint szép művészet, mert mint kellemes művészet, mely csupán érzelmekkel játszik, és semmi

határozott képzetet sem nyújt, alsóbb a képzőművészeteknél, sőt legalsóbb az összes művészetek között. A zene érzelmektől jut határozatlan eszmékhez, a képzőművészet határozott eszméktől érzelmekhez; ennek benyomásai állandók – a zene hatása átfutó. Egyébként ezen egész osztályozását a művészeteknek csupán mint kísérletet akarja Kant tekinteni, mely épen nem tart igényt kizárólagos jogosultságra. Legfontosabb maga az alapgondolat, hogy a művészetek az emberi eszmény nézpontra alá helyezendők, s ez alapon is kiilönböztetendők meg. – Ami a neveltségesről szóló elméletét illeti, melyet szintén e helyen fejteget: következőleg vezeti le a neveltséges fogalmát: Az élez – neveltséges ötlet. Ébredhetnek fel bennünk képzetek, melyek folytonos feszültségben tartanak, váljon a kérdéses képzetek sora mint fog végződni? S ha e pillanatban oly képzet jut előtérbe, mely a várt képzetnek merőben ellentmond, s ezáltal várákozásunkat teljesen megsemmisíti keletkezik a neveltséges. „Das Lachen ist ein Affect aus der plötzlichen Verwandlung einer gespannten Erwartung in Nichts.” Egészen mást vártunk, mint ami hirtelen megtörtént. E rögtöni csalódás mint játsszi meglepetés, kellemes változata érzelmeinknek – kellemes szórakozottság mi által az élet veszt komolyságából. Voltaire azt mondta, hogy az élet terheinek megkönnyítésére a természet az a l-vást és reményt adta. Kant hozzáfűzi az alvást, a reményt és a nevetést. További fejtegetésében a neveltségest ellentétbe helyezi a fönséggel. A fönségesnél az aesthetikai tetszés az e körül csibe megy át; a neveltségesnél a kellemes érzelmek szakadatlan változatában áll A fönséges Kant szerint erkölcsi, a neveltséges sensualiticus alappal bír.

Énnyit a művészet lényegéről és nemeiről. Mik után Kant azon kérdéssel foglalkozik, miként lehetséges e művészet? (Wie ist die Kunst möglich?) Az izlés csak az aesthetikai ítélet értelmezésére szolgál, s nem az aesthetikai művek kimagyarázására. Melyik tehát az u. n. művészi tehetség? A szép eszméje, célja a művészetnek, de nem hatása e célnak. A művészet törvényszerűleg működik törvény nélkül, czélszerűleg cél nélkül. Azon törvény, mely szerint a művészet teremt, nem értelmi szabály, nem művészetni reglement: tehát e törvény csak természeti kényszerítés lehet és pedig belső természeti kényszerítés – a művész természete az, ami itt törvényt ad; *egj* eredeti hajlam – mint géni e-nek nevezhetni. A műremek csak *genie productuma* lehet; a művészet csak *genie* által lehetséges. Ezzel áttér a *genie* magyarázatához.

A *genie* nem pusztá ügyesség, mely által képesek lehetünk bizonyos törvény szerint cselekedni, hanem hatalom, mely törvényt ad. Teremtő-erő, mely minden tekintetben eredeti; s eredetiségében törvény- és mintaszerű. A *genie* ezen jelentősége merőben természet, minden tekintetben független a reflexiótól, az értelemről és akarattól. Tökéletesen természetes és naiv. S mert természetszerűleg teremt, *productuma* sem tudományi sem erkölcsi, hanem aesthetikai

és művészi. A genie nem működhet másképen csak művészileg; azért csak is a művészetben lehetnek genie-k. Ami fogalmakon alapul – folytatja tovább – azt megtanulhatni; de amit csak természeti hajlam által lehet létrehozni, az soha sem tanulható meg. Innen van, hogy a genie egyetlen a szellemnek rangrendjében. Amit a génié teiemt, azt soha sem hozhatta volna létre utánzat, az nem tanulható meg. Ex a specificus különbség a genie és a tudományos fő között; s ez az abszolút különbség a genie s a pusztá utánzó szellem között, mely magától mit sem hoz létre, hanem csak tanulni és utánozni tud. A tudományban is vannak feltaláló, úttörő szellemek; de ezek is különböznek a genie-től, mert amit ők felfedeztek vagy feltaláltak az mégis mind megtanulható. Newton műveiben semmi sincs, mit nem lőhetne megtanulni. A genie-ben minden aesth. tehetség, az izlés, értelem, képzerő a legnagyobb fokon, tereintőleg működik: hogy azonban e tehetségek mily mérvben és módon egyesítvék a genialis természetben, ezt kritikailag ép oly kevésbé lehet meghatározni, mint magát a genie-t. Ez azon határ, hol a művészeti kritikának meg kell állapodnia. -

A teleol. ítélőtehetség bírálatára térve, az objectiv czélszerűség fogalmát fejt ki. Az aesthetikai czélszerűség (ügymőd) subjectiv és alaki. Létezik azonban ezen kívül objectiv és értelmi czélszerűség is, mely pusztán alaki; de nem subjectiv és épen azért nem is aesthetikai. Így pl. a mennyiségek, számok, mértani alakok számos matti, ismeret megalapítására vezetnek; a kör körülék s egyéb mértani idomok természetéből a legfontosabb problémák egész tömege fejthető ki; e tekintetben tehát ezen alakok, kétségkívül czélszerűek. De czélszerűségök pusztán az alakban rejlik tehát formai és épen nem aesthetikai. Czélszerűek, mert segítségével bizonyos feladatok megoldhatók, czélszerűségök értelmi és épen azért objectiv. A mathematicai alakok szépsége nem aesthetikai hanem értelmi szépség. A mathematicai alakok nem természet-jelenetek, hanem a mi szerkesztéseink egész létezők alakjokban áll, melyét mi készítünk; mi alakítjuk ugyanazért czélszerűségöket is. E czélszerűség objectiv, mert a szerkesztett mennyiség természetében rejlik, de nem természetes, mert hiányzik térben való létezősök; innen következik, hogy teleologicus állásontról tekintve a természeti czélszerűséget, nem veheti fel oly objectiv czélszerűséget mely pusztán alaki; hanem olyant, mely anyagi (matéria!) is egyszersmind. Vagyis teleologicus szempontból tekintve a természeti czélszerűséget tulajdonképen oly természeti jelenetekről van szó, melyek létezése máskép meg nem magyarázható, mint a czélszerűségi elv által. Minden természeti létezés egy hatás. Ha a létezésnek egyúttal élelnak is kell lennie, úgy annak oka meg van határozva a hatás képzete által; s a hatás eszméje (die Idee der Wirkung) az, mely nélkül az ok soha sem hozhatott volna létre oly jelenetet. Kérdés: vannak-e olyan jelenetek, melyeknek létezése nem ítélhető meg másképen mint egy ezélok szerint működő hatásaként? E „kérdés fejtegetésével foglalkozik az ítélő-tehetség bírálatában. (Az egyes részleteket l. főnebb).

Módszertanában (Die Methodenlehre der teleologischen Urtheilskraft) a teleol. módszerről beszél; a teleológiai természet-észlelésről, az életről, a teleol. világrendről. Első kérdése: mily módon kell ítélni teleologiailag a természet felett? Erre nézve kimutatja Kant, hogy a természet értelmezésénél nem juthatunk mindig célhoz a meehanicus elmélet felvételével. A szerves lények ki-magyarázására nem elégségesek a mech. elvek, hanem teleol. értelmezéshez kell szükségkép folyamodnunk. Amint a phys. testeket csak mechanikailag magyarázhatjuk, úgy viszont az életműves természetet csak teleologice ítélni lehetjük meg – mire nézve a természettudományi vizsgálatoknál mind a két értelmezési-mód; egyesítendő. Azt lehetetlen gondolni, hogy élettelen anyagból élő testek származhatnának (generatio aequivoca); de képzelhető, hogy egy eredetileg organisált anyagból élő testek keletkeztek, az eredeti alaknak mechanikai átváltoztatása folytán – midőn a mechanismus egyesítve lenne a teleologismussal. A mechanismus magyarázó elv gyanánt szolgálna az élő testeket illetőleg, az organismus létrehozó-elv gyanánt; az élő testek eszerint egy eredeti szervezetből mechanicailag származtak, és mech. módon vezetendők le (generatio univoca); – Ez állásponton tűnik ki e teleol. elv jelentősége, midőn oda utalja a természetészlelést, hogy az eredeti szervezeteket felkeresse s a meglevő szerves alakok összehasonlítása folytán feltalálja ezeket ismét visszavezesse a legegyszerűbb ösképletekre, melyek már tovább nemegyszerűsíthetők – s egyszersmind figyelemmel kísérje a képzési folyamatokat és változásokat, melyeken keresztül amaz ösképlet a faj-formák egész sokaságára szétkülönül. Mi annál nevezetesebb, mert az élő természetalakok összehasonlítása és visszavezetése a legegyszerűbb ősalakra, azok rokonságára, családi összeköttetésére, eredetők és életfajok egységére is utal. „Hier steht es nur dem Archáologen der Natur frei, aus den übrig geblieben Spuren ihrer altesten Revolutionen fiach allem ihm bekannten oder gemuthmass-ten Mechanismus derselben jené grosse Familie von Geschöpfen entspringen zu lassen. Er kaim den Mutterchoss der Erde, die eben aus ihrem chaotischem Zustande herausgiug (gleichsam als ein grosses Thier) anfänglich Geschöpfe von ininder zweckmassiger Form, diese wiederum aiidere, welche, angemessener ihrem Zeugungs-platz und ihrem Verhältuisse unter eiuander sich ausbildeten, gebären lassen, bis diese Gebärmutter selbst erstarrt, sich verknöchert, ihre Geburten auf bestiimte fernerhiu nicht ausartende öpccies eingeschränknt hätte, und die Mannigialtigkeit so bliebe, wie sie am Ende der Operation jener fruchtbaren Bildungskraft ausgefallen war. Allein er muss gleichwohl zu deai Ende dieser allgemeinen Mutter eine auf alle diese Gesöpfe Zvvoekmässig gestellte Organisatio u beilegeu widrigoutalls die Zwocckform der Prodncte des Thier- und Pflanzeiireichs ihrer Möglichkeit gar nicht zu deliken ist.” Meth. der tel. Urth. Von der noth. Unterordnung (les Pvincips des Mech. untev dem teleol. im Énklär eines Dinges als Naturzweck –

Ámde ha a szerves természet nemző-elve az eredeti szervezet, egyszersmind érvényes azon alaptétel, hogy élő lény csak élőtől származhatik, önkényt felmerülnek a következő kérdések: 1) Honnan van az eredeti szervezet, az eredetileg élő? 2) Mint jönnek létre emez elvből az élő testek, vagy mi módon történik az élő természet tenyészése? Az anyag mely önmagában nem-szervezett, nem alapja az életnek; de önmagát sem organisálhatja, legalább az emberi értelem soha sem lesz képes megérteni, hogyan történheték ezen önszervezés? Honnan következik, hogy ha az élet a természetben egy szervezett anyagot feltételez, mely azonban magát nem szervezheti, úgy az eredeti organisatiót szükségkép egy oly októl kell származtatnunk, mely czélok szerint tesz, tehát egy értelmi októl, egy *architectonicus* értelemtől. – Az élő testek természet-czélok, de egyszersmind természeti *productumok*. Mint tennészet-czélok, czélzatos hatások, melyek egy *architectonicus* értelemre utalnak, mint végső okra; mint természeti *productumok*, anyagi hatások, melyek mechanikai okokból keletkeznek. Mire nézve csakis a teleologismus és mechanismus egyesítése vezet célhoz. Pusztán teleol. alapon nem értelmezhető az élet, valamint merő mech. okokból sem – tehát csakis azon felvevés helyes, mely szerint az élő lények első oka teleologicus, segédokai ellenben mechanicaiak. Csak ez a kérdés, mily mérvű hatást kell tulajdonítani az isteni közreműködésnek vagy a természetnek?

Erre nézve (úgymond Kant) két ellentétes vélet uralkodik: az *occasionalismus*, és a *praestabilismus*. Az első szerint minden élő lény közvetlenül istentől származik s a természet csak a külső okot származtatja; a második szerint isten eredetileg oltotta a természetbe az élet-elvet, melyből tisztán természeti procedura folytán származnak az élő testek. Kimutatja egyszersmind hogy e véletek közül csakis a prástabilismus felel meg a critikai irányzatnak, míg az okkasionalismus megsemmisíti a természetet, csodaműve teszi az életet, s annak megítélésénél megtagad minden észhasználatot.

Áttérve ezután a teleol. természetrend fejtegetésére azon tételt állapítja meg, hogy az *ember a végső természet-cél*; az ember, amennyiben értelemmel és akarral bír. De mily szempont alatt kell az embert mint a természet végcélját megítélnünk? Az ember érzéki jóléte, a minél tökéletesebb érzéki állapot a végezel? A tapasztalás ellenkezőt bizonyít; az emberi boldogság pillanatnyi, minden kielégített vágy ujakat ébreszt s úgy tapasztaljuk, hogy az ember nem a végett létezik, hogy a természet szükségleteit kielégítse. Az ember végezelja nem lehet az érzéki boldogság. Ellenkezőleg kimutatja Kant, hogy minél mélyebben nyomozzuk a természet célját, annál inkább meg kell győződnünk, hogy e végezel nem lehet egyéb mint az *ember a magasabb képzettség állapotában* – az *erkölcsi ember*. Kant tanítmánya a szépről és fönségről kiváltképen Schiller (aesthetikai értekezéseiben) és Schelling fejlesztettek tovább. Herder

ellenben megtámadta azokat (Kalligone) V. ö. V i s c h e r (Aesthetik), Z i m m e r m a n n (Geschichte der Aesthetik), L u d w. Friedländer (Kant in seiner Verhältniss zur Kunst und schönen Natur, Preuss. Jahrb. XX. 1867.) Theológiája különösen Schellingre és Hegelre gyakorolt lényeges befolyást, miről bőven tárgyalnak Kosenkranz (Gesch. der Kant'schen Philos.), Michelet, Erdmann, Fischer Kuno, és mások. –

XIII.

Kant bölcseletének jelentősége és következményei.

Kant bölcselete egyike a legjelentékenyebb mozzanatoknak a phil. gondolkodás s általában az öszművelődés történelmében. Álláspontjának szilárdsága, az egész elméletet keresztül tört komoly erkölcsi jelleg; szabad, de tul nem hajtott szellem – bölcseletének e sajátságai, mind oly tényezők voltak, melyek maradandó befolyást gyakorolhattak, s valóban gyakoroltak is a kor gondolkodására, s feltétlen uralomra segíthették és segítették is a bennök kifejezett fő elveket. – Rövid idő alatt nem volt található jelentékenyebb egyetem, melynél ne akadtak volna védői és terjesztői e bölcseletnek, – nem tudomány, a melyen nyomai ne látszottak volna a kifejtett eredmények hathatós befolyásának¹⁾. A természettudományok, jogtan, irodalom, de különösen a theologia (a rationalismus megalapítása által) újjáalakulásukat e bölcseletnek köszönhetik.

Követői és védelmezői közül jelentékenyebbek: *Schultz János*, az észcritica első értelmezője; *Schmid Károly Christián*, Kant bölcseletének védelmezője Jacobi ellen; *Reinhold Károly*, aki levelei által Kant bölcselete felett terjesztette a criticismust s mint jeni tanár Jenát a Kant bölcselete feletti tanulmányok központjává tette; mi több 1789-ben kiadott kísérlete által (Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens) a Kant-féle elméletnek új alapot is törekedett szerezni (bár később önmaga, is abba hagyta). – Az aethetica és irodalom történet körében: *Boutenveck*; a vallásbölcselet terén: *Heidenreich*, *Tieftrunk*; a logicában: *Kiesewetter*, *Krug*, *Fries*; a lélektanban: *Maass*, *Fries*; a

¹⁾ Geschichte der Kant'schen Philosophie, von Karl Kosenkranz: Die Consequenzen der Phil. Kants.

philosophia történelmében: *Tennemam*, *Buhle* jelentékenyek. Úgy: *Schiller* (költő) eleinte az angol moralisták és Rousseau követője, később 1791-től, amidőn Kant főbb munkáit s először „Kritik der Urtheilskraft” művét tanulmányozni kezdené, Kant bölcseletének terjesztője és művelője. – *Beck*, aki főmunkája által: „Einzig möglicher Standpunkt, aus welcher die kritische Philosophie beurtheilt werden muss”, a Kant-féle észcritica hiányait törekedett kiegyeztetni. – *Bardili* a rat. realizmus megalapítója, aki levelei által a metaphysica eredete felett (Briefe über den Ursprung der Metaphysik), de különösen logikája által (Grundriss der ersten Logik, gereinigt von den Irrthümern der bisherigen Logik, besonders der Kantischen) szerzett hírnevet.

Ellenesei közül megemlítendők: a Locke bölcsészetéhez csatlakozott *Selle* és *Weishaupt*; az eclecticus *Féder* és *Tittel*; a hírneves bölcsészettörténész *Tiedemam*. Úgy *Garve*, Kant erkölcsbölcsészetének beható bírálója: *Herder*, *Schufoe* (Gottlob Ernst) és *Jacobi*.

Schultz János (Schulz, Schulze) „Erläuterungen über des Herrn Prof. Kant Kritik der reinen Vernunft Königsberg 1784” cz. irata által tűnt fel, mit 1789-92-ben „Prüfung der Kantischen Kritik der reinen Vernunft, Königsberg” czímű irata követett. Első művét Tissot francziára is fordította Par. 1865.

Schmid (Karl Christian Erhard 1761 – 1812) „Grundriss der Kritik der reinen Vernunft nebst einem Wörterbuch zum leichteren Gebrauch der Kantischen Schriften” cz. munkája által alapította meg hírnevét; Kant bölcseletét védelmezi *Jacobi* ellen. Jelenetek meg még tőle kisebb taniratok is.

Reinhold (Karl Leonhard 1785-1823) „Briefe über die Kantische Philosophie” (Der deutsch. Merkur 1786-87) népszerű levelei által nyitott utat a Kriticismusnak és eszközölte annak tágabb körben való elterjedését. Az ő befolyása által lett a jenai Allg. Litteraturzeitung (szerkesztve *Schütz* és *Hufeland* által) a Kantianismus legjelentékenyebb orgánumává. „Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens” cz. a Kritik der r. Vernunft-ban felállított elméletet az ismerőtehetségről törekedett kiegészíteni és befejezni, midőn a képzet (Vorstellung) fogalmának elemzése által a Kant-féle bölcselet részére egy egészen új alapot vélt felállíthatni; melyen az egész philosophia levezethető legyen. Azonban maga sem sokáig tartotta meg ez álláspontot; beismerve elvének elégtelenségét eleve *Pichté*hez később (mert *Fichte* vallásbölcséleti tételeit saját nézeteivel összeegyeztetni nem tudta) *Jacobi*hoz csatlakozott – végül *Bardili* hoz, mint akiről

azt hitte, hogy „Grundriss der ersten Logik etc.” cz. irata által egy újabb és szilárdabb rendszert fog megalapítani. Iratai a főnebb már említettekén kívül a következők: Ueber die bisherige Schicksale der Kantischen Philosophie, Jena 1789; Ueber das Fundament des phil. Wissens. Nebst einigen Erläuterungen über die Theorie des Vorstellungsvermögens, Jena 1790; Auswahl vermischter Schriften, Jena 1796; Preisschr. über die Frage: Welche Fortschritte hat die Metaphysik, seit Leibnitz, und Wolff gemacht, Berlin 1796; Verhandlungen über die Grundbegriffe und Grundsätze der Moralität aus dem Gesichtspunkte des gem. und gesunden Verstandes etc. Lübeck u. Leipz. 1798; Sendschreiben an Lavater und Fichte über den Glauben an Gott, Hamb. 1799; Ueber die Paradoxien der neuesten (Sehellingischen) Philos. Hamb. 1799; Beiträge zur leichtern Uebersicht des Zustandes der Philos. beim Anfange des 19. Jahrh. Hmb. 1801; Anleitung zur Kenntniss und Beurtheilung der Philos. in ihrem sämmtlichen Lehrgebäuden, Wien 1805; Versuch einer Auflösung der Aufgabe, die Natur der Analytik und der analyt. Meth. in der Phil. genau anzugeben, München 1805; Anfangsgründe der Erkenntniss der Wahrheit etc. Kiél 1808; Rüge einer merkwürdigen Sprachverwirrung unter den Weltweisen Weimar 1809; Grundl. einer Synonymik für den allg. Sprachgebrauch in den phil. Wiss., Kiél 1812; Das menschliche Erkenntnisvermögen aus dem Gesichtspunkte des durch die Wortsprache vermittelten Zusammenhangs zwischen der Sinnlichkeit und dem Denkvermögen, Kiél 1816; Ueber den Begriff und die Erkenntniss der Wahrheit, Kiél 1817; Die alte Frage: Was ist die Wahrheit? Bei den erneuerten Streitigkeiten über die göttl. Offenb. und die menschl. Vernunft in nähere Erwägung gezogen, Altona 1820. – Azon nagyszámú iratok közül, melyek mellette vagy ellene írtak nevezetesebbek: Reinhold, Fichte und Schelling von Fries, Leipz. 1803; Des Weltweisen Reinholds Wahrheiten und Lehren über Religion, Glauben, Wissen, Unsterblichkeit. Mitgetheilt an seinen Schüler und Verehrer Eduárd Duboc; életrajzi szempontból: K. L. Reinhold's Leben und literarisches Wirken, hrsg. v. Ernst Reinhold, Jena 1825 (érdekes leveleket tartalmaz Kant, Fichte, Jacobi, Thorild, Bardili nevezetes philosophoktól).

Bouterweck (Frid. 1766-1818) eleve Kantianus, később egy egészen új rendszer megalapítását tűzte feladatul, mignem ez által is kielégítetlenül hagyva a Jacobi által védelmezett irányzathoz közeledett s az ész-hit rationalismust törekedett behozni a philosophiába. Nevezetesebb iratai: Aphorismen, den Freunden der Vernunftkritik nach Kantischer Lehre vorgelegt. Gött. 1793; Paulus Septimius, od. das letzte Geheimniss des eleus. Priesters, Halle 1795; Idee einer Apodiktik. Ein Beitrag zur menschl. Selbstverständigung und zur Entscheidung des Streits über Metaph. Krit. Philos. und Scept. Halle 1799; Anfangsgründe der spec. Philos. Gött. 1800; Die Epochen der Vernunft nach der Idee einer Apodiktik, Gött. 1802; Anleitung zur Philos. der Naturwiss. Gött. 1803; Aesthetik, Leipz. 1806; Ideen zur Metaph. des Schönen, Leipz.

1807; Praktische Aphorismen od. Grundsätze zu einem neuen Syst. der moral. Wiss. Leipz. 1808; Lehrb. der pbil. Vorkenntnisse, Gött. 1810; Lehrb. der philos. Wiss. nach einem neuen Syst. entworfen, Gött. 1815; Rel. der Vernunft; Ideen zur Beschleunigung der Fortschritte einer haltbaren Religionsphilos. Gött. 1824; Geschichte der neueren Poesie und Beredsamkeit, Gött. 1801; im. Kant. Ein Denkmal, Hamb. 1804. Azonkívíül Bubiéval egyetemben kiadta a Gött. philos. Museum iratot, és egyedül: Neues Museum der Phil. und Litt.

Heydenreich (Karl, Heinr. 1764-179) Kant állásponjtján philosophált, mégis megtartva szellemének sajátosságát. Különösen vallás-bölcséleti iratai miatt nevezetes. Főbb művei: Grundriss einer Prüfung des Beweises für die Unsterbl. der Seele, den man aus ihrem Vollkommenheitstribe herleitet, Leipz. 1785; Animadversiones in Mosis Mendelii refutationem placitorum Spinosae, Lpz. 1787; Natur und Gott nach Spinoza, Lpz. 1788; Observationes de nexu sensus et phantasiae ratione habita ethices, vhetorices et politices, Lpz. 1788; Vorbereitung einer Untersuchung über den Ursprung und die Gültigkeit der Gesetze für die Werke der Empfindungen und Phantasie, Lpz. 1788; System der Aesthetik, Lpz. 1790; Betrachtungen über die Philos. der natürl. Religion, Lpz. 1790-91; Grundsätze der moral. Gotteslehre, nebst Anwendungen auf geistliche Rede- und Dichtkunst, Lpz. 1792; Énycycl. Einleit in das stud. der Philos. nebst Anleit. znr phil. Lit. Lpz. 1793; Originalideen über die interessantest. Gegenstände der Philos. nebst einem Krit. Anzeiger der wichtigsten philos. Schriften, Lpz. 1793-59. Propádeutik der Moralphilos. nach Grundsätzen der r. Vern. Lpz. 1794; System des Naturrechtes nach Krit. Principien, Leipz. 1794; Briefe über den Atheismus, Lpz. 1796; Psych. Éntwicklung des Aberglaubens und der damit verbund. Schwärmerei, Lpz. 1798. Azonkívíül adott még ki számos értekezést, s fordított philos. munkákat idegen nyelvekből. V. ö. Heydenreichs Charakteristik als Menschen und als Schriftstellers, entworfen von Schelle, Lpz. 1802

Tieftrunk (Joh. Heinr) eleve kivált vallási tárgyakkal foglalkozott, később azonban a bölcészet egész körére kiterjesztette ügyeimét s Kant szellemében dolgozta ki annak részzeit. Iratai a következők: Einzig möglicher Zweck Jesu, aus dem Grundgesetze der Religion entwickelt, Berlin 1789; Versuch einer Kritik der Religion und aller relig. Dogmatik, mit besondrer Rücksicht auf das Cbristenthum, Berl. 1790; Censur der christ. prot. Lehrbegriffs nach den Principien der Religionscritik, Berl. 1791-94; Ueber Rechte und Staat, Zerbst 1796; Phil. untersuchungen über das Privat- und öst. Recht, zur Erläut. und Beurth. der met. Anfangsgründe der Rechtslehre von Kant, Halle 1797-99; Die Religion der Mündigen, Berl. 1800; Briefe über das Dasein Gottes. Freiheit un Unsterblichkeit (Deutsch. Monatschr.) 1791; Ueber das Verhältniss des Sittengesetzes zum Rechtsprincipe etc (Stáudlin, Beiträge zur Phil. und Gesch. der Rel) 1797. Ist die Sündenvergebung ein Postulat der prakt. Vernunft? etc. 1797; Grundriss der Logik,

Halle 1301; Phil. Untersuchungen über die Tugendlehre etc. Halle 180G; Das Weltall nach mensch. Ansicht. Einleit. und Grundl. zur einer Phil. der Natur, Halle 1821; Die Denklehre im rein deutschen Gewande. Nebst einigen Aufsätzen von Kant, Halle und Lpz. 1825-7.

Riese wetter (Joh. Gottfr. Karl. v. Christ.) kivált Kant böleseletének értelmezése által szerzett érdemeket. Iratai legnagyobb részt logikai és erkölcsbölcsészeti jellegűek, s következők: Ueber den ersten Grundsatz der Moralphilos. Lpz und Halle 1788-90. Grundriss einer reinen alig Logik nach Kantischen Grundsätzen, nebst einer weitem Auseinandersetzung, Berlin 1791; Versuch einer fasslichen Darstellung der wichtigsten Wahrheiten der neuern (Kant.) Phil. Berl. 1795. Ehhez járult mint 2 rész Versuch – der Kant. Kritik der Urtheilskraft 1803; Auszug aus Kant's Prolegomena etc. Berl. 1796; Logik zum Gebrauche für Schulen, Berl. 1797; Prüfung der herderschen Metakritik zur Krit. der r. Vernunft, Berlin 1799-1800; Fassliche Darstellung der Erfahrungsseelenlehre, Hamb. 1806; Lehrbuch der Hodegetik, Berl. 1811. Azonkívül Fischerrel együttessen adott ki Berlinben egy új philos. könyvtárt s írt több értekezést különféle folyóiratban. -

Krug (Wilh. Traugott) Einhard és Reinhold előadásai nemkülönben Kant bölseleti iratai által vezetettve a bölsészet szentélyébe, eleinte ezen philosophok rendszereihez csatlakozott. Később azonban belátva ez elméleteket hiányait és hibáit és meggyőződve arról, hogy ily alapra szilárd rendszer nem helyezhető saját utat választott, anélkül mégis, hogy elődei összes tantételeit elvetné. A philosophiát mint az emberi szellem eredeti törvényeiről szóló tudományt tekintve az öntudatban s az öntudat közvetlen tényadataiban vélte feltalálhatni biztos alapját a philos. rendszernek. Krug saját rendszerét *transcendentalis synthetismus* nak nevezte, amennyiben mind a realismust, mind az idealismust csak kinövései gyanánt tekintve az öntudat-adatait tekintetbe nem vevő speculációnak, ezek összeegyeztetését czélozta. Főbb művei következők: Briefe über die Perfectibilität der geoffenbarten Religion, Jena u. Lpz. 1790; Versuch einer syst. Encyclop. der Wissenschaften, Witt. u Lpz. 1796-97; Ueber das Verhältniss der Krit. Philosophie zur morál, polit. und relig. Cultur des Menschen, Jena 1798; Aphorismen zur Phil. des Rechts, Jena 1800; Briefe über die Wissenschaftslehre, Jena 1800; Briefe über den neuesten Idealismus, Lpz. 1801; Entwurf eines neuen Organons der phil. Erkenntniss, Meiss. u. Lüb. 1801; Ueber die Verschiedenen Methoden des Philosophirens und die vershiedenen syst. den Phil. in Ansehung ihrer alig Gültigkeit, Meiss. 1802; Fundamentalphil. oder urwissensehaftliche Grundlehre, Züll 1803. E művet nyilvánította fő munkájának, egyszersmind „alls erster Haupttheil eines vollständigen Systems der Philos.“; övstem der theor. Phil. Königsb. 1806; Syst. der prakt. Phil. Königsb. 1817, Handbuch der Phil. und der phil Litteratur, Lpz. 1800. Von den Idealen der Wiss.

der Kunst und des Lebens, Königsb. 1809; Versuch einer neuen Theorie der Gefühle und des sog. Gefühlsvermögens, Königsb. 1823. Autobiographiája következő czím alatt jelent meg: Meine Lebensreise, in sechs Stationen, von XTrkeus. Nebst Keinhards Briefen an den Verfasser, Lpz. 1825. –

Maass (Joh. Gebh. Ehrenr.) mélyen gondolkodó fő, kivált a psychologia erkölcsstan és phil. nyelvkutatás terén szerzett érdemeket. Kitűnőbb iratai: Paralipomena ad historiam doctrinae de associatione idearum, Halle 1787; Briefe über die Autonomie der Vernunft, Halle 1788; Ueber die Aenlichkeit der christl. mit der neuern (Kant.) philos. Sittenlehre, Lpz. 1791; Ideen zu einer physiognomischen Anthropol. Leipz. 1791; Versuch über die Einbildungskraft, Halle 1732; Krit. Thoorio der Offenbarung, Halle 1792 (anonym.; Grundriss der Logik, Halle 1793; Versuch über die Leidenschaften, Halle u Leipz. 1805; Versuch über die Gefühle, besonders über die Affecten, Halle 1811. Azonkívül írt még számos értekezést kivált Eberhard „Philos. Magaz.” folyóiratában. –

T e n n e m a n n (Wilch. Gottl.) hirneves bölcsészettörténész. Kant szellemében írta bölcsészettörténelmi műveit; melyek által halhatatlan érdemeket szerzett. Iratai: De quaestione metaphysica, num sit subiectum aliquod animi a nobisque cognosci possit. Accedunt quaedam dubia contra Kantii sententiam. Jena 1788; Lehren und Meinungen der Socratiker über Unsterblichkeit, Jena 1791; System der platonischen Philosophie, Lpz. 1792-5; Geschichte der Philos. Lpz. 1798-1819 (bevégzetlen); Grundriss der Geschichte der Philos. Lpz. 1812. Azonkívül németre fordította Hume tanulmányát az emberi értelemről, Locke kísérletét, Degerando a bölcsészeti rendszernek összehasonlító történelmét. Nemkülönbön írt számos kisebb-nagyobb értekezést különféle folyóiratokban. V. ö. Wagnerii memoria Tennemanni, Marb. 1819; Creuzer, Eede am Grabe Tennemann's, Marb. 1819. –

B u h l e (Joh. Gli) szintén a bölcsészettörténelem terén tűnt ki különösen. Művei: Einleit. in die alig. Logik u. die Krit. der rein. Vem. Gött. 1795; Éntw. der Transcendentalphil. Gött. 1798; Lehrbuch des Naturrechts, Gött. 1799; Ideen zur Eechtswiss. Morál und Polit. Gött. 1799; Bölcsészettörténelmiek: Gesch. des philosophirender menschl. Verstandes, Lemgo 1793; Lehrbuch der Gesch. der Philos. und einer Krit. Literac. derselben, Gött. 1796-1804; Gesch. der neuern Philos. seit der Epoche der Wiederherstellung der Wissenschaften, Gött. 1800-4. Kevéssel halála előtt adott ki egy népszerű iratot is: Ueber Ursprung und Leben des Menschengeschlechts und das künftige Leben nach dem Tode, Braunschw. 1821. –

F r i e s (Jac. Friedr.) azon kérdéssel kezdte bölcséleti kutatásait, hogy az észcritica, mely az a priori ismeretek lehetőségét nyomozza – aprioiivagy a posteriori irton érhető-e el czélszerűbben; s kutatásainak eredménye az, hogy csakis a posteriori úton t. i.

belső tapasztalás által juthatunk a priori ismeretek birtokába. Alap-gondolata tehát, hogy csakis a belső tapasztaláson nyugvó psychologia képezheti valódi alapját a bölcészetnek. Egyébként több tekintetben Kant álláspontját fogadta el (bár megjegyzi, hogy Kant az észkritica valódi jellegét félreismerte); mint Kant a tért, időt és categoriákat Fries is a priori subj. formáknak tekintette, melyeket mi ugyan gondolunk a létezőkhez. A dolgokat önmagukban megismerhetetleneknek tartja, melyek csak hit által foghatók fel. – Később Kant criticismusát „Neue Kritik der Vernunft” cz. irata által reformálni törekedett, s ez álláspontján sokban megegyezett Jacobival, de Fichte és Schelling ellen élesen kikelt. Nevezetesebb bölcészeti iratai: Phil. Rechtslehre und Kritik aller pos. Gesetzgebung, Lpz. 1804; System der Philos. als evidente Wiss. Leipz. 1804; Wissen, Glaube und Ahnung, Jena 1805; Neue Kritik der Vernunft, Heidelberg 1807; Syst. der Logik und Grundriss der Log. Heidelb. 1811; Von deutsch. Philos. Art und Kunst, ein Votum für Jacobi gegen Schelling, Heid. 1812; Handbuch der prakt. Philos. Leipz. 1818; Handbuch der psych. Anthropol. Jena 1820; System der Metaph. Heid. 1821. – Iskolájához tartozik: E. F. Apelt. (1812-1859); művei: Metaphysik, Lpz 1857; Religionsphilosophie, Lpz. 1860; Zur Theorie der Induction, Lpz. 1854; Zur Geschichte der Astronomie; Ueber die Epochen der Geschichte der Menschheit, Jena 1845. E. S. M i r b t, művei Was heisst philosophiren und was ist Philosophie? Jena 1839; Kant und seine Nachfolger, Jena 1841. F. von C a I k e r (Denklehre oder Logik u. Dialectik); S m i d t; S c h l ö m i l c h (mathematicus). –

Schiller (Friedrich 1759-1805. egyike a legnevezetesebb és szellemdusabb Kantianusoknak. A bölcészet elemeibe az eclecticus (J a c o b F r i e d r.) Ábel által vezetett be, s eleve kivált a Leibnitz-Wolfféle bölcelet, az angol moralisták és Rousseau voltak rá befolyással. Kant műveit csak 1791-től kezdte tanulmányozni és pedig először a Kritik der Urtheilskraft cz. művét Később némi befolyással volt rá Fichte bölcelete is sőt némi tekintetben Schelling (I. Braut von Messina). Jelentékenyebb philos. iratai: Über Anmuth und Würde, Leipz. 1793; Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen, Tübing. 1795-97 (e műben az aethetici képzetséget mint az erkölcsi érzelm emelésére legcélszerűbb utat rajzolja). Bölceletéről bőven tárgyalnak: W i i h H e i n m s e n (Schiller's Ansichten über Seböiméit und Kuust im Zusammenhange gewürdigt, Gött. 1854; Kuno Fischer (Schiller als Philosoph, Frankf. a. M. 1858); D r o b i s h (über die Stellung Schillers zur Kantischen Ethik); Z i m m e r m a n n R o b. (Schiller als Denker); továbbá: Hoffmeister, Grün, Pallaske és különösen D a n z e l (über den gegenwärtigen Zustand der Philos. der Kunst). –

Beck (Jacob Sigismund, 1761-1802) kivált mint Kant észkriticájának éles-eszű értelmezője tűnt ki; kiemelve azon következetlenséget, melyhez képest Kant szerint a noumonon reánk hat, s ezen hatás által szolgáltat anyagot a képzeletre s mégis időn s té-

ren kívül létező: e kérdést (a tapasztalati képzet anyag keletkezéséről) úgy dönti el, hogy az érzékeknek a jelenetek által való ingereltetését védelmezi; miáltal némileg Fichte idealismusához közeledik. Iratai: Erläuterender Auszug aus den Krit. Schriften Kant's, Riga 1793-6 (a 3-ik kötet ily cím alatt is: Einzig möglicher Standpunkt, aus welchem die krit. Philos. betrachtet werden muss); Grundriss der Krit. Phil. Halle 1796; Commentar über Kant's Metaph. der Sitten 1797; Propädeutikzujedem wissensch. Stúdium 1799; Grundsätze der Gesetzgebung, Lehrbuch der Logik, Ross. u. Schwer. 1820; Lehrbuch des Naturrechts, Jena 1820. –

Bardili (Christ. Gottf., 1761-180) az u. n. rationalis realizmust akarta megalapítani. Alaptétele, hogy ugyanazon gondolkodás, mely a világ-egészet keresztülhatja jut az emberben is öntudatra; az emberben az életérzet személyességgé lesz, s a jelenetek természettörvényei gondolatainak képzettársítási törvényeivé alakulnak. Bardili bölcsészete ben feltételezte a természet és szellem realitását és egységét az absolutumban, anélkül, hogy ezáltal Kant elméletét megcáfolni törekednék. Gondolatait bővebben Schelling és Hegel bölcséleteikben tájáljuk kifejtve. Művei: Epochen der vorzüglichsten philos. Begriffe, Halle 1788; Sophylus od. Sittlichkeit und Natur als Fundamente der Weltweisheit, Stuttg. 1794; Alig. prakt. Philos 1795; Ueber die Gesetze der Ideenassoc. Tüb. 1797; Ursprung der Begriffe von Unsterblichkeit u. Seelenwanderung (Berl. Monatssch.) 1792; Briefe über den Ursprung der Metaph. Altona 1798; Grundriss der ersten Logik, gereinigt von den Irrthümern bisheriger Logiken überhaupt, der Kantischen insbesondere: Keine Kritik, sondern eine medicina mentis, brauchbar hauptsächlich für Deutschlands Krit. Philosophie. Stuttg. 1800. E műben fejtette ki Kanttól eltérő álláspontját: 'a gondolkodást számolásnak tekinti, mint amely nem egyéb mint szakadatlan ismétlése az egynek mint egy ugyan-annak a sokban (ein unendlicher Wiederholen der Einen und Desselben im vielen) tevése az A-nak mint A-nak az A-ban stb. És emez azonságából a gondolásnak mint gondolásnak és alkalmazásának egy általán kívánt anyagra (Gedankenstoff) akar levezetni minden csak lehető valóságot (ásványt, növényt, állatot, embert sőt istent magát) egy szakadatlanul előhaladó fokozat által a math. hatványok mintájára ($a+a^2+a^3$) úgy, hogy Logicája egyszersmind Metaphysica gyanánt tűnik elő. Előadása azonban oly homályos és száraz, hogy egyáltalán semmi figyelemre és méltatásra sem talált, míg csak Reinhold nem kezdte azt értelmezni és commentálni. Phil. Elementarlehre, Landsch. 1802-6: Beiträge zur Beurtheilung der gegenwärtigen Zustände der Vernunftlehre, 180:1, Bardili's und Reinhold's Briefwechsel über das Wesen der Philos. und das Unwesen der Speculat. München 1804. -

S e 11 e (Christ. Gottl.) Kant ellenében Locke empirismusának tovább-fejlesztését tűzte feladatul főleg következő műveiben: Urbegriffe von der Beschaffenheit, dem Ursprunge und Endzwecke der Natur. Berl. 1766; Philosophische Gespräche. Berl. 1780; Grund-

sätze der r. Philos. Berl. 1788; azonkívül írt még számos értekezést egyes philos. tárgyak felett a Memoiren der Berl. Acad. der Wiss.: Berl. Monatschr. folyóiratokban.

W e i s s h a u p t (Adam) szintég Kant ellenese; iratai: Ueber Materialismus und Idealismus, ein phil. Fragment. Nürnberg. 1780; Apologie des Missvergnügens und Uebels. Frkf. 1787; Zweifel über die Kantischen Begriffe von Zeit und Raum. Nürnberg. 1787; Ueber die Gründe und Gewissheit der menschl. Erkenntniss. Zur Prüfung der Kantischen Krit. der r. V. Nürnberg. 1788; Ueber die Kantischen Anschauungen und Erscheinungen. Nürnberg. 1788; Pythagoras, od. Betrachtungen über die geheime Welt- und Regierungskunst, Frkf. a. M. 1790; Ueber Wahrheit und sittliche Vollkommenheit. Regensb. 1793-97; Ueber die Selbkenatniss, ihre Hindernisse und Vortheile. Regensb. 1794; Materialien zur Beforderung der Welt-; und Menschenkunde. Gotha 1810. -

T i l l e r (Gottl. Aug.) eclecticus irányban philosophált, egyszersmind Kant ellen. Számaltalan polit. történelmi és iskolai iratain kívül mint bölcsészetiék jelentékenyebbek: De principio iuris naturae hobbessiano ex historia Germaniae illustrato. Jena 1760; De origine essentiarum et inde explicanda actionum moralitate interna. Jena 1761: Diss. phil. deum unum esse ex uno mundo demonstrans. Jena 1761; Ueber Morál und Tugend, einige Vorlesungen zum Eingang in die Sittenlehre. Karlsr. 1766; Der Gottesglaube. 1779; Erläuterungen der theoret. und prakt. Philos. nach Feder's Ordnung (Logik, Metaph., Alig. prakt. Phil., Morál, Natur- und Völkerrecht); Abhandlungen über einzele wichtige Materien. Frkf. 1786; Ueber Kant's Moralreform. Frkf. 1786; Kantische Denkformen oder Kategorien. Frkf. a. M. 1787; Dreissig Aufsätze aus Literatur, Philosophie, und Geschichte. Mannheim 1790; Locke vom menschl. Verstande, zu leichten und fruchtbarem Gebrauche zergliedert und geordnet Mannh. 1791. -

Herder (Joh. Gottfr.) Kivált történelmi aetheticai és kritikai műve által szerzett érdemeket a philosophia terén, nemkülönben a nyelv eredetéről írt értekezése által: Abh. über den Ursprung der Sprache. Berl. 1772. Kitünőbb iratai: Auch eine Philos. der Geschichte zur Bildung der Menschheit. Riga 1774; Ursachen der gesunkenen Geschmacks bei den verschiedenen Völkern stb. Berl. 1775; Vom Erkennen und Empfinden des menschl. Seele. Riga 1778; Ideen zur Philos. der Gesch. der Menschheit. Riga 1884-91; Gott. Einige Gespräche Gotha 1787; Preisschr. über die Wirkung der Dichtkunst auf die Sitten der Völker in alten und neuen Zeiten. Münch 1781; Ueber der Einiluss der schönen in die höheren Wiss. Uo.; Verstand! und Erfahrung, eine Metakritik zur Krit. der r. V. Lpz. 1799; Kalligone, (Th 1. vom Angenehmen und Schönen; Th. 2. von Kunst und Kunstricherei; Th. 3. vom Erhabenen und vom Ideál) Leipz. 1807. Ez iratokkal Herder Kant kritikai böleseletét törekedett alapjában megsemmisíteni; mi azonban nem sikerült neki, bár Wieland által is támogatott. V. ö. Ueber Herder's Me-

takritik und deren Einführung ins Publ. durch den Herrnes Psychopompos. 1799. Herder jellemzését illetőleg 1.: Charakterisik Herder's Lpz. 1805; Herder's Leben, aus theils gedruckten theils ungedruckten Nachrichten, nebst gedrängter Uebersicht seiner Werke. Von Heinr. Döring, Weimar 1823. -

Schulze (Gottl. Ernst) eleinte kivált bölcsészet-történelmi kutatásokkal foglalkozott; midőn azonban Kant bölcselete mindjobban és jobban kezdett terjedni Németországban, és Reinhold nemcsak felvilágosítani igyekezett a homályosabb helyeket, hanem még saját elmélete által az ismerő-tehetségről szilárdabb alapra is kívánta azt helyezni, Schulze élesen kikelt e bölcsészet ellen: Aenesidemus, oder über die Emdamente dervon lieinhold gelieferten Elementarphilos.; nebst einer Vertheidigung des Scepticismus gegen die Anmassnngen der (Kantischen) Vernunftkrit. Helmst. 1792 cz. munkájában, a scepticismus fegyverével igyekeztén azt megsemmisíteni. Ily irányban írta következő műveit is: Einige Bemerkungen über Kant's philos. Religionslehre. Kiel 1795; Kritik der theoret. Philos. Hamt). 1801; Die Hauptmomente der sceptischen Denkart über die menschliche Erkenntniss (Bouterveck, N. Museum der Philos.) 1805. Főfeladata azt mutatni ki, hogy semmiféle elméleti vagy speculativ philosofia sem létezhetik, mivel az emberi ismeret eredete nem lehet tárgya a megismerésnek. Mindaz, amit eddigelé e tekintetben föllállítottak, üres fogalmakkal való játék – meg kell elégednünk ismereteink alkrészeinek s törvényeink nyomozásával. A philosophiának négy főrészt különböztette meg: a logigát, metaphysicát, a gyakorlati bölcsészetet és az aestheticát. – Jelentékenyebb művei még: Ueber den höchsten Zweck des Studiiuras der Philos. Leipz. 1789; Grundsätze der alig. Logik. Helmst. 1802; Leitfaden der Entwicklung der Philos. Principien des bürgerlichen und peincl Eechts. Gött. 1813; Psychische Anthropologie Gött. 1816; Phil. Tugendlehre. Gött, 1817. Ellene irányzott iratok: Abicht's Hermias, od. Auflösung der die gültige Elementarphilos. betreffenden ánesidemischen Zweifel. Erlang. 1794; Visbeck's Hauptmomente der Eeiuholdischen Elomentarphil. in Beziehung auf die Einwendungen des Aeuesidemus. Lpz. 1704; Darstellung der Amphibolie der Reflexionsbegriffe, nebst dem Versuch einer Widerlegung der Einweidungen (les Aenesid. gegen die reindold Elementarphil. Frki. a. M. (Valószínűleg Beckettől); Vcrhältniss des Scepticismus zur Phil. etc. (Schilling és Hegel Krit. Journal-jában, valószínűleg Schollingtól).

Jacobi¹⁾ Kant criticisinusa, különösen a tiszta ész bírálataiban kifejtett végeredmény ellen lépett fel, a hitbölcsészetet töre-

¹⁾ Született Düsseldorfban 1743-ban. Eleinte kereskedő később a tudományokn k különösen a phiiosophiának igazán lelkes terjesztője. Költő és bölcsész egyszersmind, miért művei nem is képeznek rendszeres phil. egészet, hanem mint maga is megvallja, mintegy szükségképen kifolyásai lelkesült kedélyének: "Nie war es mein Zweck – úgymond — ein System für die Schule

kedvén érvényre emelni. Polemizál a közvetett tudás ellen, s e helyett a közvetlen tudás (hit) elvét alapítja meg.

a) A közvetlen tudás elleni polémiáját „Ueber die Lekre des Spinoza, in Briefen an Moses Mendelssohn, Berlin 1785” iratában adja elő. Alapgondolata: hogy egyedül a spinosismus következetes rendszer; mindazáltal, mórt a kedély elutasíthatlan követelményeivel ellenkezik, elvetendő.

1) Egyedül következetes; mert valamit felfogni – úgymond Jacobi – annyit tesz, mint azt legközelebbi okaiból vezetni le, tehát a feltéteshez a feltétlent, a közvetlenhez a közvetítő elmekot találni fel. Minden bizonyításban az okozatos levezetés a földolog így pedig lehetetlen feltétlenhez jutni. A feltétlent vagy végtelent tisztán felfogni annyit tenne, mint végessé, feltétesse változtatni, elannyira miként – s ez a fennjelzett végeredménye elméletének – csak azon rendszer következetes, a mely mint a spinosismus, egyszersmind fatalismus és atheismus.

2) Mindazáltal, mert a kedély elutasíthatlan követelményeivel ellenkezik, elvetendő e rendszer, s az ismerés és bölcselés számára egy egészen új alap keresendő: a hit és kinyilatkoztatás. Minden bizonyosság – mond Jacobi – egy új bizonyosságot követel, tehát végre is kell lennie egy közvetlen bizonyosságnak, mely nem csak nem követel, sőt kizár minden bizonyítást s az ilyen bizonyosság lehet csak igaz alapja a bölcselésnek: a *hit*. Csak azon ismeret feltétlenül bizonyos, mely a kinyilatkoztatásból vagy hitből ered.

Ezen elvek, melyek által Jacobi bölcselete is meglehetősen van jellemezve, természetesen nem téveszthették el hatásukat; annál kevésbbé, minél szembetűnőbb volt az ellentét a criticismusban tejes öntudatra fejtett gondolkodás, s e hit-elmélet között. A mindenfelől nyilatkozui kezdett reactio, hatalma egész erejével kelt ki Jacobi ellen, elannyira, hogy kényszerítve érezné magát hit-elvének teljesebb, határozottabb s kimerítőbb kilejtésére, nézeteinek a köz-felfogás előtti igazolására. David Hume über den Glauben oder Idealismus und Realismus Breslau 1787”, című iratát szentelte e védelemnek, élesebben körvonalozfca álláspontját, szabatosabban meg-alapította phil. alapelvét,

b) Minden más előtt azon különbségre figyelmeztet, mely az ő hit-elve s az úgynevezett tekintély-hit között van; a tekintély-hit (vakhit) – úgymond Jacobi – a gondolkodó észre, és érveire nem, hallgat, míg az ő hitelve, a gondolkodó alany belső kényszerítésén mint egyedül lehető alapon nyugszik. Tehát a kettő között felette nagy a különbség; amaz önkényes képzelgés eredménye, e hitelv, észhit = észelmélet, s csak oly biztos mint az érzéki szemlélet,

aufzustellen, merne Schviffcen ginden hervor aus memem innersten Leben, sie erhielten eine geschichtliche Folge, icli mache sie gewissermassen nicht selbst, nicht beliebig, sondern fortgezogen von einer höhern mir unwiderstehlichei Gewalt.” – 1819-ben Münchenben halt meg.

csakhogy az érzéki szemlélet az érzék alá eső (tapasztalati) tárgyakat terjeszti elő, az ész-szemlélet pedig (észhit) az érzékfeletti eszméket.

Álláspontjának még tüzetesebb körvonalozását illetőleg: (a criticísmussal szemközt) Kant bölcseletét veszi bírálat alá. Kifejti, hogy az észcritica – ha következetes akar lenni önmagát semmisíti meg, hogy erkölcsi elve üres formalizmus, érvelése a gyakorlati ész bírálatában kifejtett észkövetelményeket illetőleg (Postulate) erőtlén.

Jacobi, hite által Istenben s isteni dolgokban tülemelkedik azon határon, melyen az értelem tülemelkedni nem képes. Él bennünk – úgymond – egy közvetlenül Istentől eredő szellem, mely sajátos lényegünket teszi. Valamint ez megnyilatkozik az öntudatban, úgy ennek alkotója az Isten is állandóan jelen van - -----
semmiféle érzéki tárgy sem nyilatkszhatik meg oly szembetűnően, mint az igaz, jó, szép, fönséges – mindegyikök lelki szemeinkkel szemlélhető. – Viszont azonban megvallja, hogy e végtelent az értelem felfogni képtelen, magát pogánynak nevezi értelemre, kereszténynek kedélyre nézve., „Licht ist in meinem Herzen, aber sowie ich es in den Verstand bringen will, erlischt es. Welche von beiden Klarheiten ist die wahre, die des Verstandes, die zwar feste Gestalten, aber hinter ihnen einen Abgrund zeigt? Oder die des Herzens welche zwar verbeissend aufwärts leuchtet aber bestimmtes Erkennen vermissen lässt? Kann der menschliche Geist Wahrheit ergreifen, wenn nicht in ihm jené beidé Klarheiten zu einem Lichte sich vereinigen? Und ist diese Vereinigung anders, als durch ein Wunder denkbar?”

Phil. művei következők: Woldemar, eine Seltenheit aus der Naturgeschichte. Flensb. 1779 (philos. román); Ueber die Lehre des Spinoza etc. Bresl. 1785; Wieder Mendelsohn's Beschuldigungen, betreffend die Lehre des Spinoza. Lpz. 1786; Dávid Hume über den Glauben stb. ein Gespräch. Bresl. 1787; Alexis oder von goldnen Weltalter. Eiga 1787; Eduárd Allwin's Briefsammlung, mit einer Zugabe von eignen Briefen. Königsb. 1792; Ueber Recht und Gewalt, oder philos. Erwägung eines Aufsatzes von Wieland über das göttl. Eecht der Obrigkeit (deutsch. Merkúr) 1777-81; Jacobi an Fichte. Hamb. 1799; Ueber das Unternehmen der Criticismus, die Vernunft zu Verstande zu bringen und der Philos. überhaupt eine Absicht zu gebén. Hamb. 1801. (2 rész Köppentől); Drei Briefe über die Schellingsche Philos., bei Köppens Lehre Schelling'sche Philos.; bei Köppens Lehre Schelling's. Hamb. 1803; Von den göttl. Dingen und ihrer Ofenbarung. Lpz. 1811 (kivált Schelling ellen). Böven tárgyalnak Jacobiról: Schlichtegeroll, v. Weiller und Thiersch, Jacobi's Leben und Wirken. Mönchen 1819; Kuhn. Jacobi und die Philosophie seiner Zeit. Mainz 1834; H. Fricker, die Philosophie des F. H. Jacobi, Augsb. 1854; F. Ueberweg, über F. H. Jacobi (Gelzer prot. Monatsbl.) 1858; W. Wiegand, zur Erinnerung an den Denker F. H. Jacobi und seine Ansicht, Worms

(Progr.) 1863; Chr. A. Thilo, F. H. Jacobi's Ansichten von den göttl. Dingen (Zeitsch. für exacte Philos., Bd. VII) Lpz. 1866. -

XIV.

Fichte.

Jacobi, valamint mindannyian a fenébb röviden érintett phiiosophok, bölcseletőkben Kant rendszeréből indulva ki, pozitív vagy negatív irányban, de egy célzt tűzve maguk elé – haladtak előre: *azon hiányokat melyeket a criticismusban feltalálni véltek, törekedtek kiegyeztetni* – s e törekvésökben áll történeti jelentőségek. Mert midőn különböző szempontok alatt, az egyik egy – a másik más oldalát tette a criticismusnak beható tanulmánya tárgyává, hogy a rendszert ott, ahol előtte leghiányosabbnak látszik – javítsa meg: a mindenfelől megalapítás természetesen nem lehet befolyás nélkül a tovább fejlődésre. Csak futó áttekintése a Kant utáni időszak nagyszerű systemáinak elég bizonyíték erre nézve; – Fichte, Schelling, Hegel – a következő időszak e fő képviselői – Kant sarjadjékai.

És pedig a legelső kísérletet, megoldani a Kant által felvett közvetlen dualismusból lezármaztatott kérdést: az ismeret tartalmát és alakját egyiránt s közvetlenül az észből vezetni le, Fichte J. Gr. vállalta fel. Midőn Kant az ismereti alakot, az ismerőtehetség belső szervezetére vezetve vissza, az ismereti tartalmat – transcendentalis idealismus alapján - az általunk lényegökben meg nem ismerhető kultúrgyaktól származtatta, ki nem zárva azonban a lehetőséget, hogy e jelenetvilágot a gondolkodó Én is teremtheti: Fichte ez úgy szólván csak oda vetett gondolatot tette bölcselete alap gondolatává. Hogy sem az ismereti alak, sem az ismereti tartalom nincs *mint adott* eleve meghatározva, hanem a gondolkodó alany = Én működése folytán producáltatik s a reflexió által lesz felfoghatóvá – e gondolat rendszerbe fejtésével törekedett Fichte a criticismusban legnehezebb kérdést megfejtéshez segíteni.

Született Rammenauban (Felső-Lausitz) 1762. évben. Eleinte Spinoza bölcseletét tanulmányozta, s csak később szegődött Kanthoz, akinek teljes bizalmát és becsülését is sikerültkiérdemelnie, 1791-ben Königsbergben létekor átadott első

„Versuch einer Kritik aller Offenbarung” című munkájával, melyben a kinyilatkoztatás lehetőségét törekszik levezetni, azon végeredménnyel, hogy a kinyilatkoztatás, csak mint a gyakorlati ész követelménye lehetséges, csak az esetben, ha az emberiség valami módon a sülyedésnek legalsó fokára jutván, a lélekbe írt erkölcstörvény által többé nem lenne megjavítható más módon, mint kinyilatkoztatás által. Egyszersmind megjegyzi, hogy ez esetben sem tartalmazhatna az egyebet, mint az Isten létére, lelkünk halhatatlanságára, és szabadságára vonatkozó igazságokat. – 1794-ben Jénába hivatott meg a phil. tanszékre, s 1799-ig itt is tanárkodott, amidőn atheismusról vádoltatván távoznia kellett s Berlinbe ment s itt magánéletet élt mindaddig, míg 1805-ben Erlangenben nem nyert phil. tanszékot azon engedélyvel, hogy télen át Berlinben, is tarthasson előadásokat. 1814-ben, ideglázban halt meg.

Bölcsélete történeti kifejlődésnek jellemzésénél két irányt (időszakot) különböztetünk meg, melyek közül az első időszakban Fichte azon gondolatot törekszik megalapítottan keresztülvinni, hogy mindennek, a tárgylagos világnak úgy, mint a gondolatnak alapja a *gondolkodó Énben* rejlik, tehát hogy mi magunk teremtjük *saját világunkat* az által, hogy gondolkozunk; – a második időszak iratain pedig amysticismus jellege vonul keresztül azon alapgondolattal, hogy az isteneszme lehet csak kezdőpontja és egyedüli eleme a bölcsészetnek.

Bö l c s e l e t é n e k e l m é l e t i r é s z e .

Fichte bölcséletének elméleti tételei különösen a tudománytan fogalma és alapjáról („Ueber den Begriff der W.-L.; Grundlage der gesammten W.-L.) írt értekezésében foglaltatnak; az elsőben, – – mint már a cím is kifejezi – a tudománytan (philosophia) fogalmát kellékeit adja elő Fichte; a másodikban pedig az összes phil. ismereteket törekszik egyetlen alaptételből levezetni²;

¹) Ez irat 1792-ben anonym jelent meg, s felette nagy feltűnést okozott, általán Kant művének tartatok.

²) Előre bocsátva az idealismus és dogmatismus bírálatát azon végeredménnyel, hogy a dogmatismus szükségkép fatálismns vagy materialismus – tehát csak az idealismus és pedig a érit. idealismus. helyeselhető: idealisticus alapon állítja fel systémáját.

Kifejti, hogy a tudománytan = philosophia, a tudományok tudománya, (mert csak ez által t. i. a tudománytan által lesz lehetségessé és megalapította minden tudás), s hogy épen ez oknál fogva e tudománytan összes tartalmának oly alaptételhői kell deducáltatnia, mely közvetlenül önmagában bizonyos; mint ilyen semmiféle magasabb principiumból le nem vezethető, hanem melyben a tartalom az alak, s viszont az alak, a tartalom által teljesen meg van határozva.

Ez első, tartalom és alakra nézve egyiránt absolut tétel – úgymond Fichte – az *Én vagyok*, mert ez nem csak a szükségképes alakot ($A=A$), a helyes gondolás feltétlen törvényét (amit gondolunk, annak meg kell egyezni önmagával) de a szükségképes tartalmát is (*Én*) feltétlenül fejezi ki; oly cselekvést jelez, melynek értelmében az *Én*, nem amennyiben mint *egyéni-Én* valamit gondol, hanem amennyiben mint absolut *Én* gondolkodik, mindent öntevése folytán producál.

Ez első feltétlen alaptételből hozzá ki ezután Fichte *relatív tételeit*, vagyis azon tételeket, melyek részben alaptételek, részben következményi tételek; részleg feltétlenek, részleg feltétesek, s melyek közül az egyik alakra, a másik tartalomra nézve eredeti és feltétlen. Es pedig: a második alakra nézve feltétlen, de tartalomra nézve feltétes tétel: *Non-A nem = A* ($- A \text{ non} = A$) vagyis, az *Én* egy *Nem-Ént* állít magával szemközt; mely természetesen, szintoly közvetlenül bizonyos mint az első; hogy az *A*-nak ellentéte (*Non-A*) *nem = A* ($- A \text{ non} - A$) szintűgy *nem szorul bővebb levezetésre mint az első: $A = - A$ tétel¹⁾.*

¹⁾ Fischer Kuno megjegyzi erve vonatkozólag: miként Fichte e tétel nem annyit jelent, hogy az *emberi-Én* teremtő ereje teremti– hozza létre semmiből a világot, hanem hogy ha az *én* nincs, a *Nem-Én* sem lehet; hogy a *Nem-Én*, csak az *Én* létének feltétele mellett lehetséges, azaz, hogy a *Nem-Én* csak akkor gondolható, ha *vau E n* amely azt képzeli. Tehát *nem* az *Én* teremti (szoros értelemben) a *Nem-Ént* (külvilág), hanem csak az *Én* (subject) feltété mellett, mint a mely egyedüli alapja a *Nem-Én* gondolhatásának jut öntudatra a *Nem-Én*. L. Fischer Kuno: *Geschehte der neuern Philosophie*, V. Bänd. Fichte und seine Vorgänger pag. 407. Es Fischernek egy részben igaza van mert csakugyan a *Nem-Én* (tárgy) oly nélkülözhetlen feltétele az öntudatnak (*Én*) miként öntudat nem képzelhető tárgy nélkül, mely azt létrehozza, tehát az *Ént* *vagyok* elv szükségkép követeli a *Nem-Én*-t, s e nélkül (*Nem-Én*) *nem* is gondolható, (isakliogy – másrészt – mivel a felvétel *nem* egyeztethető ki Fichte összes tételeivel, megoldásról, ki egyeztetésről is kellene Fisuernak gondoskodnia, kielégítő kiegyeztetést pedig nála *nem* találunk. S ez hiányos oldala az értelmezésnek.

Tehát 1) az Én teszi magát; 2) az Én önmagával egy Nem-Ént állít szemközt – az eddig kihozott eredmény, mely azonban – mond Fichte – ellenmondást rejt magában; mert amennyiben a Nem-Én tétetik, az Én nem tétethetik, a Nem-Én által teljesen megsemmisítetvén; mert ez által az Én mint ellenkezők (Én és Nem-Én) egysége tűnik elő, már pedig ellenkezők egyesítése egy-ugyanazon alanyban (Én) ellenmondás¹⁾. Hogyan segíthetni a dolgon? A harmadik alaptétel által – úgymond Fichte – melyben az Én és Nem-Én eszméje korlátozott és relatív értelemben veendő, mely azt adja elő, hogy a gondolkodó Én és Nem-Én tudatunkban egyesülnek anélkül, hogy egymást megsemmisítenék, mely tétel tehát így fejezhető ki, hogy: az Én, a részleges Énnek, egy részleges Nem-Ént állít szemközt (Ich setze im Ich, dem theilbaren Ich, ein theilbares Nicht-Ich entgegen).

Eként kifejtvék a philosophia alapfogalmai: az *absolut-Én*, s az Én és Nem-Én kölcsönös meghatározásának (korlátozásának) fogalmai; megfelelőleg a gondolkodás alapformáinak (positio, negatio, limitatio) a thesis, antithesis és synthesisnek. Ez alapfogalmakból kell már most a tudománytan összes egyéb tételeit az analysis (elemzés) és synthesis (összetetés) segítségével kifejtteni, oly módon, hogy az egyik adott alaptételt ellemezzük, a benne foglalt ellenmondást felkutatjuk s egy új alaptétel által kiegyeztetjük (megjavítjuk). És pedig: elemezve az utolsó alaptételt két új alaptételre jutunk (az első, hogy a Nem-Én meghatározza az Ént; a második, hogy az Én határozza meg a Nem-Ént; amott az Én szenvedő, emitt ható; ott meghatározott; itt korlátlan végtelen) melyek a phil. tudomány két külön ágauak az elméletinek és gyakorlatinak alaptételei; úgy hogy két tudomány ered, *az elméleti és gyakorlati Énről szóló tudomány*. És pedig:

a) Az elméleti philosophiának alaptétele, melyből a tudománytan összes tételei kifejtendők e következő: *A Nem-Én meghatározza az Én-tfc.*

Ezen alaptétel új ellonnióndást tartalmaz, mert a minden tudás fő alaptételeként az Eu absolut szabad tevés, te-

¹⁾ L. Grundlage der gesammfcon W.-L. pag. 106. Insoform das Nicht-Ich gesetzt ist, ist das Ich nicht gesetzt; denn durch das Nicht-Ich vvirđ das Ich völlig aufgehoben.

hát nem korlátozható; e tétel szerint pedig az Én szenvedő. Hogyan lehet az ellenmondást feloldani? Fichte következőleg elmélkedik: Nem szabad szem elől téveszteni az axiómát, melyhez képest semmi sem létezik, csak amit az Én abszolút tevése folytán produkál, mert ebben rejlik a megoldás alapja. Ugyanis a *Nem-Én* látszó valóságát nem egyéb, mint az Én tevéseinek *productuma*, mivel az Én osztja meg realitását a *Nem-Énnel*; vagy helyesebben, az Én fosztja meg önmagát realitása egy részétől, hogy mint *Nem-Ént* magával szemközt állíthassa; – a *Nem-Én* csak pusztá *modificatiója* az Énnek. Tehát, bár mi a *Nem-Ént* tartjuk az Én korlátozásánál végső és közvetlen oknak, mivel a *Nem Én* ismét csak az *Énre* vezethető vissza, ahonnan ered – a korlátozás is az *Énre* esik, s meg van oldva az ellenmondás. (Épen azért ez elmélet értelmében az érzések, érzetek, s általán összes ismereteink, alakra úgy mint tartalomra nézve az Én teremtő öntevékenységeinek *productumai*. Három különböző *systema* létezik – úgymond Fichte – az emberi képzetek értelmezésére vonatkozólag: *a dogm. realismm*, mely összes képzeteinket (öntudatunk változásait) a lélekre történt külbehatástól számszámolja; *a dogm. idealismus*, mely szerint képzeteink s fogalmaink pusztán a mi *Énünk* belső működésének és teremtő erejének kifolyásai; *s a crit. idealismus* (melyet a tudománytan állított fel) mely a két végletes elméletet közvetíteni törekedvén a képzeteket, a kívülről (*Nem Éntől*) jött behatás alapján előszármazott öntevősnek (az Én öntevésének) tulajdonítja. Csak ez utolsó helyes, csak ez eszközöl szabatos megoldást,

b) A gyakorlati bölcséletnek alaptétele: *Az Én határozza meg a Nem-Ént*; mely tétel, (mivel az *Énnek* meghatározott és a *Nem-Énre* irányzott tevékenysége csak az Én végtelen természetéből vezethető le) szükségkép e kérdésre vezet: *hogyan megy ál az Énnek abszolút tevékenysége egy korlátolt bizonyos tárgyra irányzott tevében*. Ezt kell tehát fejtegetnünk; midőn azután azon végeredményre jutunk – Fichte szerint; – hogy az *Énnek* abszolút tevékenységéből való átmenete a határolt tevékenységbe, *nem közvetlen átmenet*, hanem azon törekvés folytán jő létre, melynél fogva az Én, az egyszerűség és bezártság eredeti állapotából kibontakozni igyekszik; tehát e törekvés az, mely a külső tárgyak behatását lehetségessé teszi.

Egyszersmind ez alapon értelmezhetők Fichte szerint: az érzés (Gefühl), az ösztön (Trieb), s a cselekvés (Handlung). És pedig; 1) Az Én bír törekvéssel – mint láttuk – tevékenységének körét a végtelenig kiterjeszteni, e törekvésben ellenhatásra találván úgyszólván megsemmisíttetik s önmagába visszahajtatik, E megsemmisített s önmagára visszavonatkoztatott tevékenység az *ézés*. 2) Az Én tevése – dacára az ellenhatásnak – újra hat, újra törekszik az öntudat eszméit megvalósítani – e folytonos törekvés az ösztön. 3) Az ösztön eszmékre tör míg az egyes cselekvések tökéletlenek, korlátozottak, végesek; miért e követelmények kielégítése végett, folytonos cselekvés, = hatás szükséges; ezek összege teszi ki a lélek öntevését stb.

Ezek Fichte elméleti bölcséletének főbb pontjai; melyekhez képest tehát a Fichte-féle theoria, a legtisztább idealismus elannyira, hogy e szerint a jelenetvilágot, miut az abszolút Én öntevő képzerejének productumát kell tekinteni, s a képzeteket, mint az abszolút Énnek, az egyes-Énben reproducált alakításait, úgy hogy sajátlag az Én teremti, tárgyiasítja és helyezi magán kívül a jelenetvilág képzeteit, nem pedig az Énen kívül talán valóban létező dolgok, melyeknek először az Énre hatniok kellene, hogy képzeteket hozhassanak létre.

— E theoria szerint, hogy az egyes-Én a kivüle létező dolgok képzetét már magában bírja, csak onnan van mivel az egyes-Én, nem abszolút tevékeny Én; tehát szükségkép előáll a csalódás, mintha valóban léteznének tárgyak az Énen kívül.

— E csalódást az értelem, melynek sajátos funkciója a reflexió (innen a reflexív értelem) ki sem kerülheti; csak a speculativ ész emelkedhetik túl a csalódáson, inidőn megismeri, hogy az abszolút-Én hozta létre productív képzereje által a Nem-Ént, hogy benne mintegy anyagot (tárgyat) találjon, ellenhatást, saját tevékenységének érvényesítésére; midőn megismeri, hogy az *Énnek*, *Énre* és *NemÉnre* oszlása az öntudatot megelőzőtt cselekvény, s hogy az egyéni öntudatos szellemnél a *rész-Én* (Theil-Ich) a másik részt = Nem-Ént, mint természetet, jeleneteket találja magán kívül, miért az Énnek ez eredeti alakításait is kültargyaknak tartja, holott csak az Én productuinai, melyüknek az egyéni-Énben szükségkép reproducáltatniok kell.

Bölcséletének gyakorlati része.

Gyakorlati tételeit Fichte, az elméleti részben kifejtett alaptételekre fekteti; s jogtanában úgy, mint erkölcs – és vallástanában ez elveket viszi keresztül. És pedig:

a) Jogtanában minden más előtt a jog fogalmát hozza le¹⁾. Kifejti egyes tantételekben hogy 1) egy véges eszes lény önmagát nem gondolhatja szabad ön tevének nélkül; melyhez képest 2) egy külvilágot, mely mint tárgy nélkül a szabad öntevés lehetetlen – is kell gondolnia; úgy 3) egyéb eszes lényeket, kik nélkül öntudat lehetetlen, s kikkel 4) szükségkép bizonyos meghatározott viszonyban kell léteznie oly módon, hogy egyik se lépje át a kijelelt határt, mely által mindegyik szabadságköre, más szabadságának lehetősége szerint van meghatározva. E viszony – a jogviszony; a jog pedig igény, saját szabadságkörünknek, mások szabadság körének lehetőség szerint való berendezhetésére.

Ezután a jog-fogalom alkalmazhatóságát fejtegetve – Deduction der Anwendbarkeit des Rechtsbegriffs fejezetben – a sajátlagos jogtanra, tér át, s három fejezetre osztva a jogtant²⁾, az ősjog, kényszerjog-, és államjogról értekeznek. – 1) Az ősjog fogalmára nözve: ősjognak (absolut jog) a személy fogalmában rejlő jogokat tartja, milyenek: a személyes szabadság joga, a birtokjog. 2) A kény szerjogot illetőleg: kifejti, hogy a bizonyos személyek közt megállapított jog, csak a kölcsönös elismerés által állhatván fel, mindenkinek kötelességéhez tartozik saját szabadságát aként korlátozni, hogy mások szabadsága is felállhasson; tehát az esetre ha valakinek jogai valami módon megsértetnének, kényszerezközöket is szükséges alkalmazni, s ez a *kényszerjog*. Célja: a jogellenes akaratot megsemmisíteni, s a jogot, a követelt teljes mérvben visszaállítai. 3) Az állam jogra nézve: kimutatja, hogy a követelménynek: általános kötelező kényszertörvényeket felállítani, csak kölcsönös szerződés által lehet eleget tenni, s ez az államjog. Célja oly akaratot juttatni érvényre, melynéi az *egyéni akarat a közakarattal* mintegy összeolvadjon³⁾; fel-

¹⁾ L. Deduction des Begriffs vom Rechte. Pichtes sämtliche Werke. III. pag. 17-56.

²⁾ Deduction des Unrechts pag. 111. = TJeber das Zwangsrecht pag. 137. Vom Staatsrechte oder dem Rechte in einem gememen Wesen pag. 150.

³⁾ L. Pichtes System der Sittenlehre etc. Es ist sonach die Aufgabe des

tétel pedig: *szabad szerződés*, mely által a szabad állam-tagok kölcsönösen biztosítják jogaikat; *positiv törvények*, a jogok megőrzésére; s *végrehajtó hatalom*, a magán és államjog összeegyeztetése végett.

b) Erkölcsstanában először az erkölcsiség fogalmát vezeti le¹⁾; kimutatja, hogy az erkölcsiség nem egyéb, mint belső kényszer, valamit függetlenül minden külső indoktól, tenni vagy abbahagyni; mire nézve míg a jogtan az egyed szabadság-ösztönének, más egyed szabadság-ösztönével való összeütközése folytán keletkezett; az erkölcsstan egy-ugyanazon személyben feltámadt különböző ösztönök összeütközéséből ered. Hosszasan fejtegeti ezután, hogy mivel az eszes lény tiszta ösztönként bírja magában a szabadság utáni ösztönt (melyhezképest semmi által sem szabályoztatik, vagy szabályoztathatik csak a gondolkodó Én által) úgy az önfeltartás természetösztönét, melynél nem a szabadság de az élvezet a fődolog: – nehogy e két ellentétes irányú ösztön egymást megsemmisítse – észkövetelmény, ez ösztönök közti viszony szabályozása; és pedig olyképen való szabályozása, hogy a természeti ösztön alárendeltessék az ész tiszta ösztönének, lényegünk (gondolkodó Én) mindinkább szabadabbá és szabadabbá legyen, az Én törekvése kihasson ugyan az érzéki világra is, ennek tárgyait is felvegye érzületébe, de egyszersmind feltétlen uralmát is teljes érvényre emelhesse. – Azért az erkölcsi cselekvés lényege Fichte szint oly cselekvés, melynél az Én mindig közelebb jut az abszolút függetlenséghez – rendeltetéséhez. Az erkölcsiség elve pedig: Töltsd-be mindenkor rendeltetésedet. Vagy mivel az erkölcsi cselekvés lényegétől az öntudatosság és szabad elhatározás elválhatlan – mert sem az ész tiszta ösztönét sem a természeti ösztönt nem szabad erkölcsi szempont atatt vakon követni, sőt erkölcsi kötelmeink tudatos keresztülvitele követeltetik – az egyetemes elv: Tedd azt, amiről meg vagy győződve, hogy tenned kell (kötelességedet); cselekedjél lelkiismereted szerint²⁾ (was du nun mit Ueberzeugung für Pflicht haltén kannst, das thue, und thue es lediglich darum, weil du dich überzeugt hast, es sei Pílicht).

Staatsrechts – – – einen Willen ZH tünclen, in welchem Privatwille und gcjnehmensamer Wille synthetisch vereiuiget sei. pag. 151.

¹⁾ Deduction des Principes der Sittlichkeit. pag. 13-32. U. o.

²⁾ L. Eintheilung der Sittenlehre §. 13. Fichte's System der Sittenlehre etc.

Végül különös erkölcstanában (Sittenlehre im eigentlichen Verstand, III. Abschnitt, pag. 254), a kötelmekről beszél. Általában kétféle köteleliséget különböztet meg; általánost és különözt; és ismét, feltétlen (átalános és különös) és feltés (átalános és különös) köteleliséget. Az általános feltétes kötelmekhez számítja az életfeltartási kötelmet minden vonatkozásával együtt; a különös feltétes köteleliségekhez azokat, melyek bizonyos életálláshoz kötvék. A feltétlen általános kötelmek rovata alatt¹⁾ 1) azon kötelmeket adja elő, melyek mások alaki szabadságára vonatkozik; 2) az eszes lények szabadságának összeütkezésénél előforduló kötelmekről beszél; és 3) az erkölcsiség elterjesztésére vonatkozó kötelmekről értekeznek. – A különös köteleliségeknel: a társas élet különféle viszonyaiból előszármazott köteleliségek átnézetét nyújtja²⁾.

c) Vallási tételeit egyes kisebb-nagyobb terjedelmű értekezésekbe foglalta össze³⁾. Alapgondolata: hogy az erkölcsi világrend = Isten, s az ész épen nincsen feljogosicva, egy különálló lény (Isten) felvételére⁴⁾, sőt egy ily eszképzet megalkotásánál felvételni szokott harározmányok (személyesség, öntudatosság) nem egyebek, mint saját lényegüinktől való üres el vonatkozások, melyek által amaz eszképzet – jelezte lény csak végessé alakittatik⁵⁾. Az ember véges lény, hogyan lehetne a végesnek végtelent felfogni és átérteni? (Ihr seid endlich; und wie könnte das Éndliche, die Unendlichkeit umfassen und begreifen?) Csak a lelkünkbe oltott köteleliségerzet nyit számunkra – úgymond Fichte – utat, egy magasabb, a természettől különböző létezés felvételére, s csak egyetlen eszkéze van a boldogságnak: a köteleliség teljesítése. Hogy az ember alávesse magát az erkölcsi világrendnek – ez a religio egyedüli követelménye. – Fichte egész öné-

¹⁾ L. U. o. Uebersicht der allgemeinen unmittelbaren (absoluten) Pflichten pag. 275.

²⁾ U. o. Uebersicht der besonderen Pflichten pag. 325.

³⁾ Aphorismen über Religion und Deismus: Ueber den Grund unseres Glaubens an eme Göttliche Weltregievung; Apellation an das Publikum gegen die Anklage des Atheismus; gerichtliche Verantwortung gegen die Anklage des Atheismus; Die Anweisung zum seligen Leben, oder auch die Religionslehre stb.

⁴⁾ L. U. sage, dass der Begriff von Gott. als einer besonderen Substanz, ein unmöglicher und wiedererprechender Begriff sei. Apellation an das Publikum pag. 216.

⁵⁾ L. Ueber den Grund unseres Glaubens etc. pag. 187

zettel mondja ki az erkölcsi világrend ez elvét, melytől ez állásponton semmi sem tántorítható el: „Und hiemit lege ich denn die Föder nieder, mit der Ruhe, mit welcher ich einst mein ganzes irdisches Tagewerk niederzulegen, und in die Ewigkeit hinüberzutreten hoffe. Das noch zu sagen, was ich hier gesagt habe, war meine Sache; was nun weiter gesehen soll, ist Sache eines Anderen. Appellation an das Publikum etc. zárszavak 283. lap.

Bölcseletének későbbi alakja.

Azonban egyfelől a sajátosan alakult életkörülmények, másfelől felállított rendszerének izolált helyzete s merev álláspontja, nemsokára (1806-ban) egészen új alakot kölcsönöztek Fichte bölcseletéiiek. Sok tekintetben az épen ez időtájt fellépett Schelling elmélete sem maradt reá hatás nélkül, úgy Kant nyilatkozata – az *Intelligenzblatt* 209. számában, 1799. aug. 7-ről, melybe Fichte *tudománytanát* merőben elhibázott rendszernek tartja, s tiltakozik az ő észkriticájára való hivatkozás ellen (Fichte részéről). Mindezen viszonyok annyira módosították Fichte gondolkodását, miként ezen utóbbi időszak körébe eső iratai – lenagyobbrészt népszerű jellegűek – alakra és tartalomra egyiránt felette eltérnek Fichte eredeti bölcseletétől. Nagyon helyesen és találóan jegyzi meg Sehwehler¹⁾ erre vonatkozólag, hogy ez időszak iratai magukon hordják ugyan Fichte éles szellemének bélyegét, de nem mutathatják fel amaz eredetiséget és tudományos következeteséget, mely az előbbi szak iratait oly kiválóan jellemezte. Sőt minden szorosabb összefüggés nélküli erőszakos egyesítése ez utóbbi bölcselet, az edeti subj. idealistícai, s a módosítás folytán életrefejtett obj. idealistícai felfogásnak²⁾.

Italában: Fichte bölcseletének e második időszakát a valási színezet jellemzi legkiválóbban; az Isten fogalom, mely az előbbi időszakban az erkölcsi világrend homályos alakja-

¹⁾ Geschichte der Philosophie im. Umriss pag. 195-197.

²⁾ Azért kevésbé találó Ueberweg erre vonatkozó megjegyzése, mely szerint Fichte bölcseletének eredeti és későbbi akala közötti különbség tárgyra nézve felette csekély (L. Ueberweg: *íjrundriss der Geschichte der Phil. III. Die Neuzeit* pag. 219.) A felfogás, alapgondolat – mint kimutattuk – teljesen elütnek az eredeti bölcseletből.

ban bírt csak némi realitással: ez utóbbi szakban, *központja* a bölcseletnek; sőt „Die Anweisung zura seligen Leben, oder auch die Religionslenre” iratában nyíltan kimondja Fichte, hogy az Q tanítása nem egyéb, mint a keresztény vallás tanítása, (Nem szembetűnő-e a két időszak közti lényeges különbség?)

Fichte közelebbi életkörülményeit illetőleg: atyja falusi takács volt, anyja egy kisvárosi vászonkereskedőnek leánya (aki atyja szemében sőt valószínűleg saját véleménye szerint is állásán alul férjesült, midőn őt Fichte Christian nőül vette) makacs és heves természettel bírt, miáltal türelmes és jóindulatú férjének nem csekély keserűséget okozott. A gyermek Fichte első évei csak úgy folytak el, mint bármely szegény falusi gyermeké; olvasni, írni tanult, segített atyjának a szövőszéken és libákat őrizett. Siegfried történelme, melyet atyjától ajándékba kapott, volt első benyomással képzeletére, kedélyére pedig a szónoklat, mely iránt már eleve annyi fogékony-ságot tanúsított, hogy falujában ezen tehetsége általános figyelmet ébresztett. Ennek köszönhető tudományos neveltetését. Egy vasárnap ugyanis bizonyos Miltitz nevű birtokos jött Eamennauba az egész vidéken kedvelt rammennauai lelkész (Wagner) szónoklatát meghallgatandó s egyúttal bizonyos Hoffmaan nevű rokonát meglátogatandó. A szónoklatnak épen vége volt, midőn a templom-ajtájához ért; s midőn egy odavaló lakos előtte sajnálkozását fejezné ki efelett, ez válaszolá, hogy hivassa meg a „libapásztor Fichtét” el fogja az neki mondani az egész szónoklatot fejből. Miltitz követte a tanácsot s a legnagyobb érdekléssel hallgatta végig a gyermeket, ki az egész szónoklatot ismétlé előtte meglepő élénkséggel – egyszersmind elhatározá, hogy neveltetését átvállalja. Megnyerve szülőinek beleegyezését Mederauba vitte Krebel nevű lelkésznek adva át kiképzés végett. Itt készítettett elő Fichte a magasabb tanulmányokra. Innen a meisseneni iskolába; és 1744-ben Pfortába vitetett tanulmányainak folytatására; hol azonban semmikép sem tudott megbarátkozni a kolostori magánnyal elannyira, hogy már szökésre is határozta magát (feltűzelve Campe Robinsonja által) s csakis azon gondolat, hogy elhagyott szülőit nem fogja láthatni, semmisíté meg szándékát. 1780-ban bevégezte alsóbb tanfolyamát s megkezdte Jenában academiai magasabb tanulmányait, nevezetesen a theologiát. 1788-ban Schweizban nevelővé lett, – 1791-ben Käuigsbergbe ment s megismerkedett Kanttal, kinek becsülését és vonzalmát is kiérdemlé. Első tanári működése 179³/₄-re esik, midőn Zürichben a critikai bölcselet felett tartott előadásokat önkéuytes hallgatóság előtt, melyhez Lavater is tartozott. Rendes academiai pályája 1794-től kezdődik; ekkor hivatott meg Jenába Reinholdnak Kielbe történt elmenetele után) mint Reinhold legméltóbb utóda; s tevékenységét két irattal kezdte meg, melyek egyike álláspontjának tervezetét és feladatát tartalmazta, a másik magát a rendszert. Az első „Ueber den Begriff

der Wissenschaftslehre oder der sogenannter Philosophie”, a másik „Die Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre.” Nyilvános előadásai az egész egyetem érdeklődését felkeltették s nála ismétlődött a mai Schillerrel történt midőn előadásait megnyitotta. Az egyetem legnagyobb terme sem volt képes befogadni a hallgatóságot, az udvar és tornác is egészen megtelt. Beszéde pedig nagyszerű hatást keltett, elannyira, hogy az általános meggyőződés szerint Reinholdot nemcsak pótolta de felülmúlta. Steffens így ír róla jeni emlékeztésében „Fichte's Vortrág war vortrefflich; bestimmt, klar, ich wurde ganz von dem Gegenstande hingerissen und musste gestehen, dass ich nie eine ähnliche Vorlesung gehört hatte.” L. Vorberg's Fragmente. Jena 1796. Fichte's Leben 1. Bd. – Azonban nem sokáig maradhatott küzdelmek nélkül. Már a kinyilatkoztatás kritikája irata ellenséges hanggal támadtatott meg úgy a „Goth gelehrt. Zeitung.” valamint az „Alig. deutseh Bibliothek” folyóiratok részéről. Majd ismét Schmid Ernáiddal volt conflictusa azon nyilatkozataért, melylyel Schmid nézetét az emberi szabadságról úgy tüntette fel mint határozott determinismust (Creuzer „Scept. Betrachtungen über die Freiheit des Willens” cz. értekezésének bírálatában); úgy az egyházi hatósággal (vasárnapi előadásaiért, melyekkel – az vetették szemére – a hagyományos isteni tiszteletet akarta aláásni); az u. n. academiái rendekkel (milyen rend három létezett az időben Jénában: die schwarzen Brüder, die Consectanisten, die Unitisten) melyeket veszélyeseknek tartott az ifjúságra nézve és kiirtani törekedett; sőt végre atheismusról is vádoltatott. Ez volt legnehezebb összeütközése, melynek következtében Jenát is kényszerült elhagyni. Alkalmat szolgáltatott pedig erre azon bevezető értekezés: az isteni világkormányzatban való hit alapjáról (Ueber den Grund unseres Glaubens atí eine göttliche Weltregieruug) melyet Fichte a Niethammer-féle újságban megjelent s Forberg által írt cikkhez „Entwicklung des Begriffs der Religion” commentár gyanánt írt, s melynek egyes tételeit az Isten és erkölcsi világ-rend fogalmának azonosítását egy névtelen „Schreiben eines Vaters an seinen Sohn über den Fichte'schen und Forberg'schen Atheismus” röpiratban nyilvánosan kárhoztatott. Minek azon következménye lett, hogy a választó-szász kormány lefoglalta az illető újságot egyszersmind megkereste a lipcsei és wittenbergi egyetemeket „a megtámadott religio” érdekében. Így állván a dolog Fichte kényszerülve volt magát mind nyilvánosan mind hivatalosan védelmezni s e célból írta „Appellation au das Publicum wegen der Anklage des Atheismus; eine Schrift, die inan zu lesen bittet, uhe maii sie confiseirt” és, „Gerithliche Verantwortungeschrift gegen die Anklage des Atheismus” cz. iratait; ez utóbbi Niethammer által is alá volt jegyezve s minden hivatalos közeg mellőzte vel közvetlenül a herceghez küldött (1799 marc. 18-ról). Most minden attól függött mit fog határozni a weimari kormány. A hangulatot Weimarban legjobban megismerhetni azon levélből, melyet Schiller 1799 jau. 26-án írt Fichtehez (tehát közvetlenül az „Appellation an das Publicum”

megjelenése után). „Meinen besten Dank für Ihre Schrift. Es ist gar keine Frage, dass Sie sich darin von der Beschuldigung des Atheismus vor jedem verständigen Menschen völlig gereinigt haben, und auch dem unverständigen Unphilosophen wird vermutlich der Mund dadurch gestopft sein. Nur wäre zu wünschen gewesen, dass der Eingang ruhiger abgefasst wäre, ja dass Sie dem ganzen Vorgange die Wichtigkeit und Consequenz für Ihre persönliche Sicherheit nicht eingeräumt hätten. Denn so wie die hiesige Regi erün g denkt, war nicht das Geringste dieser Art zu befahren. Ich habe in diesen Tagén Gelegenheit gehabt mit jedem der in dieser Sache eine Stimme hat, darüber zu sprechen, und auch mit dem Herzoge selbst habe ich es mehrere male gethan. Dieser erklärte ganz rund, dass man Ihrer Ereiheit im Schreiben keinen Eintrag thun würde und kön ne, wenn man auch gewisse Dinge nicht auf dem Katheder gesagt wünschte. Doch ist dies letztere nur seine Privatmeinung, und seine Ráthe würden auch nicht einmal diese Einschränkung machen. Bei solchen Gesinnungen musste es nicht den bestén Eindruck auf diese letzteren machen, dass Sie so viel Vertolguag befahren. Auch macht man Ihnen zum Vorwurf, dass Sie den Schritt ganz für sich gethan haben, nachdem die Sache doch einmal in Weimar anhängig gemacht worden. Nur mit der weimarischen Regierung hatten Sie es zu thun, und der Appellation an das Publicum konnte nicht stattfinden als höchstens in Betreif des Verkaufs Ihres Journals, nicht aber in Rücksicht auf die Beschwerde, welche Chursachsen gegen Sie zu Weimar erhoben und davon Sie die Eolgen ruhig abwarten konnten.“ Fichte's Leben II. Bd. Briefe. Schiller an Fichte.

A weimari kormány mely Fichtét lehetőleg kímélni akarta ugyan, másfelől azonban a szász kormányt is kívánta megnyugtanni egyideig késett a válaszszal, míg végre azt határozta, hogy Fichtét vigyázatlanságáért megdorgálja és pedig a hivatalos ügymenet szerint az academiái tanács útján. E hír hallattára Fichte, elejét veendő ezen határozat kivitelének, azonnal levelet írt Voigt titkos tanácsosnak Weimarban, s határozottan kijelenté, hogy megdorgáltatása esetére nem lehet egyéb hátra mint elbocsáttatását követelni, s mind a megdorgáló iratot, mind ezen levelét és lemondását a nagy közönség elé bocsátani. Egyszersmind hozzátette, hogy vele együtt több hasonérezelmű barátja is, kik pedig jelentékenyek az egyetemre nézve, de a tanzabadság illetén megsértése által magukat is sértve érzik, hasonló eljárást fog követni. Sie haben mir ihr Wort gegeben – így folytatja levelét – mich, falls ich auf die angegebene Weise gezwungen würde, diese Academie zu verlassen, zu begleiten und meine ferneren Unternehmungen zu theilen; sie haben mich berechtigt, Ihnen diess bekant zu machen. Es ist von einem neuen Institut die Rede; unser Plán ist tértig, und wir können dort denselben Wirkungskreis wiederzutinden hoffen, welcher allein uns hier anzuziehen vermochte, und die Achtung, welche man auf diesem Eall uns hier versagt haben würde. Fichte's Leben

II. Bd. – Ezen fenyegetés, melylyel Fichte sajátlag a nyilvános megdorgáltatástól akarta a kormányt visszariasztani, tényleg azonban formális elbocsáttatását eredményezte; úgy látszik több tanártársa, különösen Paulus nyilatkozatán alapult, aki valószínűleg mondhatott annyit Fichtének, hogy a tanszababság korlátozása esetén nem marad Jenában, mit azután Fichte ígéretnek vett. Annyi tény, hogy egy pár napra Fichte levele után a weimari kormány határozott ez ügyben s kiadta Fichtének az elbocsátó-rendeletet (kivált Goethe felszólalására, hogy egy kormány nem tűrhet el hasonló fenyegetést). Hiába nyilatkoztatta ki Fichte utólagosan, hogy a jelen eset nem tekinthető egy meggyalázó s a tanszabadságot korlátozó dorgálás gyanánt: valamint a tanulók kérvénye is sikertelen maradt. Fichte elbocsáttatott míg a többi tanár megmaradt. –

Eként mind vallási mind politicalai tekintetben mintegy megbélyegezve, eleve hiába nézett menedék után A rudolphstadi herczeg, akihez először fordult, megvonta tőle pártfogását, sőt még Berlinben is feltűnést okozott, midőn itt 1799 jul. 3-án letelepedett. Több éven keresztül élt Berlinben, kivált Schlegel, Schleiermacher s egyéb tekintélyesebb férfiaktól környezve, s philos. előadásokat is tartva képzetebbek számára, mígnem Beyme és Altenstein által Hardenberg államkancellárnak ajáltatva, Erlangenben tanszéket nyert 1805-ben: azon engedélylyel, hogy télen át Berlinbe mehet s phil. előadásokat tarthat. 1806 nyarán Königsbergbe ment (a francziák előrenyomulása következtében) s itt rövid ideig előadásokat is tartott, egyszersmind „Reden an die Deutsche Nation” cz. munkáján dolgozott, melyet aztán 1807/8 évben olvasott fel a berlini academia-épületben. 1809-től mint a berlini egyetem felállításától kezdve ez egyetemnél tanárkodott, szakadatlan munkássággal dolgozván bölcséleti rendszerének újjáalakításán egész haláláig, mely 1814. jan. 27-én következett be. Halálát idegláz okozta, mely nejről, ki betegápolás folytán esett e betegségbe, ragadt reá. Neje felgyógyult, de ő áldozatul esett. –

Bő forrásokul szolgálnak Fichte életére és bölcséletére vonatkozólag: Im Herm. Fichte, Joh. Gott. Fichtes Leben und litt. Briefwechsel. Sulzbach 1830. Leipz. 1862: Wilh. Schmidt, Memoir of Joh. G. Fichte, London 1848: Wilh. Busse, Fichte und seine Beziehung zur Gegenwart des deutschen Volkes, Halle 1848-49; Löwe, die Philos. Fichte's nach dem Gesamttergebniss ihrer Entwicklung und in ihrem Verhältniss zu Kant und Spinoza, Stuttg. 1862; Ludvv. N o a c k, G. Fichte nach S. Leben, Lehren und Wirken, Lpz. 1811; A. L á s s o n, J. G. Fichte iin Vernáhniss zu Kirche und Staat, Boriin 1.8(13; Fischer Kuno, Gesch. der neuern Philos. V. Heidelb. 18(19). Azonkívül a Fichte-ünnepély alkalmából (1862 máj. 19) jelent meg még számtalan beszéd és irat, melyek szintén mind megannyi források gyanánt szolgálnak.

Iratai három csoportba oszthatók: az első csoportba azok tartoznak, melyeket Fichte kivált Kant közvetlen befolyása alatt

írt, s nagyobbára vallási és jogi tartalmúak: a második csoport iratai a tudománytan (Wissenschaftslehre) keletkezésére, megállapítására és kifejtésére vonatkoznak: a harmadik csoport iratai végre részint átmeneti iratok Fichte Bölceletének újabb alakjához, részint emez újabb irány megalapítására vonatkoznak.

I. Az első csoport iratai.

Versuch einer Kritik aller Offenbarung, Königsberg 1792; egészen Kant szellemében írva, (Fichte tudta és akaratára nélkül) névtelenül adatott ki, s eleve átálán Kant művének tartaték. Ebben Fichte azon gondolatot alapítja meg, melyhez képest egy teljes alásülyedés esetére lehetséges, hogy az erkölcsiség iránti fogékonyság az érzékek közvetítésével csodák és kinyilatkoztatások által ébresztessék lel. Egyszersmind a religiót az erkölcsi világrendben való hittel azonosítja.

Zurückforderung der Denkfreiheit von der Pürsten Európa, die sie bisher unterdrückten. Eine Kede. Heliopolis im letzten Jahre der alten Finsterniss 1792; és: Beiträge zur Berichtigung der Urtheile des Publicums, über die französische Revolution 1793 (anonym jelent meg Schrewitzban). Fichte ezen iratában azon gondolatot fejtette ki, hogy ámbár az államok elnyomatás és nem szerződés folytán keletkeztek, mégis eszméjüknel fogva szerződési viszonyon alapulnak; minden pozitívum mértéke és törvénye a tisztaság.

Mellék-iratok: Aphorismen über Religion und Deismus (Fragment) 1790; Beweis der Unrechtmässigkeit des Büchernachdruckes, ein Kaisonement und eine Farabe 1791.

II. A második csoport iratai,

a) A tudománytan (Wissenschaftslehre) megalapítására vonatkozik.

Ueber den Begriff des Wissenschaftslehre oder der sogenannten Philosophie, Weimar 1794.

Grundlage der gesamten W.-L. als Handschrift für seine Zuhörer. Jena und Leipzig 1794.

Grundriss des Eigenthümlichen der W.-L. in Rücksicht auf das theor. Vermögen als Handschrift für seine Zuhörer. Jena 1795.

Erste Einleitung in die W.-L. Philos. Journ. Bd. V. 1797. – Zweite Einleitung in die W.-L. für Leser, die schon ein philos. System haben. Phil. Journ. Bd. V. 1797.

Versuch einer neuen Darstellung der W.-L. Phil. Journ. Bd. VII. 1797.

b) Jog- és erkölcsitaniak.

Grundlage des Naturrechts nach Principien der W.-L. Jena und Lpz. 1796.

Das System der Sittenlehre nach den Principien der W.-L. Jena und Lpz. 1798.

Der gescklossene Handelsstaat. Ein phil. Entwurf als Anhang zur Rechtslehre und Probe einer künftig zu liefernden Politik. Tüb. 1800.

Ueber die Würde des Menschen. Beim Schlus seiner phil. Vorlesungen gesprochen 1794; Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten 1794; Ueber Geist und Buchstab in der Philos. In einer Reihe von Briefen 1794. Phil. Journ. Bd. IX. 1798.

c) Vallás-bölcsészetiék, s az atheismus-vádra vonatkozók.

Ueber den Grund unseres Glaubens am eine göttliche Weltregierung. Phil. Journal. Bd. VIII. 1798.

J. G. Fichte's Appellation an das Publicum über die durc hein churf. sächs. Confiscationsrescript ihm beigemessenen atheistischen Aeusserungen. Eine Schrift, die nun erst zu lesen bitet, ehe man sie confiscirt. Jena u. Lpz. 1799.

Der Herausgeber des phil. Journals gerichtliche Verantwortungsschriften gegen die Anklage des Atheismus. Herausgegeben von J. G. Fichte (in Commission bei Gabler) Jena 1799.

Rück erinnerungen, Antworten, Fragen. Eine Schrift, die den Streitpunkt genau anzugeben bestimmt ist, und auf welche jeder, der in dem neulich entstandenen Streite über die Lebre von Gott mitsprechen will, sich einzulassen hat oder ausserden abzuweisen ist. Bevezetlen. 1799.

Aus einem Privatschreiben Jena 1800. Phil. Journal Bd. IX.

d) Ismertetések, bírálatok és kisebb értekezések.

Gabler, über die sitt. Güte aus uninterresirten Wohlwollen. Jenaische Alig. Lit.-Ztg. 1793; Leonhard Creuzer, sceptische Betrachtungen über die Ereiheit dess Willens. Vorrede von Prof. Schmid. Jen. Alig. Lit.-Ztg. 1793; Vergleichung des von Prof. Schmid aufgestellten Systems mit der Wissenschaftslehre. Phil. Journal 1795. E két utóbbi mű történelmileg együvé tartozik, mert az utóbbi befejezése azon polémiának, mely az előbbi által idéztetett elő. – Recension des Aenesidemus oder über die Fundamente der vom Herrn Prof. Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie Jen. Altg. Lit.-Ztg. 1794. Fichte összes recensioi között ez a legnevezetesebb, mert már magában foglalja a tudománytan gyökerét. Megismeri Reinholddal és Schulzeval, hogy az összes philos. tudomány egy alaptételből vezetendő le, de nem hiszi, hogy erre nézve Reinhold tétele „Satz des Bewusstens” („im Bewusstsein wird die Vorstellung durch das Subject vom Sub-

ject und Object unterschieden und auf beidé gezogen”) elégséges lenne; mivel ezen alaptétel nyomán legfőlebb az elméleti philosophia alapítható meg, míg az összes phil. tudomány magasabb alaptételt igényel. A criticismus bírálatára térve kimutatja, hogy acriticismus lényeges tartalma annak bebizonyítása, hogy a gondolat valamely dologról, mely függetlenül a jelenítő tehetségtől létezik, nem egyéb mint álom, ein Nichtgedanke – a critieismus negatív dogmatismus. Hogy Kant tett kísérletet az egész phil. tudománynak egyetlen alaptételből való levezetésére, ezt Fichte Kantnak a tudományt pusztán előkészítő tervéből („die Wissenschaft bloss vorbereitenden Pláne”) magyarázza. A dolognak megkülönböztetéséről pedig noumenon- és phaenoinenonokra úgy vélekedik, hogy „gewiss nur vorläufig und für Ihren Mann** érvényes. Végül megjegyzendő még, hogy Fichte ezen művében mondja ki, hogy a dolog valóban és magában véve (an sich) úgy van alakítva, amint minden gondolkodó lénytől gondoltatnia kell, hogy tehát a logikai igazság egyzersmind reális igazság is. -

I. Kant Zum ewigen Frieden. Ein philos. Entwurf. Philos. Journ. Bd. 1. 1795. Ueber Belebung und Erhöhung des reinen Interessé für Wahrheit. Schiller's Horen. Bd. 1. 1795. Annalen des philos. Tons. Philos. Journ. Bd. V. 1797. Bardili's Grundriss der ersten Logik. Erlanger Lit.-Ztg. 1800. J. G. Pichte's Antwortschreiben an Herrn Prof. Reinhold, auf dessen im ersten Hefte der Beitrage zur leichteren Uebersicht des Zustandes der Phil. u. s. f. befindliches Sendschreiben an der ersten. Tüb. 1801. Zu Jacobi an Fichte. Hamb. 1799. Bemerkungen bei der Lectüre von Schelling's transc. Idealismus 180(). Zur Darstellang von Schelling's Identitätssystem.

III. A harmadik csoport iratai,

a) Átmeneti iratok; kivált erkölcs-vallási, nevelészetű jelleműek.

Die Bestimmung des Menschen. Berlin 1800. Fichte idealismusának világos szembeállítása a spinozizmussal.

Sonnenklarer Bericht an das grössere Publicum über eigentliche Wesen der neuesten Philosophie. Ein Versuch, die Leser zum Verstehen zu zwingen. Berlin 1801.

Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters, dargestellt in Vorlesungen, gehalten zu Berlin im Jahre 1804-1805. Berlin 1805. Szintén egyike Fichte nevezetesebb iratainak. Ebben Fichte történetbölcsezetileg öt időszakot különböztet meg: 1. azon időszakot, melyben az emberi viszonyok minden kényszer és munka nélkül pusztán az ész-ösztön által rendezettek. 2. azon időt, melyben már emez ösztön gyöngébbé válván s csak némely kiválasztottakban nyilvánulván, ezen kevesek által egy kényszerítő külső hatalommá változott; 3. azon időt melyben ismét ezen tekintélyi hatalom s vele együtt az észuralom elvetetett; 4. azon

időt, melyben az ész a tudomány” alakjában visszanyerte hatalmát -, s végre 5. azon időt, melyben a tudományhoz a művészet is csatlakozik, hogy az életet biztos és szilárd kezekkel a tudomány felé vezesse; és melyben a művészet az emberi viszonyok egyszerű rendezését bevégezvén az emberiséget egy magasabb világ körébe vonzza.

Die A n w e i s u n g e n z u m s e l i g e n Leben, oder auch die Religionslehre. In Vorlesungen, gehalten zu Berlin in Jahre 1806; mely iratában azon gondolatot alapítja meg, hogy az Isten az egyedüli valóban létező, mely mint feltétlen gondolás a külső természettel mint nem-valódi (unwirkliches) Nem-Énnel ellentétben áll. Egyszersmind megkülönböztet még három gyakorlati életálláspontot: a pozitív erkölcsiséget (die religiöse Gememeinschaft mit Gott), és a bölcsészeti istenisineretet (die philosophische Gotteserkenntniss).

Reden an die deutsche Nation. Berlin 1808. Ez iratban nyilvánul Fichte erkölcsi érzelmének energiája leginkább. A cél, melyet beszédei által el akart érni következő szavaiban van főképp jellemezve: „Lasst die Freiheit auf einige Zeit verschwunden sein aus der sichtbaren Welt; gebén wir ihr eine Zuüucht im innersten unserer Gedanken, so lange, bis um uns herum die neue Welt emporwachse, die da Kraft habe, diese Gedanken auch áusserlich darzusrellen.”

És e cél elérését egy egészen új, öntevékenység- és erkölcsiségre vezető nevelés alá véli eszközöltetni. Nem egyes javaslatok, által, melyek nagyobbára túlhajtottak és ábrándszerűek akarta Fichte e művében a nemzet erkölcsi emelkedését előmozdítani és az ifjúságot önfeláldozó harczra buzdítani, hanem ethikai elvek által.

A p h o r i s m e n über E r z i e h u n g aus dem Jahre 1804.

Plan zu einem periodischen schriftstellerischen Werke an einer deutschen Universität. 1805.

Ideen für die innere Organisation der Universität Erlangen. Im Winter 1805-1806.

D e d u c i r t e r Plan eiuere zu Berlin zu errichtender höheren Lehranstalt. Stuttg. u. Tüb. 1817.

Ide csatlakozik még: A n w e n d u n g der B e r e d s a m k e i t für den gegenwärtigen Krieg. 180(ó. R a d e n an die deutschen Krieger zu Anfange des Feldzuges 1806. Der P a t r i o t i s m u s und sein G e g e n t h e i l 1807: E p i s o d e über unsere Zeitalter. Die R e p u b l i k der D e u t s c h e n .

b) Beszédei és felolvasásai a tudósok- és tanulókról.

U e b e r d a s W e s e n d e s G e l e h r t e n und seine Erscheinungen im G e b i e b e der Freieit. In öff. Worlesungen, gehalten zu Erlangen im Sommerhalbjahr 1805.

Re de von Fichte als Dekan der phil. Facultät bei Gelegenheit einer Ehrenpromotion an der Universität Berlin am 10 April 1811.

Ueber die einzig mögliche Störung der arad. Freiheit. Eine Rede beim Antritt seiner Rectorats an der Universität Berlin, den 19 Oct. 1811 gehalten.

J. G. Fichte's Rede an seine Zuhörer bei Abbrechung der Vorlesungen über die W.-L. am 19 Febr. 1813,.

Ueber den Begriff des walirenlvrieges (Berlin 1818), an der Univ. zu Berlin.

Aus dem Entwurfe zu einer polit. Schrift im Frühling 1813. Excurse zur Staatslehre 1813.

c) A tudománytan megalapítására, kifejtésére és módosítására vonatkozó iratai.

Darstellung der Wissenschaftslehre aus dem Jahre 1801.

Die Wissenschaftslehre. Vorgetragen im Jahre 1804.

Bericht über den Begriff der W.-L. und die bisherigen Schicksale derselben. 1806.

Die Wissenschaftslehre in ihren allg. Umrissen. Berlin 1810.

Die Thaten des Bewusstseins, Vorlesungen gehalten an der Universität zu Berlin im Winterhalbjahr 1810-1811.

Die Wissenschaftslehre, vorgetragen im Jahre 1812.

Die Wissenschaftslehre, vorgetragen im Frühjahr 1818 (a kitört háború miatt befejezetlen maradt).

Die Thaten des Bewusstseins. Vorgetragen zu Anfang des Jahres 1813.

Einleitungsvorlesungen in die W.-L., vorgetr. Herbst 1813 an der Universität zu Berlin.

Das System der Rechtslehre. Vorgetr. Sommer 1812.

Das System der Sittenlehre. Vorgetr. Sommer 1812.

Fichte követőjéhez tartoznak: Reinhold, aki később Bardilinek és Jacobinak nézeteit osztotta. Forberg (Friedr. Carl), művei: De aethetica transcendentali. Jena 1792; Ueber die Gründe und Gesetze freier Handlungen Jena 1795; azonkívül írt még értekezéseket Fülleborn „Beiträgen zur Gesch. der Philos. 1791” Niethammer „Philos. Journal 1796” és Schmid „Psych. Mag. 1796” cz. folyóiratban; és leveleket (Briefe über die neueste Philosophie) Fichte és Niethammer „Philos. Journal”-jában. Niethammer (Friedr. Imman.), mint philosoph következő, részint Kant-, részint Fichte szellemében írt, de öngondolkodást is mutató iratokkal lépett fel: De verö revelationis fundamento diss. 11. Jena 1792; Versuch

einer Ableitung des mor. Gesetzes aus der Form derr. V. Jena 1793; Ueber Religion als Wissenschaft, zur Bestimmung des Inhalts der Religionen und der Behandlungsart ihrer Urkunden. Neustr. 1795; Versuch einer Begründung des vernunftmässigen Offenbarungsglaubens. Lpz. u. Jena 1768; Ueber Pasigraphik und Ideographik. Nürnberg. 1808; Der Streit des Philanthropinismus und Humanismus in der Theorie des Erziehungs-Unterrichts unserer Zeit. Jena 1808. Azonkívül adott ki még először társ nélkül később Fichtével egyesülve egy philos. új-ságot, melyben különféle, nagyrészt erkölcsvallási jellegű értekezések jelentek meg tőle. Se had (Joh. Bapt.), eleve Fichte, később Schelling rendszeréhez csatlakozott; első iratai cheologico-asceticus jellegűek, legnagyobbbrészt egyházi szellemben írvák. Nevezetesebbek ezek közül: *Dissertatio exhibens nexum intimum inter philosophiam theoret. et pract.* Jena 1800. *Gemeinfassliche Darstellung des fichte'schen Systems und der daraus hervorgehenden Religionstheorie.* Erfurt 1800. *Geist der Philosophie unserer Zeit.* Jena 1800. *Grundriss der Wissenschaftslehre.* Jena 1800. *Neuer Grundriss der transc. Logik und der Metaph. nah der Principien der W.-L.* Jena 1801. *Absolute Harmonie des fichte'schen Systems mit der Religion.* Erfurt 1802. *System der Natur- und Transcendentalphil.* Landsch. 1803-i. *Institutiones phil. universae.* Charcow 1812. *Inst. juris naturae.* U. o. 1814. Azonkívül írt még számos értekezést és beszédet latin nyelven (*De fine hominis supremo.* 1807; *de existentia supr. numinis* 1812; *de immortalitate animorum* 1814; *de studio philos. ejusque genuina natura* 1815; *de libertate mentis humanae* 1815 stb). Mehmel (Gottl. Ernst Aug.), következő részint Kant, részint Fichte rendszere szerint írt művei által szerzett hírnevet: *Dissertatio hist.-phil. de officiis perfectis et imperfectis.* Erlang. 1785; *Versuch einer compendiarischen Darstellung der Phil.* Erlang. 1797 (csak egy füzet jelent meg); *Versuch einer vollständigen analytischen Denklehre als Vorphilos.* Erlang 1803; *Ueber des Verhältniss der Philos. zur Religion.* Eri. 1905; *Lehrbuch der Sittenlehre.* Eri. 1811; *Die reine Sittenlehre.* Eri 1811; *Die reiuie Sittenlehre.* Eri. 1815 (csak az első rész jelent meg). – Se h legel (Friedr. bölcsészete Fichte elméletének módosítása amennyiben a tiszta Én helyébe Schlegel az individuumot (das geniale Individuum) tette. Egyszersmind polemisál a Kant által felvett categoricus imperativus formalismusa ellen, s a közönséges fölé való emelkedést a művészetben találja fel. Nevezetesebb iratai: *Die Griechen und Römer;* *hist. Versuche über das class. Alterthum.* Hamb. 1797. *Ueber die Sprache und Weisheit der indier* Heidelb. 1808. *Gesch. der altén und neuen Literatur.* Wien 1815. Azonkívül adott ki folyóiratokat (Európa, Concordia, Deut. Museum) melyek azonban csak kevés ideig tarthaták fel magukat, s tartott felolvasásokat (über *Die Philosophie des Lebens*), melyek közül néhány nyilvános lapokban is megjelent. – Novalis (Friedrich von Hardenberg) Schlegel irányzatának követője.

Schelling.

Fichte bölcselete, midőn minden tárgyi agosságot kizár, s minden ismerést a gondolkodó Én (szellem) önszemlélete gyanánt fog fel – egészen új álláspontot jelezaphil. rendszerek történetében. Midőn az ősziet – e bölcseletet értelmében és feltevései mellett – nem egyéb mint a gondolás productuma, nem az egyéni, de az absolut gondolásé: midőn a létezés el-
lentétei csak az Én működése által gondoltatnak létrehozatni, tehát minden tárgy saját *Énünk* töredékének ismertetik és feltóteleztetik: a nyert új nézponat sarkalatos különbözőségét az összes előbbi phil. theoriáktól és feltevésektől félreismerni lehetetlen.

Csakhogy midőn egészen új phil. theoriát állít vala fel, a megalkotott új álláspont hiányait sem volt képes meghaladni. És pedig:

a) Nagy hiány az, hogy a kiindulási pont gyanánt felállított alaptétel, *merőben képzelt, nem reális, a valóságának meg nem felel*. Hiszen az egyéni gondolás tényadatából lehúzott következtetés egy megelőző absolut gondolás tényadatára, annyi, mint saját gondolásmódunknak megtagadása a gondolásban; mint saját gondolásunknak megsemmisítése, egy absolut gondolás elérhetéseért. Hiszen ha nem úgy gondolkodunk, amint a gondolkodás természete magával hozza, úgy egyáltalán uem gondolkodunk. Mi a gondolást *absoluttá* nem tehetjük a nélkül, hogy magát a gondolást meg ne semmisítsük. A köztudatnak, a természetes felfogásnak kell tiltakozni Fichte e feltevése ellen, mely a lehetlent és felfoghatlant veszi fel kiindulási-pontul a valóság kimagyarázására. b) Megfoghatlan e rendszer értelmében mi képen jut az *egyéni-Én*, mint az *absolut-Én* töredéke saját magának ismeretére: öntudatra; a felvett – úgynevezett – önkorlátozás, nem egyéb érthetlen s igazolhatlan feltevésnél. Valamint a jelenetvilágnak mint az Én merő képzetének minden realitás nélküli felfogása is oly alaptalan, miként lehetetlen azt keresztülvinni. –

Egyáltalán: Fichte bölcselete a legmerevebb és túlzóbb ideaiismus, melynek minden létet a gondoláson kívül, merő látszatnak kell tekintenie, minden legkisebb valóság nélkül; merőben egyoldalii, (mint ezt maga Fichte *sem* volt képes

elpalástolni, bár obj. idealismusként, sőt real-idealismusként nevezte is rendszerét, mint a mely a külvilágot a gondolásból értelmezi) mert a képzetek tárgyiasítása mellett is meg kellett semmisülnie az önálló természeti-létezésnek.

A hiányokat megjavítani, s tisztább értelmezéssel a realitást jobban megközelíteni, lett Schelling feladatává.

Schelling 1775-ben született Leonbergben. Már 15 éves korában, a tübingai theol. semminariumban tanultakor jeleit adá kitűnő tehetségének és fáradhatlan szorgalmának, midőn a theol. tanulmányokon kívül, a philologiai, bölcsészeti, és 1796 és 97-ben Lipszében a természettudományi és mennyiségtani ismereteket is tanulmányozná. – 1798-tól Jénában Fichte oldalammal dolgozott, ennek távoztai után pedig mint a bölcsészet tanára lépett fel, mind inkább és inkább közeledvén saját – eredeti álláspontjának megalkotásához. 1803-1806 Würzburgban, 1827-1841 Erlangenben tanár. 1851 Ragatzban halt el.

b) Bölceletére vonatkozólag: Schelling, Fichte idealismusból indul ki; s ez elméletnek a spinozizmussal való összeolvasztása által törekszik amaz álláspont tévedéseit megjavítani, hiányait kiigazítani. Rendszerében (Identitäts-System) az alany és tárgynak = szellem és természetnek, a feltétlenben (absolutum) való teljes azonságát véve alapgondolatul – értelmezi a létezőket: *az eredetileg teljesen különbözően egység – mond Schelling – oszlik szél természetre (negatív sark) és szellemre (pozitív sark) tehát nem az Én alkot mindent (mint Fichtenél) hanem e kettő a szellem és természet fölé emelkedett feltétlen absolutum, mindennek létalapja.*

És e gondolat tudatos keresztülvitelében áll Schelling bölceletének jelentősége! Egyszersmind csak ez álláspont, az ő eredeti felfogása; midőn művei egy phil. zárt egész nem képeznek, hanem inkább egyes philosophok bölceleti elméleteinek sajátos, módosított alakban feloldozására szorítottak. Mire nézve az egész bölcelet is leghelyesebben csak az egyes időszakonként megjelent művek tartalmi és alaki méltatása által jellemezhető, olyképen, hogy három időszakot különböztetve meg, először még Fichte bölceletének álláspontján összeszerkesztett bölceletet ismertetjük (első időszak): úgy térünk;ít Schelling eredeti elméletére (második időszak); végül

pedig a megváltoztatott s mvslicus jelleget öltött Schelling-féle elméletet ismertetjük.

Schelling bölcseletének első időszaka.

Schelling bölcseletének első időszaka, a Ficlite álláspontján írt s 1795-ben Tübingában megjelent „Ueber die Möglickeit einer Förra der Philosophie überhaupt” című irattal, (melyben megmutatja, hogy a philosophiának jogosult princípiuma csak az Énből fejthető ki) lett megalapítva. Nevezetesebb termékei pedig ez időszaknak: Vom Ich als Fríncipe der Philosophie (oder über das Unbedingte im menschlichen Wissen) Tüb. 1795 értekezés – melyben kifejti, hogy az igaz tudás alapja csak az Énre levén vissza vezethető: az igaz philosophia is csak idealismus leirat; hogy a tárgy (object) ellentéte egy absolut Énre utal, mely nem csak nincs meghatározva tárgy által, de minden tárgyat kizár, öntudatlan és személytelen; – továbbá a dogmatismus és criticismusról írt phil. levelei (Phil. Briefen übe: Dogmatismus und Criticismus 1796 a Niethammerféle phil. újságban) – melyekben a criticismust bírálata alá véve kimutatni törekszik, hogy a criticismus azon értelemben, melyben legtöbbször veszik Kant követői közül nem egyéb, mint a dogmatismus és criticismus rendszertelen összekeverése, holott lényegben az idealismus és realizmus összeegyeztetését célozza; nem különben ide számítandók még: Ideen zu einer Philosophie der Natur 1797; Von der Weltseele 1798; System des transc. Idealismus 1800'), című értekezések is (melyekben bár nyomait találhatni már, később megalkotott eredeti elméletének, mivel az alapfelfogás – a természetnek az Énből való levezetése – merőben Fichtére emlékeztet – helyesen csak e rovat alá sorozhatók).

Ez iratokban Schelling természet-bölcseleti nézeteit fejtette ki; különösen a) Fennjelzett két első iratában (Ideen zu einer Phil. d. Natur; Von der Weltseele); az anyag fogalmát törekszik, Fichte módjára, az emberi szellem természetéből és analógiájára levezetni. Hogy az anyag csak az erők eredménye, tehát nem a tömeges anyag = crassa matéria az

¹⁾ Valamint: Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie 1799; s értekezései a „Zeitschrift für speculative Physik” iratban.

első, hanem az erők, melyekből ered – az anyagnak ez idealisticus levezetése az Énből jellemzi legkiválóbban Schelling első álláspontját, melyet már meghalad (s így mindinkább eltér Fichtótól, b) System des transc. idealismus értekezésében, melyben különösen azon pont ismertetése tájékoztató, hol a tudás fogalmából hozza ki a *természetbölcészet* és a *transcendentalis-philosophia* külön tudomány ágait

Azon alapon, hogy a tudás az objectivai és subjectivum megegyezésen alapul (mert csak az igazat tudjuk, az pedig a képzet és tárgy megegyezése) s mindkettő egyesítését szükségli, de hogy kiindulási-pont gyanánt vagy az egyik (objectivum) vagy a másik (subjectivum) váiasztathatik: két tudomány-ágot különböztet meg. Ha az objectivum vétetik alapul – úgymond – akkor azon kérdés merül fel: Milyen jutt az objectivumhoz a vele megegyező subjectum. A subjectum fogalma, nem foglaltatik az objectum fogalmában, sőt kizárják egymást, hogyan jő tehát az értelmiség (subjectum) a természethez (objectum) *E feladattal a természetbölcészeti foglalkozik.* – Ha pedig a subjectum jeletetik ki első gyanánt, akkor e kérdés merül fel: Hogyan jutt a subjectivumhoz, a vele megegyező objectivum? A subj. és obj. megegyezésének megmagyarázása legfőbb minden tudásra nézve; legfőbb feladata tehát a philosophiának is mint legfőbb tudománynak. *E feladatot kell megoldania a második tudomány-ágnak a transc. philosophiának.*

Különöbben: a) Természetből csel etében a természeti fokozatos kifejlés értelmezését túzi kiváló feladatul. Három részen keresztül a szerves, és szervetlen természetről s a közöttük levő viszonyról beszél. És pedig:

Az első pontra vonatkozólag; az egész természetötletet két működésre, az előhozó és akadályozó működésre vezeti vissza; ezek tényezői a véges előhozományok sokaságának. Mivel azonban az általános előhozás csak általános előhozványt czéloz: az egyes előhozványok (individuum) színlegesek csupán, az egyed csak eszközt képezhetvén a természetben, de czélt soha. Innen a természet maga dolgozik az egyed leontásán, ha a nem már biztosítva van. –

A szerves természetet az organismus három alapműködése: a visszapótlás (Reproductionskraft;) ingerlékenység (Ir-

ribilitát) s érzékenység- (Sensibilität,) szerint osztja be. Legmagasabb fokon azon szervezetek állanak, melyekben az érzékenység túlnyomó (az ingerlékenység felett); alsóbb fokozatot azok képeznek, hol az ingerlékenység játsza a főszerepet; ahol pedig a visszapótlás lép fel egész hatályljal, az ingerlékenység és érzékenység pedig csaknem egészen elenyészők, ott a legalsóbb fokozat. –

A második pontra nézve (a szerves természet illetőleg) kifejti, hogy a szerves természet teljesen ellentéte a szervetlen természetnek, léte és lényege ez által van meghatározva. Azért míg a szerves természet erői előhozok, a szervetlennél előhozásnak helye nincsen; itt az anyagok között nincs egyéb viszony mint külső – egymásmellettség, és egymásonkívüliség; a szerves természet pusztja tömeg, mit csak a súlyerő tart össze. Mindazáltal itt is vannak fokozatok, még pedig megfelelők a szerves természet fokozatainak: a visszapótlásnak a vegyefolyam; az ingerlékenységnek a villamosság; az érzékenységnek az egyetemes delejesség felel meg. Végre a harmadik pontot, a szerves és szervetlen természet viszonyát illetőleg oda nyilatkozik, hogy az egész különbség, mely e két élet között feláll a természetet, *csak mint tárgyat* illeti (substratumot) mert az eredetileg előhozó természet mindkettő felett áll; hogy kell lenni egy *harmadiknak*, mely a szerves természetet a szervessel összeköti, s mint a végső okok azonsága az egész természetet lelkesíti. Röviden: *az egyetemes organismus eszméjét* hozza ki jelzett elmélete eredményül.

b) A transc. philosophiában egészen ellentett álláspontról bölcsészkedik. Mert míg a természetbölcseletben az objectum volt az első; itt a subjectivumon van a sor, itt a subj. az első, az általány, ebből kell az objectivumot is kifejleszteni. Azért főleg itt a subjectivum tiszta felfogása; mi csak úgy történhetik, ha a kívülünk létező dolgok teljesen ignoráltak, s közvetlenül bizonyosnak csak „az én vagyok” tétel ismertetik el, mint a melyből kell lehozni, még a külső dolgok létezését is; azért fődolog a transc. philosophiában mindent *előről kezdeni*, s még azt is amit közvetlenül bizonyosnak tartunk, újra meg újra átvizsgálni. – Különösen pedig – mond Schelling – két előítélet van, melyek itt tekintetbe veendőek annál is inkább, mert feloldásuktól függ a transc.

philosophia felosztása. Az első szerint létezik egy mi tőlünk független külvilág, s az olyan, amilyenek általunk képzeltek. Ez előítélet tárgyalása a transe philosophia első részének: *az elméleti phil.-nak feladata*. A második előítélet szerint pedig mi hatunk a külvilágra. Ennek elemzése a második résznek: *a gyakorlati philosophiának feladata*. S mivel e két feladattal ellenmondásba bonyolódunk; mert ha a mi képzeinknek kell a tőlünk nem függő világhoz alkalmazkodni (az első tétel szerint) lehetetlen, hogy a való világ alkalmazkodjék ami képzeinkhez (a második tétel szerint): úgy végre egy harmadik részt kell felvenni, mely ez ellenmondás feloldását eszközölje s ez *a maceszei philosophia ja*. Mire nézve három főrésze van a transc. philosophiának: elméletig gyakorlati bölcsészet, s a művészet bölcsészete.

1) Az elméleti részben (theor. Philosophie) Schelling az ismeretekről beszél, s az öntudat fejlődési-fokozatait vezeti le. Helyesli Leibnitz idealismusát, mint a mely, midőn az anyagot a monadok alvó-állapotaként fogja fel lényegben egy a transe. idealismussal. – 2) A gyakorlati részben (pract. Phil) a szabad önelhatározás alapján létrejött természetet vezeti le, Fichtével csaknem azonos fölfogással. Különösen a szabad cselekvés meghatározott rendjét értelmezve, egy mindenképp felett álló feltétlenülre következtet, ennek szakadatlan megnyilatkozását a történelemben, nyomról-nyomra, három időszakon keresztül fejtegetve; kimutatja, hogy az első időszakban (tragicus időszak) amaz absolutum mint vakon működő hatalom; a másodikban mint mechanice működő természet jelenkezik; míg a harmadik időszak az lesz, midőn minden, mint a gondviselés kifolyása fog előtűnni. – 3) A művészetben (Phil. der Kunst) végre, a transe phil harmadik részében, (különösen Kant „Kritik der Urtheilskraft” című munkájához csatlakozva) olyféle egység után törekedett, mely a szabadságon és szükségességen, a tudat-nélküli és tudatos előhözason túlterjed. Mert, ha a transcendentalismus eddig azon módot tárgyalta, melyhez képest *az Én*, az elméleti részben a tárgyat (saját öntudatlan előhözását), a gyakorlati részben pedig saját tudatos előhözását ismerte meg: most (a harmadik részben) oly szemlélés után kell törekednie, hol *az Én* egy-ugyanazon tüneményben tudatos és öntudatlan. Ilyféle tünemény *a mű*: mely magában mind a természeti (mecha-

nicus) mind a szabad előhozás jellemét egyesíti. A műben lesz megoldotta tehát az ellenmondás, melyet fenebb jeleztünk, midőn itt mechanicus és szabad működés egyiránt előfordul. Azért a mű fogalma a transc. philosophiáú belül, nemcsak végső tárgy, de egyszersmind oly eredmény, mely a transeendentalismust betetőzi, midőn annak ellentéteit (az elméleti és gyakorlati részben) kiegyenlíteni

Ezek jellemezték Schelling bölcseletének első időszakát, melyet inntentul, (meghaladva a subj. idealismust), új állásponttal cserélt fel. Munkáinak tizedik kötetében (hol a philosophia történelméről beszél) maga jelzi a meghaladást. Látam én – úgymond – hogy most, midőn öntudattal bírok, a külvilág csak érettem van de azt is, hogy midőn én e tudatot (én vagyok) bírom a külvilágot már létezőnek találok, miből azután az következett, hogy a világot, *a már tudatos én* létre nem hozhatta. Semmi sem gátolt tehát, hogy azon időbe ne helyezkedjem, midőn az Eu még öntudattal nem bírt; s a most már létező tudaton kívül egy létkört, s oly működést el ne fogadják, mely ugyan most már (a tudatosságánál) nincs, de eredményében mégis belehat (a tudatba). E működés: *az öntudat előhozatala*; az eredmény pedig (az új létkör): *a külvilág*, melyet épen azért, nem is lehet *az Én* által előhozottnak, *hanem csak vele együtt létezőnek* tekinteni. Szembetűnő, hogy Schelling e feltevással új – eredeti – álláspontot foglal; itt veszi kezdetét bölcseletének második időszaka. -

Schelling bölcseletének második időszaka.

Schelling bölcseleti álláspontja ez időszakban, különösen a „Darstellung meines Systems”; „Vorlesungen über die Methode des academischen Studiuma” cz. értekezésekben lett teljesen kifejtve és megalapítva¹⁾.

Az elsőben azon alapgondolat alapítja meg, melyhezképest semmi sem létezik az *abszolút ész*en kívül, melyet mint a subjectivum teljes különbözetlenséget (Indifferenz) kell te-

¹⁾ Nemkülönben ide számíttatik még: Bruno, oder über das natürliche und göttliche Princip der Dinge 1802, melyben Giordano Bruno és Plátó nézeteihez csatlakozik; Neue Zeitschrift für speculative Physik 1802.

kinteni. Ez absolutum fejt ki magát különböző alakokban (Potenzen des Absoluten) két irányban (az első a végtelennek, véges alakokban való megnyilatkozása; a második a véges formáknak a végtelenbe való visszaolvadása) mint természet és szellem, úgy azonban, hogy a természetnek minden egyes megnyilatkozási formájánál a természeti képződvények szolgáljanak alapul, tehát hogy a két irány között tökéletes párral e-lismus, teljes analógia létezzék.

Schelling szerint minden létalakot, a kifejlő *absolutum* egy meghatározott fokozata, vagy megnyilatkozása gyanánt kell tekinteni; szerinte minden lét a mondott két tényezőből áll csakhogy külön arányokban. A természet alakzataiban a reális elem (anyag); a szellemeiében az ideális elem (lélek) túlnyomó, úgy, hogy az egész természetben a *sarkiasság világtörvénye* (Gesetz der Poralität) tör keresztül, minden létező két ellensarkot pozitív és negatív reális és ideális sarkot feltételez, s e kettő egysége. Mire nézve e törvényt leg-egyszerűbben a *delejben* szemlélhetni, melynek két sarka van (pozitív és negatív) bár az egész sem egyiknek sem másiknak nem mondható; vagy egy vonal alakjában melynek középpontjai $A=A$, azaz: a subjectivum = az objectivummal, egyik végén az $A = \text{subjectivum}$ a másikon pedig $B = \text{objectivum}$ túlnyomó:

$$A=B$$

$$A=A$$

$$A=B$$

egyik vége a természetet (+B, objectivum); másik az eszmei létet + A, subjectivum) jelképezi. – Abban különbözik ez álláspont Fichte feltevésétől, hogy Fichténél az $\dot{E}n = Minden$; Schellingnél pedig a $Minden = \dot{E}n$; amaz tehát subjectiv – emez objectiv idealismus.

Második iratában (Vorlesungen über die Methode etc.) a philosophiát mint az absolut azonság tudományát (Wissenschaft der absoluten Identität) mint minden tudás tudományát határozza meg, mely alakjára nézve nem lehet egyéb, mint közvetlen ész- vagy értelmi szemlélés által való előadás. Legnevezetesebb ez egész tanulmányban a kereszténység történeti levezetése.

Azonban Schelling ez álláspontot is csakhamar még ha-

ladta. A rendszertelen, s minden szorosabb összefüggést, phil. megalapítást nélkülözött fejtegetés, mely már fennjelzett iratait is sok tekintetben bélyegezte, későbbi irataiban még határozottabban jelenkezett elannyira, hogy inntentul Schelling egészen a syncretismus és mysticismus felé hajol. Bölcséletében ismét új, az utolsó időszak veszi kezdetét.

Schelling bölcséletének utolsó időszaka.

Ez időszak termékei, úgy szólván semmi eredeti gondolatot sem tartalmaznak, hanem csak egyes philosophok, különösen mysticusok módosított elméletei. A „Philosophie und Religion” 1804.; „Jahrbücher der Medicin”; „Philos. Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit, und die damit zusammenhängenden Gegenstände” határozottan theosophisticus jellegűek. – Különösen ez utolsó iratban Schelling, Böhme Jakabhoz csatlakozottan, Istenben három momentumot különböztet meg: 1) a teljes különbözetlenség (Indifferenz); 2) az alapra és létezésre különülés; és 3) a különváltság újra-egyesülősónek (azonság) momentumát. Előadja, hogy az első momentum, ahol még személyiség nincsen, kezd-pontja az isteni lényeknek, megfoghatlan alapja minden való létezésének, ebben bírja alapját a jó és rosz egyaránt. És pedig két stádiumon keresztül történik az öszkifejlés: első a természetnek fokozatos kifejlődése az emberig; második az emberi szellemnek történeti kifejlőse, amott minden természeti létező két princípiumból áll (a sötétség elvéből, mely által a természeti létező Istentől elválasztatik, s az isteni szikrából¹⁾), melyek azonban ez állásponton még nem egyesülvők egy egészszó, míg az embernél már tökéletesen egyesítvők úgy mint az absolutumban, mégis azon különbséggel, hogy Istenben (absolutum) szétválasztathatlanul, az emberben ellenben szétválasztottan egyesülvők. És épen e sajátosság; az egyedi és általános akaratnak e szótválaszthatósága alapja Schelling szerint a jó és rosz lehetségsónek s az emberi szabadságnak. Az ember csak azért szabad, mert alárendelheti az egyedi akaratot (Partikuralwille) az általános akaratnak és viszont.

Ez álláspontot jellemző elmélettel találkozunk még a

¹⁾ A sötétség elve Schellingnél = a teremtmény önakarata (vak akarat); az értelem pedig (isteni szikra) nem egyéb mint ez általános akarat.

„Denkmal der Schrift Jac-obis von den göttlichen Diagen” című Jacobi ellen irányzott vitairatban is, hol Schelling keményen visszautasítja a vádat, melyhez képest az ő bölcselete naturalismus, spinozismus, vagy atheismus lenne. Kimutatja, hogy nála az Isten = alpha et ómega, kezdet és vég; amaz mint Deus implicitus, személytelen különbözetlenség; emez mint Deus explicitus, személyes Isten. Kifejti, hogy a theismus, mely nem ismer el Istenben létrehozási-alapot – erőtlen és üres.

Innentúl azután, eltekintve az „Ueber die Grottheiten von Samothrake” allegoricus irattól, hosszú hallgatás váltotta fel Schellingnek eddigi nyilvános életét; mely csupán a tanítványaitól időnkint felhozott titokszerű nyilatkozatok által (Schelling működéséről) lett megzavarva, mígnem Hegel halála után, Schelling részint előadásai alkalmával, részint az 1834-től kiadott egyes irataiban¹⁾ ki nem kel Hegel ellen, s berlini beigtató beszédében ki nem nyilatkoztatja, hogy eddig közzétett bölcséletét, mint negatív részt, positiv rész által fogja kiegészíteni, mely meghaladván a tapasztalati elem felvétele által a merev észtudományt, mint *a myfologia s a ki nyilatkoztatás bölcselete* (Philosophie der Mvthologie und Offenbarung) fog szerepelni.

Ezen eleve felette nagy feltűnést keltett érdekfeszítő nyilatkozat azonban, csak hosszú idő alatt lett megvalósítva s akkor sem kielégítőleg; amint a részint Frauenstädt²⁾, részint Dr. Paulis³⁾ által megismertetett elméletből határozottan kivehetni, Schelling csak előbbi nézeteit fejtette ki ez elméletben, még inkább mysticus alakban lörténeti, philologiai és exegeticus értelmezésekkel bővítve, s a keresztény hitelvekkel közelebbi kapcsolatba hozva. Istenben három momentumot különböztet meg: 1) a vak, kénytelen létét; 2) az isteni lényeg három hatványát: az öntudatlan akaratot, mint a teremtés anyagi okát (causa materialis); az öntudatos akaratot, mint a teremtés létrehozó okát (causa efftViens, per qnam...); se kettő egységét mint a végokot causa finalis, in qnam vel

¹⁾ Vorrede zu Hubert Beckev's Uebersetzung einer Schrift Victor Cousin's; (Vorlesungen) zuv Geschichte der neuem Philosophie.

²⁾ Schellings Vorlesungen in Berlin 1842.

³⁾ Die endlich offenbar gewordene pos. Philosophie der Offenbarung der allg. Prüfung dargelegt von Paulus 1843.

secundum quam omnia fiunt) mely szerint minden történik; 3) végre a három isteni személyt Istenben – Inkább a mythos, mint a komoly bölcselet jellegét viselve magukon e tételek – kevés méltatást érdemelnek¹⁾).

Mindezeket összefoglalva, igazoltnak kell ismernie a fennjelzett állítást: hogy Schelling. Fichte álláspontján kezdett philosophálni. Mindketten ugyanazon előzményi-tételekből indulva ki, jutottak különböző eredményekre. – Fichte az *absolut-Én* principiumából értelmezte a létezőket, mint a melyek *létöket és lényegüket* amazabsolufunibm bírják; Schelling ellenben a *feltétlen azonság* – indifferentia elvét véve fel alapul (mint a mely elv azonban lényegben nem egyéb mint a Fichte által felvett absolutum, mert mindkettő a teljesen meghatározatlan) az öszlélet és kifejlődést olyképen vezet vissza emez alapra, hogy szerinte mindkét létkör – természet és széliéin, már eredetileg egyenlő realitással és jogosultsággal bírva fejlődjék ki amaz ősalapból. Schelling, a Fichténél homályos és ki nem elégitő értelmezést nyert kül-létezést reálisabb alapra vezetve vissza, Fichtét meghaladta

Csakhogy a kivitel nála sem kielégítő minden tekintetben. – Különösen: a rendszerében alkalmazott *a priori construálás*, a természetnek ily utón való deductiója, az alapon, hogy a tapasztalati természetészlelés *imn* bír biztos principiummal, nem rendszerezett, nem hat be elég teljesen a dolgok lényegébe, bár némileg jogosult (mert emez ellenvetés csakugyan nem egészen alaptalan) – mivel a természetre vonatkozólag czélhoz vezető nem lehet – semmi esetre sem helyeselhető. A természetészlelésnek nincs jogosultabb principiuma a tapasztalásnál, csak ez azon *hasis*, mely biztos eredménye vezethet, ha czélszerűen alkalmaztatik. – Továbbá, az ellentétes szellem- és természetélet fokozatos és ogyaráuyos (parallel) kifejlése, a létalapul felvett absolutumnak két el-

¹⁾ Sőt megvallom épen nem oszthatom e tekintetben Schwegler felfogását, aki valami igazán nagyszerűt lát (mint ő kifejti) a, pantheisiniis és thie-ismus emez egyesítésében, s monotheismussá való alakításában. Sokkal helyesebbnek tanom Bieilevmann criticáját (Die deutsche Philosophie von Kant bis auf misére Zeit etc.) melyhez képest Schellingnek ellen újabban felállított elmelete épen nem felelt meg av.on követehnényrnek. melyek az oly sokat mondólag kifejezett nyilatkozathoz, csatoltattak (L. pg. 667-691).

lenes irányban a reális és ideális alakzatokban való kibontakozása is oly feltevés, melynél indább a szelleműs képzerő, mint a higgadtan megfontoló értelem működött; amaz egész feltevés inkább mysticus képzet mint szigorú lehozással megalapított igazság. – Átalában: még Schellingnek sem sikerült, a Fichte bölcseletében felmerült s megjavítást igényelt nehézségeket véglegesen megoldani, miért inuentul is e probléma marad a phil. kutatás problémája, ennek határozott megoldása vétetik célba.

Források: C. R o s e n k r a n z, Schelling, Vorlesungen gehalten im Sommer 1842 an der Uni versi tät zu Königsberg, Dauzig 1840; Jak. Fries, Reinhold, Fichte und Schelling Leipz. 1803; Schelling und die Offenbarung, Kritik des Neuesten Reactionsvernebs gendie freie Philosophie, Leipz. 1812; G-laser, Differenz der Schelling'schen und Hegerschen Philos. Leipz. 1842; Marhe in eke, Kritik der Schelling'schen Offenbarungsphilos, Berlin 1843; Salat, Schelling in München, Heidelb. 1845; L. Noach, Schelling und die Philosophie der Romantik, Berlin 1859; Mi g i e t, notice historique sur la vie et les travaux de M. de Schelling, Paris 1858; E. A. Weber, examen critique de la philos religieuse de Schelling, thèse, Strassb. 1860; H. Beckers, über die Bedeutung der Schelling'schen Metaphysik, ein Beiträg zum tiefern Verstandniss der Potenzen- und Principienlehre Schellings (Abh. der phil. philol. Cl. der Münchener Acad. der „Wiss. Bd. IX. München 1863); Die Unsterblichkeitslehre Schelling's im ganzen Zusammenhange ihrer Éntwicklung dargestellt. U. o. 1866. – Azonkívül böven tárgyalnak még Schellingről: Michelet, Erdmann, Biederaian, Ueberweg bölcészettörténelmökben; Ehrenfeuchter, Dorner, Hauiberger, Jahrb. f. deutsche Theol.”, Hoffmann „Atheneimr¹, Brandis „Abh. der Berl. Akad. 1855” cz. folyóiratokban, Böckh, über Schelling's Verhältniss zum Leibniz cz. iratában.

Művei következők:

Első műve: Antiquissimi de prima malorum origine Philosophematis explicandi tentamen criticum et philosophicum. Tüb. 1792, melyben Herderhez csatlakozva, a bünbeesés bibliai elbeszélésének allegoricus jelentményt tulajdonit. Ezt követte hasonló szellemben írva: Ueber Mythen, historische Sagen und Philosopheme der ältesten Welt 1793. ez műve (Paulus, Memorabilien H. V.); és: De Mar ci one Pauliuarum epistolarum emendatore, 1795 melyben az újszövetség-és régibb egyháztörténelem kritikáját adja.

Innentul mindjobban és jobban vonzódott a pkilosophiához. Olvasta Kant ész-kriticáját, Reinhold „Elementarphilosophie”, Maimon „Neue Theorie des Denkens”, G. E. Schulze „Aenesidemus”

cz. iratát, valamint Fichte recenzióját ezen iratról és tudomány tanát – és ezek befolyása alatt írta első nevezetesebb művét: *Ueber die Möglichkeit einer Form der Philos. überhaupt*. Tüb. 1797). B műben azt törekszik kimutatni, hogy a bölcsészet alapelve gyauánt sem anyagi alaptétel nem szolgálhat, minő pl. Einhold alapelve (Satz des Bewusstseins) sem pusztán alaki tétel, minő az azonság elve (Satz der Identität); hanem ezen elv csak az *Énben* íbglaltathatik, melyben a tevés és a tett dolog egybeesik; csak ezen tételben; leli Ich határozvák meg az alak és tartalom kölcsönösen.

Von Ich als Princip der Philos. oder über das Unbedingte im meuschl Wissen. Tüb 1795 művének alapgondolata, hogy a philosophiának valódi principiuma az absolut *Én*. Főbb tételei pedig következők: Az alany (Subject) nem egyéb mint egy tárgy (Object) által korlátolt *Én*; az alany és tárgy közti ellentét egy absolut *Ént* feltételez mely semmiféle tárgy által sincs meghatározva, sőt minden tárgyat kizár. Az *Én* a feltétlen az emberi tudásban; az *Én* által, s az ellentetés által (az *Énnel* szemközt) kell meghatározva lennie minden ismereti tartalomnak. Kant kérdése: 'Wie sind synthetische Urtheile a priori möglich? nem egyéb mint ez: Wie kommt das absolute leh dazu, aus sich selbst herauszugehen und sich ein Nicht-leh schlechthin entgegenzusetzen?' *Avéges Énben* megvan az öntudat egysége vagyis a személyiség; de *avégtelen Én* semmiféle tárgyat sem ismer, tehát öntudattal és személyiséggel sem bír; és oksága is csak mint absolut hatalom jeleníthető.

Philos. Briefe über Dogmatismus und Criticismus 1796 (Niethammer, philos. Journal) cz. iratában a Kantiauosok ellen kel ki, kiknek feladata, aus den Trophäen des Criticismus ein neues System des Dogmatismus zu erbauen, an dessen Stelle wohl jeder aufrichtige Denker das alte gebäude zurückwünschen möchte." Egyszersmind kimutatni igyekszik, hogy a Criticismus azon értelemben, melyben legtöbben veszik, ellentmondással-teljes összekeverése a dogmatismus– és criticismusnak: míg valódilig arra volna hivatva, hogy ama két ellentétes reudszeit, melyek mindegyike az alany és tárgy közti ellentétet az által akarja kiegyenlíteni, hogy egyiket a másikra visszavezeti: az idealismust és realismust az ész lényegéből vezesse le. „Uns Allen wohnt ein geheimes, wunderbares Vermögen bei, uns aus dem Wechsel der Zeit in unser innerstes, von allem, was von aussenher hinzukam, entkleidetes Selbst zurückzuziehen und da untéi der Form der Unwandelbarkeit das Ewige anzuschauen; diese Anschauung ist die innerste, eigenste Erfahrung, von welcher allein alles abhängt, was wir von einer übersinnlichen Welt wissen und glauben.” Ezen szemlélest „értelmi szemlélésének nevezi (intellectuelle Anschauung) s megiegyzi, hogy Spinoza tárgyiasítja ezen szemlélest, míg az idealista mint önszemlélest tekinti; „sofern wir streben, das Absolute in uns zu realisieren, sind nicht wir in der Anschauung des obj. Welt, sondern ist

sie in dieser unserer Anschauung verloren. iti weieher Zeit und Dauer für mis dahinschwüden und die reine absolute Ewigkeit in uns ist.”

Abbandlungen zur Erläuterung des Idealismus des Wissenschaftslehre 1797 (Fichte és Niethammer „philos. Journal”) művében saját elméletét összehangzásba törekszik hozni Kant szellemével. Jellemző e tekintetben azon válasza, melyet Reinholdnak ama kérdésre adott, valjon Fichte eltért-e Kanttól, midőn a képzetek elvét (das Princip der Vorstellungen) kizárólagosan belső elvnek tekintette? „Beide Philosophen sind einig in der Behauptung, das der Grund unserer Vorstellungen nicht im Sinulichen sondern im Uebersinnlichen liege. Diesen übersinnlichen Grund muss Kant in der theont, Philos. symbolisiren und spriehet daher von Dingen an sich als solchen. die den Stoff zu unseren Vorstellungen gebén. Dieser symbolischen Darstellung kann Fichte entbehren, weil er die theor. Philos. nicht wie Kant getrennt von der praktischen behandelt Denn eben darin besteht das eigenthümliche Verdienst des Letzteren, dass er das Princip, das Kant an die Spitze der prakt. Philosophie stellt, die Autonomie des Willens, zum Princip der gesammten Philos erweitert und dadurch der Stifter einer Philos. wird, die man mit Keeth höhere Philosophie heissen kann, weil sie ihrem Geiste nach weder theoretisch, uoch praktisch allein, sondern beides zugleich ist.” A Kant-féle non-in-e-n-o-u-ról szokásos felfogásra nézve azon ellentmondásokra figyelmeztet, melyekbe szükségkép bele kell bonyolódnia ama felfogásnak. A végtelen világ – úgymond – semmiegyéb mint saját teremtő szellemünk, végtelen productioi – és reproductioiban. De nem így Kant tanítványai. Ezek előtt a világ, és az egész valóság oly valami, mely ami szellemünktől eredetileg idegen, azzal semmiféle rokonságban sincs. És ezen világ felett, mely rajok nézve csak esetleges, s mely épen úgy egészen másképen is lehetne – mégis oly törvények urakodnak, melyek (anélkül, hogy tudnák hogyan és honnét) értelmökben gyökereznek. Egyszersmind az értelem eme törvényeit és fogalmait úgy birják, mint a természet legfelsőbb törvényadóit, teljes tudatában annak, hogy a világ noumenon okból áll, doch auf diese Dinge an sich überwinden sie ganz frei und selbstbeliebig an und diese Welt diese ewige und nothwendige Natur gehorcht ihrem speculativen Gutdünken? És ezt tanította volna Kant? „Es hat nie ein System existirt, das lächerlicher oder abenteuerlicher wäre.”

Ideen zu einer Philosophie der Natur, als künftige Grundlage eines allgemeinen Natursystems. Lpz 1797 (Landsh. 1803). Ez iratban mondotta ki először az általa oly sajátos értelembe használt természetbolcselteszméjét, melyet még magasabb vagy speculativ bysicanak is nevezett. Egyszersmind ezen eszmének tovább-íjtése képezi legközelebbi következő iratainak tartalmát.

Von der Weltseele eine Hypothese der höhern Physik

sur Erklärung des allgemeinen Organismus. Hamburg 1799. Második kiadásához, mely Hamburgban 1806 jelent meg (valamint a harmadikhoz is Hamb. 1809) egy értekezés is van csatolva: Über das Verhältniss des Realen und des ideálén in der Natur, oder Entwicklung der ersten grundsätze der Naturphilosophie an der Principien der Schwere und des Richts.

Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie. Jena u. Leipz. 1789, melylyel össze van kötve következő kisebb irata: Einleitung zu seinem Entwurf eines Systems der Naturphilos., oder über den Begriff' der speculativen Physik und die innere Organisation eines Systems dieser Wissenschaft. Jena u. Leipz. 1799.

System des transcendentalen Idealismus Tüb. 1800. Ezen művében fejtí bölcseleti rendszerének főbb mozzanatait. Alapondolata, hogy a subjectivum vagyis az eszmei (das Ideale) és az objectivum vagyis a valóság (das Reelle) olyan sarkok, melyek különösen feltételezik és követelik egymást. Nevezetesebb tételei pedig következők: Minden tudás az objectivum és subjectivum öszszegyezésén alapul; miért is szükségkép két alaptudománynak kell lennie ezek: a természetbölcsezet (Naturphilosophie) és a transcend. philosophia (1. fenebb). Ez utóbbi, amennyiben az öntudatlan észtevékenységet a tudatos vagy eszmei észtevékenyságre törekszik visszavezetni, a természetet mint értelmünk látható organismusát tekinti; míg a természetbölcsezet azt törekszik megmutatni, mint keletkezik az eszmei (das Ideale) a valódi öntudatlan létből (das Reelle) és miképen magyarázható ki abból Természetbölcsezetének alaptételeit következőkbe foglalta össze: „Die nothwendige Tendenz aller Naturwissenschaft ist, von der Natur aufs Intelligente zu kommen. Dies und Nichts Anderes liegt dem Bestreben zu Grunde, in die Naturerscheinungen T h e o r i e zu bringen Die vollendete Theorie der Natur würde diejenige sein, kraft welcher die ganze Natur sich in eine Intelligenz auflöste. Die todten und bewusstlosen Producte der Natur sind nur misslungene Versuche der Natur sich selbst zu reflectiren, die sogenannte todte Natur aber überhaupt eine unreife intelligenz, daher in ihrem Phánomenen noch bewusstlos schon der intelligente Character durchblickt. Das höchste Ziel, sich selbst ganz Object zu werden, erreicht die Natur erst durch die höchste und letzte Reflexión, welche nich's Anderes, als der Mensch, oder allgemeiner, das ist, was mir Vernunft nennen, durch welche zuerst die Natur vollständig in sich selbst zurückkehrt und wodurch offenbar wird, dass die Natur ursprünglich identisch ist mit dem, wasiuunsals intelligenz und Bewusstes erkannt wird.” A transc. philosophia feladatát pedig így adja ebi; „Weiin alle Philosophie darauf ausgehen muss, entweder aus der Natur eine Intelligenz, oder aus der Intelligenz eine Natur zu machen, so ist die Transeendentalphilosophie, welche diese letztere Aufgabe hat, die andere nothwendige Grundwissenschaft der Philosophie.” Egerszermind Kant kritikájának megfelelőleg három részre osztja fel

ezen trans. philosophiát: elméleti-, gyakorlati részre, és arra, mely az elméleti és gyakorlati rész egyesítését célozza, és azt törekszik kimagyarázni, mint gondolhatok a képzetek a tárgyra vonatkoztatva és ezek a képzetekre viszonyítva (wie die Vorstellungen zugleich als sich richtend naeh den Gegenständen, und diese als sich richtend nach den Vorstellungen gedacht werden können?) E harmadik rész a természet-czélyszerűség- és művészetről szóló rész. Az elméleti részben az ismeret fokozatait vizsgálja, vonatkoztatva a természet fokozataira. Főbb tételei ezek: Az anyag – kialudt szellem. Az öntudat tényadatai és korszakai az anyag érőiben és összeszerkesztések mozzanataiban ismét feltalálhatók. A világegyetem összes erői végelemzésbea jelenítő erők (Vorstellungskräfte), tehát a Leibnitz-féle idealismus, mely szerint az anyag nem egyéb mint a monadok alvási állapota, tényleg megegyez a transc. philos, lényegével Az organisatio azért szükséges, mert az értelemnek (Intelligenz) képzetei egymásra-következésében szemlélnie kell magát, mi pedig nem történhetik amaz egymásra-következés állandósága nélkül. Az organisatio nem egyéb mint „die in sich selbst zurückkf hrende, in Ruhe dargestellte Succession”. Továbbá, az organisatióknak szükségkép fokozatos sorban kell eszközöltetnie, mivel az egymásra-következés, mely az értelmiségnek tárgyává leszen, saját körében ismét végtelen, s így az értelem egy végtelen, önmagát organisáló törekvés És ismét, e fejlődésben szükségkép kell egy fokozatnak lennie, mely kényszerülve van, hogy az értelmiséget önmagával azonosnak tekintse. Az individuumoknak csakis egy soha meg nem szűnő kölcsönhatása más értelemmel fejezi be az egész öntudatot, összes határozányaival. Csak az által, hogy kívülem is vannak értelmiségek (Intelligenzen) lesz a világ rám nézve tárgylagossá; a dolgokról való képzeteim másként nem is keletkezhetnek, mint a kívülem létező éítelmi-lények által, s csak más lényekkel való összeköttetésem folytán juthatok szabadságom öntudatára, mely szabadságnak nélkülözhetlen feltétele az ész-lények kölcsönös közlekedése a tárgylagos világ közbejötte mellett. Nehogy azonban e szabadság lehetősége által mások hatásköre kelletén túl is korlátoztassék, kell egy magasabb természetnek lennie, mely támaszául szolgáljon a szabadságnak s ez a jogtörvény. E jogtörvénynek realitása tárgya a történelemnek, mely ismét nem egyéb mint az a b s o l u t u m n a k előrehaladó s folytonosan kibontakozó nyilvánulása. A történelemben egyetlen helyet sem jelelhetni ki, hol a gondviselés vagy Isten nyomai láthatók hinnének; csak az egész történelem fejezheti be Isten létének bizonyítását. Minden egyes értelmiség úgy tekinthető, mint Isten– vagy az erkölcsi világrendre ki-gészítő része; a történelem ez erkölcsi világrendhez mint célhoz a törvényszerűnek és szabadnak előremegalapított harmóniája által közeledik; mely ismét csakis egy magasabb ok közbejötte folytán gondolható, mely ok nem egyéb mint az absolut alanyi– és absolut tárgynak azonsága (Identitat zwischen dem absolut Subjectivo und dem absolut Objectiven). Az abs. Objectivum és az abs. Subjectivum

a szabad cselekvés tüneteinek lehetősége végett válaszolvák szét; s mert a szabadság tünetei határtalanok, a történelem is úgy tekintendő mint az absolutumnak soha be nem végződhető nyilvánulata. Schelling három időszakát különbözteti meg az Absolutum ezen nyilvánulásának vagyis a történelemnek. Az első időszakban (mely tragicus időszaknak nevezetik) az uralkodó elem mint merőben vak hatalom hidegen és öntudatlanul szétrombol minden nagyot és fenségest; ez időszakra esik a legnemesebb emberiségnek enyészete is, mely valaha virágzott, s melynek visszatérése csak örökös óhajlás. A második időszakban az uralkodó elem mint természet nyilvánul, mely legalább egy niech. törvényszerűséget hoz be a történelembe; ez időszak Schelling szerint a római köztársaság elterjedésével veszi kezdetét, miáltal a népek egymással összeköttetésbe jöttek, s az erkölcsök törvények, művészetek és tudományok, mik eddig csak elkülönítve egyes népeknél virágzottak: közös birtokká váltak. A harmadik időszak az lesz, hol azon uralkodó elem, mely az előbbi időszakokban mint sors, vagy mint természet tűnt tel; mint gondviselés lép előtérbe, hogy még az is, ami a sors vagy természet művének látszott mint a gondviselésnek, bár tökéletlen alakban nyilvánuló kezdete tűnjék elő. – Az öntudatos és öntudatlan tevékenységnek szükséges harmoniáján nyugszik a természet czélszerűség és a művészet. A természet czélszerű, anélkül, hogy czélok szerint hozatott volna létre. De az Én maga egy-ugyanazon szemléletben tudatos és tudat nélküli egyszersmind: a művészeti szemléletben. Ami a szabadság jelenetében és a természeti előhozványok szemléleteiben szétválasztva létezik, az a művészeti előhozványok szemléleteiben egyesítve van. Minden aesth. productio ama két tevékenységnek magában, véve végtelen szétválasztásából indul ki; már e két tevékenység az előhozványban egyesítve jelenítetik – tehát általa a végtelen véges módon állítatik elő. A végtelen véges módon előtüttetve: a szépség. A szépségnél a végtelen ellentmondás magán a tárgyon van megsemmisítve; a főségesnél az ellenmondás nincs a tárgyban egyesítve, hanem csak bizonyos magaslatig fokozva, melynél a szemléletben önkénytelenül is megsemmisül. A művészi létrehozás csak genie által lehetséges, mert feltétele egy végtelen ellentét. – A művészettel egy-ugyanazon feladata van a tudománynak is, s csak a megoldás módja különböző, amennyiben a tudományban a megoldás mechanikai s itt a genie szerepe íejtvényes; míg minden művészi feladat csak genie által oldható meg. A m ü v é s z e t l e g f e l s ő b b e g y e s i t é s e s z a b a d s á g n a k é s s z ü k s é g e s s é g n e k .

Zeitschrift für speculative Physik, hrsvsg. von Schelling, Jena und Leipz. 1800-1801. 2 köt. E mű tartalmát képezi azon értekezéseken kívül, melyeket Steifens írt; Schellingtől: „A 11-gemeine Deduction des dynamischen Processes oder der Physik” melyben különösen következő nyilatkozata tájékoztató: „wir können von der Natur zu iins, von uns zu der Natur gehen, aber die wahre Kichtuig tür den, dem das Wissen über alles

getb, ist die, welche die Natur selbst genommen hat". „Miscel-
l e n" melyek között egy rövid természetbölcészeti költemény a ter-
mészetben megkövült óriási szellemnek öntudatra való fokozatos
fejlődését rajzolja. Az ember a világot tekintve méltán szólhat így
magához: „Ich bin der Gott, den sie im Busen hegt,

Der Geist, der sich in Allem bewegt.
Vom ersten Ringen dunkler Kräfte,
Bis zum Erguss der ersten Lebensäfte,
Wo Kraft in Kraft und Stoff in Stott" verquillt,
Die erste Blüt', die erste Kuospe schwillt,
Zum ersten Strahl von Neugebornem Licht,
Das durch die Naeht wie zweite Sehöpfung bricht,
Und aus den tauseud Augen die Welt,
Den Himmel so Tag wie Nacht erhellt,
Ist Eine Kraft, Ein Wechselspiel und Weben
Ein Trieb uud Drang naeh immer höhern Leben." –

„Darstellung meines Systems" (a 2-ik kötetben); melyben
Shelling azon alapgoudolatot törekszik megalapítani, hogy az ab-
solut észen kívül semmi sem létezik, hanem minden benne fog-
laltatik; maga azonban az absolut ész mint a Subjectivum és Ob-
jectivum teljes különbözetlensége gondolandó. Az ész az igazi ö n-
lén y e g, a dolgokat lényegökben megismerni annyi, mint úgy is-
merni meg azokat, amint az észben vannak. Egyszermind math.
képzetek alkalmazásával kimutatja a természet fokozatait, mint hat-
ványait a Subject.-Objectivumnak. A szellem fokozatának kimuta-
tását nem adja.

Bruno, oder über das natürliche und göttliche
Princip der Dinge; ein Gespiach Berlin 1802. cz. iratában
részint Giordano Bruno-, részint Plató Timausának nézeteiben csat-
lakozik. Az „Indifferenz" elnevezés mellett ez iratában közben az
Isten elnevezést is alkalmazza az „ideale" megjelelésére – Ide
sorolandó még: Férreren D ars teli un gon aus dem Systé-
me der Philosophie értekezése a „Neue Zeitschrift für speku-
lative Physik. Tüb. 1802" folyóiratban.

Kritisches Journal der Philosophie, Tübingen 1802
– 1803 folyóiratot Hegellel egyesülve adta ki. Ebben nevezetes ér-
tekezése: Über das Verhältniss der Naturphilosophie zur Philoso-
phie überhaupt; mely némelyek által Hegelnek tulajdonítottatik. (V.
ö. Michelet: Shelling und Hegel, Berlin 1839; Rosenkranz: Schel-
ling, Danzig 1840), az irat tartalma azonban ellenkezőt bizonyít
(V. ö. Havin: Hegel u. s. Zeit, l'eberweg: Grundriss der Gesch.
der Phiiy

Vorlesungen über die Method e s-a kade mi-
se he n Studiums, ttuttgartu. Tüb. 1803. iratában egész tanítmá-
nyauak alapgoudolatait adja népszerű alakban. A philosophiát úgy
tekiuti mint az absolut azonság tudományát, a mindent tudás
tudományát, mely az őstudást közvetlenül és önmagában bírja alapul
és tárgyul. Főbb tételei ezek: Alakjára nézve a philosophia egy

közvetlen ész- vagy értelmi szemlélés – ennek jelenítése vagy előadása a philosophiai constructio. Az absolut azonságban különös egységek foglaltnak, melyek az individumokhoz való átmenetet közvetítik; ezen egységeket Schelling, Platóhoz csatlakozva *ideák*nak nevezi. Az ideák csak észszemlélet által foghatók fel, mire nézve a philosophia az ideák tudománya vagyis a dolgok örök ösképeiről szóló tudomány. Az államalkotmány az eszme ország alkotmányának képe; hol a hatalom az absoluturn, az ideák a kiváltságosak, az egyes való dolgok a rabszolgák. – A philosophia három pozitív tudományban tárgyasul meg. Első a theologia, mely mint az absolut és isteni lényegről szóló tudomány az eszmei (Ideale) és való (Reale) közti absolut különbözletlenségi-pontotjeleníti. A philosophia eszmei oldala, a történelem-tudomány, és amennyiben ennek legkiválóbb feladata a jogalkotmány kifejtése – a jogtudomány. A bölcsészet roalis oldala külsőleg a természettudomány által jeletetik s amennyiben ez a szervezetek megismerésében öszpontosul: az orvostudomány által. A theologia a legfelsőbb synthesise a philos. és hist. tudásnak; s amennyiben az eszmei magasabb hatvány a reálnál: a jogi tudomány előbb áll az orvosi tudománynál. A reale és ideale közti ellentét ismétlődik a vallástörténelem-, valamint a hellenismus és kereszténység történelmének keretén belül. A kereszténység a kinyilatkoztatott mysterium; az eszmei világban levetközi az isteni hüvelyét, s az isteni ország-uk nyilvánossá vált ínysteriumává lesz. Azon történelem bölcsészeti levezetést, melyet Schelling „Syst. d. transc. Id” művében adott, itt oda módosítja, hogy az első időszak öntudatlan azonságát a természettel, mint a görög religio és költészet legszebb hónát festi; az embernek eltérését a természettől mint a sorsot, s végül az egységet mint a tudatos kibékülést; ez utolsó időszak, hol már a gondviselés uralkodik, vezet be a kereszténység történelmébe. A kereszténység eszméit melyek a hitelvekben symbolisálvák, speculatív jelentőségűeknek rajzolja. A sztháromság alaphitelvét úgy értelmezi, hogy az örök-, a minden dolgok atyjának lényegéből született fiú, maga a véges, amint Isten örök szemléletében van, s amely mint egy szenvedő s az idő hányattatásainak alávetett isten tűnik elő; megjelenésének tetőpontján Krisztusban: Istennek emberre levése, az örökkévalóság megtestesülése. A kereszténység mint históriai jelenség, egy vallási egyesületből (Essäismus) bontakozott ki; általánosabb gyökere pedig a keleti szellemben rejlik, mely eleve az indiai religióba átültetve, miután az egész keletet keresztül áramlotta, a kereszténységben maradandó helyet talált. A kereszténység kiterjedését az idő szerencsétlenségéből magyarázta ki, melynél fogva felette fogékony vala minden vallás iránt, s az embereket az eszmei léthez emelte. Az első könyvek, melyek a kereszténység történelmét és tantételeit tartalmazták, csak tökéletlen alakban mutathatták be a kereszténységet, értékök azon mérték szerint mérlegelendő: mennyire fejezték a kereszténység eszméjét. S mivel emez eszme általános és absolut, értelmezése nem köthető a kereszténység törté-

nelmének első okmányaihoz; a kereszténység eszméjének kifejlődése, egész történelmében rejlik. A történelem és természet feletti tanulmányra vonatkozó jegyzeteiben azon gondolatból indul ki, hogy a történelem azt fejezi ki az eszmeiben, amit a természet a valóságban. A történelem tárgya szerinte a szabadság vagy állam objectiv organismusának kifejtése. Minden állam annyiban tökéletes, amennyiben minden egyes tag mint eszköz az egészben és öncél egyszersmind. A természet reális oldal az alany-tárgyiasulás örök tényében (Die Natur is die reale Seite in dem ewigen Act der Subject Objectivirung); s az élő jelenetek általános alapja minden dolognak léte az azonosságban, mint az általános léleekben, s a törekvés a vele újra-egyesülésre. Az ideák az egyes közvetítő elemek, mik által a különös dolgok Istenben lehetnek. A természetnek az ideákra alapított tudománya egyedüli feltétele a tapasztalati természettanban lehető módszeres eljárásnak. Valódi feladata pedig, a különböző természeti előhozványokban a létrehozó természet igazi történelmének emlékjeleit megismertetni. A művészet a reale és ideálnak tökéletes egymásba-olvasztása; a philosophiával közös feladata, a jelenetek ellentéteinek kiegyeztetése. A művészet bölcsészete szükséges célja minden philosophnak, mert benne saját tudományának lényegét mint egy bűvös és symbolieus tükörben látja.

Philosophie und Religion, Tüb. 1804 iratán találhatók fel első határozottabb nyomai a Neuplatonismus- és Böhm Jakob mysticismusának. Schelling e művét Eschenmayernek „Philosophie in ihrem Uebergange zur Nichtphilosophie, Erlang. 1803” műve által indítatva írta; s benne azon gondolatot alapítja meg, hogy a végesség és testiség az Absolutumtól való elszakadás eredménye – az elszakadást pedig, melynek kiegyenlítése végcélja a történelemnek úgy tekinti mint az isteni befejezett kinyilatkoztatás eszközét.

Ueber das Verhältniss des Realen und Idealen in der Natur, oder Entwicklung der ersten Grundsätze der Naturphilosophie an der Principien der Schwere und des Lichts. Hamb. 1806.

Darstellung des wahren Verhältnisses der Naturphilos. zur verbesserten Fichte'schen Lehre, eine Erläuterungsschrift der ersteren, Tüb. 1809. Ezen irata által szakadt el Schelling Fichtetől nyilvánosan, habár Fichte álláspontját már régebben meghaladta.

Jahrbücher der Medicin, Tüb. 1-06-1808 (Marcuss. il egyesülve adta ki e folyóiratot).

Ueber das Verhältniss der bildenden Künste zur Natur. Landsh. 1808 irata a szépségre és művészetre vonatkozó gondolatait tartalmazza. Ebben a művészet végső célját az alak megsemmisítésében az alak bevégzése által találja; valamint a természet első alakításaiban a szilárdságra és bezátságra tor, s csak fokozatosan tűnik elő szelídebb formában: így kell tennie a művésznek is, aki a természetet mint örök teremtő őserőt utánozza

s alakításait az örök, s a végtelen értelemben megfogalmazott fogalom szerint jeleníti.

Philosophischen Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit und die damit zusammenhängenden (Jegenstände (Phil. Schriften. Landsh. 1800) cz. iratában lép kiválóbban előtérbe theosophiája. Alaptétele, hogy a legmagasabb fogalmakról is kell, hogy lehetséges legyen az embernek észbelátásra jutni, amennyiben azok csak ily módon lesznek sajátunkká, csak ily módon vehetők fel érzületünkbe. Egyszersmind Lessinggel egyételemben szükségesnek tartja, hogy a kinyilatkoztatott igazságok észigazságokká képeztesse; azonban az ut, melyen ezt elérni akarta mysticismushoz vezeté őt.

Denkmal der Schrift Jacobi's von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung, und der ihm in derselben gemaekten Beschuldigung eines absichtlich táuscheiden, Lüge redenden Atheismus. Tüb. 1812.

Ueber die Gottheiten von Samothrake. Stuttg. und Tüb. 1815,

Vorrede zu Hubert Beckers Uebersetzung einer Schrift Victor Cousin's (a francia és német bölcsélet fellett'Fragmens philosophiques, Par. 1833).

XVI.

Schelling követői.

Azon nagyszámú követők közül, kiktöbbé-kevésbbé Schellinghez csatlakoztak s a pbilosophia történelmére nézve is jelentékenyebbek, első sorban említhetők: *Steffens*, *Schubert* és *Oken*. –

Steffens egészen Schelling álláspontján philosophált. Míddön minden természeti jelenetben az *egység és fokozatos kifejlés törvényét* törekedett érvényre emelni; nemkülönben a Schelling-féle elméletet is igazolni igyekezett (a különböző hatványokra vonatkozólag) félreismerhetlen bölcséletében az identicismus. *Schubert* szintén minden létezőt az absolut teremő mozgásra vezet vissza (Gedanken über die Naechtseite der Natur); *Oken* pedig egész rendszerré fejti Schelling álláspontján megalkotott gondolatait. Mindhárman inkább a mysticismus, mint a szigorú tudományosság barátai.

Nemkülönben említést érdemelnek: *Klein*, Schelling bölcséletének hű előadója, ki Schelling elméletét a logika, ethika, és vallásban különösen is feldolgozta. *Wagner*, Schelling

pantheismusának védelmezője a Sebeiing későbbi irataiban kifejtett neoplatonicus és mysticus felfogás elleniben. *Solger*, a hírneves aestheticus; *Troxler* a nevezetes metaphysicus, ki némi tekintetben el is tért Schellingtől; *Ast*, a jeles bölcsészettörténész, aki különösen a platonismus körül szerzett érdemeket. *Eschenmayer*, Schelling természetbölcseletének elveit a lélek-, jog-, és vallástanra alkalmazta. Lélektanában a lelki élet jeleneteit a physiol. természetélet általános törvényeire vonatkoztatva értelmezi; jogtanában (Normalrecht) a jogeszmének különböző népeknél és időben való fokozatos kifejlését adja; vallástanában pedig a rationalismus, supranaturalismus és mysticismus nézeteit veszi kutató bíráló alá, s kimutatja, hogy midőn a rationalismus a vallási igazságokat egyedül a gondolásból vezeti le, a supranaturalismus pedig a szent-irat betűihez ragaszkodva veszi tekintetbe – mindkettő elégtelen; csak a mysticismus álláspontján juthatni kívánt eredményre. *Görres*, politicalai és egyházi ügyekben egyike Németország legjelentékenyebb vezetőinek. Vallási nézeteit illetőleg szintén a mysticismushoz hajol, sőt „Christliche Mystik” munkájában a mysticismust tudományos formában, érvekkel is támogatja. *Burdach*, a nevezetes physiolog, Schelling természetbölcseletét észszerű empirismussal egyesítette; *Carus* (Karl Gustav) a szelleműs psycholog és Kranioskop; *Oersted*, a jeles physicus. Schellingtől eltérve, de mégis az ő bölcseleti rendszerét véve kiindulási pont gyanánt új irány megalapítói lettek: *Baader*, hírneves theosophus; *Krause*, az u. n. pantheismus megalapítója; *Stahl*, a kitűnő jogtudós. – Végül *Schleiermacher* és *Hegel*, kikről külön fejezetekben lesz szó.

Steffens (Heinr.) előbb hallei később boroszlói tanár. Bölcsészeti iratait költői de kevésbé correct nyelv jellemzi. Nevezetesebbek ezek közül: Recension von Schelling's naturphilos. Schriften 1800 Schelling, Zeitschr. für speculative Physik Bd. I.); Ueber die Idee der Universität. Berl. 1809; s ezzel kapcsolatban: Über Deutschlands protest. Universität. Bresl. 1820; Ueber die Geburt der Psyche, ihre Verfinsternung und mögliche Heilung (Reil u. Hoibauer: Beitr. zur Beförderung einer Kurmethode auf psychischem Wege. Bd. 2.); Grundzüge der Philos. Naturwissenschaft. Berl. 1806; Caricaturen der Heiligsten Lpz. 1819-21; Schriften alt und neu. Bresl. 1821; Anthropologie. Bresl. 1821; Von der Falscheu Theologie und dem wahren Glauben, Bresl 1823; Idee einer durchaus freii Verbrüdenmg gebildeter Manner, denen Wissenschaft und Kunst, und die Bedeutung des Lebens nicht fremd ist (Wachler: Phi-

lomathia Bd. I 1818); Christliche Religionsphilosophie, Bresl. 1839; Nachgelassene Schriften, mit einem Vorwort von Schelling, Berl. 1846.

Schubert (Gotthilf v. Joh. Heinr.) Schelling legszellemdusabb tanítványainak egyike, habár vakon uem is hódolt mindenben Schelling rendszerének. Nevezetesebb phil. iratai: Ahnungen einer alig. Geschichte des Lebens. Lpz. 1806; Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft, Dresden 1808; Vom Geist und Wesen der Dinge, oder Philos. Blicke auf die Natur der Dinge und dofl Zweck ihres Daseins, wobei der Mensch. überall als die Lösung des Káthsels betrachtet wird (franciából) Leipz. 1811; Die Symbolik des Traumes, Banberg 181; Altes und Neues aus dem Gebiete der in nem Seelenkunde, Leipz. 1816; Geschichte der Seele, Tüb. 1830; Die Krankheiten und Störungen der menschl. Seele, Stuttg. 1845. Azonkívül írt még több természettudományi munkát, és egy csillagászatit: Die Urwelt und die Fixsterne; eine Zugabe zu den Ansichten von der Naechtseite der Naturw., Dresd 1822, melyben Herschel nézetét az égi testek nagyságáról és távolságáról támadja meg.

Oken (Lorenz) természetbölcseleti irataival szerzett kiváló érdemeket; ezek: Grundriss der Naturphilosophie, die Theorie der Sinne etc. Frkf. a. M. 1802; Die Zeugung, Bamb u. Würzb. 1805; Biologie, Gött. 1806; Ueber das Universum, als Fortsetzung des Sinffensystems, Jena 18 J8; Erste Ideen zur Theorie des Lichts, der Finsterniss, der Farben und der Wärme, Jena 1808; Lehrbuech der Naturphilos. Jena 1809. – 1816-tól kiadta az Isis oder encyclop. Zeitung cz. folyóiratot, melyben szintén több természettudományi értekezése foglaltatik.

Klein (Georg Michael) Schelling bölcseletének megvilágosítását és szabatos előadását célozta következő műveivel: Beiträge zum Studium der Philosophie als Wissenschaft des Ali; nebst einer vollst. und fassl. Darstellung ihrer Häuptmomente. Würzb. 1806; Die Verstandeslehre, Bamb. 1810; Versuch die Ethik, als Wiss. zu begründen; nebst einer kurzen Einleitung in das Stud. der Philos. überhaupt, Rudolfst. 1811; Anscuanungs- und Denklebre Bamb, 1818; Darstellung der philos. Religions- und Sittenlebre. Bamb. 18 i9; Versuch einer genauen Bcstimmung des Begriffs einer philos. Gesch. (Beilag zu den Würzb. Anzeig).

Wagner (Joh. Jak) eleve Schelling hú tanítványa, később azonban több pontban eltért tőle s kiváló feladatul tűzte a mathematicának a philosophiával való közelebbi összeköttetését. Philos. iratai következők: Lexici platoniei specimen, Gött. 1797, bővebben: Wörterbuch der Platonischen Philos. Gött. cz. művében; Aukündigung philosophischer Vorlesingen, Gött. 1797; Ueber Fichte's Nicolai od. Grundsütze des Schriftstellerechts, Nilinb. 1801; Ueber das Lebensprineip und P. J. Loreirz's Versuch über das Leben (franciából) Lpz. 1803; Philos. der Erziehuugkunst, Lpz. 1803; Von der Natur der Dinge, in drei Büchern., Lpz. 1803; Ueber das Wesen der Philos. Bamb. 1804; Ueber die Trennung der legislat. und execut. Staatsgewalt, Münch. 1804; System der Idealsphilos.

Lpz. 1804; Von der Philos. und der Medicin. Ein Prodomus für beidé Studien. Bamb. u. Würzb 1805; Grundriss der Staaisswiss. und Politik. Lpz. 1808; ideen zu einer alig. Mythologie der alten Welt, Frkf. a M. 1808; Theodicée, Bamb. 1809; Math. Philosophie. Erlang 1811; Keligion, Wissenschaft, Kunst und Staat, in ibren gegenseitigen Verhältnissen betrachtet Erlang. 1819; Der Staat, Würzb. 1815; System des Unterrichts etc. nebst einer Abh. über die áussere Organisation der Hoehschulen. Aarau 1821; azonkívül Oken Isis ében is írt több értekezést. -

S o l g e r (Karl, Wlh. Ferd.) eleinte Frankfurtban, később (1811) Berlinben bölcsészettanár. Sophocles fordításán kívül még következő kiváltképen Schelling rendszere szellemében írt, da önálló gondol kovásra is mutató műveket hagyott bátra: Ervin, vier Gespräche über das Schöne und die Kunst. Berl. 1805; Philosophische Gespräche. Berl. 1817; Nachgelasseue Schriften und Briefwechsel. Herausg. von Ludw. Tieck und Fid. v. Kaumer Lpz. 182ü; ezen irataiban Spinozát mondja tulajdonképeni tanítójának, s kijelenti, hogy az általa kijelelt után akar csak baladni. Vorlesungen über Aesthetik, hrsg. von K. L. Heyse, Berlin 1829.

Troxler (Ign. Paul, Vital) több rostudományi iratán kívül következő philos. műveket adott ki: Ueber das Leben und sein Problem. Gött. 1807; Elemente der Philosophie Lpz. 1808; Blicke in das Wesen des Menschen. Aarau 1812; Philos Rechtslehre der Natur und des Gesetzes, mit Rücksicht auf die Irrlehren der Liberalität und Legitimität. Zürich. 1820; Fürst und Volk, nach Buchanan's und Milton's Lelne. Aarau 1821; Naturlehre des menschl. Erkennens oder Melaphysik. Aarau 182-; azonkívül írt még számos részint pol. részint pádag. értekezést különféle folyóiratokban.

Ast (Frdr.) eleve magántanár Jénában, később (1805) az aethetica és (1807) az egyetemes tör. r. tanára Laudshutkn. Kítűnői) iratai: System der Kuustlehre. od. Lehr- und Handbuchder Aesthetik. Lpz. 1805; Grundriss der Aesthetik. Landsh. 1807; Grundlinien der Aesthetik. Uo. 1813; Grundlinien der Philos. 1 07; Grundriss einer Gesch. d. Philos. Uo. 1807; azonkívül írt Plató életéről és iratairól, s Plató némely művét ki is adta.

E s c h e n m a y e r (Gbsto. Adam) Tübingai bölcsészettanár, eleinte Schelling rendszere értelmében philosophált. később azonban mindjobban a mysticismus és supernaturalismus felé hajolt. Művei: Die Philosophie in ihrem Uebergango zur Nichtphilos. Eri 1803; Der Ereniit und der Frenbling. Gespräche über das Heilige und die Geschichte UO. 1805; Eiul. in Nat. und Gesch. UO. 1806; Send-schreiben an Schelling über dessen Abhandl. über die menschl. Freiheit; nebst Schelling's Antwort (Schelling: Allg. Zeitschr. von Deutschen für Deutsche); Psych. in 3 Theileii, als empirisehe, reine und angewaudte. Stuttg. und Tüb. 1817; Keligionsphilos. Th. 1. Kationalismus Tüb. 1818, Th. 2 Mysticismus 1822. Th. 3. Supenia-turalismms 1824; System der Morál pbilos, Stuttg. und Tüb, 1818; Normalrecht UO. 1819. -

Görres (Jákob) müncheni egyetemi tanár, több political- és röpiraton kívül adott ki bölcsészeti műveket is, melyekben Schelling rendszeréhez csatlakozik; előadása azonban homályos sőt sokhelytt érthetlen. Művei: Aphorismen über die Kunst als Einleit. zu Aphorismen über die Organonomie, Physik, Psychol. und Anthropol. Coblenz 1804; Aphorismen über die Organonomie Th. 1. Exposition der Physiol. Cobl. 1805; Glauben und Wissen, Münch. 1805.

Burdach (Karl, Friedr.) kivált *Der Mensch nach dem verschiedenen Seiten seiner Natur*. Stuttg. 1836 (ily cím alatt is: *Anthropologie für das gebildete Publicum*, hrsg. von Ernst Burdach. UO. 1847); *Blicke in's Leben, comparative Psychologie*. Leipz. 1840-48 cz. művei által nevezetes.

Carus (Karl, Gustav) az összehasonlító bonetan, physiologia és psychologia téren szerzett kiváló érdemeket. Művei: *Grundzüge der vergleichenden Anatomie und Physiologie*, Dresden 1825; *Voilesungen über Psychologie*, Leipz. 1831; *System der Physiologie*, UO. 1838-40: *Grundzüge der Kranioskopie*, Stuttg. 1841; *Psyche, zur Entwicklungsgeschichte der Seele*, Pforzheim 1846 (Stuttg. 1860); *Physis, ziir Geschichte des leiblichen Lebens*, Stuttg. 1851; *bymbolik der mensch. Gestalt*, Leipz. 1853; *Organon der Erkenntniss der Natur und des Geistes*, Leipz. 1855; *Vergleichende Psychologie oder Geschichte dei Seele, in der Beichenfolge der Thierwelt*, Wien 1.866.

Oersted (Hans, Christian) mint természetbölcsész tűnt ki: *Der Geist in der Natur*, Kopenhagen 1850-51; *Neue Beiträge zu dem Geist in der Natur*, Leipz. 1851 cz. iratai által.

Baader (Franz Xavér) eleve Schelling követője, később épen a Schelling-féle eszmék által indítva egy önálló bölceleti irányzat megalapítója. Főbb gondolatai: hogy az emberi tudás az isteni tudás együttudása (ein Mitwissen des göttlichen Wissens) minélfogva enélkül fel sem fogható, hogy istennek benmaradó (immanent) életfolyamától, mely által isten magát a ki nem nyilatkoztatott állapotból létrehozza, megkiUönböztendő a valódi u. n emanens vagy exotericus állapot, mely által isten, örök természetének vagy önségének (Selbstheit) legyőzése által három-személyesséé lesz; és ismét mindkettőtől a természeti actus, melyben isten magát nem önmagával, de saját képével foglalja össze. *Physicai* iratain kívül vannak *philosophiai* művei is, melyek közül nevezetesebbek: *Absolute Blindheit der von Kant deducirten prakt. Vernunft*, an J. H. Jacobi 1797; *Beiträge zur Elementarphysiologie, ein Gegenstück zu Kant's metaph. Anfangsgründen der Naturwiss*, Hamb. 1797 (Baader e művét Schelling természetbölcsészoti irataiban felhasználta); *TJeber das psh. Quadrat in dor Natur, oder die vier Weltgegenden*. Tüb. 1798. *Begründung der Ethik durch die Physik*. Münch. 1813; *Ueber die Vierzahl des Lebens*. Bori 1819; *Sätze aus der Bildungs-und Begründungslehre des Lebens*. Berl. 1820; *Elementa cognitionis*. Berl. 1822-3. Összes iratait tanítványa Hoifmann (Franz), (Hamberger-, Schaden-, Schlülterrel stb. együtt) adta ki ily cím alatt: Franz

von Baader's sämtliche Werke. 15 Bde. Lpz. 1850-57. – Bölcséletéről bőven tárgyalnak: Lutterbeck, über den philos. Standpunkt Baader's, Mainz 1854; Hamberger, die Cardinalpunkte der Baader'schen Philos. Stuttg. 1855; Theod. Calman, die Principien der Philosophie Fr. von Baader's (Zeitschr. ffr Phil. Bd. 37. 1860); Fischer, Versuch einer Charakteristik B. s. Theosophie und ihres Verhältnisses zu den Systemen Schellings und Hegel's, Daub's und Schleiermacher's Erlangen 1865; Hamberger, Versuch einer Charakteristik der Theosophie Fr. Baader's (Theol. Stud. und Krit. Jhrg. 1867.)

Krause (Karl. Christ. Friedr.) a philosophia egész körére kiterjesztette munkásságát. Philos. iratai: Dissectio de philos. et matheseos notione et earum ultima conjunctione. Jena 1801; Grundriss der histor. Logik. Jena 1803; Grundlage des Naturrechts pder philos. Grundriss des Ideals des Rechts. Jena u. Lpz. 1803; Grundlage eines philos. Systems der Mathem Jena, 1804; Auleitung zur Naturphilos. (Entwurf des Syst. der Phil. cz. alatt is) Jena 1804; Versuch einer wissenschaftl. Begründung der Sittenlehre (Syst. der Sittenlehre) Lpz. 1810; Urbild der Menschheit. Dresd. 1801; Abriss des Systems der Philos. 1 Abth.: analyt. Philos. Gött. 1-25; Abriss des Systems der Logik als phil. Wiss., Gött. 1828; Abriss des Systems der Rechtsphilos. UO. 1828 Vorlesungen über das System der Phil. UO. 1828; Vorles. über die Grundwahrheitendos. Wiss. UO. 1829; hátrahagyott iratai (Leonhardi, Lindemann stb.) tanítványi adták ki. A philosophiát általános (ontológia) és különös részre osztja (ész-, természetes synth. bölcsészet). Oskolájához tartoztak: a kitűnő jogbölcsész Ahrens (Heinr.) művei: Cours de droit naturel, Bruxelles 1837; Phil. des Rechts und des Staates. Wien 1852; Die organische Staatslehre auf phil.-anthr. Grundlage, Bd. I. Wien 1850; Juristische Encyclopädie, „Wien 1858; Cours de philos. Paris 1834; Cours de psych. Par. 1836-45. – Tibevghien, művei: Essai théorique et historique sur la géuération des conuassances humaines dans ses rapports avec la morale, la politique et la religion, Par. et Lpz. 1844; Esquisse de philosophie morale, précédée d'une introd. a la métaphysique, Bruxelles 1854; La scieuce de l'anie. daus les limites de l'observation. Par. 1862; Logique, la soience de la connaissance, Paris 1865. – Lindemann, művei: Uebersichtliche Darstellung des Lebens und der Wissenschaftslehre K. Cli. Fr. Krause's und dessen Standpunktes zur FreiMaucrbiüdeisdiait, Münch. 1839; Darstellungen der Anthropol. Zürich 18 VI: Darst der Logik. Solothuru 1846. – Végül: A l l n i e y e r, D a p r a t. L e o u h a r d i, 31 ö n n i e h, R ö d e r és mások.

Stahl (Jul. Fridr) kivált jogbölcséleti iratai miatt nevezetes. Die Philosoqhie des Rechts, nsch geschliichtlieher Ansicht. Heidelb. 1830-37). –

XVII

Hegel.**Hegel, Schelling identicismusát új rendszerrel alakította.**

Született Stuttgartban 1770. aug. 27-én. Tanulmányait a tübingai szemináriumban végezte, és pedig a philosophiai tanfolyamot 1788-90; a tipológiáit 1790-93, később nevelő Schweizban, s itteni 3 évi tartózkodás után Frankfurtban. 1801-től Jenában telepedett le. Itt adta ki a „Differenz des Fichte'schen und Schelling'schen Systems der Philosophie” című iratát, majd Schellinggel egyesülve a „Kritische Journal der Philosophie” iratot, míg-nem Schelling állásponját odahagyva 1806-ban „Phänomenologie des Geistes” önálló nagy művét. Jenából Bambergbe, innét Nürnbergbe költözött; hol 1808-tól mint a gymnasium igazgatója írta (1812-16) logicáját; 1817-ben Heidelbergben „Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften” ezimű munkáját, 1818-ban Berlinbe hivatott meg (s tulajdonképeni hírneve itt veszi kezdetét) 1830-ban a jénai egyetem rectorává lett. 1831-ben halt meg.

Bölcseletét az identieismus critikai átalakításának és tovább fejtésének tekinthetni. Két nagy hiányt vesz észre Hegel Schellingnél: 1) hogy a rendszer alapelve (az absolut azonság elve) csak felvétetik minden teljesebb indokolás és kifejtés nélkül; 2) hogy a rendszer alapelvéből való levezetése az egyes tételeknek nélkülöz minden következetes lehozást s nem egyéb, mint a képzelem önkényes teremtménye. Hegel ennek ellenében dialecticai módszere által törekszik az ismeret összes tartalmát levezetni „Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften” munkájában három főrészen keresztül fejtve ki phil. elméletét: a logicában, a természetbölcseletében és a szellem philosophiájában.

Logica.

A logieát Hegel mint a tiszta eszme tudományát (Wissenschaft der reinen Idee) határozza meg, melynek feladata a fogalmat a maga tiszta egyszerűségében és közvetlenségében

tekinteni. Főrészei a *létről*, a *lényegről* s az *eszméről* (vagy fogalomról) szóló tan.

Kiindulási pontul a tiszta létet (das reine Sein) veszi fel; mely – úgymond – alapja minden dolognak, s nem egyéb mint az absolutum, az Isten, a mindenség, mely kifejtetlenül mindazon alakokat magában foglalja, melyek a kifejtés folyamában előszármaznak¹). „Az Isten kezdetben semmi, hanem csak lesz, midőn a semmi kezdetleges állapotából, íejlési-processus folytán, reális létet nyer²). – E lét categoriából kiindulva, vezeti le azután a többi categoriát.

Az alapon, hogy a dolgok lényege (lételve) a kifejlés szakadatlan folyamában áll, kihozza, miként a teljesen meghatározatlan létnek (semmi) ellenkezőjébe kell ez elv szerint átmennie, mely közvetítése a létnek és nemlétnek = *létesülés* (s ennek alakjai: eredés és enyészés). A létesülés eredménye a bizonyos módon már meghatározott lét (Dasein), melynek mint ilyennek *minőséggel* Qualitát) kell birni (új categoria), úgy hogy minden létezőnek egy *önmagában való létet* (Für sich-sein) egy teljesen zárt egészet mely minden mástól csak mennyiségre nézve különbözzék, kell képeznie. – E mennyiség (Quantitát) extensiv, vagy intensiv mennyiség lehet, s mert a különféle mennyiség (fokozat) meghatározása csak mérték által eszközölhető, a *mérték categoriájához* vezet; mely viszont új categoria gyökerét birja magában a *lényegét*. Ugyanis a mérték a mennyiség és minőség egysége, oly mennyiség melytől a minőség függ tehát a közvetlen léttől független minőség = saját minőség, *lényeg*.

A lényeg – fogalommal Hegel új fejezetet nyit a logicában. Három alakban veszi tekintet alá e categoriát: mint alapot (Grund der Existenz;) jelenetet (Erscheinung,) és valóságot (Wirklichkeit) A lényeg – úgymond egység és többség, oly eredeti egység mely magából az alakok és jelenetek

¹) Valamint a mag, már az egész növényt magában foglalja (implicite) bár egészen egyszerű, alakatlan, kifejtetlen: úgy a tiszta lét magában véve sem határozott létezési alak, sem elem, sem test stb., hanem *semmi* és mégis *minden*, mert minden ami van, a tiszta létből vagy a semmiből keletkezett.

²) Igaz, első pillanatra valami különösnek tetszik, hogy az Isten, az ósléfc végső principiuma *semmi*, mégis – mond Hegel – minden rendszer, sőt valóság hasonló feltevésből indul ki, midőtt: z Istennek csak negatív határozmányokat tulajdonit. Hogy Isten végtelen, mindennek végső oka stb. szorosán véve csak a fenébb jelzett formulát fejezi ki.

egész sokaságát fejt ki, úgy hogy a lényeg egyszersmind jelenet, a kettő egysége pedig az, amit közönségesen valóságnak nevezünk¹⁾. Tehát a lényeg: létalap, jelenet, és valóság módozatain keresztül érvényesül.

E categoriákból azután (mivel ezek tárgyaikat pusztán általános és elvont jegyek által jelenítik, tehát a tárgy, mint teljes egész csak a fogalom által (Begriff) állítatik elő) a fogalomtanra tér át; hol azonban a fogalom-nevet nem veszi közönséges értelemben (abstract v. subjectiv fogalom), hanem csak mint az *általános kifejezését*, az általános és különös jegyek azonságának. (A mit a közönséges logica fogalomnak nevez, Hegelnél csak egy különös alakja vagy fokozata a fogalomnak). E fogalomtanban Hegel a subj. fogalomról, az objectumról s az eszméről beszél. 1) A mit a subj. fogalomról elmond, az nem egyéb, mint amit a közönséges logicában szokás előadni, tehát a fogalom, ítélet és következtetés természetéről szóló tan. És pedig: a fogalmakra vonatkozólag kifejti, hogy minden fogalomban három elemet kell megkülönböztetni: az általánost, különöst és egyest; az ítéletekre nézve, az ítéletek négy alakját különbözteti meg, a qualitativ, reflexív, apodicticus ítéleteket, s a fogalom ítéleteit (Das qualitative Urtheil; Reflexivurtheil; das Urtheil der Nothwendigkeit; das Urtheil des Begriffs); a következtetésekre vonatkozólag végre, három fő következtetési alakot vesz fel megfelelőleg a három első ítéletalaknak): qualitativ, reflexív, s apodicticus következtetést. 2) Az objectiv fogalom nála = reálisult, megtárgyasult fogalom = tárgy, melynek létezési alakjára vonatkozólag három fő alakot különböztet meg, ezek: a mechanismus, chemismus, és teleologismus. A mechanismus a különböző részek vonzásán és taszításán alapul; a chemismusban a kölcsönös vonzás, áthatás, és neutralisálás folytán egyesülnek a tárgyak önálló egószszó; míg a teleologismus abban áll, hogy a különféle részek közvetlenül egyesülnek egy tárgy-egószszó, mely midőn a külső észrevevésben úgy tűnik elő, mintha a természet bizonyos meghatározott czólok szerint működne, bár a dolgok belső önkifejlése által jó létre - ez org. egység kifejezésére az eszméhez (Idee) jutunk. 3)

¹⁾ A valóságnak külön mozzanatai: a lehetőség, sajátlagos valóság, s a szükség-képesség, mely utolsó ismét vagy a substantialitás, vagy az okság, vagy a kölcsönhatásra vezet.

Az eszme, a fogalom legmagasabb foka (a tárgy és fogalom org. egysége); három alakban nyilatkozik meg, ez alakok az élet, az ismeret, s az abszolút eszme. Az eszme mint élet, az org. reproductio, az assimilatio és a nemfeltartás actusaiban jelenkezik; mint ismeret (vagy ész) a törekvésben minden anyagot, melyet kívülről felvesz, feldolgozni és szerves egységbe fűzni: míg végre mint abszolút eszme = az élet és ismeret egysége.

Midőn így a fogalom minden logikai formán keresztül fejtetett inntül külső létezésbe tér át, úgy hogy egészen új fejlődésor keletkezik – e fejlődési fokozatokat tárgyalja a természet-philosophia.

T e r m é s z e t p h i l o s o p h i a (**N a t u r p h i l o s o p h i e**).

A természet philosophiában Hegel a természet fokozatos kifejlését törekszik levezetni, tehát azt keresi, miképen fejlődik ki és emelkedik öntudatra az eszme a természet látszólag rendetlen alakzatai között; miképen nyilatkozik meg az eszme, a természet változó alakjaiban. Három fokozatot vesz fel:

a) A természetfejlés legelső fokozatán az eszme mint anyag jelenkezik, úgy hogy ez állásponton a pusztá gépiesség = mechanizmus játsza a főszerepet, az elemek csak a vonzás és taszítás törvényeinek vetvők alá. E fejtegetéssel Hegel a mechaniciában foglalkozik; b) második fokon az eszme, mint már meghatározott (egyedített) anyag nyilatkozik meg, mint szervetlen természet; hol az egyedek mint élettelen testek jelenkeznek ugyan de már különféle sajátosságokkal, melyek a ehemizmusban neutrasáltatnak. Erre vonatkozó tételeit a physicában fejti ki: Végre c) harmadik fokozaton az eszme mint szerves természet (organismus) lép fel, és pedig 1) mint földtani szervezet (org. geologicus) hol az életnek úgy szólván csak mozzanata jelenkezik (a jegefizetésben); 2) mint növényi szervezet (org. vegetabilis) hol az élet mir mint képzés (formatio), áthasonítás (assimilitatio) és nemi-folyamat (generatio) jelenkezik (a növényeknél); és 3) mint állati szervezet (org. animaiis) hol az előbbi fejlődési mozzanatokon kívül az élet mint belülről kiható öküeyos mozgást s önfeitartást czéltott érzékiség, sőt (az emberben) mint tudatos szellem

(én) nyilatkozik meg, a szellem a természettől mintegy megszabadul *s a szellem bölcsészet tárgyává lesz*¹⁾).

A szellem philosophiája (Phil des Geistes)

A természet-bölcsészet föladata, a szellemnek – mint az öszkifejles tetőpontjának – fokozatos kifejlődését és megnyilatkozási alakjait ismertetni: a szellem-fejl. és történetét adni.

A szellem – mond Hegel – három fokozaton keresztül éri el fejlődhetése tetőpontját: mint subjectiv, objectiv, és absolut szellem:

1) A szellem először mint subj. szellem jelen kezik; és pedig a) a legalsó fokozaton, mint a természettel még leg-szorosabb összeköttetésben levő *természeti lélek* (natürliche Seele) nyilatkozik meg; mint egyszerű gyök, melyben minden leendő alakja a szellemnek elrejtve létezik, s melyből a lényegébe oltott erőnél fogva kell amaz alakoknak kifejlődniök. Mint éltető elv, mely nem kívülről ültetetik a testbe (anyagba), hanem fokozatosan nyílik ki az anyagból úgy, hogy ez elmélet értelmében a lélek anyagsága vagy anyagtalanságára vonatkozó kérdés helyes értelemmel sem bír, miután az anyagi és anyagtalan között nincs minőségi – qualitativ – lényeges, hanem csak mennyiségi, (fokozati különbség (a szellem felsőbb fokú anyag). A szellem (természeti lélek) e fokozaton még teljesen alá van vetve a plauetaris élet változatainak, mintegy hozzá van kötve a természethez, melytől csak a következő magasabb fokozaton, midőn kifejlett erőinél fogva már megkülönbözteti magát a természettől és magára reflectál - szabadul meg némileg, s mint önérző, tudatos szellem lép fel; b) A *tudatos szellem* már megkülönbözteti magát a természettől, midőn a külvilág jeleneteit szemközt állítja magával, hogy azok tudatára emelkedjék, miáltal egyszersmind; c) *öntudatos szellemmé* lesz, ameunyiben meghaladva a különböző fejlődési-fokozatokat, gondolkodó-Énjének s, rendeltetésének tudatára emelkedik; egyszersmind teljesen megszabadulva a ter-

¹⁾ Hegel e természeti elméletét tárgyalta legkevesebb előszeretettel; a természetben nem látván egyebet, mint a szellem előkészítő fokozatát, mint elenyésző alakot, melyen keresztül kell fejlődnie, hogy magasabb = absolut létezésére juthasson. A természet és alakzatai – mond Hegel – nem cél csak eszköze a szellem életének.

mészetiességtől, mint *sajátlagos* (eszes, általános), szellem nyilatkozik meg, mígnem magát kifelé valósítván – mint *tárgyilag* – *objectiv szellem* lép fel.

A tárgyilagosságot (a szellem belső szabadságának, akaratának a külső világban való megvalósulása, tárgyasulása) elsőben a) mint jog nyilatkozik; és pedig mint személyi jog, melyhez képest minden személynek jogában áll saját szabadságának elismerését követelni; mint vagyon-jog, mert e szabadság érvényesülhetése külső cselekvéskört (birtok), melyre kihasson, feltételez; mint szerződési jog, mert szabad, de jogszerű hatás csak kölcsönös megegyezés = szerződés által lehetséges.

Mivel azonban mindezen álláspontokon keresztül az akarat, még az önkény körén belül mozog, az obj. szellem még mint a joggal ellentétes jogtalanság jelenkezhetik; és pedig vagy mint csalás, ha tudatosan tesz valaki jogtalanul; vagy mint a nyilvános törvényszegés, ha az egyéni jogtalan akarat emelkedik a törvény fölé; ez utóbbinál azután az egyes személyi akaratra nézve a *boszú*, az általános akaratra nézve pedig a büntetés áll szemközt. A büntetés igazi lényegére nézve Hegel oda nyilatkozik, hogy a *viszonzás* a tökélet, azért pártolja a halálbüntetést is, mint a mely (pl. a kivégzés bünténye esetében) egyedül lehető viszonyosság (életet életért); b) a tárgyilagosságot – másodsor – a *moralitás*ban (erényesség) nyilatkozik meg; hol az akarat szabadsága már önelhatározássá magasul, s cselekvését célok, jogról és kötelességről való önmegegyezés szerint intéző akaratává fejlik. Míg az előbbi fokozaton, a jogosságnál az egyéni cél nem jó tekintetbe, itt az egyéni elhatározás, az indok főtenyező, úgy, hogy három momentum esik itt tekintet alá: a belső elhatározás indoka, az elérendő ezél, s a megvalósított jó. – Végre c) a tárgyilagosságot a jog és moralitás egységében, az erkölcsiségben (Sittlichkeit)jelekezik közvetlenül a családokban, közvetve a, polgári társaságban és ezekkel együttesen az államban. – *A család* – úgymond Hegel – a társadalmi élet első kifejlése, egyszersmind a polgári életnek és államnak alapja; ez teremt meghatározott cselekvési kört, ez tanítja meg az embert arra, hogy magát társas lénynek tartsa. Nyugszik pedig a családi élet a házasságon, a közös vagyon, kölcsönös jog és kötelesség viszonyain. – Magasabb fokozat (a

socialis kifejlősítéi) a *polgári társaság* = több egyednek complexuma, kik kölcsönös érdekek és szükségletek által fűzvék össze közös törvényeknek vetvék alá a jog és biztonság feltarthatása tekintetéből E polgári társaság alapját Hegel a munka-kör felosztására és egyszerűsítésére viszi vissza, miért egyszersmind a különféle állapotokat, birtok-, rang-, stb. egyenlőtlenséget is védelmezi, élesen kikelve mindazok ellen, kik az egyenlőség és birtok-közösség eszméire akarják alapítani a társaságot. Különösen: három osztályt különböztet meg; a néposztályt, a kézművesosztályt, – melynek feladata a természeti termények alakítása – s a műveltek osztályát (der denkende Stand) mely a társadalmi állapot érdekeit tartozik vezetni. Célja pedig e társadalomnak a törvényszolgáltatás (Bechtspflege), miáltal mindenkinek szabadhatása (tehetségeinek szabad felhasználása) biztosítatik, a jogtalanság pedig elnyomatik. Hegel – erre nézve – a nyilvános törvényszolgáltatást tartja legczólra-vezetőbbnek, míg az ügynevezett esküdszékekre (esküdt bíróságok) nézve majd kedvezőtlenül¹⁾, majd ismét kedvezőleg nyilatkozik. – Legmagasabb fokozata végre a társadalmi életnek, az *állam*, mint az erkölcsi szellemnek teljes megvalósulása, hol az egyedi szabadság mintegy beleolvad az általános akaratba, s minden egyéb érdek és cél alárendeltetik az általános czélnek²⁾, úgy hogy az állam kettős czélt valósítson meg; a személyes és különös érdekeknek combinálását az összerdekekkel, hogy mind az általános tekintetbe vegye az egyest, mind megfordítva. Azonban – a belső szervezetre nézve – Hegel mégis tulajdonképpen az antik állameszméhez hajol: az állam mindenhatóságát védelmezi, élesen küzd a liberalizmus s az egyéniség jogosultsága ellen. A kormányformára nézve pedig a monarchiát tartja minden államalkotmány legtükötelesebb alakjának; egyéb kormány-formák, milyenek az anstocratia, democratia stb. szerinte a pol. élet kevésbé kifejlett alakjaihoz számítandók.

¹⁾ Így Encyclopadiájában keményen kikel az esküdt-bíróságok ellen, mint a melyek a törvényszegőt pusztán obj. bizonyítékok és belső meggyőződés szerint, annak vallomása nélkül ítélik el. Jobbölcsészetében – Rechtsphilosophie – ellenben védelmükre kel fel.

²⁾ Hegel még világosabban is törekszik kifejteni ez eszmét, a Eousseau és Hallerféle teoriák criticája által, melybea helytelennek nyilatkozt atja Rousseau ama felfogását, melyhezképest az államba-egyesülést nem belső kényszerből származtatja; tévesnek mondja Haller nézetét is, melynek értelmében a külső hatalom léptető életbe az ész és jogosság helyett.

Végre 3) az abszolút szellem, mint a sub. és obj. szellem egység-e, a szemlélet tárgyilagosa alakjában mint, *művészet*; az érzelem subj. formájában mint *vallás*; s a tiszta gondolat subjectiv – objectiv alakjában mint *philosophia* nyilatkozik meg.

a) Művészettanában Hegel minden más előtt a szépre vonatkozó különböző elméleteket veszi tekintetbe; tévesnek tartja mind azon állítást (Kant) melyhez képest az Istenség csak egyes szép alakokban nyilatkozik meg, mind az ellenkező nézetet mely a szépséget egyedül a természet hű utánzásába helyezi, mely tehát minden valóságban létező productumot szépnek talál. A szépség – úgy mond Hegel – Istennek megnyilatkozása¹⁾ külső érzéki alakokban (az Isten tehát, kinek alakzata a művész által létre hozatik, tereintője és teremtménye egyszersmind a műveknek) mivel pedig Isten mindenütt jelen van a természetnek minden legkisebb része, az isteni lényeknek része, tehát a szépség nyomait szükségkép magán kell hordania, csak hogy különös kópzelemre van szükség, hogy az isteni szépség eme nyomait az anyagi alakokban újra felismerjük; a művész – mond Hegel – a ki a természet képzeit csak mechanice utánozná, a nélkül hogy lelket öntene művébe, művésznek épen nem lenne nevezhető.

A művészetnek különböző neveit, a szépnek különböző megnyilatkozása szerint veszi fel; így megkülönbözteti a költészetet a képző művészetektől, mint a melyekben pusztán az anyagi szépség lel kifejezést, míg amabban a szellemi szépség szerepel; a tragoediát épen ez okból a költészet legtökéletesebb alakjának tartja, mert nem csak cselekvényeket és érzelmeket fest, hanem az emberi-nem fejlődését is előadja. – Másfelől meg a művészetnek történelmi kifejlődését véve alapul osztályozza a művészeteket; *jelvényes* – symbolish; - *remek* – classisch; – és *romantikai* műalakot különböztet meg. A jelvényes művészet lényege szerinte abban áll, hogy eszméi, melyeket jeleníteni feladata, *mint végtelenek*, határozatlanok, tehát másképen ki sem fejezhetők, mint ily jelvényes módon; a classicus művészetnél, az alak és tartalom (eszme) egységes egészszó olvad, tökéletes, harmonicus alakot

¹⁾ De nem tökéletes megjelenése az isteninek, mert véges anyagi alakban bizonyos egyén, vagy kor szemléletéhez mirben jelenítettik.

szemléltetve; míg a romanticismus ismét mintegy visszavonakozik a jelvényes művészetre, midőn a szellemiséget törekszik kifejezni, mely ismét csak teljetlen s tökéletlen módon történhetik – Csakhogy azért távol van a modern szellem attól, hogy visszatérjen amaz első, kezdetleges *symbolicus* alakhoz – allegória, *mythos* – s Isten eszméjét látható képekkel akarja jeleníteni; e helyett inkább közvetlen módon, hit, vagy gondolás által jut annak ismeretére. A szellem, kifejlődésében a művészettől a religióhoz jut.

b) A religió Istennek megnyilatkozása a világban és emberben; midőn azonban megjegyzendő, hogy Isten alatt nem valami, a világon kívül álló különös lény értendő, s hogy az isteni lényeg – e rendszer értelmében – szakadatlan fejlődésben áll. Mert csak ily felfogással érthető át, hogy Isten minden pillanatban megnyilatkozik, s hogy egyszersmind e megnyilatkozásnak különböző időkhez képest különbözőnek is kell lenni. – Hegel hármashoz való nyilatkozását különbözteti meg Istennek; a természetvallásban, az egyediség vallásában s az abszolút religióban való megnyilatkozást. A természetvallás fokozatai gyanánt a fetishismust (hol egy darab kő, fa stb. az imádás tárgya); a hinduk religióját (melyben a tévesen felfogott általános természetető); a perzsák és aegyptek vallásait (hol az Isten mint a jó kútfeje, illetőleg emberi vagy állati formához kötött személy jelenkezik) veszi fel; melyeken keresztül második magasabb fejlődési-fokként az *egyediség cultusa* (Cultus der Individualität) lép fel. Itt az Isten, tökéletesen elválasztva a természettől mint annak ura jelenítetik, különösen a zsidó-religióban, mely szerint Isten a világon kívül létezik, és időnkint jelenkezik természetfeletti jelek által; a görög vallásban, mely az előbbivel ellentétben (Cultus der Schönheit) az isteneket a különböző természeti erők személyesített alakjainak tartja; s romai vallásban hol az Isten mint abszolút államczól lép fel. – De legmagasabb alakban nyilatkoztatja az Istenséget – végre – a keresztény vallás, midőn az Istent mint örök eszmét, világteremtőt s az egyházban magát megvalósító isteni szellemet jeleníti, bár magában – *in se* – ez sem elégséges, hanem speculativ gondolás által (philosophálás) való megalapítást és kifejlést szükségei úgy hogy

c) a philosophia vagy a tudomány a legfelsőbb s végső

fokozat az emberi szellem fejlődési-processusában; a tudomány az, mely az összes előbbi fokozatokat magában foglalja, mely által egyedül juthatunk az abszolút igazság birtokába. Hegel védelmezi a pfilosophiát mindazon vádak ellen, melyeket a valósi bit álláspontján felhozni szoktak kifejtve, hogy a philosophia nem ellensége a *religionak* sőt a kinyilatkoztatott igazságok jogosultságát feladata megalapítani s kifejtteni, speculativ gondolás által; a philosophia nem is atheistiens vagy pantheisticus jellegű, mert vezérelve *az absolutum fogalma*; mert bár Isten természetét kutatja emberben és természetben: a létezési alakot csak mint határozmányait és vonatkozásait nézi amaz *egységnek, mely absolutum minden felett*.

Ezek Hegel annyira elterjedt bölceletének főbb pontjai; mik után ítélve míg Hegel egyfelől Fichtére és Schellingre vonatkozik (mert a bölcsletében alapgondolatul felvett *lét-fogalom* nem egyéb mint Schelling *azonsági elve*, mindkettő minden véges határozmány és ellentét megsemmisítését fejezvé ki) másfelől lényegben is eltér tőlök, alakra és tartalomra nézve egyaránt. Alakra nézve, a mennyiben míg Fichte és Schelling bölceletében fel nem található azon belső összefüggését a felvett tudomány-ágaknak (elméleti és gyakorlati philosophia) mely a bölceletet egy szerves egészsze fűzné: Hegelnél épen ez összeolvastás a földolog; az ő rendszere egy organismus, melyben a részek egymással legbensőbbben összefűzvék, így természet bölcelete csak folytatása a logicának s együttessen a szellem bölceletének alapjai. Tartalomra nézve: amennyiben mondott alapelvéből lényegesen más eredményeket hoz ki mint elődei. És pedig:

a) Ami legsajátságosabban tűnik elő Hegel rendszerében, a *logica* egészen más alakban és tartalommal adatik elő nála mint elődeinél; míg eddigelé e tudományt – csaknem általában – mint a gondolkodás törvényeiről és alakjairól szóló tudományt tehát mint *propádeuticát* (előkészítő-tan) vala szokás tekinteni: Hegel azt rendszere kiegészítő részévé tette; *szerinte a logicának a fogalom == lét általános kifejlődést törvényeit kell előadni*, mert ennek (fogalom) elvont alakjaiból fejlődnek ki az anyagi képzetek, az egész természet. Hegel a fogalmat (lét) vette fel alapul, s kifejlődéséből értelmezte a létezőket, nála a fogalom tárgyiasul meg s leszen kültermészetté.

És ez eljárásban rejlik rendszerének legsajátságosabb jellege ez azon pont, melyre nézve legtöbb helytelen felfogással és elfogultsággal találkozhatni, bár úgy véve fel a dolgot a mint valóban van, épen nem tekinthető oly különösnek, mint a milyennek condemnáltak. Ugyanis nem szabad szem elől téveszteni, hogy a létmagyarázat érdekében felállított elméletek lényegében alig térnek el Hegel alapnézetétől. Minden enemü theorizálás létalapul bizonyos egyszerű elemeket (finom anyagot stb.) vesz fel s ezekre törekszik vissza vezetni a létezőket, melyek végelemzésben, mivel érzékileg nem észlelhetők *szintén csak fogalmak*. Tehát e szempont alatt Hegel hasonlólag jár el egyéb bölcselekkel, csakhogy következetesebb, midőn elvonatkozásában a legegyszerűbb fogalomig – mely csak gondolható – emelkedik, s ebből vezeti le – belső kifejlés folytán – a létezőket. Valamint akkor is csak következetes, midőn a különféle fokozatokon keresztül jut az objectiv létezéshez, midőn emez átmenetet a teljesen meghatározatlan, egyszerű létfogalomból (semmi) a jelenetvilág egyes meghatározott alakjaihoz *közvetíti*, a kettő közé oly alakokat rendelvén, melyek bár nem képezik a dolgok észrevehető részeit: *való létezésök előfeltételnek tekintendők*. Midőn a mennyiség, minőség, lényeg stb. categoriáit – mint a létezés általános alakjait – kifejtjük, bennök csak ép úgy birjuk a létezés alapfeltételt, mint amaz egyszerű elemeikben (víz, erő, atom) melyeket létalapok gyanánt vesz fel egy-egy systema.

Átalában: amint helyesnek és jogosultnak ismertetik el a metaphysica által felvett mód: egyszerű elemekből jutni az összetettekhez (a priori construalás); Hegelnek is meg kell adni, hogy következetesebben járt el, mint elődei bármelyike.

Természetesen másképen áll a dolog ha critikai szempont alatt vétetik tekintetbe. Már ez állásponton és nézpon mellett lehetetlen Hegel eljárást minden tekintetben méltányolnunk, sőt egészen helyesnek kell ismernünk Biedermann erre vonatkozó megjegyzését, hogy *sokkal nagyobb szolgálatot tesz vala Hegel ha a fogalmak önkényes fejtegetése helyett azok történeti eredetét és különböző jelentőségét vezet le*¹⁾

¹⁾ Die deutsche Philosophie von Kant etc. II. Bd. 412-419.

b) Természetbölcseletében kifejtett nézeteire vonatkozólag: igaz, meg kell vallani, hogy a természeti alakzatoknak a tiszta fogalomból való levezetése (tehát a közönséges felfogás szerint az anyagnak az anyagtalamból való deducálása) első tekintetre felette feltűnőnek és megfoghatatlannak tetszik: de nem szabad szem elől téveszteni, miként a nietaph. abstractiónál, midőn egyetlen egyszerű princípiumra kell visszavezetni a létezőket – emez eredmény csaknem elkerülhetetlen; csaknem szükségkép oda kell jutni minden enemü eljárásnak, hogy az empiriái jelenet-világ ily logikai alapból, az anyagi az anyagtalamból fejlesztessék. Azután, ezen felfogás – mint fenébb is megjegyeztetett – minden egyes ily jellegű systemával közös; az összes dogmaticus sőt vallási-rendszerek, a hitfelfogás az ősiét eredetéről, a *valóságnak semmiből való* eredését állítják fel s a különbség ez elméletek és Hegel rendszere között csak az, hogy emez átmenet a közönséges felfogásban a *képző-erő vagy hit közvetítése* alapján kevésbé lesz észrevehető, míg a szigorú log. gondolásánál minden enemü idegen elem kizáratván, az ellenmondás nyilvánosabban jut öntudatra.

Különben ami az alapfelfogást illeti: Hegel a természeti jelenetek lényegét és alakjait szintűgy a priori construálás, puszta fogalom-kifejtés által vezeti le, mint Schelling, tehát annak hiányait is osztja.

c) Legérdekesebb része bölcseletének a harmadik rész, a szellem philosophiája, Enemü kutatásai az emberi szellem mély tanulmányára mutatnak, a különféle vonatkoztatások a természetre, a társadalomra stb. nála sokkal jelentékenyebb eredményekben végződnek mint elődeinél. Az emberi szellemen nem látva a természettől és saját testétől *specifíce* különböző lényt, azt a természeti létezés élet- és képzőelvének nézi, mint amely csakis amaz alapon fejlődhetik teljes egészé – tehát a materialisticus irányzatot emeli érvényre.

Források: Karl Rosenkranz, Georg. Wilh. Fr. Hegel's Leben, Supplement zu Hegel's Werken, Boriin 1844. R. Haym, Hegel und seine Zeit, Vorlesungen über Entstehung und Entwicklung, Wesen und Werth des Heglischen Philosophie, Berlin 1857; Rosonkranz, Apologie Hegelt gegen Haym, Berlin 1858; Franz und Hillert, Hegel's Philosophie in wörtlichen Auszügen, Berl. 1848; Thaulow, Hegel's Aeusserungen über Erziehung und Unterricht, Kiel 1854; Erdmann, „Michelet, Biedermann, Reich. Meldegg, Ueberweg stb. bölesészettörténelmi műveik;

Theod. Wilh. Danzel, Über die Aesthetik der Hegel'schen Philosophie, Hamburg 1844; Ant. H. Springer, Die Hegel'sche Geschichtsausschauung, Tübingen 1848; Aloys Schmid, Entwicklungsgeschichte der Hegel'schen Logik, Regensb. 1858; Friedr. Reiff, Über die Hegel'sche Dialektik, Tüb. 1866; J. H. Stirling, The secret of Hegel, being the Hegelian system in origin, principle, form and matter, London 1865.

Művei halála után teljes kiadásban következő cím alatt jelentek meg: „G. W. F. Hegel's Werke, vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. I-XVIII, Berlin 1852 következő tartalom-beosztással; I. kötet: Hegel's philos. Abhandlungen, hrsg. von Karl Ludw. Michelet, 1832. II. kötet: Phänomenologie des Geistes, hrsg. von Joli Schulze, 1832. III-V kötet: Wissenschaft der Logik, hrsg. von Leopold von Henning 1833-34. VI és VII kötet: Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse; melynek részei: Der Encyclop. erster Theil, die Logik, hrsg. und nach Anleitung der vom Verfasser gehaltenen Vorlesungen mit Erläuterungen und Zusätzen versehen von Leopold von Henning (VI köt. 1840) Vorlesungen über die Naturphilosophie als der Encycl der philos. Wissenschaften zweiter Theil, hrsg. von K. L. Michelet (VII. köt. 1. rész 1842); Der Encycl. dritter Theil, die Philosophie des Geistes hrsg. von Ludw. Bourman (VII. köt. 2. rész 1845). VIII. kötet: Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. hrsg. von Eduard Gans 1833. IX. kötet: Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, hrsg. von Eduard Gans 1837. X. kötet: Vorlesungen über die Aesthetik, hrsg. von G. H. Hotho 1835-38 (3 rész) XI és XII. kötet: Vorlesungen über die Philosophie der Religion, nebst einer Schrift über die Beweise vom Dasein Gottes, hrsg. von Philipp Marheueke 1-32. XIII-XV kötet: Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, hrsg. von Karl. Ludw. Michelet 1833-35 XVI. és XVII. kötet: Vermischte Schriften, hrsg. von Friedrich Forster und Ludw. Boumanu 1834-35. XVIII. kötet: Philosophische Propädeutik, hrsg. von Karl Rosenkranz 1840.

„Phänomenologie des Geistes” cz. írtában minden más előtt a philosophia fogalmát fejté ki. A philosophia – úgymond – abszolút tudás, azaz Wissen an und für sich, tudás minden előfeltevés nélkül, oly tudás, mely nem posztív és történelmi igazságokból indul ki, hanem kizárólagosan az észből mcrittetik. Az észnek, elvonatkozva összes képzetei-, előítéleteitől, önmagába kell vonulnia és önmagát megismerni – önmagában kell feltálnia a pontot, honnan minden tudás kiindul, és hová visszatér. Amint az ész e sziláid pontot megtalálta, képes lesz ebből minden idegen közreműködés nélkül, csupán belső fejlődési-ösztöne által indítatva, összes fogalmait, az összlétet, a természetet, az embert, az egész mindenséget kiszármaztatni. Ámde közönséges állapotában az ész uincs ezen állásponton; inkább nagyobb vagy kisebb mérvben távol

van attól azon befolyás következtében, melyet az érzékiség gyakorol reá. Ez a tapasztalati vagy tüneti szellem (der empirische oder phänomenale Geist) mely mint ilyen a tiszta vagy abszolút szellemtel lényegileg különbözik. Amaz a külvilág jeleneihez tapad s a bizonyosságot az érzéki képzetekben kevisi; míg emez semmit sem ismer magán kívül, vagyis mindent ismer, midőn önmagát ismeri. Ámbar másféld belső összeköttetésben is kell állniok, különben lehetetlen lenne a philosophiára nézve a tapasztalati állásponttól – szakadatlan átmenet által – az abszolút tudás álláspontjára jutni. Tényleg a tapasztalati szellem csak véges alakja az abszolút szellemnek; s a philosophia feladata abban áll, hogy a tapasztalati szellem tényeinek és jelenet-alakjainak dialecticai fejlődése folytán, magát a tapasztalati szellemet abszolút szellemmé bővítse. Csak szellemünket (úgy amint van, helyzetében a külvilághoz) kell vizsgálnunk, s látni fogjuk, mint bővíti ismeretkörét egy belső ösztön által indítatva; mint törekszik szemléleteiben szabadabb állásponttra; mint mélyed mindjobban és jobban saját tárgyába s emelkedik világosabb öntudatra. Így szellemünk fejlődését nyomról-nyomra kísérhetjük s végre elérhetünk az abszolút gondolkodás álláspontjára hol már megszűnik a phanomenologia s az igazi tudomány, a tulajdonképeni rendszer veszi kezdetét.

E bevezetés után a szellem egyes jelenet alakjait vezeti le. Első jelenet-alak (Erscheinungsform) úgymond az érzés (Empfindung) vagyis a közvetlen tudat valamely meghatározott tárgy létéről és realitásáról. Ez érzést: ez, most, itt stb. jelek által fejezzük ki, tehát úgy fogjuk fel a tárgyat, mint egyedisége, s a helyi és idői viszonyok szerint merőben meghatározottat. Kérdés, csakugyan megvan a tárgy ez által határozva? Épen nem; mert e határozmányok egészen általános a k. Midőn tehát öntudatunkban azt véljük, hogy érzéseink által valamely tárgyat mint teljesen meghatározottat ismerünk meg, merőben tévedünk, mivel ily módon csak a tárgynak bizonyos általános és subjectiv tulajdonságait fogjuk fel. Ez állásponttal eszerint fel kell hagynunk, s az észnek az ismerés egy másik alakjához kell fordulnia – a r e f l e x i ó h o z .

A reflexió álláspontján úgy tűnik elénk a tárgy mint két tényezőből összetett; t. i. az állag-, (Substanz) és a tulajdonságokból (Eigenschaften); melyek viszonya ismét kétféle módon képzelhető. Ugyanis vagy úgy látszik, mintha az állag valami általános lenne, mely csakis a tulajdonságokban nyer először határozott alakot; majd ismét úgy tekintjük a substantiát, mint az általános és magukban meghatározatlan tulajdonok egységét és meghatározottságát. Már ez ellentmondást öntudatunk nem tűrheti – s szükségessé válik, hogy azon fogalmat a tárgyról, melyet a reflexió folytán nyertünk módosítsuk és továbbfejlesztjük, szükséges, hogy a substantiát mint általánost és meghatározottat gondoljuk. Így jutunk az erő fogalmához, mint mely önmagát meghatározza.

Eszerint most már úgy tekinthetjük a tárgyat mint egy erőnek pusztán j e l e n e t é t v a g y h a t á s á t ; mely erő belsejét ké-

pezi és összes részeire kiterjed, úgy hogy az erő és az erő jelene egy és ugyanazon dolog. Azonban az erőt nem gondolhatjuk más-képen, mint ha elvonatkozimk a jelenetektől, s m a g á b a n mint nyugvó erőt tekintjük, amidőn egyszersmind a kérdés áll elő: miképen bontakozik ki az erő a nyugalom emez állapotából és kezd működni? A közönséges feltevés szerint egyik erő a másik által határozatik meg és jó mozgásba. Ez ellenében azonban azt is állíthatni, hogy minden erő belső törvényei szerint mozog és fejlődik ki; mely törvények egészen meghatározottak, tehát magától az erőtől teljesen különbözök. Egyszersmind, mivel mindannyian szükségkép egy legfőbb törvény alatt állanak, mely nem lehet egyéb mint maga az erő, könnyű belátni, hogy erő és törvények vagyis az erő fejlődési-alakjai egy pontba esnek. Így az erő fogalmának analysise következő végeredményre vezet: az erő a véges és végtelen, az általános és különös igazi azonsága; egyetlen erőt sem gondolhatni másképen, mint amely bizonyos meghatározott formák alatt jelenkezik, de ezen nyilvánulatainak mindegyikében mindig ugyanaz marad.

A jelzett fokozatok, öntudatunk első fokozatai, melyek alapján ismét egy magasabb fokozathoz, s egy egészen új gondolat-körbe jutunk. Az érzésben és reflexióban a subjectív tudattal egy idegen tárgy áll szemközt – s a kettő együttvéve ad egy egészet, a képzetet; melyben majd az általános korlátoztatik a tárgy meghatározottsága által; majd ismét úgy látszik, mintha dolgok lényege korlátoztatnék és tétetnék végessé azon meghatározott anyagok által, melyekben a tárgyat felfogjuk. Mindez eszik midőn a dolgokat mint az erő és nyílvánulataik azonságát ismerjük. Most minden dolog úgy jelenkezik, mint egy állandó és önmagába zárt egység, mint egy önmagából kifejlődő és önmagára visszavonatkozó lény vagy más szavakkal mint egy é n. Ámde ezáltal elenyésszik a különbség is köztünk és a tárgyak között; mert mi is csak oly erők gyanánt tűnünk fel, melyek önmagukból és önmaguk által fejlődnek ki. Mi nem szorulunk idegen tárgyakra hogy ezek által foglalkoztassuk öntudatunkat, hanem öntudatunk magában foglalja mindazon formákat és határozmányokat, melyek által magát nyilváníthatja – ami tudatunk: ö n t u d a t. Minden dolog egy é n, az ember is. Az é n tehát egy végtelen erő, mely magát tisztán önmagából fejt ki, véges alakokban. Ezen é n ellentétben találja magát egy véges világgal, melyet szétrombolni igyekszik, s melynek véges tárgyait magához ragadni, és mint anyagot saját végtelen lényegének fejlődhetesére felhasználni főfeladata. Az énnak ezen törekvése az ösztön, mely a külső dolgok egyediségét megsemmisíti, hogy saját individualitásának elemei és szerveivé tegye.

De még ezen uralmával a természet felett sem elégszik meg az ember; társait is elnyomni igyekszik, urakar lenni, hogy azokat rabszolgákká tegye. E viszonynak ismét két oldala van; egyfelől t. i. az úr, amennyiben korlátlan hatalmat gyakorol rabszolgája felett. saját teljes szabadságának tudatára jut; inig másfelől a rabszolga

saját elnyomatásának érzetében saját magasabb, erkölcsi szabadságának tudatára emelkedik, melytől senki sem képes öt megfosztani; megtanulja, megvetni physical létezését összes terheivel, és lényegének belsejébe vonulni – stoikussá lesz. A stoicus erény a leg-tökéletesebb önmegtágadásban áll vagyis az emberi szellemnek tudatában saját végtelenségéről s a véges és anyagi dolgok végességéről.

Azonban itt sem állapodik meg az ember, nem elégszik meg azzal hogy magát a külvilágtól visszavonja s minden érdekéről lemondjon – hanem tagadni kezdi egy illetén anyagi világ létezését is azaz scepticussá lesz. S csakis ezen scepstis-, a külvilági létezés abszolút kétségbevonása által jut el a szollem tiszta öntudatának magaslatára, melyen csak magát fogja, fel saját végtelenségében és mást semmit. Csakhogy ismét épen az öntudat eme szóditó magaslatán érzi magát az ember legnagyobb mérvben boldogtalannak. Végtelenségének tudata mellett közvetlenül ott áll végességének és korlátozottságának érzete. Egy mélyebb sejtelem a természethez, és örök törvényeihez vonzza öt, míg a félelem hogv elveszti szabadságát, ha annak magát átengedi, mintegy kényszeríti önmagába visszavonulni. Az embernek be kell látnia, hogy a természet nemcsak avégett van adva, hogy tevékenységének műszere, ösztöneinek tárgya legyen; hanem hogy az csak épen oly önálló, mint ő maga, és saját organicus törvényei szerint fejlődik; az embernek tanulmányoznia kell a természet emez organicus életét – s ez a reflectáló ész feladata. Végtelenül gazdag és sokféle tartalom kínálkozik itta feldolgozásra: a természet teleologicus törvényei, az emberi szellem pszichologiai és logikai törvényei, a jellem, vérmérséklet, az egyedek physiognomiai sajátságai – mindez anyagul szolgál a retlectáló vizsgálódásnak; mely mégis csak egyik oldala a magasabb öntudatnak, másik oldala a cselekvés, mely a fejlődés és harmónia eszméjét, melyek nyilvánulatait az ész a természetben észreveszi, az erkölcsi világban megvalósítani igyekszik.

De a gyakorlati tudatnál is újból felmerül az ellentét, mely az emberi szellem egész fejlődés-történelmén keresztül húzódik. Az ösziét két sarka, az általános és különös, a végtelen és véges felváltva majd vonzzák az embert majd eltávolítják. Egyéni jólétért küzdő ösztönével nyomban szemközt áll a természet áfcálás törvénye – s egyéni akaratának legtisztább és legerősebb elhatározásai hajótörést szenvednek a társaság általános szellemének hatalmán. Másfelől ismét mindenütt egyéni önké- és önző érdekekkel találkozik az ember, melyekkel szemközt hiába hivatkozik, akár az erény szavára, akár a lemondás és erkölcsi tisztaság követelményeire. De ezen abstract morál époly sikertelennek bizonyul, a társadalom előhaladására nézve, mint ama kinövései a subject „(vitásnak; mire nézve nem egy pusztá eszmény felállítása, lianem annak megvalósítása; nem az egyéni szabadság elnyomása, hanem az egyes lelkitelietségeknek organisálásaés harmonicus egységbe foglalása kell, hogy vég-célját képezze a gyakorlati észnek, vezérelvéi úgy a morál-, mint a jog-és politicának. Legtöbb bölcészeti rendszer épen abban téveszti

el ezéjáját, hogy a társaságot abstract törvények által akarja uralni, ahelyett hogy a fennálló viszonyokra és közszellemre támaszkodnék, így pl. az erkölcstörvény előírja, a felebaráti szeretetet, de mit sem mond e törvény helyes alkalmazásáról, nem tanít meg, mint kelljen összeegyeztetni ezen szeretetet a társaság általános céljaival; hogy a jótékonyág az egyesnek kötelessége-e vagy a társaságnak? Valamint elméleti szempontból kétség támadhat aziránt is, váljon az ész elismerheti-e a tulajdonjogot vagy nem? Némely bölcsészek az ész illetén jogát védelmezték, míg mások a vagyon-közösség mellett nyilatkoztak. Azonban a tények, a történelem már régen eldöntötték e kérdést, s ezáltal bebizonyították, hogy az ész izoláltan, abstract teoriáival sokkal bizonytalanabb alap, mint a tényadatok, viszonyok, társadalmi erkölcsök és institutiók szelleme vagy egyszerűen a történelem szelleme. Azért az öntudat legmagasabb fokozata, a gondolás és cselekvés legfőbb álláspontja a s z e l l e m á l l á s p o n t j a.

A szellem két alakban nyilvánul – egy emberi és egy isteni alakban; sezek: a család és az állam. Ez alakok mindegyikében van valami általános és különös: de megvan a kettő helyes viszonya, a kibékítő egység is. Az államban az általános az uralkodó személye által jelenítettik, rá építendőek tehát az egyesek, s a különböző testületek: neki feltétlen engedelmisséggel tartozik mindenki, s értté áldozatul kell hozni az egyéni érdekeket sőt az életet is. A családban a természet általános törvénye a nemek ellentéte és viszonya által nyilvánul, mely viszony a gyermekek iránti közös gondoskodás által inég inkább megszilárdítottatik, és megszenteltetik. Így halad előre az emberiség, üzetve egy örök törvény – a világszelleme által, melynek hatalmas uralma alól senki sem vonhatja ki magát A sors, kikerülhetlen erejével szerencsét vagy szerencsétlenséget iioz az ember fejére, elősegíti vagy végkép megakadályozza előhaladását a pályán, melyre lépett. Néha azonban felhárad az egyéni tudat az általános szellem ellen, s a társadalom ahelyett hogy törvényes útján haladna, elvész az ellentétek és tévelyekbe. Egyfelől a vakhit és mysticismus az, mely a szellemeket elhomályosítja, másfelől a szabadság és egyenlőség utáni vak ösztön, mely azokat feltüzeli; és a hamis bölcsészet sophisticus tantételei, ahelyett, hogy felvilágosítanak az embert valódi rendeltetéséről, még inkább félrevezetik, s lámaszoljaák tekintélyek által szenvedélyeit.

Ezen természetellenes és áldástalan állapotból csak azáltal mentheti ki magát a szellem, hogy visszatér önmagába, örök, isteni lényegébe. Csak a vallás világosítja fel, tisztithatja és erősítheti meg őt; tehát a vallásos tudat (das Religiöse Bewusstsein) az utolsó legmagasabb fokozat a szellem fejlődésében – a vallás által jut el közvetlenül céljához, saját tiszta létének tudatához. A vallásos szellem ujjolag három alakban fejlődik ki: mint természet-vallás, művészet és kinyilatkoztatott vallás. Az utolsó képezi közvetlen átmenetét a tüneti szellemnek az abszolút szellembe; a phiinomenológiának a tudományba. A véges és változó alakok végtelen sokfélesége, melyek alatt a szellem a phänomeno-

logiában megnyilatkozott, öszpontosult a tiszta-fogalomban. S e fogalomnak kifejlődése önmagából, előhaladása a szellemnek, mely önmagából kibontakozik, hogy önmagába ismét visszatérhessen a fokozatok egy második sorát fogja létrehozni. A mi tudatunk, mely előbb szét volt osztva két ellentétes irány között, az általános és különös-, a gondolás és lét között, elvégre sokféle kísérlet és kerülő után visszatért önmagához s megtalálta magában a valódi támpontot, a lét és tudás elvét; túlhaladta a tévedést és kételyt, s belehelyezte magát az igazság birtokába.

A tiszta szellem vagy a fogalom szintén három főmozzanaton keresztül fejlődik ki, mint egyszerű eszme (einfache Idee), természet (Natur) és szellem (Geist); innen a három rész, melyekre a philosophia rendszere szétoszol: a logica, a természet-bölcsészét és a szellem-bölcsészét. E részek tüzetes kifejtését, az egész rendszer teljes előadását (melyet a phüomenológiának csak előkészítenie és megalapítania kellett)

Éncyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse cz. munkájában eszközölte. Azzal kezdi, mi a bölcselés? mi célja van a böleselésnek? A bölcselés – úgy mond, – gondolkodás, vagyis bizonyos szabad de egyszersmind szükséges cselekvény által azon fogalmak kifejtése, melyek kifejtet lenül vannak tudatunkban. Nem azért böleselünk, hogy feltaláljunk bizonyos meghatározott igazságot mely kívül íekszik tapasztalásunkon és jelenlegi létezésünkön, hanem csak azt akarjuk öntevékenyen gondolni, amit érzéki képzeink által kívülről felveszünk. Az ész nem törekszik olyasmi után, ami a valóságon kívül vagy a felett létezik, hanem azt törekszik megismerni és felfogni, ami valóságos. „Alles was wirklich ist, ist vernünftig, und Alles was vernünftig ist, is wirklich” ez azon tétel, melyet Hegel bölcséleti rendszerének élére tűzött. Szellemünk magához ragadja az összes fogalmakat, képzeteket és érzeteket, hogy azután azokat, lényegében rejlő erejénél fogyva magából ismét kimerítse és egy rendszeres sorban kifejleszse. És erre nézve az egyedül lehető valódi módszer a dialecticai módszer vagyis a kifejlesztés módszere; mely a meghatározatlant meghatározza, a kifejletlent kifejti, s mindazt, ami egyszerűnek látszik, kibővíti, úgy hogy ellenkezőjét is felveszi (mint a kifejlődés magasabb fokozatát) s ezáltal maga is mint egy új, tartalom-gazdagabb és kifejlettebb fogalom tűnik elő. A dialecticai módszer azon tételen alapul, hogy az összes dolgok lényege két factor ellentételéből áll: az általános és különös-, a pozitív és negatív, a határozatlan és meghatározott ellentételéből. Feladata pedig a dialecticának abban áll, hogy kimutatja az átmenetet ezen tényezők egyikétől a másikhoz, vagyis előtűnteti mint hozza létre az eredetileg egyszerű, különböztetlen és meghatározatlan az önkifejlés belső cselekvénye által, az ő eredeti és egyszerű lényegével ellenkező másodikat; mint bővítési fejlesztési folyamatot e második fokozatról fokozatra, alakról alakra, egy folytonos fejlődési processus által. Hol azonban természetesen fődolog, hogy felfe-

dezzük a fejlődési-sor kezdőpontját. E célra keresnünk kell, mi sajátosság mi közös a sokféle dologban; mi tartozik hozzájuk csak esetleg, és mi lényegőknél fogva. Már a legáltalánosabb, legeredetibb és leglényegesebb jegy minden dolognál a lét: a tiszta lét a legelső és legáltalánosabb minden dologon, minden más csak módosulása a létnek – tehát kezdőpontja is minden bölcselésnek. De mi ez a lét? Tárgy vagy fogalom? Tárgynak nem nevezhető, mert a tárgy mindig valami meghatározott, s bizonyos jegyekkel a létnek bizonyos alakjával bír, melyek által minden mástól különbözik. A tiszta létnek egészen meghatározatlannak kell lennie – következőképp tárgy nem lehet. De nem is fogalom, ha t. i. e szót a közönséges értelemben vesszük; mivel a tiszta lét mint valami abszolút egyszerű nem foglalja magában az alany és tárgy amaz el-lentétét, mely a mi tapasztalati képzeleteinkben megvan. A tiszta lét, tiszta fogalom; elve minden meghatározott fogalomnak, de magában még meghatározatlan, a fogalom önmagában (der Begriff an sich) legeredetibb és közvetlenebb alakjában.

Philosophálni tehát annyit tesz, mint a tiszta fogalmat közvetlenségében, és fokozatos fejlődésében fogni fel. És erre három fokozat van. Elsőben a fogalom egyszerű fogalom (Begriff an sich); azután kifejlődik és újszólván megtestesül a természetben, míg végre ismét visszatér önmagába mint szellem. Innen a philosophia három főrésze: Logic a, természet-és szellem-bölcsészét. (Ezek tartalmát fenébb ismertettük.)

Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse cz. munkájában a szabad-akaratot veszi tárgyalás alá. E szabad-akarat szerinte három alakban jelenkezik; 1) mint a személyesség akarata, melynek tárgya valamely külső dolog: a birtok E fokozaton az akarat az abstract vagy alaki jog körén belül mozog. 2) Az akarat önmagába vonul, s a kuliét-, s az erre vonatkozó abstract jog vagy törvény ellenében mint részleges akarat (particulärer Wille) lép fel; ez a moralitás fokozata 3) Az akarat mint s u b s t a n t i a l i s akarat (substantielle Wille) lép fel – se legmagasabb fokozata az objectiv szellemnek az erkölcsiség (die Feittlichkeit). Ezen erkölcsi állag (sittliche Substanz) ismét három féleképen tűnik elő: 1. mint természetes szellem a családban; 2. mint polgári társaság; 3. mint állam.

Az első és legegyszerűbb alak, melyben az abstract jog nyilvánul a birtok, mely más személyre szerződés által vihető át. Amennyiben e fokozaton az akarat teljesen önkényileg járhat el - jogosan és jogtalanul egyiránt cselekedhetik, és pedig vagy anélkül hogy tudná jogtalan cselekvését, vagy tudatosan, miáltal család keletkezik, vagy éppen úgy, hogy saját akarát a törvény föle emeli, mi büntetnek nevezetik. A büntetével a boszu és büntetés áll szemközt; mely utóbbinak lényegét Hegel a viszonzásban találja (die Negation der That, des Verbrechers, welche selbst eine JSiegation des Gesetzes ist, also die Wiederberstellung dieses Letz-

tern in seiner unantaatbaren Majestät) mire nézve a halálbüntetést is helyesli. Midőn így bizonyos különbség és ellentét fejlődött ki a subjectiv akarat és jog között, magának a subj. akaratnak, saját önálló jeleneteiben vab'i vizsgálatát tűzi Hegel feladatni. A subjectiv akarat a morál tárgya. A moralitás először mint szándék nyilatkozik, s eleve az egyéni jó-, úgy az egyetemes jóra irányul, mely utóbbinak megvalósítását azután mindenki kötelességének ismeri. Itt azonban (a kötelességek teljesítésénél) egész sorával találkozik az ember az összeütközéseknek és ellentmondásoknak. Majd a különböző kötelmek ütköznek össze, majd a subjectiv akarat ragadtatik el a rossz által, és lehetetlenné lesz sokszor maga a legjobb érzület; majd a ezél nem felel meg a szándéknak, s a jó nem egyez össze az egyén boldogságával; elannyira hogy meg kell győződnünk, hogy az obj. szellem eddig vizsgált fokozatai (a jog s a moralitás) hiányosak és elégtelenek, s nem felelnek meg a várakozásnak. Mindkettőnek tehát bele kell olvadnia egy harmadikba, s ez az erényesség (Sittlichkeit) az u. n. társadalmi morál (die sociale Moral). Abban különbözik a közönséges moráltól, hogy ez utóbbi az emberi akarat cselekvéseket részint az individuum pusztán ideális elhatárolásaiból vezeti le, részint pedig pusztán bizonyos positiv törvényekkel való külső megegyezésökre utal; míg a társadalmi morál az embert mint a társaság egy részét sőt némi tekintetben eredményét tekinti, s a társadalom egész szervezetét – nem pedig csupán az egyest tartja szem előtt.

Ez általános álláspontból kiindulva a társadalmi morál az ember kifejlődését három alakban vizsgálja: a családban, a polgári társaságban, és az államban. A család alapja a polgári életnek és államnak, ez nyújt az egyénnek határozott állást a társaságban, határozott foglalkozási-kört, ez tanítja meg őt, hogy magát mint socialis lényt érezze. Nyugszik pedig a család a házasságon, a birtok-közösségen, a házastársak kölcsönös jogain és kötelességein és a gyermekek nevelésén. Legközelebbi fokozat, a polgári társaság, mely nem egyéb mint egyesek összesége, kik közös érdekek és szükségletek által egymáshoz fűzvék, közös törvényeknek vetvék alá a jog és biztonság teltarthatása végett, egyszersmind nyilvános hatalom öröködik felettök, és szabályozott összeköttetések által közös cselekvésekre utalvák. Ezután azon alapon, hogy a szükségletek rendszere a munkafelosztásra vezet, ez pedig a foglalkozás módok különféleségét hozza maga után három állást különböztet meg: a földműves osztályt, az üzlet-osztályt és a műveitek osztályát. Harmadik fokozat az állam, melyet így határoz meg: „Der Staat, ist die Wirklichkeit der sittlichen Idee, der sittliche Ueist, als der sich selbst deutliche und offenbare.” Az államot Hegel úgy tekinti mint az ész abszolút célját, amennyiben benne az egyes az általánossal, a subjectiv szabadság az öszszaoadsággal egybeolvad.

Az állameszméjét három alakban tünteti elő: 1 közvetlen valóságában vagyis az egyes államban, hol mini; belső államijog nyilvánul; 2. viszonyában más államokhoz: a külső államjogban; 3.

mint absolut hatalmat a világtörténelemben. Az állam czéljáról pedig ezeket mondja: „Der ganze innere Organismus des Staats, mit seinen Institutionen hat den doppelten Zweck der persönlichen Einzelheit und ihren besonderen Interessen sowohl ihre vollständige Entwicklung, die Anerkeimung ihres liechts und ihrer Selbständigkeit angedeiuen zu lassen, als auch anderseits diese Interessen und die ganze Gesinnung und Thätigkeit des Einzelnen dem Gemeinwesen ein- und unterzuordnen, sodass wederdas Allgemeine ohne das besondere Interessé, Wissen und Wollen gelte und vollbracht werde, noehdass die Individuen,blös für das Eetztere als Privatpersonen, und nicht zugleich für das Allgemeine in eiuer dieses Zwecks bewussten Wirksamkeit leben.” Az alkotmány észszerű kifejleszthetéseio nézve nélkülözhetlen követelménynek tartja a h a t a l o m m e g o s z t á s á t; nem oly értelemben, hogy e hatalmak mindegyike absolut önálló legyen és egyik a másikat korlátozza, hanem úgy, hogy mindegyik önmagában egy egésznek képezzen, de az általános szervezet által a többivel legszorosabban összeköttessék. E három hatalom vagy mint Hegel nevezi: „die substituiellen unterschiede” melyekre a political állam szétoszlik: 1. a törvényhozó hatalom; 2. a kormányzó hatalom; 3. a fejedelmi hatalom. Ez utolsó a legfőbb és első hatalom az államban, mint mely a másik kettőt is magában foglalja, s legtokéletesebb alakjában nem valamely erkölcsi, vagy a többség választása által kirendelt személyhez, hanem egy valóságos egyedhez van kötve. Hegel szerint a monarchia az állam-alkotmány legkifejlettebb alakja; a többiek, pl. ademocratia, aristocratia stb a political élet alsóbb formáihoz tartoznak. – A törvényhozó hatalom feladata a törvények kifejtése s az alkotmány szervezése. Három tényezöböl áll; ezek; a fejedelem, kit a iegfelsöb elhatározás illet meg, a k o r m á n y h a t ó s á g, mely tanácsával működik közre, s a r e n d i e l e m A rendi elemet úgy tekinti mint közvetítő elemet a kormány és nép között. Ezáltal érhető el, hogy sem a fejedelmi hatalom nem lép fel mint pusztá uralkodói uralom és önkény, sem a községek, testületek és egyesek érdekei nem isolláttatnak, s az egyesek nem lépnek fel mint szétromboló tömeg az állam-szervezet ellen. Ehhez képest a, két kamra-rendszert ajánlja, az egyik kamra a földbirtokos osztályból álljon, a másik pedig a nép-képviselőkböl; ez utóbbiakra nézve felteszi, hogy közöttük a társadalom minden nevezetesebb ágának fognak találtain képviselői, melyet alaposan ismernek és a melyhez egyszersmind tartoznak; úgy, hogy ily módon a képviselők nem egyesek-, vagy egy tömeg képviselői hisznek, hanem a társaság egy egy lényeges körének és nagyobb érdekeinek. A szabad vélemény-nyilvánítás és sajtó-szabadságra nézve, melynek tárgyalását mondottakhoz fűzi, következő nyilatkozata szolgáljon tájékozásul: „Die freiheit der ölfteutlichen Mejnungsmithheilung, deren Mittel die Presse ist, die Befriediguug jenes prickelnden Triebes, seine Meinung zu sagon und gesagf zu haben, hat ihre directe Sicherung in den ihre Ausschweifungen theils verhindernden, theils bestrafenden polizeilichen und Reectsgesetzenund

Anordnungen; die indirecte Sicherung aber in der Unschädlichkeit, welche vornehmlich in der Vernünftigkeit der Verfassung, der Festigkeit der Regierung, dann auch in der Öffentlichkeit bes Standeversammlungen begründet ist; in Letzteren, insofern sich in diesen Versammlungen die gediegene und gebildete Einsicht über die Interessen des Staats ausspricht und Anderen wenig Bedeutendes zu sagen übrig lasst. wodurch hauptsächlich die Meinung ihnen benommen wird, als ob solches Sagen von eigenthümlicher Wichtigkeit und Wirkung sei; ferner aber in der Gleichgültigkeit und Verachtung gegen seichtes und gehässiges Reden, zu der es sich nothwendig bald heruntergebracht hat.” Élesen kikel azon nézet ellen, mintha a sajtószabadság abban állana, hogy szabadon beszéljen és írjon az ember mindent, a mit csak akar. – Ami a külső államjogra vonatkozó nézeteit illeti, erre nézve nagyon határozatlanul és homályosan nyilatkozik. Az államok közti viszony alapjául és főtörvényeül az állam jólétét tekinti.

Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte cz. munkájában a történelem különféle fajait ismerteti; ezek: az eredeti-, reflectált- és philosophiai történelem. Az első csupán a tényeknek, s ezek körülményeinek leírásával foglalkozik; itaszerző- és a cselekvények szelleme egy és ugyanaz. Mintaképek e tekintetben: Herodot, Thukidydes, Xenophon, Cásár stb. A történelem második faja az, melynek előadása a jelen időn túl esik; s ez ismét többféle lehet: egyetemes történelem, pragmaticai történelem, és k r i t i c a i történelem. A harmadik faj a philosophiai történelem, mely a történelmi életnek csak egyes részleteit öleli fel, de ezeket már általános szempontok alatt, fogalom-szerűleg adja elő. Tulajdonképen csak ez a vizsgálódó történelem. Hogy a történelem ilyenén speculativ szellemű lehessen kivált három mozzanatnak kell tekintet alá esnie: 1. a szellem természetének (die Natur des Geistes) melyből kitűnjék, melyik amaz általános elv, melyet a történelemnek mint a szellem nyilvánulatának és megvalósulásának alapul kell vennie; 2. az eszközöknek melyeket fel kell használnia, hogy a kitűzött eszmét megvalósíthatja; 3. a külső alaknak, melyben a megvalósult eszme fellépjen. – A szellem természete könnyen felismerhető; a vezér-eszme nem lehet egyéb, mint hogy a történelmet úgy tüntessük fel mint a szabadság megvalósulását, mint a szellemnek szakadatlan előhaladását szabadságának folytonos tudatához. Az eszközök, melyek által a szellem szabadsága elérhető – külsők: minők a különféle szükségletek, szenvedélyek érdek, jelleme és tehetségek. Vannak ugyan általános czélok is, pl. jóakarát, hazaszeretet – de ezen erények csak jelentéktelen viszonyban állanak a világhoz és mindahhoz amit a világ létrehoz. Végre az alak melyben az emberi szellem a kifejlődés beleoltott törvényét megvalósítani törekszik: az állam. Az állam a szabadság megtestesítése – ennek előhaladó kifejlődésében kell tehát állnia a történelem végcéljának is.

Vorlesungen über die Aesthetik művében a művé-

szetről, a művészet különböző alakjairól értekeznek. A művészet szerinte vallási cultus (ein religiöser Kultus), Istennek megnyilatkozása. Az isteni szellem az, mely a művészt nagy és liillmtulhui műreemek létrehozására lelkesíti. De azért a művészet még nem teljes nyilvánulata az istennek, mert csak véges és anyagi alakokban jeleníti az istenit bizonyos egyén vagy idő korlátoltabb felfogásához képest. Isten, kinek képét teremti a művészi kéz, teremtője és teremtménye egyszermind a művészuok – tehát joggal véli magát Phidias Jupiter statuájához, melyet saját vésője teremtett. - E bevezetés után a szépre vonatkozó különböző elméleteket veszi vizsgálat alá, úgy a művészet különféle fajait s a módot, melylyel a szépet előtűntetik – minderről már fenébb volt szó.

Vorlesungen über die Philosophie der Religion, nebst einer Schrift über die Beweise vom Dasein Gottes iratának feladatát a vallás fogalmának kifejtése, s a különböző vallási rendszereknek vagy alakoknak ismertetése s egymásra vonatkoztatása képezte. L. fenébb.

Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie művében – végre – a bölcsészet történelmének módszerét, időszakait s ez időszakok jellemzését adja elő. A bölcsészet történelmének módszerét illetőleg elveti mind a scepticus mind az eklektikus módszert, mint a melyek közül az első az összes philos. rendszereket téves kísérleteknek tekintve, lehetetlennek tartja az igazság felkutatását; a második pedig azon nézetből indul ki, hogy minden rendszerben foglaltatik valami igazság; s csak ezek összefoglalása által juthatni az öszigazságra. E nézetek ellenében Hegel a bölcsészet szerves fejlődési-folyamatának eszméjét állítja fel; melyhez képest a különböző rendszerek csak különböző fokozatok a philos. szellem fejlődési folyamában; minden rendszer magában foglalja az összes előbbi rendszerek elveit és eredményeit, csak hogy mint előkészítő fokozatokat melyeket túl kell haladnia és egy magasabb rendszerré fejlesztenie. Tehát minden philos. rendszer egy relatív alakja az igazságnak, s a philosophia történelme nem a tévedések előszámlálása, hanem az igazságnak kifejlesztése a tökéletlenebb alakokból a tökéletesebb és végre abszolút alakokba. A különböző idők és egyének, melyekben és kik által a bölcsészet kifejlődött, csak eszközei azon szellemnek, melynek kifejlése ugyanazon szükséggel történik, mint a log. gondolkodás rendszereiben. Mire nézve a philosophia különböző korszakai, úgy a különböző phil. rendszerek megfelelnek a logica kategóriáinak. – A phil. történelmét két nagy időszakra osztja: az ó- vagy görög-, és a modern- vagy keresztény philosophiára: amaz a keleti vallási rendszerekkel, emez a scholasticával veszi kezdetét. Az ókori bölcsélet az általános eszméjéből indul ki, s abból törekszik levezetni az egyest. És pedig az első rendszerekben úgy tűnik elő az általános mint egyszerű egység, mely számtalan különös alakokra vagy erőkre oszlik, anélkül hogy az egyes alakok egy organicus egységbe összefoglaltatnának. Később már úgy jele-

níttetik mint a mozgás-, organisatio- és természet elve: Anaxagorásnál mint ész-, Socrates-, Plató- és Aristoteles rendszereiben mint isten. És ez a görög bölcsészet tetőpontja, melyen túl a végtelen és véges egysége ismét szétesik, s e mozzanatok mindegyike új rendszer elvévé lesz: a stoicismusban a végtelen áll szemközt a végesse; az epicuráismusnál a véges istenítése az alapfeladat; míg a neuplatonismusban ismét a véges enyészik el a végtelenbe. – A modern philosophia a kereszténységből iudul ki, s az érzékfeletti világ– és véges emberi tudat eszméi közt törekszik helyreállítani az egységet: Des Cartes az egész mindenséget az én öntudatából származtatja (cogito ergo sum); Spinoza a gondolás és lét, az eszmei és való egységét védelmezi; Leibnitz szerint a világ a gondolkodó állag nyilvánulata; Kant kiindulási pontja az alanyi tudat ellentétben a külvilággal, míg Schelling rendszerében egyesítette az eszmeit a valóval a subjectivumot és objectivumot, az Ént és Nem-Ént. Schelling lett kiindulási pontja a legújabb philosophia* nak. Schelling csak egymás mellé helyszte az elientett oldalakat, anélkül hogy egyiket a másikból kifejlesztene. Miért a legújabb bölcsészeinek feladata épen abban áll, hogy ezen lépést tegye meg, s az emberi ismeret egész összeségét, a külső és belső jelenetek, s a szellem objectív alakzatainak egész országát mint egy nagy fejlődési-processust állítsa elő s így a tudományt bevégezze. Azért ebben egyesítve kell lenniök az összes előbbi rendszerek elveinek és eredményeinek, s el kell jutnia a bölcselő szellemnek fejlődésének tetőzetéhez. (V. ©. Carl Biedermann: Die deutsche Philos. von Kant bis auf unsere Zeit stb. II. Bd.)

XVIII.

Hegel utódai.

Azon sajátos, eredeti jelleg alapján, mely Hegel egész rendszerén keresztül húzódik, csak természetes ha egyesek-egész erővel fordultak e bölcsélet ellen, megdönteni törekedvén azt; míg mások minél nagyobb mérvben lehető elterjesztésén fáradoztak.

Az első megtámadás Hegel ellenesei részéről a *dialectkai módszer*, s ennek alapelvét (a fogalom absolut realitását) illette. *Gruppe*, Antaus etc. című iratban kelt ki e módszer ellen kimutatva, miként a fogalmak csakis tapasztalásból származnak, tehát folytonos képzésre és igazolásra szorulnak; a tapasztalati módszert ajálja, mint a mely már Baco óta a legszerencsésebb eredményekre vezetett. – Vele *Schubart*, *Schnrid*, *Schmidt* stb. sem helyeselhetik Hegel eljárását a *metaphisica* és *logica* összeolvasztására vonatkozólag.

Mindazáltal ez ellenvetések felette csekély jelentőségűek voltak azon megtámadásokhoz mérten, melyek a *Hegelismus-ban* kifejtett eredmények ellen intéztettek minden oldalról. – A theologok azt vetik vala szemére, hogy tagadja Isten személyiségét s a lélek halhatatlanságát; politikai nézetei a szabadelvű párttól szolgálaiaknak, az absolutistáktól forradalmi-törekvésűeknek bélyegeztettek, s általán oly nagy lett az ellenhatás, hogy csakis a kétértelmű nyilatkozatok (Hegel részéről) s a bátor fellépés, melylyel elméletét mindezen megtámadások ellen védelmezte voltak képesek visszajeszteni elleneit s összetartani barátait. Mígnem (Hegel halála után) *Richter* határozottan oda nem nyilatkozott, hogy ez oskolának ha következetes akar lenni Isten személyiségét s a lélek halhatatlanságát tagadni kell, *Eschenmayer* pedig válási nézeteit meg nem támadta; mert e nyilatkozatokra, különösen midőn még az „ifjú Németország” név alatt ismeretes irodalmi irány forradalmi törekvése is Hegelnek tulajdonítottak, sőt az elfogultság pol. nézeteit veszélyeseknek kezdte hirdetni – az ellenhatás végleges ellenségeskedésbe tört ki elannyira, hogy csak *Altenstein* miniszter pártfogása volt képes a már-már egész erővel kitörni kezdett végveszélyt visszatartani. Innentől Poroszország is megvonta e felekezettől az előbbi kedvezményeket.

A mi magát a felekezetet, s ennek állapotát illeti: Hegel haláláig követői meglehetősen *compact* s *egységes* felekezetet képeztek. Merültek ugyan fel egyes vélemény-különbségek, sőt *Weisse*, mestere ellenében a hegeli logica tovább-képzésének szükségét is kimondotta: Hegel személyes tekintélye mindazáltal elejét vette minden nagyobb sűrűlődsnek vagy épen szakadásnak; mely így visszafojtva, Hegel halála után annál tarthatatlanabban tört ki. És pedig e szakadásra a *Weisse* által támasztott fennjelzett vita (Hegel rendszerének tovább képezhetéséről) adott okot, ez alapon váltak el egyesek az eredeti rendszertől, s alapították az úgynevezett „*Új hegeli felekezetei*” melynek *Weissen* kívül az ifjabb *Fichte*, *Braniss* és *Fischer* lettek legjelentékenyebb képviselői. Irányuk annyiban tér el Hegel irányától, hogy az isteni személyesség alapgonddolatát védelmezve, az igaz *theismust* emelik érvényre a *pantheismus* és *delsmus* ellenében; s a világ eredetét is az isteni teremtő-erőre vezetik vissza.

E megtámadások és szakadás között végre a rendszerhez hű maradt párt is kiadta programját; *Gabler*, Hegel utóda a berlini tanszékben vázolta (beigtató beszédében) a hegelizmus álláspontját élesen visszaverve az ellene intézett vádakokat s kijelentve, hogy az *eredeti rendszer fenartását* tűzik inntentul is feladatul. Csakhogy nem sokáig tartott az egység, sőt új viszályok (különösen vallási dolgokban) újólag is elválaszták a tagokat egymástól úgy hogy két ellenséges pártra szakadt a felekezet; az *orthodox követőkre*, kik lehető legszigorúbban ragaszkodtak Hegel eredeti tételeihez; s az *ifjabb pártra*, mely szintén Hegelt vette alapul, az ő eszméit törekedett kifejteni, de különösen politicalai és vallási tételekben, el is tért tőle (Hegelingek; Hegeliták) – Az *orthodox párt* csaknem kizárólag Hegel közvetlen tanítványaiból állott, milyenek: *Gabler, Marheineke, Michelet, Schulze, Hinricks, Schaller, Rosenkranz*, úgy *Gans* és *Daub*. Feladatuk Hegel tanainak értelmezésére és megvédélmezésére szorítkozott; organumjuk a Hegel és Gans által 1827-ben megalapított: *Berliner Jahrbücher für wissenschaftliche Krilik* irat: főszékhelyök: *Berlin*.

Az újabb párt elleuben azokból állott, kik ez egyoldalú speculatióának a tapasztalati tudományokkal való összekapcsolását szükségesnek tartották, s íofeladatul a tudománynak az életre való alkalmazását tűzték. Közlönyük: az 1838-ban megalapított (Ruge es Echtermeyer által) Hallische Jahrbücher für deutsche wissenschaft und Kunst irat, mely 1841-ben „Deutsche Jahrbücher” címet vett fel. Jelentékenyebb vezéreik: *Srauss, Feuerbach, Bauer*.

A mi végre a munkakört, a Hegel által felvett egyes tudományszakok kifejtését, szóval az összes erre vonatkozó kísérleteket illeti: Hegel log. princípiumát és módszerét különösen *Gabler* vette védelem alá – Hegelsche Philosophie, Beiträge zu ihrer richtigen Beurtheilung und Würdigung; – úgy *Hinricks* – Die Genesis des Wissens; – *Göschel* – Der Monismus des Gedankens; – *Schaller* – Die Philosophie unserer Zeit – Az anthropológiát és lélektant főképen *Rosenkranz, Michelet, Daub* művelték; a bölcsészettörténelmet: *Michelet, Bayrhoffer, Feuerbaeh, Erdmann, Marbach*; az aestheticát: *Rosenkranz, Fischer, Ruge, Rötsher, Göschel, Weisse, Hinricks*. – De leghatározottabb mozgalom a theologia terén

fejtették ki, hol két egymással egészen ellentett irány keletkezett – *a speculativ theologiai*, mely a hegeli bölcselet alaptételeit véve fel irányadókat, a kereszténység hitigazságainak igazolását, és tudományos megalapítását tűzte feladatul; s melynek *Marheineke* (Dogmatik), *Baur*, *Daub*, *Billoth*, *Rosenkranz* voltak képviselői; s *a criticus irány*, mely egészen ellenkező állásponton a vallási positiv dogmák ellenében a phil. eszméket törekedett érvényre emelni. Ez utóbbi iránynak *Strausz Dávid* (Das Leben Jesu) és *Feuerbach* (Das Wesen des Christenthums) voltak legjelentékenyebb kifejtői.

Gruppe egyike Hegel legjelentékenyebb ellenségeinek. Hegel dialecticai módszerének alapelvét támadta meg bebizonyítván, hogy a fogalmak, melyeknek Hegel absolut realitást tulajdonított, semmi egyebek mint segédképzetek vagy jegyek, melyek épen azért folytonos kiegészítést s tapasztalás által való megjavítást szükségesnek. Kimutatja, hogy a bölcsészet történelme csakugyan nem egyéb, mint tévedések sora, s a speculativ módszer örök akadály lesz az egyszerű igazság felfoghatásának. Mint az ismerés és kutatás egyedül alkalmas módszerét a tapasztalati módszert ajánlja, melyet egyszersmind a tudományok összes ágaira ki akar terjeszteni a metaphysicai vagy speculativ módszerek helyett. Művei: *Die Winde, oder ganz absolute Konstruktion der neuern Weltgeschichte durch Oberon's Horn, gedichtet von Absolutus von Hegelingen*. Lpz. 1831; *Antáus. Ein Briefwechsel über speculative Philosophie in ihrem Conflicte mit Wissenschaft und Sprache*. Berl. 1831.

Richter (1808-1864) az egyház-jog terén szerzett kiválóbb érdemeket. *Academiai pályáját „Corpus juris canouici*. Lpz. 1833-39” és *„Beiträge zur Kenntniss der Quellen des Kanonischen Rechts*. Lpz. 1834” – műveivel kezdte meg. Főmunkája: *Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts*. Lpz. 1841-42. Azonkívül ő alapította a *„Kritischen Jahrbüchern für deutsche Rechtswissenschaft”* cz. iratot 1830; valamint írt még több egyházi dolgozatot is.

Weisse (Christ. Hermáim 1801-1860) eleve hegelianus, később azonban több pontban eltért Hegel rendszerétől. Első nyomai emez eltérésnek: *Ueber den Begriff, die Behandlung und die Quellen der Mythologie*. Leipz. 1827 cz. iratában észlelhetők, míg *„Ueber den jetzigen Standpunkt der philosophischen Wissenschaft*. Lpz. 1839” művében már a bölcsészetnek egészen újjá-alakítását követelte; *System der Aesthetik als Wissenschaft von der Idee der Schönheit*. Lpz. 1830 cz. iratában pedig Hegel rendszerétől egészen önálló értelemben és oly előzményekből kiindultán dolgozta fel az *aesthetica* tananyagát, melyek a hegelizmussal merőben ellentettek voltak. E művében már csak a dialecticai módszert tartotta meg Hegel rendszeréből. A speculativ theologia terén következő műveivel szerzet érdemeket: *Die Idee Gottes*. Dresd. 1833. *Die philosophische*

Gehemlehre über die linsterblichkeitdes Menschlichen individuums. UO. 1834; Theodicee. UO. 1834; Von der Auferstehung. UO. 1836; Die ewangelische Geschichte, kritisch und philosophisch bearbeitet UO. 1838; Hegel rendszérével: Grundsätzen der Metaphysik Lpz. 1835 cz. irata által szakított teljesen (anélkül azonban hogy a dialecticai módszer feladná) Nevezetesebb művei még: Kritik und Erläuterung des goethu'scl'iGu Faust, nebst einem Anhang zur sittlichen Beurtheilung Goethe's. Lpz. 1837; Ueber die Zukunft der evangelisehen kirche. UO. 1846; Philosophische Dogmatik, oder Philosophie des Christenthums. UO. 1855; Die Evangelienfrage. UO. 1856; Sechs Vorträge über die Person Jesu Ingolstadt 1863.

Fichte (Imm. Hermano) Fichte G. J. fia. atyja hátrahagyott irataiból mentette első kiképeztetését a phil. tudományok terén, azonkívül Plató, a neoplatonikusok, Leibnitzés Schelling voltak reá befolyással. Tudományos irányát Hegel bölcséletéhez való relatív ellentéte jellemzi leginkább. Fichte, Hegel dialecticai módszerének csak formális jelentőséget tulajdonít, miáltal éles ellentétbe helyezkedik Hegel rendszérével, A dialecticai processus – szerinte – nem maga az Absolutum, hanem csak lényeges és szükséges alakja az Absolutum kifejlődésének Elméletének megalapítását az ismerő-tevékenység nyomozásával készíti elő (nagy rész Hegel pbanomenológiája értelmében); s úgy tér át az „Ontológia” és a „Speculativ theologia” tartalmának kifejtéséhez. Az ontológia feladata az absolut formákat, a categoriák rendszerét, melyekbe minden concret valóság egyesül, kifejleszteni. A speculativ theologia ott veszi kezdetét, hol már az ontológia a dialecticai processus segítségével eljutott tetőpontjához, az összes categoriákat és alárendelt eszméket magában foglaló absolut személyesség eszméjéhez, s hol már az elégtelen negativ dialecticát. positiv, progressiv dialecticának kell felváltania, mely a legfőbb eszméből kiindulva, ezt a speculativ theologia, természet- és szellembölcselet által tüntesse elő. Azért itt a speculationnak a tapasztalást (mint az eszmének tényleges megvalósulását) is felkeli vennie és dolgoznia, mely eljárást Fichte speculativ vagy istou-kinyilatkozató tapasztalásnak (speculative, gottoffenbarende Empirie) nevez. – Ami bölcséletének lényegét illeti, ez röviden abban áll, hogy a szellemet mint tudatot fogja fel. Mi által (merte tudat csak mozzanata a szellemnek s nem az egész szellem; egyszersmind olyan mozzanata, melyben mint tüneti szellem jelenkezik) bölcselete szükségképp dualisticus – a reflexió philosophiája. Nevezetesebb művei: Sätze der A'orschulezur Theologie. Stuttg. 1826; Beiträge zur Charakteristik der neuern Philosophie. Sulzbaeh 1821; Ueber Gegensatz, Wendepunkt und Ziel heutiger Philosophie. Heidelb. 1832-36; Beigion und Philosophie in iherra gegenseitigen Verhältnisse. Heid. 1834; Die Jdee der Persönlichkeit und der individuellen Fortdauer. Elberfeld 1834; Ueber die Bedingungen eines speculativen Theismus UO. 1835; Die speculative Theologie. UO. 1846-47; System der Ethik. Lpz. 1805-53; Anthropologie. UO.

1856; Zur Seelenfrage, eine philos. Confession. UO. 1859; azonkívül számtalan értekezést írt az általa kiadott: Zeitschrift für Philosophie und speculative Theologie. Tüb. 1837-48 folyóiratban (melyet később Ulrici és Wirth folytattak).

Braniss (Christlieb Július) Scbelling-Hegel-félealapon igyekezett egy új pbilos. rendszert fölláítani. Művei: Die Logik in ihrem Verhältniss zur Philosophie, geschichtlich betrachtet. Berlin 1823; Ueber Schleiermacbors Glaubenslehre, ein kritischer Versuch. U. o. 1821; De notione philosophiae Obristianae. Breslau 1835; Grundriss der Logik. Biesl. 1830; De numero Platottis. UO. 1830; System der Metaphysik. UO. 1831; Geschichte der Philosophie seit Kant. Breslau 1812; Die wisseuschaftliche Aufgabe der Gegenwart als leitende Idee ini akademischen Stúdium. Bresl. 1818.

Fischer (Kuno sz. 1824) egyike a jelenkor jelentékenyebb bölcészeinek. Halleban tanultakor (1844) ismerkedett meg alaposabban az új hegeli felekezet törekvéseivel s csatlakozott a negatív irányhoz (mely Ível azoubau később ismét felhagyott) Diotima, oder die Idee des Schöueu. Pforzh. 1849 cz. munkája által kezdett bírnévre emelkedni, melyet még fokoztak következő művei: Spinoza. Manch. 1854; Leibnitz oder das Zeitalter des deutschen Aufklärung. UO. 1855; Baco, oder das Zeitalter der Bealpbilosophie. UO. 1856; Schiller's Selbstbekenntnisse. Frauf. 1-58 (ebben Schiller szellemi tevékenységét igyekszik előtütneti irodalom-történelmi és pbilosophiai álláspontról); Logik und Metapbysik. Stuttg. 1852; Geschichte der neuern Philosophie Maunheim. Heidelb. 1865-től.

Gabler (Georg Audreas 1786-1853) a birneves protestáns theolog Gabler (Joli. PhilippJ fia, Hegel tautiványa (Jenában 1804-7). Philosophiai kutatásaiban mesterének főmunkája volt irányadó, s nevezetesen „Lehrbuch der philosophischen Propädeutik als Einleitung zur Wissenssehnft Erlangen 1827” cz. munkájában igyekezett Hegel elveit és álláspontját népszerűsíteni és megvilágosítani. Hegel halála után (1835) ő hivatott meg Berlinbe Hegel utódául: s első feladata volt a Hegelismusiak a keresztény vallási dogmákkal való megegyezését kimutatni: De verae philosophiae erga religionem christianam pietate. Beji. 1836 cz. székfoglaló pi ogrammjában. Kesserű harczot vívott azoukívil Trendelenburg ellen, aki: Logischen Untersirchungen cz művében élesen megtámadta Hegel philosophiáját. Gablere művét: „Die Hegersche Philosophie, Beiträge zu ihrer richtigen Beurteilung und Würdiguug. Berl. 1843” (1 tüzet) cz. munkájában vette critica alá, s igyekezett annak érveit megdönteni.

A z o r t b o d o x h e g e l i p á r t n e v e z o t e s e b b
k é p v i s e l ő i v o l t a k :

Daub (Karl 1765-1836) egyike az újabb speculativ theologia legelső képviselőinek. Plató pbilos iratai keltették fel benne a bölcészet iránti érdeklődést, s csak később (1833) csatlakozott Hegelhez. Lehrbuch der Katechetik. Heidelb 1801 munkáját Kant álláspontján írta: Theologimiena Heid. 1806; Vorlosungen (Heidelb.

Studien) 1808 művei pedig Sehelling rendszérének befolyása alatt keletkeztek. Hegel álláspontján írt első műve: Die dogmatische Theologie jetziger Zeit oder die Selbstsucht in der Wissenschaft des Glaubens. Heid. 1833. Halála után Marheineke és Dittenberger adtak ki egy gyűjteményt tbeol. és philosophiai felolvasásaiból (Theologischen und philos. Vorlesungen. Berlin 1838-43). V. Ö. Krüger: Karl üaub, Darstellung und Beurtheilung der Hypothesen in Betreff der Willensfreiheit Altona 1834; Rosenkranz, Erinnerungen an Karl Daub. Berl. 1837; Strauss, Charakteristiken und Kritiken. Lpz. 1839.

Gans (Eduárd 1798-1839) a jogbölcészlet terén tűnt ki, mint megalapítója az u. n. philosophiai iskolának, a történelmi iskolával szemben, melyet ez időben Savigny képviselt. Nevezetesebb művei: Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung. Berlin 1824-35; System der römischen Civilrechts Berl. 1827; Vermischte Schriften juristischen, historischen, staatswissenschaftlichen und aesthetischen Inhalts. Berlin 1834; Ueber die Grundlage des Besizes. Berl. 1839 Végre nagy érdeméül tulajdonítható, hogy kiadta Hegelnek a történelem bölcészete (Phil. der Geschichte. Berl. 1837) felett tartott felolvasásait.

Göschel (Carl. Fried. 1784-1862) eleve minden határozottabb irány nélkül működött az irodalom terén, később azonban Hegel tántoríthatlan híve és védelmezője. Különösen: Aphorismen über Nichtwissen und absolutes Wissen, im Verhältniss zum christlichen Glaubensbekenntniss. Berlin 1821) cz. iratában Hegel bölcseletének a keresztény vallással való összeegyeztését igyekezett előtűntetni; Der Monismus des Gedankens. Naumburg 1832, Hegel und seine Zeit, mit Rücksicht auf Goethe, Berlin 1832 iratában pedig mint Hegel bölcseletének egyik legszellemdúsabb védője lépett fel. Midőn a hegeli iskola pártokra szakadt, Göschel Hegel legoi thodoxabb követőjéhez csatlakozott. Élénk részt vett az egyed halhatatlansága feletti harezban: Von den Beweisen für die Unsterblichkeit der inenshlichen Seele im Lichte der speculativen Philosophie, Berlin 1835; és: Die siebenfältige Osterfrage, Berl. 1836 iratával. Beiträge zur speculativen Philosophie von Gott, dem Menscheu und dem Gottmenschen, Berl. 1838 munkájában pedig Strauss: Leben Jesu cz. műve ellen kelt ki. – Későbbi művei közül említésre méltók: Säkularerinnerungen des Jahres 1848 im Eückblick auf alle Jahrhunderte christlicher Zeitrechnung, Magdeburg 1848; Dante Alighieri's Osterfeier im Zwillingsgestirn, Halle 1849, Der Dualismus evang. Kirchenverfassung. Stettin 1852.

Hinrichs (Herm. Eriedr. Wilh. 1794-18(51) következő művei által szerzett hírnevet: Die Religion im innern Verhältniss zur Wissenschaft. Heidelb. 1822; Grundlinien der Philosophie der Logik. Halle 1826; Genesis des Wissens. Heid. 1835 (kivált e két utóbbi iratából tűnik, mennyire jelentékeny védelmezője volt ő a hegeli bölcseletnek); Aesthetische Vorlesungen über Goethe's Faust. Halle 1827; Schillers Dichtungeu nach ihrem historischen Zusam-

menhange. Lpz. 1837-38; Politische Vorlesungen. Halle 1844; Ferienschriften. Halle 1814-45; Geschichte der Rechts- und Staatsprincipien seit der Reformation bis auf die Gegenwart. Lpz. 1848-52; Die Könige Lpz. 1852; Das Leben in der Natur. Halle 1854.

Marheineke (Philipp Konrád 1780-1846) kitűnő theolog; eleve Schelling álláspontján philosophált; ez állásponton igyekezett az orthodox irány betűszerinti theológiáját új tartalommal bővíteni; később azonban határozottan Hegelhez csatlakozott, s ez alapon a protestáns theologia terén egyike lett a speculativ irány legjelentékenyebb előharczosainak. Nevezetesebb iratai: Ueber Ursprung der Orthodoxie und Heterodoxie in den drei ersten Jahrhunderten Heidelb. 1807; Grundlegung der Homiletik. Hamb. 1811; Institutiones symbolicae. Berl. 1830; Grundlehre der christlichen Dogmatik. Berl. 1819; Ottomar, Gespräche über Augustins Lehre von den freien Willen und der göttl. Gnade. Berl. 1821; Entwurf der praktischen Theologie. Berl. 1837; Zur Kritik der schellingischen Offenbarungsphilosophie. 1843; Die Reform der Kirche durch den Staat. Berl. 1844; Die Reformation dem deutschen Volke erzählt. Berl. 1846. Halála után adattak ki: Vorleüngen über die christl. Dogmatik (1848) és die Dogmengeschichte (1849) iratai.

Michélet (Karl Ludwig 1801-) egyike Hegel legnevezetesebb tanítványainak. Művei közül említésre méltók: Die Ethik des Aristoteles in ihrem Verhältnisse zum System der Moral. Berl. 1827; Das System der philosophischen Moral. Berl. 1828; Examen critique du livre d'Aristote, intitulé Métaphysique. Par. 1836; Geschichte der letzten Systeme der Philos. in Deutschland von Kant bis Hegel. Berlin 1837-38; Entwicklungsgeschichte der neuesten deutschen Philosophie. Berl. 1843; Schelling und Hegel, oder Beweis der Aechtheit der Abhandlung über das Verhältniss der Naturphilosophie zur Philosophie überhaupt. Berl. 1839 (Schelling ellen); Anthropologie und Psychologie. Berl. 1840; Vorlesungen über die Persönlichkeit Gottes, und die Uusterblichkeit der Seele oder die ewige Persönlichkeit des Geistes. Berl. 1841; Die Epighanie der ewigen Uensterblichkeit des Geistes, eine philosophische Trilogie. Nürnberg. – és Berl. 1844-52; azonkívül írt számos értekezést s egy philos. társulatot is alapított (gr. Lieszkovszkival 1845).

Rosenkranz (Joh. Karl Friedr. 1805-) Hegel bölcseletének elterjesztése körül szerzett kiváló érdemeket; ez állásponton írta theol. műveit is, melyek: Die Naturreligion. Iserlohn 1831; Encyclopédie der theol. Wissenschaften. Halle 1831; Kritik der schleiermacherschen Glaubenslehre Königsb. 1836. Psychologie, oder Wissenschaft vom subjectiven Geist. Königsb. 1837 cz. munkája éles megámadtatást vont maga után Exner (herbartista) részéről, ki beható critica alá vette a lelki élet jeleneteinek a hegeli categoriák értelmében való magyarázatát. Midőn Strauss és követői fellépte által magában a hegeli felekezeten szakadás keletkezett, Rosenkranz közvetítő állást foglalt, mely azonban nem talált visszhangra. Ez összeütközés alkalmából írta: Das Centrum der Specu-

lation. Königsb. 1840, és Kritischen Erläuterungen des hegelschen Systems. Königsb. 1845 cz. műveit: s az új-schellingi philosophia ellen, Hegel védelmére: Vorlesungen über Schelling. Danzig 1840, és fcsendshreiben an P. Leroux über Schelling und Hegel. Königsb. 1842 cz. munkáit. Ezeket kívül nevezetes művei még: Leben Hegel's. Berl. 1843, Kritik der Principien der straussehen Glaubenslehre. Lpz. 1845, melyekben Hegel szellemi fejlődésének történelmet adja. Goethe, und seine Werke. Königsb. 1847; System der Wissenschaft. Königsb. 1850 (ebben a tudomány haladását Hegel halála óta igyekezett vázolni); Meine Kelormdes hegelschen Systems. Königsb. 1852; Die Pädagogik als System. Königsb 1848; Aesthetik des Häßlichen. UO. 1853; Wissenschaft der logischen Idee. Königsb. 1858-9.

Schaller (Július 1810-) főkép theol. tanulmányokkal foglalkozott, de később kivált Eosenkranz befolyása alatt teljesen a philosophiának szentelte munkásságát. Művei közül kiemeiendők: Die Philosophie unserer Zeit. Lpz. 1837, melyben szigorú Hegelistaként tűnik fel; Der Historische Christus und die Philosophie. Lpz. 1838; Vorlesungen über Schleiermacher. Halle 1744; Darstellung und Kritik der Philosophie Ludwig Feuerbach's. Lpz. 1845; Geschichte der Naturphilosophie von Baco bis auf unsere Zeit. Halle 1841-44; Die Phrenologie in ihren Grundzügen und nach Ihrem Werthe. Halle 1851; Psychologie. Weimar 1860.

Az új hegeli párthoz csatlakoztak:

Bauer (Bruno 1809-) az újkor legmerészebb bibliai *criticusa*; eleve a hegeli iskola kőieben kifejlett *speculativ* irányhoz hajolt, mint ezt: Zeitschrift für speciúative Theologie. Berlin 1836-38, és: Kritik der Schriften des Altén Testaments. Berl. 1838 cz. iratai bizonyítják – később azonban (1839) határozottan az új hegeli felekezethez csatlakozott: Herr Dr. Hengstenberg Berl. 1839 ez iratával szakított végleg az orthodoxiával. Innentúl egész munkásságát a *criticus* irány kitejtésére fordította; Kritik des Evangeliums Johannis. Bremen 1840 iratában már azt törekedett bemutatni, hogy az evangélium egész tartalma nem egyéb mint szabad irodalmi *compositio*; Die evangelische Landeskirche Preussens. Lpz. 1810 művében pedig: hogy az egyháznak bele kell olvadnia az államba. Azonkívül írt még két *névtelen* művet is, hogy az ó-hit és a modern tudomány mint két véglet közti éles ellentétet kimutassa, ezek: Die Posaune des jüngsten Gerichts über Hegel den Antheisten und Antichristen. Lpz. 1841, és: Hegels Lehrevon der Keligion und Kunst. Lpz. 1842. Mégis legnagyobb feltűnést: Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker. Lpz. 1841 cz. műve okozott, melyben azt törekszik bebizonyítani, hogy Máik evangélista, evangéliumát azon kor felfogásához képest szabadon teremtette, Lukács és Máté pedig a már megvolt anyagot csak kibővítették – úgy hogy az egész evangéliumi történetet csakis a reflectáló és pragmatizáló új testamentomi írók költeményének kell

tekinteni. Mily nagy ellenhatást ébresztett Bauer e műve eléggé kitűnik abból, hogy a porosz cultusministerium 1841 aug. 20 kelt leiratával az összes evang. theol. facultásokhoz kérdést intézett az iránt: mily állást foglal Bauer az evang.-prot. egyházzal szemben? s midőn a többség véleménye az volt, hogy Bauer e műve által elszakadt a kérdéses egyháztól, 1842-ben a tanítástól eltiltatt. Die Judenfrage. Braunschweig 1842 cz. értekezésében a lelkiismeret szabadsága ellen kelt ki élesebben mint bármely orthodoxista. Nevezetesebb művei még: Die guto Sache der Freiheit und merne eigene Angelegenheit. Zürich 1842; Geschichte der Politik, Kultur und Aufklärung des 18 Jahrhunderts. Charlottenburg 1844; Kritik der Evangelien und Geschichte ihres Ursprungs. Berl. 1850-51; Kritik der paulinischen Briefe. Berlin 1850. Összes iratait éles értelem, s oly tudományos bátorság jellemzi, mely semmiféle következménytől sem riad vissza.

Feuerbach (Ludw. Andr. 1804-) egyike az új hegeli felekezer legszellemdusabb vezéreinek. Daub ébresztette fel benne a philos. iránti szeretetet elannyia, hogy 1824-től egészen felhagyott a theol. tanulmányokkal, melyekkel eleve foglalkozni kezdett s kizárólagosan a speculativ tudományoknak szentelte egész erejét. Első irata: Gedanken über Tod und Unsterblichkeit, aus den Papieren eines Denkers. Nürnberg. 1830, melyben az emberi lelket az organismus funkciójának mondja s az organismus enyészttével szintén elnyészőnek hirdeti (a bajor kormány által lefoglaltatott). Második műve: Abälard und Heloise oder der Schriftsteller und der Mensch. Ansbach 1833 humoristico-philos. aphorismákat tartalmaz. Kitűnő művei még: Geschichte der neuern Philosophie von Baco von Verulam bis Spinosa. Ansb. 1833; Gesch. der neu. Philos.; Darstellung, Eutwicklung und Kritik der leibnitzschen Philosophie. Ansb. 1837; Kritiken auf dem Gebiete der Philosophie. Ansb. 1835; Pierre Bayle, nach seinen für die Geschichte der Philosophie und Menschheit interessanteren Momenten dargestellt und gewürdigt. Ausbach 1838; TJeber Philosophie und Christeuthum, in Beziehung auf den der hegelschen Philosophie gemachten Vorwurf der Unchristlichkeit. Ansb. 1839, melyben a philosophiát vagyis a szabad szellemet veszi ótalom alá az önálló észtevékenység fanaticus elnyomói ellen, és a vallást élesen elválasztja a theologiától; még tovább hajtja ez eszmét: Das Wesen des Christenthums. Lpz. 1841, és: Das Wesen der Religion. Lpz. 1845 irataiban, melyekben már a kereszténységet egy rögeszmének (eine fixe Idee), az összes vallásokat pedig a szellem álmódásainak nyilvánítja. Das Wesen des Glaubens im Sinne Luthers. Lpz. 1844, Thegonie. Lpz. 1857 irataiban úgy számos értekezésében a: Deut. Jahrb., Vierteljahrchrift hasábjain ez eszmét bővebben iparkodott megalapítani. Világnéztele legkimerítőbben: Grundsützen der Philosophie der Zukunft. Lpz. 1843 művében foglaltatik. Újra átdolgozva, és jelentékeny tantételekkel hōvítve: Vorlesungen über das Wesen der Religion. Heid. 1849, és Sämmtl. Werke. Lpz. 1846-57 cz. műveiben.

Strauss (Dávid Friedr. 1808-) hírneves criticus theolog. A tudományos világ előtt első nagyobb műve: *Das Leben Jesu. Kritisch bearbeitet.* Tüb. 1835 által lett nevezetessé; melyben az evangéliumi történet egész tartalmát a mythos körébe akarja vonni, s azt mint a mythosok foglatát elötüntetni, melyek az 1. és 2. században a keresztény községekben az ótestamentumi zsidó messiás-kép, és zsidó várakozás mértéke szerint keletkeztek. Alig keltett valaha irat oly feltűnést mint Strauss e műve – az ellene intézett iratok egész irodalmat képeznek, s alig maradt ki egyetlen nevezetes theolog vagy bölcész a küzdelemből. Strauss feleletei ez iratokra 1837-ben jelentek *Streitschriften.* 1837 cz. alatt. Második nagy munkája: *Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlicheu Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft dargestellt.* Tüb. 1841, melyben az egyes dogmákat veszi kritika alá, s azokat egyenkint lerombolja anélkül azonban hogy újra felépítésökről gondolkodnék. Ezt követték egyes kisebb aesth és biogr. cikkei a: *Jahrb der Geuewart folyóiratban,* és a: *Der Romantiker auf dem Throne der Cäsarin oder Julian der Abtrünnige* Manh. 1 47 cz. satyricus paralleleje a pogányságnak Julián – s a protestáns ortodoxióának IV Frigyes Vilmos porosz király általi visszaállítása között. Nevezetes iratai még: *Zwei friedliche Blätter (Ueber Vergänglichliches und Bleibendes im Chiistenthum;* és *Characteristik Justius Kerners.* Altona 1839; *Sechs theologisch-politische Volksreden.* Stuttg 1848; *Schubarts Leben in seinen Briefen* Berl 1849; *Christian Märklin, ein Lebens- und Characterbild aus der Gegenwart.* Manh. 184 i; *Leben und Schriften Nicodemus Frischlins* Frkf 1855; *Ulrich von Hutten.* Lpz. 1 58; *Hermann Samuel Reimarus.* Lpz. 1862; *Kleine Schriften biographischen, literatur- und Kunstgeschichtlich'n Inhalts.* Lpz. 1862; *Die Halben (Schenkel, Heidelb.) und die Ganzén (Hengstenberg, Berl.)* melyben az ellene újból intézett támadásokat utasította vissza. Azonkívül írt még értekezéseket a: *Characteristiken und Kritiken.* Lpz. 1839 iratban is. – Ami Strauss criticájának főbb vonásait illeti: Strauss azon alapon, hogy a Krisztus személyiségéről, sorsáról és cselekedeteiről szóló híreket nem történelmileg hanem speculative kell venni, a kereszténységet alakjában támadja meg. Nagy tévedés rejlik – úgymond – azon hitben, hogy az isteni, vagy az eszme bármely időben bizonyos meghatározott individumban feltűnt volna. Tehát Krisztus sem absolut isteni egyed, hanem csak képviselője azon világtörténelmi korszakok egyikének, melyekben az isteni az emberiségben megvalósult. Valamint a régi népek bizonyos eszméket, melyek befolyása alatt állanak, emberi alakokba öltöztettek, pl. az erő és bátorság eszméjét Herculesben személyesítették: épen úgy Jézus személyisége, működése, szenvedése és halála is csak ilyen megtestesítése azon eszmének, melyet a nép istennek közvetlen követéről, az isten és emberek közti közvetítőről táplált. Mire nézve Jézus személyiségének egyáltalán nem tulaj donítható azon jelentőség, melyet a keresztény vallás neki tulajdonít, s melyre egész dogmaticai

rendszerét építi. Fejtegetéseinek végeredményét következő szavakba foglalja: Mit Beiseitstellung der Begriffe von Unsündlichkeit und schlechthinniger Vollkouimenheit, als unvollziehbarer fassen wir Christum als Denjenigen, in dessen Selbstbewusstsein die Einheit des Göttlichen und Menschlichen zuerst und mit einer Énergie autgetreten ist, welche in dem ganzen Umtange seines Gemüthes und Lebens alle Hemmungen dieser Einheit bis zum verschwindenden Minimum zurückdrangte; der insofern einzig und unerreicht in der Weltgeschichte steht, obue dass jedoch das von ihm zuerst errungene und ausgesprochene religiöse Bewusstsein sich im Einzelnen der Läuterung und Weiterbildung durch die fortschreitende Éntwicklung des menschlichen Geistes entziehen dürfte.

XIX.

Schleiermacher.

Schleiermacher, Fichte-, Schelling- és Hegellel egyidőben, Kant bölcseletének átdolgozását illetőleg kiegészítését tűzve feladatul, lépett fel.

Született 1768-ban Boroszlóban, hol atyja ref. lelkész volt. Első neveltetését a Hernhuterek (Brüdergemeinde) iskoláiban nyerte, kiknek vallása kedélyére oly mély befolyást gyakorolt, melyet jóval később, még akkor sem tudott kitörölni midőn velők minden külső összeköttetést megszüntetett. Miután Halleban theol. tanulmányait bevégezte, nevelővé lett (1790-1793), majd Berlinben a Gedike vezetése alatt álló tudósok seminariumába lépett, majd ismét mint predicator működött különféle helyeken és 1804-1806-ig mint a theologia és a philosophia rendes tanára Halleban. A bekövetkezett háború miatt ez állomását odahagyni kényszerülvén, Berlinben irodalmi munkásságnak szentelte idejét, mignem a berlini egyetem megalapításakor, ugyanide a theologia r. tanárává neveztetett; e minőségben halt meg 1834-ben. - Működési-körének, úgy személyiségének és egész mivoltjának megismertetésére szolgáljon Zellernek (Vort. und Abhandl. Lpz. 1865) valóban alapos jellemzése: Schleiermacher war nicht allein der grösste Theologe, welchen die prot. Kirche seit der Reformationszeit gehabt hat, nicht allein der Kirchenmann, dessen grosse Gedanken über die Vereinigung der prot. Bekenntnisse, über oinefreiere Kirchenfassung, über die Rechte der Wissensehaft und der religiösen Individualität trotz alles

Widerstandes sich durchsetzen werden, und eben jetzt aus tiefer Verdunkelung sich aufs neue zu erheben begonnen haben, nicht allein der geistvolle Prediger, der hochbegabte, tief wirkende, das Herz durch den Verstand, und der Verstand durch das Herz bildende Religionslehrer, Schleiermacher war auch ein Philosoph, der ohne geschlossene Systemsform doch die fruchtbarsten Keime ausgestrect hat, ein Alterthumsforscher, dessen Werke für die Kenntniss der griechischen Philos. von epochamachender Bedeutung sind, ein Mann endlich, der an der staatlichen Wiedergeburt Preussens und Deutschlands redlich mitgearbeitet, der im persönlichen Verkehr auf unzählige anregend, erziehend, belehrend eingewirkt, der in Vielen ein ganz neues geistiges Leben wachgerufen hat. –

Bölcseletét illetőleg: elméleti tekintetben Kant bölcseletét igyekezett átalakítani a realisticai és idealisticai elemek kellő egyesítése által; míg gyakorlati tekintetben minden törekvését a keresztény hit és tudományos kutatás összeegyeztetésére fordította, s nehéz feladata volt, hogy örök egységet hozzon létre a hit és tudomány között, úgy hogy a hit a tudományt ne akadályoztassa, s a tudomány a hitet ki ne zárja. Ez irányt igyekszik érvényre juttatni irataiban; melyek közül világnézetét és irányát illetőleg különösen három csoport tájékoztató: *a vallásról írt műve* (Reden über die Religion), *ethicai iratui* (Entwurf eines Systems der Sittenlehre; Grundriss der phil. Ethik etc.) és *dialeetkája* (Dialektik).

1. *Reden über die Religion* munkájában a vallás lényegét és jogosultságát törekszik bebizonyítani. Kanttal egyértelműleg elveti az u. n. philos. dogmatismust, (mely szerint az észeszmék valóságosága elméleti utón is kimutatható) s a religio alapját az emberben kioltathatlanul élő hajlamra, a végtelen és örök iránti tiszta érzelmre vezeti vissza. Párhuzamot vonva a tudomány, művészet és religio között, kimutatja, hogy a szellemi tevékenység emez irányai kölcsönösen követelik egymást – a tudomány és művészet előkészítés a religióra. A tudomány a dolgok léte az emberi észben; a művészet az ész megtestesülése (léte) a dolgokban, melyeknek mértéket, alakot és rendet kölcsönöz; a religio (mint nélkülözhetlen harmadik az említett kettőhöz) a természet és ész egységének – a véges dolgok általános létének a végtelenben és végtelen által, közvetlen tudata. Mire nézve a művészet és tudomány minden

előmozdítása egyszersmind képzés a religiora. – Ezután az egyház (Kirchel s az egyes religiok fejtegetésére tér át. Az *egyház* – úgymond – azok közössége, kik már magukban megérték a jámborságra. Az egyes egyházak képző-eszközök ezen hívők és azok között, kik még csak keresik a jámborságot. *A vallás eszméje* magában foglalja az embereknek Istenhez való összes viszonyait; az egyes religiok azonban csak meghatározott alakok, melyek alatt amaz egyetlen religionak kell előtűnnie – a természetes– vagy ész-vallás merő abstractio. A religio értéke felett azon mód határoz, melylyel az ember az Istent érzelmeiben jelenítheti. A főbb fokozatok ezek: a) azon fokozat, melyben a világ mint chaoticus egység jelenkezik, s az istenség részint a személyesség alakjában mint Fetisch, részint személytelenül mint vak végzet jelenítetik; b) azon fok, hol a világ-tudatban a heterogén eleinek és erők határozott sokasága lép fel, s az istentudat részint polytheismus, részint a természeti szükségesség elismerése; c) végre azon fokozat, melyen már a sokaságban egység jelenkezik, tehát a lőt mint rendszer tűnik elő, s az istenisóg a monotheismus vagy pantheistnus alakjában jelenítetik. A zsidó-vallásban a tulajdonképeni vallási elem, a viszonzás eleme vagyis á végtelennek reactioja a véges ellen; a keresztény religióban ellenben a végesnek ellenhatása az egész egysége ellen az eredeti vallási nézlet; miért a kereszténység célja a végtelen tökéletesedés vagyis a szentség.

2 *Ethical irataiban* az ész-cselekvéseket veszi vizsgálat alá, amennyiben azok egységet hoznak létre az ész és természet között; s a jóról, erényről és kötelességekről beszél (Grüterlehre, Tugendlehre, Pflichtenlehre). A jó mint az erkölcsi cselekvés czólpontja szerepel nála, s nem egyéb mint az ész és természet összeegyeztetése; az erény, erő erkölcsi cselekvéseket véghezvinni; a kötelesség pedig az erkölcstörvényre irányzott cselekvés. A különféle kötelességek a cselekvésmódok egy rendszerét képezik, mely a cselekvő alany erényeinek összességéből keletkezik. – Ezután az erkölcsi cselekvés négy köréhez képest négy ethikai viszonyt vesz fel, ezek: a jog, a társulás, hit és kinyilatkoztatás; s e viszonyoknak megfelelőleg négy fő jót, melyek: az állam a társas közösség, az iskola és egyház (ethische Organismen od. Grüter). Mindezen szervezetek közös alapja pedig a család. A köteles-

ségeket jog- és szeretetkötelességekre; hivatás- s lelkiismereti kötelmekre osztja (Rechts- und Liebespflichten, Berufs- und Grewissenspflichten); az általános kötelességtörvényt így fejezi ki: Handle in jedem Augenblick mit der ganzen sittlichen Kraft und die ganze sitlliche Aufgabe anstrebend.– Végül a philosophiai-, s a keresztény-erkölcsi vagy theologiai erkölcsstan viszonyát fejtegeti. A philos. erkölcsstan szerinte úgy viszonylik a theol. ethicához, mint a szemlélet az érzelemhez, az objectivum a subjectivumhoz. Amaz a mindenkiben egyenlő emberi észhez fordul, s a morális tudatot, mint az istentudat előfeltételét tekintheti; míg emez az erkölcsi tudatot mindig az ösztönzés alakjában feltételezi.

3. *Dialectkájában* a tudás azon fogalmát veszi alapul, hogy a tudás a gondolásnak a léttel való összeegyezése; s emez alapon a Kant-féle bölcelet átalakítását tűzi célul. Kanttal egyetérve ő is megkülönbözteti a tudás anyagát és alakját; s az anyagot az érzéki észrevevésből (org. Funktion). az alakot az értelmi működésből (intellectuelle Function) származtatja: de e gondolat keresztülvitelében már eltér Kanttól. Nevezetesen: a tért és időt már nem tekinti pusztán *subjectw formáknak*, hanem mint a dolgok létezésének alakjait (Formen der Existenz der Dinge selbst), valamint a kategóriáknak is objectiv érvényt tulajdonit. – A világot úgy tekinti mint az összes létezők egészét – istent pedig mint a világ egész egységét, mely fogalomhoz képest szerinte az isten a világgal sem azonosnak, sem attól különválnak nem gondolható. – A vallást az emberi kebelben élő absolut függési-érzelemre vezeti vissza; kitejti egyszersmind hogy a religio és philosophia teljesen egyenjogú fuuctiói az emberi szellemnek, amaz a legmagasabb subjectiv-, emez a legmagasabb objectiv működés. A philosophia nincs alávetve a religiónak, valamint a vallás sem rendelhető alá a philosophiának. -

Források: Chr. Jul. Braniss. über Schleiermachers's Glaubenslehre, Berlin 1824; Rosenkranz, Kritik der Sch.'schen Glaubenslehre, Königsb. 1836; H a r t e n s t e i n de ethices a Sch. propositae fundamento, Lips 1837; Fr. Strauss, Schl. und Daub in ihrer Bedeutung für die Theologie unserer Zeit (Hall. Jahrb. f. d. W. und Kunst 1839); J. Schaller, Yorlesungen über Schl. Halle 1844; Weissenborn. Vorlesungen über Schl.'s Dialektik und Dogmatik, Lpz. 1847-49; Vorländer Schl.'s Sittenlehre,

Marb 1851; Auberlen, Schl., ein Charakterbild. Basel 1859; Immer, Schl. als religiöser Charakter, Bern 1859; Karl Schwarz, Schl., seine Persönlichkeit und seine Theologie, Gotha 1861; Rich. v. Kittlitz, Schl.'s Bildungsgang, ein biographischer Versuch, Lpz. 1867. – Bölceletének vázlatos megismerhetésére nézve nagyon használható mű: Ideen, Reflexionen und Betrachtungen aus Sch.'s Werken, hrsg. von L. v. Lancizolle; Berl. 1854. Életéről és személyes viszonyairól leghűbb képet levelei nyújtanak, melyeket Jonas (Ludw.) és ennek halála után Wilch. Dilthey adtak ki következő cím alatt: Aus Schl.'s Leben, in Briefen 1. köt. Von Schl.'s Kindheit bis zu seiner Anstellung in Halle, Oct. 1804, Berl. 1855; 2. köt. Bis an seine Lebensende den 12. Febr. 1831-, Berl. 1858; 3. köt. Schl.'s Briefwechsel mit seinen Freunden von 1804-34; Denkschriften, Dialog über das Anständige, Recensionen, Berl. 1863.

Nevezetes iratai: Reden über die Religionen, an die Gebildeten unter ihren Verächtern, Berlin 1799; öt beszédet tartalmaz; 1. Rede: Rechtfertigung, 2. Rede: über das Wesen der Religion, 3. Rede: über die Bildung zur Religion, 4. Rede: über das Gesellige in der Religion, oder über Kirche und Priesterthum, 5. Rede: über die Religionen. Monológén, eine Neujahrgabe, Berl. 1800; szintén öt részből áll: 1. Betrachtung, 2. Prüfungen, 3. Weltansicht, 4. Aussicht, 5. Tugend und Altér; melyekben Schleiermacher azon gondolatot igyekszik megalapítani, hogy a legiőbb erkölcsi feladat nem egyéb, mint hogy mindenki sajátos módon az emberiséget tüntesse elő. Vertraute Briefe über F. Schlegel's Lucinde (anonym) Berl. 1801 (először Schlegel Atheneum-jában 1800). Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre, Berl. 1803. Der christliche Glaube, nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhang dargestellt, Berl. 1821-22; legjelentékenyebb műve, egyszersmind vallási meggyőződésnek legtisztább kinyomata; első kísérlet a vallás kinyilatkoztatott tartalmát az egyéni szabadsággal és benső meggyőződéssel összeegyeztetni. Feladata e műnek kinyomozni a keresztény tudat helyes állását a hit és tudás között. Kiegészítő rész gyanánt szolgált e művéhez „Christliche Sitte Berlin 1837” cz. irata, melyben a keresztény hitnek megfelelőleg a keresztény élet szellemét fejtegeti. Hátrahagyott munkái között különösen nevezetesek: Entwurf eines Systems der Sittenlehre, hrsg. von Schweizer 1836; Grundriss der philos-Ethik mit einleitender Vorrede, hrsg. von Lommatzsch 1842; Die Lehre vom Staat, hrsg. von Brandis 1845; Erziehungslehre, hrsg. von Platz 1849; Psychologie, hrsg. von George 1864; Das Leben Jesu hrsg. von Rütenik 1863. Összes művei három részben adták ki: 1. Zur Theologie. 2. Predigten. 3. Zur Philosophie und vermischte Schriften. Berlin 1835-1864. -

Schopenhauer.

Mindezen bölcsészeti mozgalmak között, egyikéhez sem csatlakozva az eddig említett philos. rendszereknek, sőt inkább ellentétes állást foglalva el velök szemközt, egy egészen új irányzat fejlett életre – ez Schopenhauer bölcsészete.

Schopenhauer Arthur született 1788 febr. 22-én Danzigban. Atyja egy tekintélyes kereskedő-háznak vezetője volt, anyja az irodalmilag is nevezetes Johanna Schopenhauer német roman-író. Már gyermek korában több utazást tett Angol-, Franciaország-, Belgium-, Schweitzban, s első neveltetését is egyes angol és francia családoknál nyerte. Atyja kereskedő pályára szánta; azonban e terve kivitelében bekövetkezett halála által meggátoltatván, Arthur a tudományos pályára határozta el magát, s miután a szükséges előismereteket lankadatlan szorgalommal hat hó lefolyása alatt elsajátította volna 1809-ben a göttingai egyetemre ment, s itt a történelem és természettudományok mellett kivált a filozófiát tanulmányozta (Schulze Gr. Ernst vezetése alatt); később Berlinben Fichtet hallgatta, ennek tanítványa azonban éppen nem elégité ki. Elnyervén 1813-ban „Vierfache Wurzel des Satzes vom Grunde” cz. értekezése által a doctori fokozatot, minden erejét főmunkájának: „Die Welt als Wille und Vorstellung” kidolgozására fordította, s csak ennek bevégeztével tett ismét utazásokat Róma-, Nápolyba; 1820-ban Berlinbe telepedett le s itt 1831-ig mint magántanár működött, azonban minden jelentékenyebb siker nélkül. Innentul Frankfurtban élt kizárólag philos. dolgozatainak kiegészítésével foglalkozva; itt is halt meg 1860 sept. 21-én.

Bölcséletét mint *átmeneti-alakot* tekinthetni Kant idealismusától a jelenben mindjobban elterjedő realistici irányzathoz. Egyetért Schopenhauer Kanttal, amennyiben a kategóriákat, a tért és időt, ő is pusztán *subjectiv eredetűeknek* tartja, s olyanoknak melyek csak a jelenetekre – phönomenen – nézve bírnak érvénynyel; ellenben eltér Kant rendszerétől, midőn a *noumenont*, a képzeleteinktől független realitást (Ding an sich) nem tartja megismerhetlennek, hanem úgy tekinti, mint a jeleneteknek alapjául szolgáló *akaratot*, az akarat fogalmát

természetesen nem véve a közönséges nyelvhasználat értelmé szerint mint tudatos vágyódást, hanem mint öntudatlan ösztönt, le egészen a szervetlen természetben jelenkező erőig. Eme akarat, mely által a tüneti világ létrejön, eleve minden értelem és öntudat nélkül szükölködik, s a lét különféle fokozatain keresztül csak lassankint fejlődik tudatos emberi törekvéssé, mely utolsó alakjában már értelemmel is felruházva oldja meg feladatát. Eszerint Schopenhauer értelmében az élet nem egyéb mint az *akarat megtárgyiasulása* (Objectivirung des Willens), s e megtárgyiasulás fokozatai (ez eszmét Platótól kölcsönzi *J az ideák*. Minden szervezet azon ideát tüneti elő, melynek lenyomata vagy képmása, csakhogy az erő azon részének levonásával, mely erő-rész az alsóbb ideák legyőzésére használtatik; az ideák tiszta előtüntetése az egyéni alakokban: *a művészet*. Így fejlődik az élet magasabb- és magasabbra az akarat magasabb fokú megtárgyiasulása folytán, míg el nem éri a legmagasabb fokozatot, hol már az öntudat is kibontakozik; s az értelein mindinkább megszabadul az akarat hatalma alól, és mindnagyobb tulysulyra vergődik. Az alsóbb, érzéki ösztönnek elnyomása tehát azon főttörekvés Schopenhauer szerint, melyet az értelemnek, az akarattal szemközt megvalósítania kell; egyszersmind itt leli magyarázatát gyakorlati bölcsészetének irányzata és álláspontja: *a negatív etkica*, és *pessimisticus elmélete*.

Ami bölcséletének külső körülményeit és genesisét illeti; csaknem negyven évig teljesen ismeretlen volt Schopenhauer elmélete, s csak akkor ébresztett figyelmet, midőn a „Westminster-Rewiev” cz. lapban egy értekezés nagy mérvben elismerőleg nyilatkozott felőle; s különösen midőn egyes kisebb értekezések: „Parerga und Paralipomena” egész erélylyel keltek ki elhanyagoltatása ellen. Innentul hirtelen mindjobban és jobban elterjedt, sőt az optimismus és pessimismus problémájának előtérbe hozatala által egyikévé lett a jelentékenyebb bölcselleteknek. Mivel azonban az összes egyidejű rendszerekkel szemközt ellentétes állást foglalt, számtalan megtámadtatásban is részesült; a hegelianusok, herbartisták legelkeseredettebb elleneseivé lettek, s minden erővel akadályozták terjedtebb érvényre juthatását, mi annál könnyebben sikerült, mert magában a rendszerben feltalálhatók voltak az ellentmondás gyökerei, s a tökéletes kifejlesztetthez alkalmatlan idealist, alap.

Források: Joh. Fr. Herbart, Recension von Sch.'s Hauptwerk: die Welt als Wille und Vorstellung (Hermes 1820. 3 db.); F. Ed. Benek e, Rosenkranz erre vonatkozó értekezései a „Jen. alig. Litteraturzeitung 1820” „Geschichte der Kantischen Philos. Lpz. 1840” művekben; J. H. Fichte, Ethik I. Lpz. 1850; Karl Fortlage. Genet. Gesch der Philos. seit Kant; Erdmann, Gesh. der neuern Philos.; Schopenhauer und Herbart, eine Antithese (Fichte, Zeitschr. für Philos. N. F., XXI Halle 1852; Mi eh elet, Arthur Schopenhauer, Vortrag, 1854; Frauenstädt, Briete über die Sch.'sche Philosophie, Lpz 1854, Lichtstrahlen aus Sch.'s Werken, Lpz. 1862; Memorabilien, Briefe und Nachlassstücke (A Sch, von ihm, über ihn, von Frauenstädt und Liudner, Berl 1863); Jul. Frauenstädt, über Sch.'s Pessimismus, Geschichtsphil, etc.(Deut. Mus. 1866); Ad Cornill, Arth. Schl, als eine Uebergangsformation von einer ideál, in eine Réalist. Weltanschauung, Heidl. 1856; Seydel, Sch.'s System dargestellt und beurtheilt, Lpz. 1857; Trendelenburg. Log. Untersuchungen. 2. Aufl. Lpz. 4862 Cap. X.; Wilh. Gwinner. Sch. aus persönlichem Umgang dargestellt, Lpz. 1862; Sch. und seine Freunde, Lpz. 1863; Victor Kiy, Der Pessimismus und die Ethik Sch.'s, Berl. 1866; Chr. A. Thilo, Ueber Schs.'s ethischen Atheismus (Zeitschr. für exacte Philos. VII.); Suhle, Sch. und die Philosophie der Gegenwart, Berl. 1862; Dühring, Werth des Lebens, Breslau, 1865; végre A. Foucher de Careil, Asher, Lindner, Nagel, Löwenthal stb. értekezései különféle folyóiratokban. V. ö. Ueberweg Grundr. der Gesch. der Philos der Neuzeit. -

Iratainak chronologicus rendje s vázlatos tartalma következő:

Első irata: Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde 1813; melyben négyféle elvet különböztet meg: principium essendi, fiendi, agendi és cognoscendi. Kimutatja továbbá hogy az elégséges okság elve (princ. rationis sufficientis) átaláu véve nem egyéb mint a mi képzeteink közt létező s alakilag a priori meghatározott összeköttetés kifejezése, melynél fogva ránk nézve semmi tárgy sem tekinthető önmagában fennállónak vagy feltétlennek; s mely összeköttetés a tárgyak különfélesége szerint szintén különböző. Minden, t. i. ami ránk nézve tárgynak tekinthető, négy osztályba sorozható s így az elégséges okság elve is négyféle alakot nyer. A lehető tárgyak első osztályát a szemléleti, tapasztalati képzetek teszik – s ezek alakjai átérés idő. Itt az elégséges okság elve mint az okság törvénye lép fel vagyis Schopenhauer kifejezése szerint mint principium rationis sufficientis fiendi. A tárgyak második osztálya fogalmak, vagyis elvont képzetek által alakittatik, ezekre s az ezek által képezett ítéletekre nézve az oksági elv mint principium rationis sufficientis cognoscendi szerepel, mi azt jelenti, hogy ha egy ítélet által egy ismeretet akarunk kifejezni annak elégséges alappal kell bírnia, különben nem igaz. Az igazság pedig Schopenhauer szerint vagy logikai, mi az

ítéletek összekötésének alaki helyességében áll; vagy anyagi, érzéki szemléletekre, tapasztalatra alapított; vagy transcendentalis, mely az értelemben rejlő kényszeren nyugszik; vagy végre metalogicus, mely alatt Schopenhauer azon igazságot érti, mely a gondolkodásnak észben rejlő alaki feltételein alapszik, s milyen az azonság-, ellentmondás-, elégséges okság- s a közép kirekesztés tétele. A dolgok harmadik osztályát az állandó képzetek alaki része képezi, vagyis a külső és belső érzék formáinak, a tér- és időnek a priori adott szemléletei. A térnek és időnek azon tulajdonsága van, hogy részeik oly viszonyban állanak egymáshoz, melyhez képest mindegyikük meg van határozva a másik által. A térben ezen viszony helyzetnek, az időben következésnek nevezetik. Azon törvény, mely szerint a tér és idő részei eként egymást meghatározzák: principium rationis sufficientis essendi. A dolgok utolsó osztálya végre a belső érzék közvetlen tárgya, vagy mint Schopenhauer kifejezi az akarat alanya (das Subject des Willens) által képezetik; itt az okság elve mint principiumi rationis sufficientis agendi, Gesetz der Motivation, lép fel. – Egyébként ezen egész értekezés log. metaph bevezetése Schopenhauer rendszerének.

Második munkája: *Sehen und die Farben*, Lpz. 1816cz. kisebb értekezése, melyben azon nézetet védelmezi, hogy az agyvelő-functio részt vesz az érzéki észrebevés munkájában, Ez irata később latin nyelven is megjelent: *Scriptores ophthalmologici minores*, Lpz. 1830 cz. alatt.

Főműve: *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Lpz. 1819 négy könyvből áll és négy elmékedést tartalmaz; az első és harmadik könyvben a világról mint képzetről (die Welt als Vorstellung), a második- és negyedikben a mint akaratról (die Welt als Willen) beszél.-Die Welt ist meine Vorstellung e tételt tűzi első könyve élére; e tétel szerinte alaptétele minden megismerhetőségnek. Kifejti, hogy a létezésnek alany és tárgyra való szétkülönülése amaz alak, melyben bármely képzet, legyen az abstract vagy intuitiv, tiszta vagy tapasztalati, lehetséges és gondolható. Minden ami csak ismereti tárgy gyanánt szolgálhat, tehát az egész világ, nem egyéb mint tárgy az ismerő alanyra nézve, tehát képzet. Minden ami csak a világhoz tartozhatok e feltételtől függ s csak az alanyra nézve létezik. Mire nézve a tárgyak lényeges és általános alakjai – úgymond Schopenhauer Kanttal egyértelműleg – magának a tárgynak ismerete nélkül, pusztán az alanyból indulva ki is megismerhetők, mert a priori, öntudatunkban rejlenek, s közös kifejezésök az okság tétele. Innen van, hogy minden tudományra nézve az oksági tétel az organon, s a saját tárgya a probléma. E szempontból azután bírálat alá veszi a materialismus és idealismus tételeit. A materialismus főhibája – úgymond – hogy nem tekinti az alanyt, s az ismerés alakjait, melyek pedig feltétlen alapjai minden ismerésnek. „Kein Object ohne Subject” azon elv, melyen minden materialismus hajótörést szenved. Viszont nagy hibája az idealismusnak, hogy az alanyuyal már a tárgyat is adottnak tekinti,

mert alany nem gondolható tárgy nélkül: „Kein Subject ohne Object;” hogy továbbá azon levezetése, melylyel a tárgyat az alanyból származtatja az okság tételén nyukszik, mely pedig nem egyéb, mint a tárgy általános alakja, s mint ilyen már a tárgyat feltételezi. A philosophálás egyedüli helyes kiindulási-pontja Schopenhauer szerint a képzet mint az öntudat első tényadata, melynek ismét első s leglényegesebb alap alakja a létezésnek alany és tárgyra való szétkülönülése, a tárgynak alakja pedig az okság tétele különféle alakzataiban. S ez azon pont, melyre Schopenhauer rendszerének alapfelfogását építi. Épen a világnak fenébb vázolt teljes viszonylagosságából foly szerint, hogy legbensőbb lényege a képzettől merőben különböző valami másban” keresendő. A képzet egy ismerő alanyt feltételez, mely létezésének alapja és feltétele; s mint a világ létezése egy első ismerő lényt szükségei, époly szükségkép függő ez az okok és okozatok hosszú láncolatától, melyben csakis mint egy kis szem szerepel. S ez nem lehetséges máskép, minthogy az objectiv világ, a világ mint képzet, csak egy külső oldala a világnak, melynek még egy egészen más oldallal is kell birtania, mely legbensőbb lényegét, gyökerét, das Ding an sich képezzé, s mely akarathoz – Wille – nevezendő. Eddig az első könyv. – A második könyvben az akarat megtárgyiasulásáról – Objectivation des Willens – értekezik. Alapgondolata, hogy az összes létezők nem egyebek mint az akarat jelenetei; mely akarat mint Ding an sich egy, de jelenetei a térben és időben számtalanok. Azonban a tér- és időben jelentkező egyes dolgok csak közvetett megtárgyiasulása az akarathoz, köztök és az akarat között mint egyedül közvetlen tárgyiassága az akarathoz Objectivität des Willens) még az ideák állanak, fokozatai az akarat tárgyiassulásának. Ez ideák számtalan egyedben kinyomatot nyerve, mint a dolgok örök formái, téren és időn kívül, semmiféle változásnak sem vetve alá léteznek; smíg a dolgok keletkeznek és enyésznek, ezek örök-létezők. Legalsóbb fokozaton mint a természet legáltalánosabb erői jelenkeznek, részint minden anyagban kivétel nélkül feltűnve mint a nehézség, áthatlanság; részint csak egyes dolgokban, melyek épen ezáltal fajilag különböző anyagot képeznek mint rugalmasság villamosság, delejesség stb. – Az akarat megtárgyiasulásának magasabb fokozatai a növényekben, állatokban tűnnek elő fel egész az emberig; úgy hogy minden organismus egy ideát fejez ki, melynek képmása csakhogy ereje azon részének levonásával, mely az alsóbb ideák legyőzésére szükséges. Minél inkább sikerül az organismusnak az akarat megtárgyiasulásának alsóbb fokozatait kifejező természet-erőket legyőzni, annál közelebb áll ideájának tökéletesebb kifejezéséhez; annál közelebb áll azon eszményhez, mely saját nemében a szépséget képviseli. Ezzel áttér művének harmadik részére a művészet tana. A művészet eredetét közvetkezőleg fejt ki. Az eszme – Idee – úgymond még nem fejezi ki az ismeretnek alsóbb alakjai!; hanem csak az ismerés legáltalánosabb formáját. Mi mint egyedek nem bírunk más ismerettel, mint

amely az okság elvének van alávetve, ez azonban kizárja az ideák ismeretét. Az egyes dolgok ismeretétől mi csakúgy juthatunk az ideák ismeretére, hogy az ismerő alanyban oly torma változás jó létre, melynél fogva többé nem egyed, individuum. Az ismeret az akarat tárgyasulásához tartozik magasabb fokozataiban. Eredetileg és lényegénél fogva az ismeret teljesen alá van vetve az akaratnak; s az eszme ismeretére csak akkor juthatni, midőn az ismeret felszabadul az akarat hatalma alól, miáltal az alany megszűnik csupán egyedi lenni, s az előterjesztett tárgy szemléletében elmerül. Midőn az ember kizárólag a dolgok lényegét kezdi kutatni, és pedig nem elvont gondolkodás, hanem a tárgynak nyugodt szemlélete által, akkor jut az eszme ismeretére; s ezen ismeret-faj eredete a művészetnek. A művészet fogalmát következőleg határozza meg: A művészet a genie munkája, a tiszta szemlélet (contemplatio) által felfogott örök eszméknek, a jeleneti világ lényegének és állandó gyökerének kifejezése. Egyetlen célja az enemü ismereteknek közlése. Felosztatik képző művészetre, költészet- és zenére, amint más és más az anyag, melyben az eszmét előtűnteti. – Végre negyedik könyvében ethikai nézetei vázlatát adja elő. Az universumban egy és ugyanazon akarat tárgyasul meg különféle fokozatokban, az ideákban, melyek változó, keletkező és enyésző jelenésmódjai az egyedek – ezen tétel képezte végeredményét Schopenhauer physicájának Eszerint az egyed (individuum) mint jelenet enyésző, mint Ding an sich ellenben örök; de épen azért csakis mint jelenet különbözik a világ többi tárgyaitól, mint Ding an sich azonban az akarat az, mely mindenben jelenkezik, s a halál csak a csalódást szünteti meg, mely öntudatát másokétől elválasztja. Az akarat mint ilyen szabad; a jelenetek ellenben, melyekben magáttárgy iasítja teljesen alávetvék az okság tételének, a kénytelenségnek. S valamint a természetben minden létező sajátosságos alkattal bír, úgy az embernek is megvan a maga változatlan jelleme, meljéből cselekvéseinek indokai szükségképen folynak. Ezen szabadság, mely különben csak az akaratnak mint Ding an sich-nek sajátja, egy esetben a jelenetben is feltűnik, midőn az élet elért ismerete után ugyanazt vagy kívánja, vagy ellenkezőleg. Az első álláspont a pozitív, az állítólagos akarat álláspontja (Standpunkt der gänzlichen Bejahung des Willens zum Leben) ez állásponton, amit eddig az akarat minden ismeret nélkül, mint vak kényszer akart, most tudatosan és megfontolva akarja; az ismeret rá nézve indokká lesz az akarásra. Míg a második álláspont a tagadólagos vagy negatív akarat álláspontja (Verneinung des Willens zum Leben), melyen amaz ismeret megsemmisíti minden akarást (Quietiv des Willens) tehát az akarat maga-magát tagadja. – Itt áttér pessimizmusának tüzetesebb megalapítására. Mily módon, és mennyire eléjithető ki az akarat? e kérdést veszi vizsgálat alá. Gondolatmenete imez: Az akarat egyedüli lényege a törekvés, mely semmiféle cél elérése által sem ér véget; e törekvés megsemmisítése valamely akadály által szenvedésnek neveztetik, míg annak megvalósulása a jólét, bol-

dogság. Minél tökéletesebb az akarat nyilvánulása, annál nyilvánosabb a szenvedés; minél inkább ki van fejlődve az ismerőtehetség, az Öntudat; annál inkább fokozódik a gyötrődés, mely tehát főfokát az emberben éri el, s itt is annál inkább, minél értelmesebb és tisztább tudattal bír. Azon embernek tehát, ki megismerte, hogy csak szenvedés a világnak s összes törekvéseinek ezéjja, fel kellene hagynia a szilárd és kitartó akarással, Ez azonban legtöbb esetben nem történik; nem pedig az egyedek önzése folytán, mit következőleg fejt ki: Der Wille stellt sich in einer Vielheit von Individuen dar. Aber diese Vielheit trifft nicht ihn, den Willen, als „Ding an sich,“ sondern nur seine Erscheinungen: er ist in jeder von diesen ganz und ungetheilt vorhanden und erblickt um sich herum das zahllos wiederholte Bild seines eigenen Wesens. Dieses selbst aber, als das wirklich Reale, findet er unmittelbar nur in seinem Innern. Daher will Jeder Alles für sich, will Allesbesitzen, wenigstens beherrschen, und was sich ihm widersetzt, möchte er vernichten. Hiezu kommt bei den erkennenden Wesen, dass das Individuum Träger des erkennenden Subjekts und dieses Träger der Welt ist d. h. dass die ganze Natur ausser ihm, alsó auch alle übrigen individuen, nur in seiner Vorstellung, alsó bloss mittelbar und als eines von seinem eigenen Wesen und Dasein Abhängigen bewusst ist. Während alsó jedes sich selber als der ganze Wille und das ganze Vorstellende unmittelbar gegében ist, sind die übrigen ihm zunächst nur als seine Vorstellungen gegében; daher geht ihm sein eigenes Wesen und dessen Erhaltung allen andern zusammen vor. (Die Welt als Wille und Vorstellung I.) Emez önzés folytán lesz az akarat tagadólagossá slép ellenkezésbe a más egyénekben nyilvánuló akarattal. S az akaratnak ezen önösége saját körén túl eredményezi a jogtalanságot vagy átalán a roszt. Schopenhauer szerint tehát a rossz fogalma az eredeti, pozitív; míg a jogé levezetett, negatív. A jog csak tagadása a jogtalanságnak. Itt kifejti, hogy az ethica főkövetelménye az emberszeretet, és pedig a tiszta szeretet, mely természeténél fogva szánalom vagy könyörület (Mitleid). Azon embernek azonban, aki saját lényegét, legbensőbb és igazi mibenlétét megismeri, az összes élő lények határtalan szenvedéseit is mint sajátját kell tekintenie s így az egész világ fájdalmát viseli. Ó megismeri az egészet, felfogja lényegét, s úgy találja hogy minden szakadatlan enyészetet semmis törekvést mutat fel. Lehet-e már a világ ilyenén ismerete mellett magát emez élethez kötnie? Valamint az önzó, csak az egyes dolgokat, s azoknak saját személyéhez való vonatkozásait tekintve, s ezekben új meg új indokokat talál; úgy az egész világnak lerajzolt módon való ismerete a nem cselekvésre szolgál indokul (Quiet jedes Wollens.) Ez állásponton az akarat elfordul az élettól, s az ember az önmegtagadás és lemondás – a tökéletes akaratlanság állapotába jut. Kilép a látszat világból (Sansara) a buddhizmus szent állapotába (Nirwana); mignem az akarat teljesen megsemmisül ascesis által. Eiaez ascesis önkényes és célzatos gyötrése az

akaratnak, nehogy a vágyak kielégítése s az élet elvei újra felébrészszenek azt. Itt is érez ugyan az ember hajlamot az akarásra, de elnyomja azt célzatosan, midőn kényszeríti magát, hogy mit se tegyen, amit kívánna, és mindent véghez vigyen amit nem akar. – E tekintetben elmélete rokon a hinduk ethicájával, s a kereszténység asceticus elemeivel. Egyéb eth. tételei következőkbe foglalhatók össze: 1. Az akarat szabadságra nézve, Schopenhauer szerint az akarat mint „Ding an sich” ugyan szabad, nyilvánulatában azonban meg van határozva. „Wie jedes Ding in der Natur seine Kräfte und Qualitäten hat, die aut bestimmte Einwirkung bestimmt reagiren und seinen Character ausmaclarr, so hat awih er (der Mensch) seinen Character, aus dem die Motive seine Handlungen hervorrufen. mit Nothwendigkeit. In dieser Handlungsweise selbst oifenbart sich seiu epiriseher Character, in diesem aber wieder sein intelligenter Character, der Wille an sich, dessen determhürte Erscheinung erist.” (Der Welt als W. und V. 1.) A tapasztalati szabadság látszatát onnan magyarázza, hogy az értelem az akarat elhatározásait a priori és tapasztalatilag ismeri, s ekéut előtte egy-ugyanazon esetben az akaratra nézve két ellentett elhatározás is lehetőnek látszik. Pedig tényleg az akaratot elhatározásra bírni nem képes; s nem tehet egyebet, csak megvilágosíthatja és minden oldalról fontolóra veheti az indokokat; ugy hogy az ember csupán választási szabadsággal bír, mely nem egyéb miut lehetősége több indok közti eonfliktusnak, melyek közül azonban szükségképen a legerősebb határozza el az akaratot. 2. A rossz erk. fogalomra vonatkozólag: a rossz gyökerét az egoismusban találja s következőleg határozza meg, „das Böse ist die Selbstbejahung des Willeus in einem Individuum - über diese hinaus bis zur Venieinung des Willeus in einem andern.” Tehát a rossz Schopenhauer szerint is ellentéte az egyéni akaratnak nem csak vagy más egyéni akarat ellen, hanem az akarat ellen általában. Egyszersmind úgy tekinti a rosszat mint eredetit, s ehhezképest a gonoszságot mint az emberi jellem alapvonását. Végre: ami az államra vonatkozó nézetét s ethikai főelvét illeti, az állam szerinte nem erkölcsi intézet, nem eszköz a jó eszméjének megvalósítására; ezért a nem az erkölcsiség előmozdítása, hanem csupán a jogtalanság megakadályozása. Az állani „ein Work des methodiseh verfahrenen Egoismas: eszköz arra nézve, hogy emez egoismust közvetlenül, közös áldozatok árán érvényre juttassa. Továbbá: az állam gyakorolja a törvényes büntető-jogot elretentésére az idegen jogok megsértésének: mire nézve a büntetésnek a jövőre kell iráivoyoztatnia, nem pedig a múltra hogy pusztá viszonzás legyen. Ami pedig ethikai főelvét illeti, ezt következőleg fejezte ki: Handlé sogegen Andoré, wie sonst nur gegen dich selbst. –

Der W i l l e in der Natur. Frkf. 1836. cz. munkájában azon gondolatnak keresztül-vitele foglaltatik, hogy az összes természeti jelenetek nem egyebek, mint az akarat nyilvánulatai.

Grundproblemen der Ethik Ftkf. 1841. cz. műve már fenebb vázolt ethikai nézeteinek bővebb kifejtése és megalapítása.

Parerga und Paralipomena, kleine philosophische Schriften. Berlin 1851 és 1862 irata részint kiegészítő cikkeket tartalmaz előbbi irataihoz, részint önálló értekezéseket, különösen a gyakorlati élet-morál köréből.

XXL

Herbart.

Az idealistcrai irányzat, mely Fichte, Schelling és Hegel rendszerén keresztűlfejtetten, Hegel bölcseletében fejlődhetésének tetőpontjára jutott; több tekintetben sokkal hiányosabbnak s a következetes keresztűlvitelre sokkal alkalmatlanabbnak bizonyult, hogysen ne ébresztett volna ellenhatást, s ne szükségelte volna a benne rejlő hiányok és ellentmondások megjavítását. Ezt czélozta Herbait bölcsészete.

Herbart 1776-ban született Oldenburgban, hol atyja jogtanácsos vala. Első neveltetését szűlőhelyén nyerte (magánoktatás által); későbbi kiképeztetését a jeni egyetemen, hol épen ez időben szerkesztette össze Fichte saját tudománytanát, mi azután még inkább megérlelte benne a különben is elég erős meggyőződést: hogy a *bölcselésnél főgondot az alapra kell fordítani, az alapot kell éles erilica alá vetni, hogy kiűnjék valóban alkalmas-e a tudás kifejtésére.* 1797-1800-ig nevelősködött, amidőn hazájába tért s 1802-ig bizonyos Schmidt nevű barátjánál tartózkodott, különösen a philosophia és pádagogiával foglalkozván. Innentul Gröttingában, a philosophiát és pádagogiát adta elő, majd 1809-ben Humboldt közbenjárására Königsbergbe hivatott meg a bölcsészet előadására, midőn Krug, Kant utódja Lipszébe menne. 1833-ban újra Göttingába költözött, hol 1841-ben halt meg.

Bölcséletét, ellentétben Fichte subj. idealismusával, s a Schelling által új életre fejtett spinosismssal, a Kant, eleaták, Platonismus és Leibnitz bölcseletében előfordult elemek combinálásának (de nem minden eredetiség nélkül) tekinthetni. Herbart, azon alapon, hogy a philosophiát a többi tudományoktól nem a tartalom, de a módszer választja el amennyiben itt nem a pusztá tapasztalás, de a fogalmak sajátóságos jelentőségének meghatározása a fődolog: *a philosophiát a*

fogalmak feloldódásának (Bearbeitung der Begriffe¹⁾ definiálja s főrészeit, e meghatározáshoz képest a fogalmak feldolgozásának főnevei szerint vezeti le.

Első feladata a philosophiának – úgymond Herbart – hogy a fogalmak világosakká és tisztákká tétessenek: első rész tehát a *logica* leszen; második feladat azon fogalmakat melyek minél világosabbakká tétetnek, annál kevésbbé köthetők össze gondolatainkban, melyek tehát bizonyos kiegészítést igényelnek, illetén kiegészítés által igazolni; ez feladata a második résznek a *metaphysicának*; végre harmadik feladat, azon fogalmakat, melyek bár változtatást nem szükségeinek, de mivel rendesen mellékképzetek (személyes rokon- vagy ellenszenv) által módosítva, vagyis megzavarva lépnek fel tisztázást igényelnek – értelmezni; ezt adja eiő az *aesthetica*. Tehát három főrésze van a philosophiának, a *logica*, *metaphysika* és *aesthetica* vagy *etiika* (gyakorlati philosophia).

L o g i c a.

A *logica* Herbart szerint a philosophiának azon része, mely a fogalmak világosságát, s ez alapon azok összekötését eszközli. Feladata tehát a gondolkodás analysálása, s a fogalomnak ez utón eszköziendő megvilágosítása; mely feladatot négy fejezeten keresztül old meg: a fogalmakról, ítéletekről, következtetésekről s a *logica* hasznáról szóló fejezetekben. A fogalmakra vonatkozólag kifejti, hogy gondolataink általában fogalmak, a fogalom=tárgyára vonatkoztatott gondolat. A különböző fogalmak, melyek egymással össze nem köthetők, melyek közül azonban mindegyik függetlenül gondoltathatik a másiktól, ellentétes viszonyban (contrár) állanak. A csupán különböző fogalmak ellenben, melyek nem egyesíthetlenné, disparat fogalmak. Mind a különböző, mind a disparat fogalmak ellentmondó (contradictorius) fogalmak; egyik sem az, ami a másik – s ez alak az ellentmondás tétele (Satz des Widerspruchs), melylyel egyjelentőségű az azonsági tétel (Satz der Identität): $A=A$, vagy $A \text{ nem} = \text{Nem-}A$; hol az ellentétek egymást megsemmisítik s új állítást fejeznek ki az u. n. princípium exclusis medii keletkezik. – Ha a fogalmak a gondolkodás-

¹⁾ L. J. J. Herbart's sämtliche Werke. 1. Schriften zur Einleitung in die Philosophie 47. 1.

ban összetalálkoznak, s kérdés merül fel, vajlon összeköthetők-e vagy sem? e kérdés eldöntése: ítélet. Az egyik fogalom alanynak, a másik állítmánynak neveztetik stb. Ezek után az ítéletek különböző alakjairól értekeznek; a következőzéseknél a különféle következtetéseket adja elő, míg végre záradékkul a logica hasznát fejti ki a különféle tudományokra vonatkozólag. Egyébként egész logicájában csak alapvonásokat ad, a behatóbb tanulmányozásra pedig Krug, Fries s a kantianusok log. irataira utal. (V. ö. Herbart's sämtliche Werke Die Logik.)

Metaphysica.

Metaphysicájában négy főrészen keresztül fejti ki Herbart tételeit: *a metho dologiában* a met. kutatás módszeréről beszél; *az ontológiában* a lét (reale) eszméjének kifejezésével és megalapításával; *a synechologiában* a tér, idő, anyag fogalmakkal; végre *az eidologiában* a szellemi jelenetek észlelésével foglalkozik. Az alkalmazott részt természetbölcsoletre, élet- és lélektanra osztja.

a) Methodológiájában azon alapon, hogy a philosophiának a tapasztalás által nyújtott fogalmakat kell tisztázni vagy igazolni, az ezen igazolásra legbiztosabban vezető út = módszer felkeresésével foglalkozik, s kimutatja, hogy erre nézve legbiztosabb módszer a *vonatkozások módszere* (Methode der Beziehungen) vagyis azon eljárási-mód, mely által minden fogalom az öt kiegészítő fogalomra vonatkoztatva vétetik tekintetbe. Példának okáért; A ok létrehoz bizonyos okozatot – B, már egy-ugyanazon dolog nem lehet egyszerre A és B, tehát azt kell gondolnunk, hogy itt nem egy, de több dolog van adva, B tehát nem egy, de több A-nak productuma; azonban azáltal sincs még megoldva a feladat, mert A – –A – –A etc. mint csupa egynemű rész nem adhat B-t eredményül; hogyan kell tehát segíteni a dolgon: A vonatkozások módszere által – mond Herbart – úgy, hogy – valamint a mathematicában pl. X helyett Y Z érték helyettesíthető, ha alkalmasabb a megoldásra, hasonló módon a metaphysikában valamely dolog *egyszerű létezése helyett*, annak több tulajdonságokból összetett léte gondoltatik; s ez az *úgynevezett esetékes nézet a dologról*, mely által semmi idegen új elem nem vitetik a dologba, hanem csak más alakban fejeztetik ki

a fogalom. – Ez esetékes nézet segélyével már lehetséges kimagyarázni, miként jöhet létre több egyszerű substantia összehatásából egy közös productum; mert csak tegyük fel, hogy $A = X + Y + Z$. egy másik $A' = M+N+Z$ (mi a fennjelzett esetékes nézet által felvehető), e két substantiának (A és A') összetalálkoztakor mindegyik azt törekedvén megsemmisíteni, ami saját irányával ellenkezik, de egyszermind mindegyik feltartván eredeti egyszerűségét is – ez önfeltartások és megsemmisítések (Selbsierhaltungen und Störungen) közös eredménye leszen az, amit mint jelenetet, mint egyetlen substantia tulajdonságait és változásait szokás tekinteni. Miért három momentumot kell megkülönböztetni minden jelenet értelmezésénél: első az adott jelenet analysálása vagyis a met. probléma felállítása; második a megszokás által közérvényre jutott fogalmak tisztázása a vonatkozások módszere segélyével; harmadik az esetékes nézetek alkalmazása.

b) Az ontológiában Herbart a való lét (realék) értelmezésével foglalkozik. A közönséges gondolásban, úgymond, realénak neveztetik mindaz, a mi érzési-tárgy (a mi érzékeinkre hat) realék az úgynevezett dolgok amint előttünk jelentkeznek. A phil. gondolásban azonban e felfogás meg nem állhat (mivel az egységnek gondolt dolgok tüzetesebb elemzésnél elemeikre bonthatók, s a vélt egység végkép elenyészik) sőt a jeleneti dolgok éppen nem realék, hanem csak utalnak bizonyos realékra, melyek mellettök mintegy elrejtetten vannak, s nem érzékeink, de csupán gondolás által foghatók fel. E realék mibenlétét – – úgymond Herbart – szabatosan meghatározni nem lehet, csak annyi bizonyos, hogy *positive létezőknek* kell gondoltatniok, mert ha csak minden jelenetet nem akarunk teljesen semmisnek tekinteni, kell felvenni valami valódiságot, melyen az összeszerkeszthető legyen; *ezek a realék* (merőben positiv, minden tagadást kizáró, egyszerű létezők).

Csak az a kérdés most, mi módon jöhetnek a realék egymással összeköttetésbe? nem zár ki a felvett absolut egyszerű, positiv lét minden eüemü vonatkozást? hogyan lehetséges a realókból a küllétet, változást, jeleueteket kimagyarázni? Mindezen kérdésekre Herbart *az esetékes nézetek elméletének* alkalmazása által felel.

Vegyük fel – úgymond – hogy minden lény önmagá-

ban egyszerű minőségű, s mint ilyen, más létezőkkel – ezekre vonatkozva – ellentétet képez; ha most pl. A és B egymással összetalálkoznak, a fennjelzett esetékes nézet folytán egymással ellentétben levén mindegyik törekszik eredeti sajátóságát feltartani, tehát A. mint A, B mint B tartja fel magát; s mivel a mód melylyel A, B-re vonatkozik, különbözik azon módtól melylyel pl. C, D-re viszonyul: minden lény önfeltartása bizonyos sajátos jelleget bír, s hozza létre a különféle jeleneteket.

A létezők sajátóságának (Inhärenz) értelmezésénél, vagyis e kérdésnek: mikép lehetséges több tulajdonságnak együttléte egyetlen tárgynál, megoldásánál szintén ez alapon jár el; kimutatva hogy e kérdés csak úgy oldható meg, hogy minden reale, más réaléra vonatkoztatva (tehát önfeltartási viszonyban) vétetik tekintetbe; miáltal, mivel minden egyes reale önfeltartásában van valami sajátágos, annyi tulajdonságot kell tulajdonítani minden egyes réalénak, amennyi különféle ön feltartással bír, úgy hogy minden egyes tulajdonság közös resultatuma a reál ék különféle egymásra vonatkozásának; A-nak vonatkozása $A' + A' + A'$ -ra, A-nak egy tulajdona; A-nak vonatkozása $A'' \bullet + A'' + A''$ -ra a második tulajdonság stb. (Herbart érzéki kép által is törekszik e dolgot felvilágosítani midőn felhozza, hogy a *testnél* a szín, hang, tulajdonok gyanánt tekintetnek, pedig szín nincs fény, hang rezgő közeg nélkül, e tulajdonságok nem egyebek mint több dolgnak kölcsönös együttléte.)

Végre a változás ki magyarázását illetőleg: Herbart szerint a változás nem egyéb, mint egy réalénak, más és más realokkal való successivegymásra-vonatkozása; azért ha egyik vagy másik tárgynál egyik vagy másik jegy eltűnik, s helyét más foglalja el, ez csak annak jele, hogy ezen réalé, más realékkal jött új összeköttetésbe. – Herbart kimutatja, hogy a különféle változó helyzetek, tér, idő, mozgás, anyag fogalmai, mind e módon nyerhetnek értelmezést. Ezzel foglalkozik a *Synechologia*.

c) A *synechologia*ban Herbart, minden más előtt a térről beszél. Tér alatt nem az egyes, különös tért értve, hanem azon határozmányok metaph. felfogását – construálását, mely bennünk a közönséges tér szemléletét létrehozza. Azért e tér *értelmi térnek* (der intelligible Raum) is nevezi, mint amely csak értelem által fogható fel s különbözik a közönsé-

ges tértől. – Ez értelmi tért, és ennek összes határozmányait azután a realék esetékes együtt – vagy különletéből construálja. Vegyük fel – úgymond – hogy két reale – eltekintve minden lehető határozmányaiktól – együtt van, úgy egyik szükségkép meghatározza a másikat, s keletkezik *a hely*; ha a felvett két réalét azután tovább és tovább haladni gondoljuk, úgy az egyik a másik helyét foglalja el, s a helyek egész sora (a pontok egész sora) keletkezik, melyek egymáson kívül, de mégis egymás mellett fekszenek annyira, hogy közjök semmi sem helyezhető: *az egyenes vonal ered* stb. Herbart levezeti az összes térképzeteket (sík, test stb.)

Felette jelentékeny és jellemző továbbá e részben az anyag, mozgás stb. fogalmak phil. deductiója Az anyagot a realék együttlétéből, s az ezen együttlét által előhozott működésből (önfeltartás) származtatja. Vegyük fel – úgymond – hogy több reale együtt létezik, már emez együttlétben mindegyik a másakra viszonyul ön feltartását érvényesítendő, miáltal szükségkép *parányoknak* (molecula) s *anyagnak* kell keletkezni. – A mozgásra nézve sem tartja jogosultnak a közfelfogást, mint mely szerint a mozgás valódi tulajdonság; a mozgás szerinte nem egyéb, mint a realék viszonya egymáshoz a térben. Azért ép oly joggal mondhatni, hogy a látszólag mozgó tárgyak nyugszanak, a látszólag nyugvók pedig mozgásban vannak; mint ellenkezőleg. A realék mozgással ép oly kevéssé bírnak, mint nyugvással, – *a fogalmak csak térviszonyok*.

Végre d) az eidológiában a tudás, s az Én-fogalom érteim zésével foglalkozik; a tudás lehetőségét, és összeegyeztését a tárgyakkal; az Én-eszmének (melyre mindentudás, mint végső alapra visszavitetik) mibenlétét értelmezi. – És pedig 1) a tudásra vonatkozólag: azon alapon, hogy a tudás első tényezője csak az érzés lehet, az érzés pedig nem egyéb, mint. a léleknek önfeltartása a tárgynak való együttlétében, kihozza, hogy a dolgokról sajátlag semmit sem tudunk; hogy a mi tudásunk pusztán és egyedül csak azon ismeretre van szorítva, hogy *valami van*, s hogy a létezők tulajdonságai között (melyeket azonban nem ismerünk) viszonyoknak kell lenni, melyek meghatározása, lehet csak feladata az elméleti tudásnak. – Mire nézve 2) az öntudat (én) sem abban áll, hogy az *én* saját magát mint tárgyat jeleníti, hanem abban, hogy más

tárgyakat jelenít úgy, hogy az én nem egyéb, mint változó képzetek központja. Ez elmélet bővebb kifejtésével Herbart metaphysicájának alkalmazott részében foglalkozik, nevezetesen „Lehrbuch zu Psychologie” és „Psychologie als Wissenschaft cz. irataiban. Ez utóbbi művében két részt (synthetici és analytici részt) véve fel, az elsőben a psych, jelene- tek általános törvényéről beszél: a másodikban pedig – a tapasztalati psychol. tényadatokat törekszik ama törvényekre visz- szavezetni.

1) A synthetici részben azon alapon, hogy az öntudat a képzetek változását feltételezi, kifejti, hogy e változás a *mennyiségre* vonatkozik, hogy tehát a képzetek összetalálko- zása által létrejött változások, a gyengébb vagy hatályosabb tevékenységre vezetendők vissza. S mert e képzetek phys. erők módjára gyengítik vagy erősítik egymást – hatásuk (mint amaz erőké) ki is számítható. Herbart a psychológiá- ban ép úgy felvesz *statikát* és *mechanicát*, mint a természet- tanban szokás, az elsőben a képzetek egyensúlyát; a máso- dikban azok mozgását értelmezve s matli. képletekbe szedve.

Különösen: a) a *staticában* a képzetek *megakadást ösz- szegének* (Hemmungssunime) és viszonyának (Hemmungsver- haltniss) meghatározásával foglalkozik, s kimutatja hogy mind a megakadási összeg, mind a *viszony*, az egyes összetalálkozó képzetek erejétől, s ellentétök mértékétől függ; ha tehát két egyenlőtlen képzet jó össze, a gyengébb fog elhomályosodni; több képzet összotalálkoztakor egyik a másikat annyira is elnyomhatja, hogy az, az öntudatból teljesen kimosódik stb. b) A *mechanicában* a különféle képzeteket mint még meg- nem semmisítettek veszi tekintetbe, s az időpontot számítja ki melyben a megsemmisülés, a viszonyt mely az új elemek bekozatala által keletkezik.

2) Az analytici részben a közönséges psych. tényada- tokat értelmezi, a) Tévesnek tartja a felfogást, mintha a lé- leknek különböző tehetségeket lehetne tulajdonítani, miután – mondottakhoz képest – csak egyetlen neme lehet s van a lélek működésének: az önfeltartás (Selbsterhaltungen der Seele); ami csak az öntudatlan felmerül, mind ez alapra, mind egyedül lehetőre vezetendő vissza, b) A z egyes kedélyi állapotokat vezeti le, elméletéhez mérten. Kifejti, hogy pl. *az érzés* úgy keletkezik, hogy ojjy képzet ellenkező képzetek

által háttérbe vonulni kényszerül, egy másik által azonban feltartatik, hogy *a vágy* oly kedélymozgalom, mely akkor keletkezik, midőn egy képzet legyőzve minden akadályt az öntudathoz jut s ez által más képzeteket felkelt vagy elnyom; hogy *az indulat* bizonyos képzeteknek rögtöni lekötése vagy felszabadulása más képzetek hozzá járulta folytán; s hogy végre a szenvedély oly uralkodó képzet, mely szakadatlanul fogva tartja a kedélyt stb. c) A test és lélek összeköttetéséről beszél. Ha a lélek *egy egyszerű lény*, a test pedig több egyszerű lény aggregátuma (tehát anyag) hogyan kötve össze? mi módon hat a lélek a testre és viszont? – Herbart emez összeköttetést és egymásrahatást az idegekre vezeti vissza. Az idegek – úgymond – több egyszerű lény láncolatának tekintendők, melyben minden legcsekélyebb változása az egyiknek, befoly a másikra; midőn tehát a lélek ez idegszál egyik végével van összekötve, innen s ezáltal befolyást is gyakorolhat a testre, és viszont. Herbart ez alapon, még a lélek lakhelyét is kifejti, csak hogy nem tulajdonít a léleknek állandó lakhelyet, (pl. egy bizonyos pontot, melyhez kötve legyen), hanem az agy egész közép részét, a régiek *sensorium commune*-jét veszi fel tartózkodási helyül, líol a lélek, (természetesen a külbehatásokhoz képest) ide s oda is mozoghat. Végre d) a lélek halhatatlanságára vonatkozó kórdózt elemezi. Hogy a lélek halhatatlan, azt Herbart szerint csak az avatatlan felfogás tagadhatja, mert ha a lélek *egyszerű reale*, s állapotai pusztá önfeltartások; úgy el nem enyészhetik s amaz állapotok sem szűnhetnek meg. Miért még az állati lélek sem foghat megsemmisülni, hanem örökre felmarad; csak hogy az emberi lélek saját kifejlett képzeit viszi magával, az állat ellenben homályos képzeit¹⁾.

A e s t h e t i c a.

Az aestheticában Herbart azon fogalmakat értelmezi, melyek rendesen mellék-képzetek (tetszés vagy visszatetszés) által megzavarva lépnek fel, tehát módosítást és tisztázást

¹⁾ Természetbölcseleti és élettani nézetei, bölcseletére nézve csekélyebb jelentőséggel bírnak; miért legyen elég annyit felomlítani, hogy az elsőben Herbart két részen (analyt. és synth.) keresztül az anyag lehető különféleégeit, az egyes természeti jeleneteket (fény, hő, delej) értelmezi. A másodikban legérdekesebb hely az élet-fogalom, deductiója

igényelnek. Két részen keresztül fejt ki tételeit, az *aestheticában* (szorosabb értelemben) s a *gyakorlati philosophia* vagy *etlécában*. Az *aestheticában* a szépről, művészetről beszél (hol azonban semmi kiváló tétellel sem találkozunk); az *ethicában* az erkölcsi ideák igazolása és megvalósítása által az erkölcsi ítélet és érzelm megszilárdítását, és az *akarat-viszonyok* felállítását tűzi feladatul. De mind az *aestheticai* mind az *ethicai* eszmék forrását 'önkéntelen ízlési ítéletekben találja csakhogy az *ethicai* eszméknél emez ítéletek *akarati viszonyokból* keletkeznek. Öt *akarat-viszonyt* vesz fel, s ezekből öt erkölcsi alapeszmét vezet le: a *belső szabadság, tökéletesség, jóakarat, jog és méltányosság eszméit*.

Első *akarat-viszony* az *akaratnak* az erk. ítéléshez való viszonya, mely szerint az *akarat* vagy *akarja*, vagy *nem akarja* azt, amit ítélete rosszal, tehát az *akarat* és ítélete megegyez, vagy ellenkezik; e viszony a *belső szabadság eszméjére* vezet. Második *akarat-viszony* az *akarat* különböző törekvései közti viszony, melyhezképest az *akarat* nyilatkozatait erejük vagy gyengeségük szerint hasonlítjuk egybe, s az erősebbet a gyengébb mellett mint tetszőt vesszük fel; az eszme, mely itt – az erkölcsi ítélésnél alapul szolgál, a *tökéletesség eszméje*. Harmadik *akarat-viszony* az *akaratnak* más lényekhez (*akarathoz*) való viszonya, hol isméi az önzéstelen *akarat* tetszik; azon eszme, mely az esetben szolgál alapul az erk. ítélésnél, a *jóakarat eszméje*. Negyedik viszony két *akaratnak* egy közös tárgyra irányzott viszonya, hol e két *akaratnak* ellenkezése (viszály) visszatetsző lévén a *jog-eszme* ered. Végre ötödik viszony több *akaratnak* öntudatos összetalálkozása (bizonyos tárgyra vonatkozólag), mely a *méltányosság eszméjét* eredményezi. Herbart emez öt eszmét mondja az egész *etilica* alapjának, melyekhez mint *ereded eszmékben*, csatlakoznak azután az u. n. *levezetett eszmék*. Ezek: 1. *A társadalom eszméje* (Idee der Reehstgesellsehaft), melyet azon gondolat ébreszt fel, hogy az emberek között a sokféle érdek-közösség folytán csakis illetén intézmény által tartható fel a békesség. Célja pedig társadalomnak egyfelől a viszályokat, megelőzni, vagy ha mégis kitömének kiegyenlíteni. 2. *A jutalmazás rendszerének eszméje* (Idee der LohnsyslenH); melyet következőleg vezet le: Möchten jedoch die Rechtsgrenzen gezogen sein und den einen in avrussore. den Amlern in Kleinere Sphären seiner

Thätigkeit einschliessen; das Thun und Lassen der Eingeschlossenen würde immer noch über die Grenzen hinüberwirken, und alle Absicht oder Nachlässigkeit, die in diesem Wirken läge, würde das Misfallen an unvergoltene Thaten herbeiführen. Sollte das Misfallen getilgt werden, und übernahmen es die Versammelten, dafür zu sorgen, so würden sie sich zu einer Anstalt vereinigt finden, die man ein Lohnsystem nennen kann (V. ö. Herbart Sehsiften zur prakt. Philos. Hartenstein kiadás 76 lap.) Feladata az érdemet jutalmazni, a rosszat büntetni. 3. *A kormányzati rendszer eszméje* (Idee des Verwaltungssystems) melyet a jólétnek legnagyobb fokban való elérhetése s a legcélszerűbb igazgatás eszközölhetése iránti vágyból származtat. Epén ez képezi feladatát is. 4. *A kultur rendszer eszméje* (Idee des Kultursystems), melyet a szellemi tökéletesedés után való törekvésből vezet le; s végre 5. *A megjelölt társadalom eszméje* (Idee der beseelten Gesellschaft) mely nem egyél) mint a különböző rendszerek együttműködése egy közös célra. Feladata kiegyenlíteni azon viszályokat, melyek szükségkép keletkeznek, midőn minden egyes saját ítéletét és lelkiismeretét követi.

Ezek után gyakorlati bölcséletének második könyvében „Die Ideen und der Mensch” cz. alatt fenjelt eszméket az egyes emberre s viszonyokra való alkalmazásában vizsgálja. Kifejti hogy az összes emberi törekvések végcélja nem egyéb mint az említett eszmékre való irányításuk, mert csak ily módon keletkezhetik egy valódi erkölcsileg kiképzett jellem. Ha az akarat tökéletesen összeegyező az eszméssel úgy erény keletkezik Ezt eszközölni a nevelés feladata.

Mindezeket összefoglalva, Herbart bölcséletét oly kísérletnek lehet tekinteni, mely az alanyi tapasztalás critikai feldolgozását tűzte feladatul, ahelyett hogy egy általános főelvet vett volna fel, s ebből az *önkifejlés* org. folyamata folytán vezette volna le a létezőket. Herbart szerint fődolog a tapasztalati tudományokat a metaphysica lehető tévedéseitől megtisztítani, s helyes eljárás által a tényadatok értelmezésénél tárgyalni.

Csakhogy e rendszer sem nélkülöz egyes hiányokat.

Különösen: 1) módszerét illetőleg epén nem igazolható az önkényileg felvett *vonatkozások módszere*, mely legfőbb

az igazság látszatát képes eszközölni; úgy az *esedékes nézetek* elmélete sem egyéb erőszakolt feltevésnél, – erre nézve még a mathematicára való hivatkozás is csak helytelen és téves argumentálás. 2) A létalapokul felvett realékra nézve: igaz, az egyszerű elemek határozatlan számban való felvétele által elkerülni látszik Herbart azon nehézségeket, melyek az *egyetlen ebből* való leszarmaztatásánál a létezőknek – ki kerülheti ennek, mert a közfelfogásban csakugyan valóbszinűnek látszik az ősi étnak emez elemek különféle vonatkozása és összekötése alapján eszközölt levezetése, s így elmélete közelebb is áll, s alkalmazhatóbb a tapasztalati tudományokra: mindazáltal minden önkényei feltevéstől mentten neki sem sikerült megfejteni a kítűzött problémákat. A természeti különféleségnek levezetése pl. a felvett egyszerű realékból nála is csak az esetékes nézetek önkényileg felvett theoriája által eszközölthetett s ez által sem kielégi tol eg; az anyag-fogalom deductiója pedig az elemek tökéletlen együttlétéből épen helytelen, mert csak téri kiterjedés mellett gondolható. 3) Lélektani nézeteire vonatkozólag: tagadhatatlan, hogy enemü kutatásai felette érdekesek s a tudomány kifejlődhetésére is nagy jelentőséggel bírnak; az ont.uda.tnak értelmezése, a lélek állapotának jellemzése elválása után a testtől, itt is oly feltevések melyek nincsenek következetesen kifejtve, s teljesen megalapítva. Ami végre 4) gyakorlati tételeit illeti, a felvett öt alapeszmét nem tekinthetni elégségesnek arra nézve, hogy az egész *ethica* alapját képezhesse, valamint az egyes akaratviszonyokból folyó tetszés vagy visszatetszés sem jogosult szabályozója a cselekvésnek stb.

Források: Mor. Wilh. D r o b i s c h. Recension über Herbarfs Psychologie als Wissenschaft (Leipz. Litteraturzeitung. November 1828); Recenzion über Herbarfs Metaphysik (Jen Litt. Ztg. Aug. Heft 1830); Beiträge zur Orientirung über Herbarfs System der Philos. Lpz. 1834. Foss, Die Idee des Rechtsin Herbarfs Ethik. Elbing 1862 (Progr.). Gust. Hartenstein, Ueber die neuesten Darstellungen und Beurtheilungen der Herbarfscheu Philosophie, Lpz 1838. Carl Ludw. H e n d e v v e r k, Herbart und die Bibel, Königsb. 1858. Herm. Kern, Eiu Beitrag zur Rechtfertigung der H.'schen Metaphysik. Cob. 1848 Herm. v. Kayserlink, Vergleich zwischen Ficktes' System und dem System Herbarfs. Königsb. 1817. Röer, Über Herbarfs Methode der Bezielungen, Braunsch. 1833. Ludw Strümpell, Die Hauptpunkte der Herbarfschen Metaphysik kritisch beleuchtet, Braunsch. 1840. Die Pädagogik der Phi-

losophen Kant, Fichte, Herbart. Braunsch. 1843. G. F. Taute, Die Religionsphilosophie von Standpunkte der Phil. Herbart's. I. Th. Elbing 1840, II. Th. Lpz. 1852. G. Tepe, Die practischen Ideen nach Herbart, Lehrund Emden 1861. Rob. Zimmermann, Leibnitz und Herbart, eine Vergleichung ihrer Monadologien, Wien 1849. P. J. Leander, Über Herbart's phil. Standpunkt, Lund. 1865. Schulze, Herbart's Stellung zu Kant, entwickelt aus den Hauptbegriffen ihrer Philosophie, Luckau 1866. Herm. Langenbeck, Die theor. Phil. Herbart's und seiner Schule und die darauf bezügliche Kritik, Berl 1867. Jelentékennyebb művei: I. Pädagogiai jelleműek: Ueber Pestalozzi's neuestes Schrift: wie Gertrud ihre Kinder lehrte (Irene, Monatsschr. hrsg. von G. A. v. Halena, Berl. 1802).

Pestalozzi's Idee eines ABC der Anschauung' als ein Cyclus von Vorübungen ira Auffassen der Gestalten wissenschaftlich ausgeführt, Gött. 1802, il-ik kiadása „über die aesth. Darstellung der Wult als das Hauptgeschäft der Erziehung“ cz. értekezésel bővítte 1804 jelent meg.

Allgemeine Pädagogik, aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet, Gött. 1806.

Umrisspa.dag.Vorlesungen, Gott. 1835.

Ezen iratokban fejtette ki Herbart pedag. tantételeit. A pádagógia célja szerinte az embernek nevelése erkölcsi tisztaságra és erős jellemre, nemkülönben fogékonyságra és tevékenységre a társadalmi viszonyok iránt. Legcélravezetőbb eszköz pedig erre nézve a helyes fogalmakra és észleletekre alapított lélektan.

2. Metaphysikai művei: Hauptpunkte der Metaphysik. Gött. 1806.

Theoriae de allr a ction e e l e in en tor u m principia metaphisica. Regiom. 1812.

All gera e in e M e t a p h y s i k nebst den Anfängen der philosophischen Naturlehre, Königsb. 1828-29.

Zur Lehre von der Ereiheit des menseblichen Willens, Briefe an Herm Prof. Griepenkerl, Gött. 1836.

3. Gyakorlati phil. iratai: Allgemeine praktische Philos. Gött. 1808. Gespräch über das Böse, Königsb. 1817.

Analytisch e Beduchtung des Naturrechts und der Moral. Gött. 1836

4. Psychologica művei: Lehrbuch zur Psychologie, Königsb. und Leipzig 1816.

Ueber die Möglichkeit und Nothwendigkeit Mathematikauf Psychologieanzuwenden, Königsb. 1822.

Psychologic als Wissenschaft neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik, Königsb. 1824-25.

- Psychologische Untersuchungen, Gött. 1839-40.
 Egyéb iratai: Kurze Darstellung eines Plans zu
 philos. Vorlesungen. Gött. 1804.
 De Platonicis systematis fundamentis Gött. 1805.
 Ueber philosophisches Studium, Gött. 1807.
 Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie
 Königsb. 1813.
 Encyclopädie der Philos. aus praktischen Gesichtspunkten. Halle 1-31.
 Psychologische Bemerkungen zur Tonlehre (Königsb. Archiv. I. köt.) 1811.
 Psycholog. Untersuchungen über die Stärke einer Vorstellung als Function ihrer Dauer. UO. 1812.
 Ueber meinen Streit mit der Modephilosophie dieser Zeit. 1814.
 Ueber die gute Sache (Steffensellen) Lpz. 1819.
 Kurze äncyclopädie der Philosophie, König. 1831.
 Hauptpunkte der Logik Gött. 1808.
 De principio logico exclusi medii tertii inter contradictoria non negligendo commentatio. Gött. 1833.
 Összes iratait Hartenstein adta ki 12 kötetben: Johann Friedrich Herbart's sämtliche Werke, hrsg. von G. Hartenstein. Lpz. 1850-52 cz. alatt.
 Ami pedig Herbart követőit illeti: Legtöbbet tett a herbartianismus tovább fejlesztésére Drobisch (sz. 1802) leginkább azért, mert Herbart iratainak világos ismertetése által lehető legérthetőbben adva elő Herbart bölcseletét: annak terjedését hatalmasan előmozdította, sőt logicája- és vallásbölcseletében tovább fejteni is törekedett. Nevezetesen philos. iratai: Beiträge zur Orientirung über Herbart's System der Philos. Lpz. 1834; Neue Darstellung der Logik, nach ihren einfachsten Verhältnissen. Lpz. 1836. Grundlehre der Religionsphilosophie. Lpz. 1840; Empirische Psychologie nach naturwissenschaftlicher Methode. Lpz. 1842; Erste Grundlehren der mathematischen Psychologie. Lpz. 1850; Blicke auf die philos. Zustände der Gegenwart (Monatsblätter zur Ergänzung der alig. Zeit. 1845).
 Drobich után Hartenstein (sz. 1808) szerzett legtöbb érdemet Herbart bölcseletének népszerűsítése körül. Különösen a metaph. rész fejlesztését tűzte feladatául. Jelentékenyebb művei: Die Probleme und Grundlehren der alig. Metaphysik Lpz. 1836; Die Grundbegriffe der etMschen Wissenschaften. Lpz. 1844; Ueber die neuesten Darstellungen und Beurtheilmgen der Herbart'schen Phil. Lpz. 1838; De ethices a Schleiermachers propositae fundamentis. Lpz. 1837; De matériáié apud Leibnitium nutione. Lpz. 1846; Darstellung der Rechtsphilosophie des Hugó Grotius. Lpz. 1850.

Ezeken kívül Herbarthoz csatlakoztak még: Griepenkerl hírneves aestheticus. Művei: Lehrbuch der Aesthetik. Braunschw. 1827; Lehrbuch der Logik. Kelmstadt 1831; Briefe über Philosophie und besonders über Herbart's Lehren. Braunschw. 1812 Stiedenroth, Theorie des Wissens, Gött 1819; Psychologie zur Erklärung der Seelenerscheinungen. Berlin 1824-25 cz. művei által hírneves Taute; művei: Die Religionsphilosophie von Standpunkte der Philos. Herbart's Lpz. 1852; die Wissenschaften und Universitätsstudien den Zeitbewegungen gegenüber. Königsb. 1848; Dei Spinozismus als unendliches Eevolutionsprincip und sein Gegensatz, Königsb. 1848; Pädagogisches Gutachten über die Yerhandlungen der Berliner Conferenz für höheres Schulwesen. Königsb. 1849. Bobrik, iratai: De ideis innatis sive puris pro principiis habitis. Regioni. 1829; Freie Vorträge über Aesthetik. Zürich 1834; Neues practisches System der Logik. 1. 1. Tjrsprüngliche Ideenlehre. Zürich 1838 (bevégzett en.)

XXII.

Beneke.

B e n e k e a herbartianizmus hiányait iparkodott megjavítani.

Született 1798-ban Berlinben; hol első tanulmányait elvégezvén, a theologia és philosophia tanulmányozására adta magát. Eleve Schleiermacher bölcselete volt reá kiváló befolyással, s csak később, midőn már Garve, Platner, Jacobi és Kant munkáit áttanulmányozta, ismerkedett meg Herbart bölcseletével, egyszersmind ennek megjavítását tűzve feladatul. 1822-ben „Grundlegung zur Physik der Sittenlehre” – cz. irata miatt (nagyon valószínűleg Hegel közbenjárására, ki nem nézte örömet az ő bölcseletével ellentett elmélet felvirágozhatását) eltiltatott a tanítástól; miért Göltiugába ment s itt tanárkodott 1824-1827. Ekkor visszahívatott Berlinbe, hol Hegel halála után rendkívüli tanárságot is nyert. 1845-ben halt meg.

Bölcséletét Herbart elméletéhez fűzi; csakhogy még Herbart lélektanai a tapasztalás-, mathematica- és metaphysicára alapítja; Beneke kizárólag a belső tapasztalást veszi alapul, s a természettudományok mintájára a belső tapasztalás tudományos feldolgozását tűzi feladatul. Mire nézve a psychológiát nem is akarja metaph. alapra fektetni, hanem megfordítva a metaphysicát és egyei) tudományokat alapítja a lélektanra. Kifejti, hogy a tudományos lélektan elohaladása legfőképen az u.

n. velünk született eszmék s lelki tehetségek elméletének elvetésétől feltételeztetik. A tudomány legközelebbi feladata pedig az emberi lélek egyszerűségének merev felvétele helyett, a complicált pszichikai jeleneteket bizonyos alaptörvényekre, *alapprocessusokra* visszavezetni; mert ha ezek ismeretesek, belőlök könnyen levezethetők a működő erők.

Beneke négy ily alapprocessust vesz fel: *Első alapprocessus* a külbehatásoknak *érzés- és észrevevéssé* való alakítása. Ez alapprocessus értelmében a lélek képes külső benyomások és ingerek alapján, belső erőinek vagy tehetségeinek közvetítése mellett *érzeteket* és *észrevételeket* képezni. A tehetségek, melyek az ingert elfogadják a lélek *őstehetségei* (Urvermögen). *Második alapprocessus* új ható erők vagy őstehetségek kifejtése. Beneke összehasonlítja e processust a tenyésztő szervezetek életfolyamában *assimilatio* által keletkezett erők képzésének *processusával*. Nagyon valószínűnek tartja, hogy az új őstehetségek, bizonyos sajátosság átváltozás folytán az érzékek által felfogott ingerekből származnak, és pedig mindazon szellemi és testi rendszerek összműködése mellett, melyek az emberi létezés fenntartását eszközlik. *Harmadik alapprocessus* a külbehatások folytán nyert képzeteknek ki-egyenlítése, miáltal a képzetek vagy elmosódnak, vagy világos öntudatra jutnak, vagy hatályosságukban fokozódnak. De az elmosódott képzetek is fenntartják magukat a lélek belsejében, honnan újolag reprodukálhatók. Ezek az u. n. *nyomok* (Spuren) visszaemlékezés által ismét érzetökké vagy észrevételekké lesznek. *Negyedik alapprocessus* végre az egyenmű képzetek kölcsönös összeolvadása. Az egyenlő képzetek vonzzák egymást, s mindinkább közelebbi összeköttetésekbe iparkodnak jutni; mint ezt az elmés egybevetés, itóletképzés, a hasonló érzelmek és vágyak összeolvadása mutatja. Mindezen vonzás által azonban az egyenlő képzetek egyesülése eszközöltetik; marandandó összeköttetés vagy összeolvadás akkor áll be, midőn ki-egészítőleg a kiegyesítősi processus is fellép.

Ethikai tételeit az érzelmekben nyilvánuló pszichikai funkciók természetes érték-viszonyára alapítja. Morális alapkövetelménye, hogy minden esetben azt tegye az ember, ami az objectiv és subjeciv érték-bocs szerint legjobbnak tetszik; ami nem csak egyebekre de az összegészre értékes befolyással bír. Mind úgymond Beneke a dolgok értékét általában azon

hangulat szerint szoktuk becsülni, melyet bennünk felkeltenek s amelynek fokozata részint östehetségeink, részint az ingerek természetétől feltételeztetik; amennyiben magasabb e fokozat, annyiban nagyobb az érték, melyet a tárgynak tulajdonítunk. Ezen alapul cselekvéseink gyakorlati normája; mert lehetetlen, hogy a még meg nem romlott ember elsőseget ne tulajdonítson a magasabb érzékek által nyújtott élvezeteknek az alsóbb élvezetek felett. S ami az emberi természetben rejlő norma szerint mint magasabb értékű jelenkezik, ilyen lesz az erkölcsi érzék előtt is. Innen a fenebbi morális alapkövetelmény. Az erkölcsi szabadságot az emberben eredetileg megalapított erkölcsiségbe helyezi, mely egyedül képes az akarást és cselekvést meghatározni. Vallásbölcseleti tételeiben a hit és tudás éles szétválasztását veszi alapul.

Források: J. G. Dressler, *Beneke oder die Seelenlehre als Naturwissenschaft*. Bautzen 1840-46; *Ist Beneke Materialist? ein Beitrag zur Orientirung über Beneke's System der Psychol, mit Rücksicht aut verschiedene Einwürfe gegen dasselbe*, Berlin 1862. Gr. Raue, *Die neue Seelenlehre BenekVs nach methodischen Grundsätzen in einiach entwickeluder Weise für Lehrer bearbeit*, Bautzen 1847. Azonkívül a már többször emiített bölcészettörténészek művei. Összes iratairól vázlatos ismertetést közöl Dressler, Beneke „Lehrbuch der Psychologie” ez. művének általa eszközölt harmadik kiadásában a függelékben.

Nevezetes iratai:

Erfahrungsseseleule als Grundlage alles Wissens in ihren Hauptzügen dargestellt. Berlin 1820. E műben azt törekszik bebizonyítani, hogy az összes emberi ismeretek a tapasztalati lélektanban gyökereznek. Főbb tételei: hogy minden tevékenység bizonyos inger- és erőből keletkezik: hogy az alaptevékenységből vezetendő le minden egyéb tevékenység.

Grundlegung zur Physik der Sitten, ein Gegenstück zu Kant's Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, nebst einem Anhang über das Wesen und die Grenzen der Vernunft. Berl. 1822. ez iratában Kanttal ellentétben a morált a/, érzelemre akarja alapi tani. Kgyzersinind polemizál Jaobi ellen, Heibarttal egy értelemben a determinismust védelmezve. E műve védelmére írta: *Schutzschrift für meine Gr. z. Ph. d. S. Lpz IX 1823. művét*.

Beiträge zur einer seelenwissenschaftlichen Bearbeitung der Seelenkrankheilskunde, nebst einem vorgedruckten Sendesreiben an Herbart: „Suli die Psvchologie metaph. oder physisch begründet werden?” Lpz. 1821.

Psychologische Skizzen. I. Bd.: *Skizzen zur Naturlehre*

der Gefühle, in Verbindung mit einer erläuternden Abhandl. über die Bewusstwerdung der Seelen thätigkeit. Gött. 1825. II. Bd.; Über die Vermögen der menschl. Seele. und deren allmälische Ausbildung. Gött. 1827.

Das Verhältniss von Seele und Leib. Gött. 1820 E két iratában találkoznak psych. tételeinek mindenoldalú keresztül-vitelével. Alaptétele, hogy a testi lét (das leibliche Sein) pusztá jelenete és „symtom”-ja a psychikai létnek, s mi csak szellemi létezésünket foghatjuk fel úgy amint valóban van.

Kant und die philos. Aufgabe unserer Zeit, eine Jubelndenkschrift auf die Kritik der r. V. Berl. 1832.

Lehrbuch der Logik als Kunstlehre des Denkens, Berl. 1832.

Lehrbuch der Psychologie als Naturwissenschaft. Berl. 1833. E műve képezi összes iratainak koronáját; az új lélektan el-vel ebben körvonalozvák megszabatosabban. Tartalmát fenébb ismer-tették.

Erziehungs- und Unterrichtslehre 2. köt. Berl. 1835-36. Az első kötet a neveléstant, a második a tanítástant tartalmazza.

Grundlinien des natürlichen Systems der prak-tischen Philosophie. I. köt. Allgemeine Sittenlehre, Berl, II. köt: Specielle Sittenlehre Berl. 1840 11.1. köt.: Grundlinien des Naturrechts, der Politik und des philos. Criminalrechts, allgemeine Begründung. Berl. 1838. Dressler szerint ezen mű, különösen az erkölctani rész képezi Beneke legsikerültebb munkáját (magának Benekének nyilatkozata szerint is), liendkívül gazdag tartalom, ala-posság és mélység a legnehezebb kérdések tárgyalásánál is képezik előnyeit.

System der Metaphysik und Religionsphiloso- phie, aus den natürlichen GrundVerhältnissen des menschl. Geistes abgeleitet, Berl. 1840. Metaph és vallásbölcseleti nézeteit tartalmazza.

System der Logik als Kunstlehre des Denkens. Berl. 1842. Rendszeres kifejtése már fenébb említett log. művének.

Die neue Philosophie. Erläuternde Aufsätze zur zweiten Auflage meines Lehrbuchs der Psych. als Nahirwi.ss. Berl. 1845.

Pragmatische Psychologie, oder Seelenlehre in der Anwendung auf das Leben Berl. 1850.

Lehrbuch der pragmatischen Psychologie Berl. 1853.

Archiv für die pragm. Psychol. Berl. 1851-53.

Egyéb művei még: Erkenntnislehre nach dem Be- wusstsein der r. V. in ihren Grundzügen dargelegt. Jena 1820. Kant és Friesellen. De veris philosophiae initiis dissertatio kaiig. publ. def. 1822. Neue Grundlegung zur Metaphysik, als Programra zu seinen Vorlesungen über Logik und Metaphysik dem Druck übergeben. Berlin 1822. Gru ml sítz ede r Civil- und

Original-Gesetzgebung, ans den Handshritten des engl. rechtsgelehrten Jeremias Bentham uk. Berl. 1830. Die Philosophie in ihrem Verhältniss zur Ertahrung zur Speculation und zum Leben dargestellt Berl. 1836. Erläuternugen über die Natur mid Bedeulung meiner psych. Grundhypothesen, Berl.. 1836. Unsere Universitaten mid vv.-js ilmon Noth thut, in Hnoíbn ííí dr. Diostonveg, Berl. 1836. Syllogismorum analyticorum origines ot ordinem naturalem demonstravit Fr. Schulen, ein phil. Gutachten. Berl. 1848.

Beneke követői között legjelentékenyebb: Dressler (Job. Gottl.); Beneke bölcseletének megvilágosítása és védelmezése által szerzett e bölcselet körül kiválóbb érdemeket. Művei a már fenébb említettekén kívül: *Praktische Denklehre*, Bautzen 1852; *Die Grundlehren der Psychologie und Logik*. Lpz. 1867. Azonkívül számos értekezést írt kivált pádag. lapokban különösen Diesterweg Pád. Jahrb. cz. folyóiratában. Azonkívül említést érdemelnek: Kaue fenébb már idézett munkája folytán; J. R. Wurst, – Die zwei ersteu Schuljahre; – Otto Börner – Die Willensfreiheit, Zurechnung und Strafe, Freiberg 1857; – Fr. Dittes – Das Aesthetische, Lpz. 1864; Über Religion und religiöse Menschenbildung. Plauen 1855; Naturlehre des Moralischen und Kunstlebre der mor. Erziehung, Lpz. 1856: Über die sittliche Freiheit, Lpz. 1860. -

Beneke empirismusát Fichte idealismusával igyekezett egyesíteni: C. Fortlage; nevezetesebb iratai: Vorlesungen über die Geschichte der Poesie, Stuttg. 1839; Darstellung und Kritik der Beweisefür das Dasein Gottes, Heidelb. 1810; Genetische Geschichte der Philosophie seit Kant, Lpz. 1852; System der Psychologie, Lpz. 1855. Empiristicus irányban fejlesztette tovább Beneke bölcseletét: Reich. Hoppe – Zugänglichkeit des Empirismus in der Philosophie, Berl. 1852. -

XXIII.

A modern materialismus.

Az utolsó évtizedekben legnagyobb feltűnést és érdekeltiséget a materialisticus irányzat érdekében felkeltett vita ébresztett; mely Feuerbach által felélesztve, eleve Wagner Kudolf és Vogt Károly, Liebig és Moleschott között folyván, újabban a természetvizsgálók gyűlésén Göttingában, Wagnernek „*Ueber Menschensöpfung und Seelensubstanz*” értekezése folytán tört ki; midőn Wagner emez értekezése második részében¹⁾ Vogt Károly ellen fordulna, s ennek nézetét, mely-

¹⁾ Az első részben azt mutatja ki, hogy e kérdés: az öszemberiség egyetlen ember pártól származik-e, a tudomány akkori álláspontján teljesen eldönthetlen.

hez képest az egyedi halhatatlanságot és lélek-létézést határozottan helyteleníti, s a lelki működésben csak anyag-működés lát: határozottan visszautasítja, épen nem tartván a természettudományt elégségesnek a lélek természetének ki magyarázására. Vogt e megtámadásra „Köhlerglaube und Wissenschaft” cz. iratban felelt, éles gunynyal támadva meg ellene tételeit; egyszersmind *physiol. leveleiben, Bilder aus Thierleben, Vorlesungen über den Menselien* stb. irataiban újra meg újra megalapítva materialistikus elméletét, melynek rendszeres kifejtését kivülről még kivált *Moleschott és Büchner* tették feladatukká.

E modern materialismus alapföltevése, hogy *minden erő és anyag*. Nincs anyag erő nélkül – és erő anyag nélkül. Önmagában az egyik ép oly kevésbé gondolható mint a másik; külön mindkettő üres elvonás. „Gondoljunk anyagot erő nélkül, úgymond Büchner, gondoljuk a legkisebb részecskéket melyekből minden test áll, a kölcsönös vonzás és taszítás ama rendszere nélkül, mely ezen részecskéket összetartja és a testnek alakot ad, gondoljuk el az összefüggés és végy rokonság úgynevezett töniecserőit, minek kellene következnie? Az anyagnak abban a pillanatban alakatlan semmivé kellene lennie.” (Kraft und Stoff.)

Főbb tételei következőkbe vonhatók össze: 1. *Mind az anyag mind az erő halhatatlan és végtelen*. Az anyag halhatatlan, megsemmisíthetlen; a mindenségben egy porszem sem veszhet el, egy sem jöhet hozzá, bármily kicsiny legyen is az. A legkisebb parányi, som lehet el- vagy hozzágondolnunk, vagy meg kellene engednünk, hogy ez által a világ bomlásnak indulna; a nehézség törvényeinek háborgatást, az anyag szükséges és állandó egyensúlyának hiányt kellene szenvednie. A vegytannak az utolsó évtizedekben szerzett érdeme, hogy minden kétségen kívül helyezte, hogy a dolgok szakadatlan átváltozása, melynek naponkint tanul vagyunk, a szerves és szervellen alakok és képződmények keletkezése és elenyészése nem alapszik előbb nem létezett anyag keletkezése- és elenyészésén, mint az előbbi időben csaknem általánosan hitték, hanem *ezen átváltozás nem egyéb mint ugyanazon alapanyagok állandó és szakadatlan átalakulása, melyek mennyisége és minősége önmagában mindig ugyanaz és minden időre változatlan marad*. S amilyen teremthetetlen, megsemmisíthetlen, elenyészhetetlen és halhatatlan az anyag.

olyan a benne lakozó *erő* is. Végtelen mennyiségben az anyag végtelen mennyiségéhez kötve, legbensőbb összeköttetésben ezzel, és úgy mint ez szünet és vég nélküli körfutásnak van alávetve, s valamely alakból vagy testbe ugyanazon mennyiségben lép ki, melyben abba belépett. Valamint kétségtelen tény az, hogy az anyag sem újonnan létre nem jön, sem meg nem semmisül, hanem csak átalakul; úgy megdönthetlen tapasztalásnak tekinthető, hogy egyetlen eset sincs, melyben valamely erő semmiből teremtenék vagy megsemmisülne. Ha pedig mind az erő mind az anyag végtelen az *időben*, azaz halhatatlan, úgy nem kevésbé kezdet és vég nélkülinek kell lenniök a térben is; véges szellemünknek külsőkép megszozott idő- és tér fogalmai rajok nem alkalmazhatók. Keressük az anyag kiterjedését kicsinyben vagy nagyban, egyre megy, – sehol sem akadunk végére vagy utolsó alakjára.

2. *A világegyetem örök, mindig volt és mindig lesz.* A föld keletkezésének történelmi kutatásai bebizonyították, hogy a múlt és jelen egészen egyenlő alapon nyugszanak; a múlt hasonló módon bontakozott ki, mint ahogy a jelen továbbfejlődik, s az erők, melyek a föld fejlődéstörténelmében közvetlen, természetfölötti vagy csak megfejthetlen erők működését is vélik szemlélhetni, a mai tudomány szemében már a semmi értékére törpültek le. A föld egész múltja nem egyéb mint szétbontott jelene. A felvilágosodott észnek nincs szüksége ama hatalmas kézre vagy teremtő-erőre, mely a földet lakosaival együtt egyes átmeneti fokozatokon és roppant időközökön keresztül vezette volna mindig fejlettebb és fejlettebb alakokra, hogy a természet utolszor fellépő gyermeke az ember számára alkalmas lakhelylyé képezze. A föld és világ örökkévalók, mert az anyag lényegéhez e kellők is szükségesek. De nem változhatlan, és ép azért mert változó alakban jelenik meg, végesnek és mulékonynak tartja a rövidlátó emberi ész, melynek a tudományos buvárlat még nem kölcsönzött világot. (Burmeister).

3. *A természet czélzerűsége nem egyéb, mint a természeti anyagok és erők találkozásának szükséges következménye.* Hogyan beszélhetünk czölzerűségről úgymond Büchner, midőn a dolgokat csakis ezen egy alakban ismerjük, s arról sejtelmünk sincs, mint tűnnének tel előttünk más alakban! Sőt eszünk nem is szorul arra, hogy a valósággal megelégedjék.

Van-e csak egy oly természeti elrendezés is, melyet egy vagy más tekintetben czélszerűbbnek nem képzelhetne? A természetben számos czélszerűnek látszó elrendezés nem egyéb, mint kellő természeti viszonyok és életföltételek keletkező és keletkezett természeti lényekre való befolyásának eredménye, mely befolyásnál nem szabad felednünk, hogy évmilliókkal rendelkezett, míg érvényesült. A természet számos állítólagos czélt csak hosszú, fáradságos és tekervényes úton ér el, és nem tagadható, hogy e czélok, ha csak ezek elérése forgott fenn, végtelenül könnyebben és egyszerűbben érhetne volna el; a cél és eszköz illetén aránytalan ágában hol a czélszerűség?

4. *Az emberi lélek nem anyagtalan, az anyagtól s így az agyvelőről is lényegileg különböző erő vagyis szellem-lény, hanem a magas szervezettű egyenlő functiója. A gondolat az anyag egy mozgása, a) A szervezestek tanulmányozása kétségtelenné teszi, hogy minden szervnek bizonyos functio felel meg, mely épen oly elválhatlan tulajdona a szervnek, mint az erő az anyagnak. Például a máj functiója az emésztésre szükséges epe készítése; a gyomoré: az emésztés, a tüdőé a légzés és vérújítás; az izom a mozgásra megkívántató erőt állítja elő. – Nem következik-e hogy az agyvelő a gondolatokat, érzeteket, öntudatot, szóval az u. n. szellemi működéseket producálja; mit egyébként az idegek és agyvelő szereplése a szellemi jelenetek előállításánál is kézzelfoghatólag bizonyít, valamint egyéb tények és kísérletek is támogatnak, így nyilvánvaló, hogy pl mozgás csak akkor jöhet létre, ha az azt előhozni képes szerv teljes épségben van, s egyéb szerv is csak úgy állíthatja elő a hozzá kötött rendes functiót, ha ép, míg megsértetvén, az illető functióban is módosulás támad, úgy hogy minden szervre nézve a functiót együtt látjuk a szervvel előállani, kifejlődni és elenyészni. Ha valamely állat utótagjaitól a vérforgást elzárjuk, tapasztalni fogjuk, hogy az izmok functiója – a táplálkozás megakasztatván – szintén teljesen meg lesz szüntetve, s az által nem lesz képes tagjait mozgatni. Ha azonban újólág szabad folyamat engedünk a vérnek, a functio is ujólág helyreáll, s az állat ismét képes lesz tagjait mozgatni. Ha huzamosabb időig nem állítjuk helyre a vérkeringést: az izom romlásnak fog indulni, elhal: amidőn egyszersmind a hozzákötött functio is mégsem-*

misül. Kísérletileg bebizonyítható, hogy teljesen így áll a dolog az agyvelőre nézve is. Zárjuk el a vérforgást az agyvelőtől s tapasztalni fogjuk, hogy ugyanazon pillanatban az öntudat is megszűnik, s a gondolkodás, érzés s minden szellemi működés megsemmisül; szóval vége lesz az agyvelő funkciójának is. Állítsuk helyre hirtelen a vérkeringést, és újra visszatérnek az öntudat, gondolkodás, érzés, minden szellemi működés, szóval az agyvelő funkciója újjólag – helyreáll. Míg ha húzamosabb időn keresztül nem állítjuk helyre a vérkeringést, úgy hogy táplálék-hiány miatt az agyvelő, mint a gondolkodás szerve elhal – örökre el fog enyészni a gondolkodás is! Már nem következik-e önkényt e kísérletekből, hogy a gondolkodás, s általán minden szellemi működés csak épen oly funkciója az agyvelőnek, milyen az emésztés a gyomornak, a légzés a tüdőnek? A különbség csak az, hogy ez utóbbi funkciók mechanizmusával tisztában vagyunk, míg a gondolkodás létrejöttét ez idő szerint még sötét homály borítja, b) Aphy-siologia kótségbevonhatlanul bizonyítja, hogy a szellemi tehetségek elváihatlan kapcsolatban vannak az agyvelővel el-aunyira, hogy az agyvelő nélkül nincs gondolkodás; inig az összehasonlító bmicztan az iránt gyöz meg, hogy a szellemi erő mértéke a legszorosabb viszonyban áll az agyvelő tökélyével, melyre a nagyságon kívül az alak és összetétel is nagy befolyással vannak. Így tapasztalati tény, hogy az összes létezők között csak az agyvelővel bíró állatok mutatnak szellemi jeleneteket; és pedig minél kifejtettebb valamely állat agyveleje, annál nagyobb szellemi erőt képes kifejteni. Az állatélet figyelmes észlelése mindenkit meggyőzhet aziránt, hogy azon állatok, melyeknél csak rudimentái forduljak elő az agyvelőnek, – minők a halak, hüllők – legalsó fokán állanak a szellemi képességnek; míg a tanulékonyág- és okságukról ismeretes állatok: az elefánt, delfin, ló, majom stb. meglehetősen kifejlett agyvelővel bírnak. A szellemi tehetségek- és fejlődhetésre nézve legtökéletesebb lény az ember, legkifejtettebb agyvelővel is bír. – Hasonló törvényszerúséget mutat fél az összehasonlító boncztan az emberi nem különböző fajainál is. Átalán ismeretes a kaukazi faj szellemi fensőbbsoége a többi emberfajok között: s e fajnál tökéletesebb fejlettségű agyvelőt és fejalakotást is találhatni; míg a vad ausztraliai vagy az afrikai busman csekélyebb szellemi képesség

mellett fejletlenebb agyvelőt is mutat. Sőt egy-ugyanazon egyénnél szembetűnő összefüggés észlelhető a szellemi képességek s az agyvelő állapota között. A gyermeknél eleve az agyvelő nagy mérvben fejletlen – ilyen a szellemi tevékenység is; később az ifjú és férfi korban – erősül, fejlődik: s tapasztalhatni, hogy vele együtt fejlődik a szellemi hatás is; míg az öregek ujjlag gyermekekké válnak, amint agyvelejök is apadóban van. Mindez amelelt bizonyít, hogy a szellemi tevékenység csakugyan nem egyéb mint az agyvelő funkciója.

c) Kétségbe nem vonható tényadat, hogy valamint az izom nő, erősödik folytonos gyakorlat és testi munka által, vagy ellenkezőleg gyöngül, ha elhanyagoltatik: ép ngy nő és erősödik az agyvelő is szellemi munkásság folytán, míg enélkül észrevehetőleg fogy és fejletlenebbé lesz. Tapasztalás bizonyítja hogy a műveit osztályhoz tartozó egyének szabály szerint fejlettebb agyvelővel bírnak, mint a testi munkával foglalkozók, s hogy az agyvelő erősül folytonos szellemi foglalkozás, munkásság által Koponyagyüjtemények, melyekben az egyes példányok idő szerint rendezvék, azon állításra engednek következtetést, vonni, hogy a civilizációnak domborító befolyása van a homlokcsontokra.. Mindez nem érhető, ha a lelki működések nem az agyvelő működései, d) Nem csekély bizonyítékukul szolgálnak az agyvelő és lélek összetartozóságát illetőleg Fleurensnak a tyúkokon és galambokon véghezvitt kísérletei is. Fleurens leszedvén ezen állatok koponyáinak felső csontjait, vékony rétegben fokozatosan – mind mélyebben és mélyebben hatolván – leszeletelte agyvelejököt. Az állatok ennek daczára hónapokon keresztül éltek, sőt jó étvágygyal ettek. De minél mélyebben hatolt a metszőkessel, az agyvelőből annál csekélyebb szellemi tevékenységet mutattak az állatok mintha agyvelejükkel szellemi képességeik is rétegenként vétettek volna le. Már analógiából állíthatni, hogy ilyenén kísérlet az emberi agyvelőn hajtva végre még tanulságosabban ütne ki s azon határozott eredményre vezetne, hogy agyvelő nélkül csakugyan nincsen szellemi tevékenységgel. Tapasztalati tény, hogy minden szellemi mozgalom bizonyos anyagi változással van összekötvé, s nem a független lélek működése. Így mindenki előtt ismeretes, hogy ijedés következtében elhalványodunk, szégyenben és haragban elpirolunk vagy elsápadunk; az öröm vagy meglepetés gyorsítja

vagy lassúbbá teszi a vérkeringést, boszorkodás epe-kiömlést okoz stb. Indulatrohamok annyira megváltoztatják a szoptató anya vagy dajka tejét, hogy az legnagyobb ártalmára lehet a kisdednek. Amint az is nyilvánvaló, hogy a szellemi munka nemcsak az étvágyat de Davis mérései szerint az állati meleget is növeli. – Megfordítva a testi állapotok is visszatükröznek a lélekben. Általános tapasztalás, hogy a test betegsége vagy gyöngesége a szellemi munkásságra nagy befolyással van; az agy bántalmazása vagy megsértése lelki bajokat – örültséget okoz. Fischer több mint háromszáz örült hullájának felbonczolása alkalmával csak ötnök agyvelejében nem talált pathologiai változásokat, mi nyilvános jele annak, hogy minden szellemi betegség az agyvelő bántalmazásának következménye. Mi több, tények még azt is bizonyítják, hogy az emlékezés is anyagi alapra vezetendő vissza. Példákat lehet felmutatni, hogy egyesek agybajban szenvedvén, kigyógyulásuk után minden emlékezető ket elvesztették, s míg a betegségek előtti eseményekre visszaemlékeznek az azután történekről legkisebb tudományuk sincsen. Sebesültek, kik agyvelejök egyes részeit vesztették el vagy sértették meg, egész éveket elveszítenek emlékezetökből. Már e jelenségeket csakúgy lehet megmagyarázni, ha felteszszük, hogy a történt események bizonyos nyomokat hagynak az agyvelőben – melyek elenyésztével az emlékezés meg nem újulhat; ez alapon történhetik hogy agysérelmek folytán e nyomok elmosódnak s Így el kel mosódnia az emlékezésnek is. Vagy történhetik – mint az első példánál – hogy valamely agybetegség nem rombolja össze azon anyagi nyomokat, melyek betegség előtt keletkeztek az agyban, de oly változást idézett elő, melynek következtében az emlékezetre megkívántató nyomok nem bírnak többé benne megalakulni. – Kell-e ezeknél nagyobb bizonyíték arra nézve, hogy a szellemi tevékenység az agyvelő funkciója? f) A physiologia tanúbizonysága szerint az agyvelő a természet legnagyobb és legcomplicáltabb mesterműve; benne – mondHuscke – hegyeket, völgyeket s a legcsodásabb alakzatokat vehetni észre, melyek értelmét még senki sem vala képes megmagyarázni. A test összes orgánumai között az agyvelő nyer legtöbb vért a szívből, nyilvános jeléül annak, hogy itt az anyagcsere is legnagyobb erélylyel megy véghez; a chemia pedig arról győz meg, hogy az agyvelő

vegytani összetétele épen nem oly egyszerű, mint amilyenek általában hitték, sőt sajátosan alakult végy képződ vények találtnak benne, melyek semmi más szerves részben – hason szerkezettel – elő nem fordulnak, milyenek a cerebrin és lethicin. Midőn már mindennap tapasztaljuk, hogy a természet gyakran parányi eszközökkel mily nagyszerű eseményeket képes létrehozni; mennyivel nagyobbserű eredményeket kell előidézni tudnia egy oly mesterségesen összetett remekműnek, milyennek az agyvelőt jellemzi a chemia és physiologia? Ellenvethetni ugyan, hogy a szellemi jelenségek nem lehetnek az agyvelő functiójának eredményei, mert azok merőben egyebek, más tulajdonságokkal bírok mint az anyag-állomány; s az lehetetlen, hogy az anyag bármint összeszerkesztve, az anyagnál egyéb, más tulajdonságokkal bírós az anyag erőivel gyakran szembeszálló eredményt producálhasson. Azonban ezen ellenvetés azonnal elveszti erejét, úgymond a materialismus ha tényekre hivatkozunk, melyekből kézzel fogható lag kiviláglik, hogy a productum lehet merőben más tulajdonságokkal bíró mint az azt létrehozó substrat um. Mily különbség van bármely gépezet s az általa létrehozott productum között: a villany és Volta-oszlop, az erő és izom között? Pedig az agyvelő is csak ilyen gépezet – apparátus – mely a tökély különböző fokozatához képest némely állatokban nem tud egyebet producálni az érzés nyilvánulatánál; míg másokban már figyelmet, emlékezését, ösztönt hoz létre; sőt az emberben az öntndatot általán a szellemi élet magasabb nyilvánulatait eszközli? Midőn tapasztalati tény, hogy az u. n. szellemi működések rendes folyamban csak is addig történnek, míg az agvvelő a vérkeringés által rendes táplálatban részesül, s mihelyt megszakittatik az agyhoz özönlő vér útja, nyomban megszűnik az érzés, gondolkodás s szóval minden szellemi működés, ép úgy mint megszűnik bármely gépezet működni ha abban valamely rész megromlik: kétségtelen, hogy valamint bármely gépezetben nem egy különálló erő, de a részek mechanismusa hozza létre a sajátos jelenetet, így áll a dolog az u. n. szellemi működésekre nézve is. Átalában: míg nem sikerül tények által, világotosan kimutatni, hogy a tényadat, mely szerint a szellemi tevékenység az agyvelővel együtt támad, fejlődik és hanyatlik vissza, összeegyeztet-

hető az agyvelőbe kívülről beültetettnek gondolt független lélek fölvételével; míg nem sikerül világosan kimagyarázni, hogy az agyvelőre gyakorolt bármely csekély nyomás vagy annak kis mérvben való megsértése is miképen hozhat létre amaz önálló, független lélekben oly változásokat hogy elveszti öntudatát, örültség- vagy őrzöngésbe esik – miután, ha az agyvelő csak eszköz a felsőbb lélek kezében, ezek teljességgel nem következhetnek; – míg nem sikerül kimutatni a tudomány és józan ész előtt érvényes argumentokkal, hogy az a független lélek mikor, honnan és hogyan költözik az emberi testbe; hová lesz a testből való kiszabadulása után az agy velőtől megválva; miképen folytatja szellemi működését, tartja meg öntudatát, emlékezetét, akaratát – mindaddig az anyagtól lényegileg különböző, önálló szellem-lénynek felvétele alaptalan felvevésnek tekintendő.

5. *Szabad akarat, mely független volna a befolyások összegtől, melyek az embert minden egyes pillanatban határozatra bírják s a teghatalmasabbnak is határt szabnak nem létezik.* (Moleschott.) Az ember a természet szüleménye úgy testi mint szellemi lényére nézve. Azért nem csupán az, ami, hanem az is amit tesz, akar, érez és gondol ép oly természeti szükségességen alapszik, mint a világ egész alkotmánya. Csak az emberi lót felületes és tudatlan szemlélete juthatott azon nézetre, mintha a népek és egyesek cselekedetei tökéletesen szabad és öntudatos akarat kifolyásai volnának. Ellenkezőleg mélyebb vizsgálatból kitűnik, hogy a természetnek összefüggése az egyes lónnyel oly benső és szükséges, hogy itt önkényről és szabad elhatározásról csak igen korlátolt mérvben lehet szó; kitűnik, hogy mindazon jelenségek, melyeket eddig a véletlen, a szabad akarat szüleményeinek tartották, határozott törvények kifolyásai. Tagadhatlan tény, hogy a népek tettei, hajlamaik és jellemök egyenes kifolyása; hogy pedig hajlamaikat és jellemöket az őket környező természetből mcritik: példákkal bizonyíthatni be. Így utazók, kiknek alkalmuk volt a föld különböző helyein megjeleneni s a népéletet tanulmányozni, egyezőleg állítják, hogy a különböző népek jellemében, szokásaiban és hajlamaiban kétségtelesen felismerhetni a természetet, mely őket környezi; a talajt, honnan élelmöket veszik, az éghajlatot, mely alatt élnek. Desor szerint az amerikai indus törzsökök történelme, szokásai

sőt egész lényök könnyen visszavezethető az általok lakott föld minőségére. Az amerikaiit száraz testalkat, hosszú nyak jellemzi és félreismerhetlen jellemének nyugtalan, izgatott vonása. Az angol egész lényében visszatükrözi magát hazája ködös, homályos éghajlata. Kelet regényes gondolat-köre szoros összefüggésben áll az ottani természet gazdagságával – míg messze északon csak törpe bokrok és nyomorék fák tenyésznek, s kis növésű, magasabb műveltségre képtelen emberfaj. Átalán ismeretes, hogy csak a mérsékelt földöv alatt, a hol az ellentétek mintegy kiegyenlítik egymást, juthat el az ember magasabb szellemi műveltségre. – Galton szerint a délafrikai néptörzsek jellege és természeti sajátosságai összefüggnek az állatok lakott földterületek alakjával, földje és növényzetével. A csupán apróbb bozóttal fődött belföldi fennlapályokon a törpékhez hasonló b u s m a n o k ; a nyíltabb, hegyekkel hullámzó tereken a független d a m m a r á k ; a gazdag termő síkokon a jóval civilizáltabb és előrehaladtabb o v á m p o k tartózkodnak. S ez így áll nemcsak a népek de az egyes emberre nézve is. Az egyes ember is mind természeti, mind erkölcsi tulajdonait tekintve összege a külső és belső természethatásoknak; tetteinek minden mozzanata ezektől függ, mint amelyek legszorosabb vonatkozásban állanak szellemi egyéniségével. Ámde ezen szellemi egyéniség, mely oly hatalmas befolyást gyakorol az emberre, mely minden esetben oly határozott erővel intézi cselekvéseit, hogy csak igen csekély kör marad fenn a szabad elhatározásra – mi egyéb mint a testi és szellemi képességek szükséges összege, kifejtve nevelés, példa, életállás, nemzetiség, égalj s egyéb viszonyok által? Valamint a növény nagysága, alakja azon földtől függ, melyben gyökeret ver; valamint az állat aszerint lesz nagygyá vagy kicsinynyé, szeliddé vagy vaddá, amint más és más körülmények szerint növekedett fel; valamint a belféreg is különböző alakot nyer aszerint, amint egyik vagy másik állat belsejébe kerül: épen így áll a dolog az emberre nézve is. Az ember sem egyéb testileg és szellemileg mint az ily külső körülmények, hatások és esetleg productuma; mire nézve, nem is fejlődhetik azon szellemileg független s szabad önelhatározással bíró lényenyé, amilyennek a spiritualisták vagy identerministák tartják. Az egész természet mondja Spinoza, nem egyéb mint egy örök oklánczolat, melyben minden egyes je-

lenét valamely külső oknak eredménye s egyéb dolgoktól, melyek szintén részei emez oklánczolatnak, függ és van elhatározva. Az ember is csak része az okság által összetartott láncznak, szabad akarata pusztá képzelem, csalódás, nem-ismert okokra épített következtetés.

6. *Az egyéni fenmaradás vagy halhatatlanság eszméje nem egyéb pusztá agyrémnél.* Az élettan úgymond Vogt határozottan és kereken elveti az egyéni halhatatlanságot s mindazon képzeteket, melyek a lélek külön létére vonatkoznak. A lélek az agyfejlődés szüleménye ép úgy mint az izomtevékenység az izom-, a kiválasztóképesség a mirigy kifejlődés eredménye, természetes tehát, hogy előállító szerével együtt keletkezik, erősödik – együtt hanyatlik és enyészik el. Szellem test nélkül csak ép oly képtelenség, mint villamosság vagy delezesség fém vagy azon anyagok nélkül, melyeken ezen erők hatnak és nyilvánulnak.

7. *Isten, vagyis egy természetfeletti öntudatos és személyes lény, ki teremtőerejével hozta volna létre az összes létezőket, nem létezik.* Azok, kik egy személyes istenről beszélnek, a bölcsészeti és tapasztalati természetvizsgálat legelső és legegyszerűbb elvével jönnek összeütközésbe. Hogyan létezhetett volna erő, mely nem magán az anyagon jelenkezne, hanem a felett önkényesen uralkodnék? Ha a bennünket jelenleg környező természet talán bámulatra ragad, s e benyomás folytán egy személyes tiszta szellemi teremtő erő eszméjétől nem mindig tudunk szabadulni; ez érzet okát csak is abban kelé keresnünk, hogy a millió évek óta tevékeny természeterek működésének eredményeit öszkópben egyesítve látjuk magunk előtt, és mert megfedkezve a multakról csak a jelenre gondolunk, első tekintetre nem tudjuk elképzelni, hogy a természet mindezt önmagától hozta volna létre. (Büchner).

Vogt (Karl. sz. 1817) egyike a modern materialismus legnevezetesebb képviselőinek. Szélesebb körben, első művei: *Lehrbueh der GeologiB und Petrefactenkunde Braunschw* 1846, és *Physiologische Briefe*. Stuttg. 1845-46 által lett nevezetessé. Jelentékenyebb iratai: *Zoologischen Briefe*. Frkf. 1851; *Bilder aus dem Thierleben*. Frkf. 1852; *Untersuchungen über Thierstaaten* Irkf. 1851; *Köhlerglaube und Wissenschaft*. Griessen 1855; *Altes und Neues aus Thier- und Mmiselxmleben*. Frkf. 1851); (*Jnmdriss der Geologie*. Solothurn 1860; *Ueber die Absonderungen des Harnstolfes*. Giessen 1861; *Vorlesungen über den Menschen*. seine Stellung in

der Schöpfung und in der Geschiohte der Erde. Giessen 1863; Ueber Mikrocephalen oder Affenmenschen. Braunsch. 1868. Népszerű felolvasásai Németben több városában, s Magyarországon is kiváló tetszéssel fogadtattak.

Büchner (Fr. Karl. Christ. Louis, sz. 1824) természetbölcészeti művei által nevezetes; egyszersmind legtöbbet tett a modern materialismus népszerűsítése körül. Művei: Kraft und Stoff. Frankf. 1857, melyben az újabb természettudomány eredményeinek alapján a materialismus jogosultságát törekszik bizonyítani. Mily hatással volt emez irata legjobban kitűnik onnan, hogy minden európai nyelvre le van fordítva s már 10 kiadást ért; de számtalan keserű megtámadtatásban is részesült. Natur und Geist. Frkf. 1857; Physiologische Bilder Lpz. 1861; Aus Natur und Wissenschaft. Lpz. 1861; Das Alter des Menschengeschlechts. Lpz. 1864 (Lyell munkájának német átdolgozása). Azonkívül írt még számos értekezést tudományos szakközlönyökben.

Moleschott (Jac. sz. 1822) hírneves physiolog. Nevezetesebb iratai, melyek által hírnevét megalapította: Physiologie der Nahrungsmittel. Erlang 1850 (népszerű); Physiologie des Stoffwechsels in Pflanzen und Thieren. Erlang. 1851; Kreislauf des Lebens; Physiol. Antworten auf Leibigs „Chemische Briefe.“ Mainz 1852. Mindezen irataiban azon gondolatot alapítja meg, hogy az ember nem egyéb mint az anyagok szüleménye és chemica productuma; az u. n. szellemi tehetségek tulajdonságai csupán az anyagnak, s mivel a chemiai productumnak szükségképen az illető factorokhoz kell alkalmazkodnia, a népek politikai, vallási, erkölcsi állapotai teljesen azok táplálékától függnek, egyéb nevezetes művei még: Untersuchungen zur Naturlehre des Menschen und der Thiere. Frkft. 1856; Georg Forster, der Naturforscher des Volks. Frkft. 1854; Physiologisches Skizzenbuch. Giessen 1861. Azonkívül megjelent még tőle több megnyitó beszéd, mint: Zur Erforschung des Lebens; Die Grenze des Menschen; Die Einheit des Lebens; Natur- und Heilkunde; Pathologie und Physiologie. – Iratait mély dialectica, gazdag tudass kivált mesteri előadás jellemzi. Moleschott nem materialista a szó közönséges értelmében; nála az anyag nem pusztán mechanikai mozgási tünet, hanem szellem, élet és cselekvés. Nála minden szellem és anyag egyszersmind.

Burmeister (Hermann, szül. 1867) egyike a jelenkor legnevezetesebb természetvizsgálóinak. Főbb művei: Lehrbuch der Naturgeschichte. Halle 1830; Handbuch der Naturgeschichte. Berl. 1837; Handbuch der Entomologie. Berl. 1832-44; Geschichte der Schöpfung. Lpz. 1843; Geol. Bilder zur Geschichte der Erde und ihrer Bewohner. Lpz. 1855. Zoonomische Briefe, allgemeine Darstellung der thierischen Organisation Lpz. 1856.

A materialismust theol. szempont alatt vették bonczkés alá:

Frohschammer, müncheni bölcészettanár; Menschenseele und Physiologie. Münch 1854 cz. iratában elemezte Vogt materialisticus tételeit. Egyébként Frohschammer egyike az újabb kor

szabadabb elvű philosophjainak. Müvei: Einleitung in die Philosophie und Grundriss der Metaphysik Münch. 1858: Ueber die Aufgabe der Naturphilosophie 1861: Ueber die Freiheit der Wissenschaft – általán a tudomány önállóságát és függetlenségét hirdetik; s számtalan megtámadtatásban is részesültek kivált a „Der Katholik” folyóirat, s a pápai Curia részéről, mely összes iratait a tiltott könyvek névjegyzékébe is vette, s előadásainak hallgatását a theologusoknak megtiltotta. Frohschammer e megtámadásra: Das Recht der neueren Philosophie Gegenüber der Scholastik cz. irattal felelt; kifejtve saját álláspontját s a szabad nyomozásra vonatkozó tételeinek jogosultságát. Ezt ezéozta az általa 1862 ben alapított „Athemurn” cz. philosophiai folyóirat is. – Michelis, – Der Materialismus als Köhlerglaube, Münster!856; – Tanner – Vorlesungen über deu Materialismus, Luzern 1846; – Fischer – Die Unwarheit des Sensualismus und Materialismus, mit besonderer Rücksicht auf die Schriften von Feuerbaoh, Vogt und Mole-schott, Erlangeu 1853; – Ulrici – Glauben und. Wissen, Lpz. 1858; Gott und die Natur. Lpz. 1861; – Braubach – Köhler-glaube und Materialismus oder die Walnheit des geistigen Lebens. Frkf. 1856; – Cornill – Materialismus und Idealismus in ihren gegenwärtigen Entwiekeluugskrisen, Heidelb 1858 - Közvetítői álláspontot foglalt a materialismus-vifcában Scbal-ler, Leib und Seele, zur Aul'klárung üker Köhlerglaube und Wis-senschaft, Weimar 1855 cz. munkájában; míg Czolbe a sensua-lismust törekedett érvényre juttatni; különösen: Neue Darstellung des Sensualismus, Leipzig 1855; Éntstehungdes Selbstbewusstseins, eine Antwort an Horni Prof Lotze, Lpz 1856, cz. irataiban, me-lyekben az anyag phys. mozgásából akarja az érzelmeket levezetni; valamint: Die Grenzen undderUrspfuug der uieuseblicher Erkennt-niss, im Gegeusatze zu Kant und Hegel, naturalistisch-teleologisehe Durchführuug des mech Princips, Jena und Lpz. 1865 cz. művében, hol előbbi álláspontját meghaladva, egy világlelket (Weltseele) vesz fel a lelki jelenetek értelmezésénre – Drossbach – Die indu-viduelle Unsteiblichkeit vom mouadistiseh-metaph. Standpunkte, Olmütz 1853; Die Harmonie der Ergebnisse der Naturforschung mit den Forderungeu des mensehl Gemüthes, oder die persönliche Un-sterblichkeit als Folge der atomist. Veriassuug des Natur. Lpz. 1858, – Spiess – Physiologie des Nerveusystems. vom ärztl. Stand-punkte dargestellt, líraunschw. 1844, – pedig az afcomismust a lélek halhatatlanságára vonatkozó hittel törekedtek összeegyeztetni.

XXIV.

Darwinizmus.

A modern materialismus mellett, nem csekélyebb feltű-nést és messzgalmat indított a tudományos világban a darwi-nismus, mely Darwinnak *a fajok keletkezéséről* írt s 1859

és 1867 években kiadott műveiben (On the Origin of Species etc London 1859, és On the Variation of animals ad plants under Domestication. Lond. 1867) lett tüzetesebben megalapítva, melyhez azonban a legelső alap gondolatot már Lamarck 1809 és 1815 években megjelent műveiben (Philosophie Zoologique Paris 1809, és Historie des animaux sans vertébre 1815) feltalálhatni. Lamarck a legjelentékenyebb francia természetbúvárok egyike, már 1809-ben kifejezte nézetét, hogy a fajok változnak és más hasonló fajokból keletkeznek; egyszersmind úgy tekintette az új fajok származását mint a szervek használása, vagy nem-használásának, a változott életföltételek befolyásának, a különböző alakzatok egymás közti keresztezésének s az új viszonyokhoz lassankini való alkalmazkodásának eredményét. Különösen az élő pubányok és harmad-kőpződvényű ásatag-alakzatok közt mutatkozó felöltő rokonság a geológiai összefüggés képzetét támasztá benne s azon meggyőződést: hogy az összes magasabb szervezetű állatok és növények kis számú, egyszerű ősalakzatokból származnak. Hasonló értelemben nyilatkoztak: Geoffroy St.-Hilaire a kitűnő állatbúvár, Baer a híres embryolog, úgy Goethe, Oken és Decandolle Alphons, ki első mondotta ki (1820-ban) a létórti küzdés eszméjét, midőn azt állítá, hogy valamely országban vagy vidéken az összes növények folytonos versenyzésben, szakadatlan harcban élnek egymás között, s ezen eszméből a megfelelő következtetéseket is voná; úgy hogy e gondolat kiegészítéséhez csak annak általánosítás minden szerves lényre való alkalmazása, hiányzott. Erre nézve Darwin tette az első kísérletet, és pedig oly eredménnyel, hogy főmunkájának megjelenése óta Európa legkitűnőbb tudósai és búvárai mellette vagy legalább a kifejezett irány mellett nyilatkoztak. Elméletének három alapeszme képezi sarkpontját: a) Az egyéni változékony ság, melynél fogva minden egyén nyerhet bizooyos tulajdonságokat, melyek nem öröklés, hanem alkalmazkodás folytán származtak (szerzett tulajdonságok), b) A nyert tulajdonságok átszármazása öröklés által a zivadékrá (öröklött tulajdonságok), c) Ezen tulajdonságok fentartása és fokozódása bizonyos irányban a nemzedék egész sorozatán végig, és pedig a létért való küzdelem sa

kiválóbbnak ez állal feltételezett természetes kiválása által. Mindezen tényezők egymásra való hatásából Darwin szerint magától következik az állatok és növények lassankint való folytonos átalakulása.

Első tényező a szerves lények változékonysága és alkalmazkodási képessége. – Átallanos és mindennap észlelhető tünemény, hogy minden szervezet, míg él, hajlammal bír a különféle életfeltételekhez képest megváltozni; vagyis ezen életfeltételekhez alkalmazkodni, s ezáltal oly sajátságokat is felvenni, melyekkel elődei nem bírtak.

A tapasztalás tanítja, hogy az ivadékok sohasem hasonlítanak teljesen szüleikhez, inkább mindig van valami eltérés, akár az alakot, szint, nagyságot stb., akár a szervek fejlettségét vagy működési minőségét illetőleg.¹⁾ Ebben áll a szerves lények változékonyság! és alkalmazkodási képessége.

E változékonysági és alkalmazkodási hajlam alapul szolgál az u. n. változványok vagy válfajok keletkezésére, melyek mint házi állataink és növényeink tenyésztésénél tapasztalható, szándékosan is létrehozhatók; s Darwin szerint kiindulási pontul szolgálnak új fajok keletkezésére, minthogy öröklés útján az egyéni sajátságok folytonos szaporodása által, hosszú időszakokon keresztül végre is új faj létesül.

Mire nézve a válfajok szorosán véve keletkező vagy kezdődő fajok, s maguk a fajok nem egyebek mint határozott kifejezés nyert s állandósult válfajok. Csakhogy megjegyzendő, hogy e képződés nem tői tonik szükségképen mindig és mindenütt, sőt legtöbbször a keletkező változások évek folytán ismét kiegyenlítettnek, s a válfajok csak ott képződnek új fajokká, hol a külső életviszonyok és feltételek, minők: a változott éghajlat-, meleg és hideg, nedvesség stb. különbségeivel együtt a levegő, a talaj termé-

¹⁾ Az eltérések gyakran oly jelentéktelenek, hogy gyakorlatlan szem azokat fel nem ismeri, de azért a különbség megvan. Így a pástor bizonyos sajátságoknál fogva nyájából könnyen felismeri az egyeseket; Verlot szerint bizonyos kertész 150 fajta cameliát volt képes egymástól megkülönböztetni még akkor is, midőn nem virágoztak. Miből azt lehet következtetni, hogy azon tárgyak csakugyan különböztek egymástól. Hasonlóképen minden him állat megismeri párját sok más között; a fecske, fiait legsebesebb röptében is úgy meg tudja különböztetni, mint az ember megismeri saját gyermekeit stb. L. Margó: Darwin és az állatvilág.

szet é s a táplálék minőség-e és mennyiség-e – közvetlen befolyással bírnak a szervezet átváltoztatására. Ez esetben azonban számtalan példával bizonyíthatni az alakulás tényét,¹⁾ és pedig oly példákkal, melyek egyszersmind azt is bizonyítják hogy nem csak a lényegtelen, hanem a lényeges részek is megváltoznak.

A házi állatok különféle válfajai pl. nemcsak lényegtelen jellegekre nézve (milyenek a nagyság, alak, szín stb) különböznek egymástól, hanem csontjaik alakja és terjedelme, a csigolyák és fogak száma, úgy egyéb szerveik szerkezete által is. Miből következik, hogy a változékonyság csakugyan alapsajátsága a szervezeteknek, csak hogy – mint a tapasztalás tanúsítja – különböző fajoknál különböző; némely fajok igen változókonnyak, mások nagy inerteiben állandók s ismét mások csak bizonyos fokig változókonnyak

Második főtényezője a szerves élet alakulásának az öröklékenység. Azon alapsajátsága a szervezeteknek, mely által az ivadékok csirái – nemzós folytán – bizonyos képességet, sőt hajlamot nyernek szülőik sajátságainak, tulajdonainak önmagukban való kifejlésztésére. Legszenbetűnőbb tapasztalatokat tehetni pedig az öröklékenység hatásait illetőleg azon növényeken, melyeknél a nemzés öntermékenyítő által történik; az állatok között kiváltképen a házi állatokon: a madarakon és emlősökön és pedig nemcsak a testi sajátságokra nézve, hanem a szellemi tulajdonokra, a hajlamok-, szokásokra, ösztönre vonatkozólag is. Így tapasztalati tény, hogy nemcsak betegségek és torzkópzódványok, hanem még rendellenességek, és pedig nemcsak a már öröklöttek, hanem a szerzettek is örökölhetők; mire nézve számtalan érdekes

¹⁾ így Angolorában nemcsak a kecskéknek, de juhászeknek éz macskák-nak is finom gyapjas szőrük van. – A lovak, melyeket Belgaországban több éven át mély szénbányákban tartanak, bársonyszerű szőrt kapnak a vakondéhoz hasonló. – Tapasztalás bizonyítja továbbá, hogy a szerveknek fokozott használata vagy nemhasználata is okul szolgálhat átalakulásra. M a r g ó T. pesti egyetemi tanár „protens angvineus” nevű állattal, mely tüdővel és kopolytyukkal egyiránt el van látva, tett erre nézve kísérletet; a proteusnak két élő példányát tartván (évekig) egy aquariumban meggyőződött, hogy igen kevés víz mellett a proteusok kopolytyui mindig elsatnyultak, míg tudóik valószínűleg nagyobbak és vérdúsabbak lettek; míg friss vízben tartva a sorvadt kopolytyuk lassankint ismét úgy kifejlődtek; hogy 4-5-ször oly nagyok és pirosak lettek, *mi nalatt a tüdők satnyulásnak indultak. Hasonló tapasztalatott tett Dumeril* Á g. a párisi növénykertben Axolot nevű mexicói állaton. L. Margó: Darwin és az állatvilág.

példát is lehet felmutatni, Burdach egy spanyol családot említ, melynek 40 tagjánál mutatkozott az ujak fölös száma, s emelett mindegyiknél 2-3 új volt egymással hártványosan összenőve; Seidlitz egy szt.-pétervári egyént ismertet, kinek kezén 7 ujja volt, s úgy az első, mint a második házasságában több 7ujjú gyermeket nemzett, általán ismeretes, hogy a kéznek és lábnak szép vagy rut alakja családi, sőt nemzettségi jelleget képcz. A csontváz nagyságának öröklékenysége okozza, hogy Caledonia, Patagonia s a Senegal-melléki négerek feltűnően magas, az eszkimók kicsiny testalkattal bírnak stb.

Sőt oly nemű példákat is sorolhatni elő, melyekből kitűnik, hogy a vér vegyalkata és mennyisége, valamint a véredények és légző szervek szerkezete is öröklékeny. Tapasztalhatni, hogy a száj, nyelv és ajkak öröklött, különböző alakja szerint bizonyos hangok kifejtése is különböző különféle családoknál és nemzeteknél. A francziák igen könnyen ejtik ki az orrhangokat, nehezen a h-t; a németek a d és t vagy a b és p betűknek megfelelő hangokat nem tudják megkülönböztetni s beszéd közben igen gyakran épen felcserélve hangoztatják; némely családok az r betűt nem képesek tisztán kiejteni.

Miből kitűnik, hogy ezen családi vagy népjellegekkő vált sajátosságok a beszédmódban szoros összefüggésben állanak a szájüreg, nyelv és ajkak alaki eltéréseivel. Hasonlóképen öröklékenyek az idegrendszer- és külérzőekre vonatkozó sajátosságok is, úgy a művészi, mechanikai, szellemi képességek, ösztönök és jollemekek, bár ezeket nehezebb kimutatni, mert nem oly szembetűnők ismertetőjeleik mint a testi tulajdonoknál.

Gyökere pedig az öröklékenységnek az ivarszervekben rejlik. Mert csak azért, hogy az újonnan szerzett egyéni sajátosságok, alakváltozat, öröklés képes szervezetbe jutottak, keletkezett az egyszerűből a végtelen különszerű, mi az ivarképesség idejében ismét csirasejteket termelt, melyek egyszerű alak mellett azon képességet nyerték örökségül, hogy a lassankint felhalmozott ősi alakváltozatok egész összegét önmagukból kifejleszthetik. Hol azonban megjegyzendő, hogy e képesség körülmények szerint teljes erőben vagy megöngítve lép fel s nem csupán nemzeti, de családi sajátosságot is képcz. Osiander említ egy nőt, ki 11 szüléssel 32 gyermeket szült;

ki maga négyes ikerszülésből származott, s anyja 38 gyermeket hozott a világra.

Harmadik főtenyezője a szervezet alakulásának az előnyös ebbek természetes kiválást a létért való küzdelem útján.

Ennek kellő értelmezésére mindenek előtt azon tapasztalatra kell utalni, mely szerint a növényi és állati szervezetek akadálytalan szaporodás mellett annyira elszaporodnának hogy bizonyos számú évek alatt az egész szárazföldet elborítanák, s az óceánt betöltenek. A halak közül pl. a hering 40,000; a ponty mintegy 200,000; átok ósgadócz több milliányi petét termelnek évenként (Margó szerint). Egy galandféreg Leuckart szerint egy óv alatt 42 millió petét képes termelni; az ázalagok közül a paramaecium aurelia Ehrenberg szerint 7 nap alatt 1 milliót, egy Vorticella 4 nap alatt 140 milliót is termel stb.

Hogy a szaporodás ily mérvben és arányban nem történik annak oka részint az egyéneknek egymás közti versengésében, részint a külső életföltételek hiányában s az ezekből eredő létért való küzdelemben keresendő. Midőn egyszermind önkényt következik, hogy emez általános küzdelemben a létért azon egyének, fajok vagy nemek jutnak legbiztosabban győzelemre és eszközölhetik úgy saját maguk, mint utódaik fenmaradását, melyek valamely kiválóbb tulajdonsággal s ezáltal versenytársak felett valamely testi vagy szellemi előnnyel bírnak. Ilyen előnyök lehetnek; nagyság vagy kicsinység; szín, szépség, nagyobb kitartás vagy szívósság a nélkülözések eltűrésében, erő; úgy lelki előnyök, mint csel, ravaszság, értelem, óvatosság a veszélyek kikerülésében, az egyes szervek – lát-, ballszerv, szaglás – magasabb fokú kifejlettsége stb. S ezen alapul – Darwin szerint – az előnyösebbek természetes kiválása vagy tenyésztése. Mely folyamat lényege abban áll, hogy egy ugyanazou fajú egyedekből csak bizonyos rész jut el azon fejlettségi fokig, hol szaporíthat és ezáltal egyéni tulajdonságait az utódokra is átviheti és így feníarthatja; míg nagy rosz létért való küzdelemben kihal. Miáltal lassan lassan egész fajok átalakulása jó létre, amennyiben az előnyösebb egyedek sajátosságai öröklés által fokozatosan megerősödnek s határozott új jelleget öltenek.

Bizonyosságul szolgál erre nézve a m e s t e r s é g e s t e n y é s z t é s ; mely által az emberek már régtől fogva a czélszerű használ hatásra legalkalmasabb egyedek fentartását és szaporítását czélozzuk, elhanyagolván a kevésbé alkalmasakat.

Mi azáltal eszközöl lótt, hogy szaporításra csak bizonyos, s hasznosság szempontjából alkalmasabb egyedeket válogattak ki, minek folytán a czólzott jelleg nemcsak fentartott, hanem az öröklés törvényei szerint még neveltetett és meg is szilárdított. Tapasztalati tény, hogy, ha egy különös sajátságokkal bíró egyén, ugyanazon fajbeli olyan másikkal párosítatik, mely ugyanazon sajátságok által tűnik ki; az utódok egész hasonló sajátságokat mutatnak, csakhogy sokszor még magasabb fokban; ellenkezőleg ha két oly egyéii párosítatik, melyek egyike bizonyos különös tulajdonnal bír, míg a másik csak a faji sajátságokkal: akkor az utódok vagy egyedül csak a faj jellegével fognak bírni, vagy, ha néha felvannak is ruházva a különös tulajdonnal is, azt sokkal csekélyebb fokban fogják bírni szülőinél.

Ugyanígy áll a dolog Darwin szerint a természetben is. Az állatok és növények végtelen különfélesége hasonló tenyésztési folyamat szerint létesül; csakhogy amit a mesterséges tenyésztésnél az ember tervszerű akarata hoz létre, azt a természetes tenyésztésnél az életért szakadatlanul folyó küzdelem mozditja elő. Egyetlen állat vagy növényfaj sem áll függetlenül a vele egy helyen élő lényektől; egyik elősegíti, a másik akadályozza életét, sőt megsemmisítésére törekszik.

Számtalan érdekes példát hoz fel Darwin, melyek határozottan amellet szólnak, hogy a l é t é r t v a l ó k ü z d é s és ez alapon az állatok t e r m é s z e t e s k i v á l á s a olyan egyetemes természettörvény, mely az egész szerves világ felett uralkodik. Különösen döntök azok, melyeket az ivari kiválás (selectio sexualis) s a h a s o n s í n ű k i v á l á s (selectio concolor) nevezel, alatt hoz fel.

Az ivari kiválás az ivari életszükségletek végett való versenyen alapul. Példák bizonyítják, hogy versenyző hímek igen gyakran vívnak küzdelmeket egymással, kiváltképen az emlősök: oroszlánok, macskák, szarvasuk; de más állatok is. Az oroszlány sörénye, a szarvas agancsai részint védő, részint

támadó fegyverek, melyek a küzdelem folytán alkalmazkodás által lassankint kifejlődtek. Hasonló módon magyarázhatni meg sok hím állatnak izomerejét. A hasonlóságnak kiválása pedig abban áll, hogy bizonyos állatfajok kijlszinezete szokott környezetek külszínével nevezetes módon megegyez. Így a legegésztők s a zöld leveleken élő más rovarok zöld színűek; a sarkvidékek legtöbb lakója fehér, mint az őket környező hó vagy jég, a sárga szinti sivatagok lakói (pl. az oroszlán) többnyire sárgák stb. Szembetűnő, hogy mindezen színezetek olyanok, melyek védelme alatt ellenségeik figyelmét jobban kikerülhetik, vagy saját zsákmányaikat könnyebben hatalmukba ejthetik. – Ezen állatok ősfajai valószínűleg különböző színnel bírtak; jelenleg észlelhető határozott színezetök onnan érthető, hogy a helyzethez képest nem kedvezően színezettek ellenségeiknek könnyebben martalékul estek: mi által számuknak lassankint megfogyni vagy végkép elpusztulniuk kellett; míg a másképp színezettek kedvezőbb életföltételeiknél fogva túlsúlyra vergődtek s lassankint állandó fajjá szilárdultak.

Ezek a darwinismus főbb pontjai; ezek nyomán mondotta ki Darwin azon alaptételét, hogy a létért való küzdelemben természetes tenyésztés vagy kiválás által, hosszú időszakok lefolyása alatt, sok nemzedéken keresztül, kedvező válfajokból új fajok csakugyan képződtek és még most is képződnek. Más kérdés azonban, hogy emez elmélet által a szerves életre vonatkozó minden kérdés megfejtendő-e? Erre nézve még azok is, kik leghatározottabban csatlakoznak Darwin nézeteihez bevallják, hogy vannak tünemények, melyek Darwin elméletéből vagy meg nem fejt hetük, vagy vele ellentétben is állanak. Ilyen különösen az állatok és növények földrajzi elterjedésének tüneménye.

Darwin elmélete sem azon külső okok iránt nem nyújt felvilágosítást, melyek az egyéni eltérő sajátságok fokozatát eszközlik, sem azon föltételre nézve, mely az új sajátságok fentartását létrehozza; pedig egyik mozzanat sem hagyható érintetlenül a teljes értelmezésnél. – Wagner Móricz volt az első, ki ezen kérdésekre először figyelmeztetett, (Die Darwin'sche Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen) s kimutatta, hogy a Darwin által felhozott tényezőkön kívül még a szervezettek activ és passiv vándorlása,

s elszigetelt telepeknek a geographia viszonyoktól függő képződése is jelentékeny szerepet játszanak a szerves világ alakulásainál s különösen a szervezetek földrajzi elterjedésénél. Tapasztalati tény hogy minden faj annyira terjeszti ki a földön hazáját, amennyire a physical viszonyok, óletföltételek megengedik. A tápszer és szaporodás miatti versenyben ugyanazon faj egyedei is kényszercritvák tartózkodási helyöket túllépni, és pedig részint activ, önkényü mozgással; részint passiv, önkénytelen vándorlással – tovaragadtatva lóg, viz vagy más körülmény által. S ezen vándorlási ösztön, minden szervezetre nézve életszükséglet. Már mi sem természetesebb, minthogy az óletföltételek változásával a szervezetnek is módosulnia kell, miáltal a kivándoroltak régi faj rokonaiktól való hosszabb elszigetelése s folytonos kiválás mellett lassan állandó válfajok vagy kezdődő új fajok képződnek; hol a természetes gát vagy elválasztó térség kétségkívül felette jelentékeny, mert enélkül az ősfaj-rokonok tömeges utánnyomulása s szabad keresztezés által a kezdődő válfajnak újra elenyésznie s az eredeti alakra visszatermie kellene. Egyszersmind láthatni, hogy a Darwin által felvett természetes kiválás csak az egyes egyedek vándorlása és őseik tartózkodási helyétől való hosszabb elszigetelése, úgy az ezen viszonyok folytán megváltozott óletföltételek befolyása által működhetik minden tekintetben megfelelőig; csak ily módon keletkezhetek és keletkezhetnek most is az állatok és növények új válfajai és fajai a természetben. Csak ezen két tényező együttes hatásából lehet a szervezetek geographiai elterjedését is megfejtteni.¹⁾

Darwin az emberről.

Az ember eredetére vonatkozó nézeteit Darwin legújabb munkájában: *The Descent of Man and Selection in relation to Sex.* Joh. Murniy 1871. fejtette ki.

1) E két mozzanaton kívüül újabb időben *K* öli iker még egy harmadik mozzanatra is figyelmeztet, s ez a petéből vagy csirből való kifejlődés alatti folyamatokra vonatkozik. Tapasztalatikig is támogatható alapgondolata az, hogy egy állatnak petéi bizonyos rendkívüli körülmények között más alakzatokká is fejlődhetnek, mint rendes körülmények mellett, s hogy ekként bizonyos időben új fajok is keletkezhetnek. Kulliker: „Über die Darwitische Schöpfungstheorie.” Bővebb ismertetését l. Margó. Darwin és az állatvilág.

Az első fejezetben mindenek előtt azt mutatja ki, hogy az ember valamely alsóbb formából származik. Az ember szervezete csontról csont, izomról izomra hasonló más emlősökével; bizonyos állati betegségekre, mint mirigyek, víziszony stb. az ember is hajlandó, mi szoros hasonlatosságra mutat a vér és sejtszövetek alkatában. Az ember belső és külső ősdijszei ugyanazon családokhoz és nemekhez tartoznak, melyekhez az alsóbb állatokéi, s embryoni fejlődésfolyamata is ugyanaz, mely a többi emlősöké, úgy hogy az egyes óbré-nyeket kifejlődésük első fokozatán alig lehet egymástól megkülönböztetni stb. Ezután összehasonlítja az ember elmehetségeit az alsóbb fokú állatok tehetségeivel s kimutatja, hogy az állatok bizonyos fokig mindezen tehetségek első alapjaival bírnak – áttér az erkölcsi érzék keletkezésének tárgyalására. Alapgondolata, hogy az erkölcsi érzék a társasulási ösztönnek bizonyos munkáló értelemmel való egyesüléséből származik. Amint az értelmi tehetségek jobban fejlődtek, a múlt cselekvények és tárgyak képei mindjobban áthatják az] egyén elméjét, és bizonyos előgüetlenség érzete támad benne, midőn észreveszi, hogy a szakadatlanul működő társulási ösztön engedett egy más, időszerint erősebb de nem tartós ösztönnek. Így pl. az éhség, kéjvágy, boszuvágy véghetetlenül erős ösztönök, de nem tartósak, és nem hagynak hátra oly élénk és könnyen visszaidézhető benyomásokat, melyek időszerinti belső erőlyökkel és hatályosságukkal arányban állanak. Míg ellenben a rokonszenv, a társas lét szüksége állandó ösztönök, melyek ha velők bármily ösztön ellenkezésben áll előgüetlenségünknek is állandó forrását képezik. Ha már most egy lény, mely elég erős elmével bír arra, hogy múlt cselekvényeit visszaidézzék, látja, hogy egy erős ösztön hatalma alatt bántalmazta azokat, kikre társas ösztönei kielégítése miatt rászorul; elkerülhetetlenül feltámad benne a magával való előgüetlenség érzete a felett, hogy szenvedélyének engedett ideiglenes élv kedvéért, melyeket nem tud összeegyeztetni, kevésbé intensiv de tartós vágyaival és ösztöneivel. E tapasztalás ismétlődése azon érzetre vezetendi, hogy ez ösztönök egyik neme kevésbé lényeges jólétére mint a másik: oly szenvedélyek gyanánt fogja azokat tekinteni, melyeket korlátozni és ellenőrizni kell és ha e korlátozás ellenére cselekedett, megbánást és utálatot fog érezni önmaga

iránt, és lelkiismereti furdalást. – Darwin kimutatja hogy mindezen ösztönök és érzetek alapvonásai az állatokban is megvannak, s csak a beszéd tehetségének hiánya okozza, hogy kisebb mérvben. Mert ha egy faj minden tagja ki tudja fejezni érzelmeit és vágyait, a társak véleménye szükségkép neveli afeletti megbánási érzetét, hogy a nem maradandó ösztönt, az állandó rovására érvényesíté. Ez esetben szükségkép akkép alakulna az erény fogalma, amint valamely cselekedet kizárólag a törzs javára válik vagy ellenkezőleg annak kárára van. Honnan következik, hogy az erkölcsi érzék alapjában egy a társasulási ösztönrel s inkább a közös állatvilág-átalános boldogulására fejlődött mint az egyén legmagasabb boldogságára. Az erkölcsi érzék genesisének eme tárgyalása után az ember valamely alsóbb állati formából való fejlődésének folyamatát adja elő. Itt rámutat azon változatosságra, mely az ember testszervezetében és értelmi tehetségeiben rejlik, s bizonyítja, mily nagy horderejű a lakás, s a különböző viszonyok hatása, s hogy a megállapodott fejlődések és kölcsönös elegyedések csak úgy fen maradnak az emberben, mint az alsóbb állatokban. Végre az emberi értelem fejlődéséről a természeti faji különválás hatásáról a polgáriasult nemzetekre, az ember és alsóbb állatvilág közti különös rokonságról beszél, s úgy tér niüvének második részéhez, a felvett probléma tárgyalási módját tekintve, a legeredetibb részhez: a *nemi választás* (sexual selection) kérdésének fejtegetéséhez, melyet a legnagyobb részletességgel tárgyal.

Elméletének alapja, hogy a, nősfény elnyerése mindig a hímek közti küzdelemmel jár, legyen az a kár valószínű testi küzködés, akár a külső tulajdonokra (hang, szín, szépség) vonatkozó versengés; s hogy ebből a himállatok szervezetére több módosulás ered. Így 1. különböző fajfokozatok eredtek aszerint amint a legjobb küzködők felsőbbbségüket mintegy örökségül utódaikra hagyták. 2. Zenei szervek, szebb színek vagy egyéb diszjárulékok fejlődnek és szaporodnak tovább azért, hogy a nőstény az azokkal bíró hímet választja. 8 e nemi választás Darwin szerint a legfelsőbb organismus, az *ember* fejlődésében is nagy szerepet játszik. A nőért való küzdelem törvénye ma is fennáll a vad népeknél; se körülménynek tulajdonítható Darwin szerint a nőnek kisebb testi ereje, csekélyebb bátorsága és kitartása, mely tulajdonok egy iránt szükségesek¹; a győze-

lem biztosítására. Míg a férfi értelmi felsőbbségét a nő felett azon körülményből véli kimagyarázhatni, hogy e nemek jellege a párosulás daczára külön-külön szállíttatik át a külön-nemű sarjadékokra és nem olvad egybe stb.

Végül összevont átnézetét adja okoskodásainak és elmélete eredményeinek – ez eredmény bár sokaknak visszatetszik Úgymond, határozottan nem egyéb, mint hogy az ember, nem tekintve nemes szellemi képességeit és istenszem értelmét; testi alakjában alacsony származásának el törölheti en bélyegét hordja.

Darwin (Charles, sz. 1809 febr. 12. Shrewsburyben) hírneves angol természettudós; tanulmányait Edinburgban, Cambridgeben végezte, 1831-ben ő is csatlakozott azon expedícióhoz, melyet Fitzroy kapitány vezetett s bejárta Délamerikát és a nagy oceánt, s csak 1836-ban tért vissza Angolországba. 1842-től Down-ban telepedett le, hol teljesen visszavonulva kizárólag tanulmányainak él. Számos geológiai és természettudományi kivált állattani iratain kívül philosophiai tekintetben is jelentékeny művei: *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle of life.* London 1859 (németül Carustól Stuttg. 1867); *On the Variation of animals and plants under Domestication.* Lond. 1867 (német nyelven szintén Carustól Stuttg. 1867.) *The Descent of Man and Selection in relation to Sex.* Joch. Murray 1871 (német nyelven Carustól Stuttg. 1871).

Legújabb műve a londoni „Natura” természettudományi lap szerint: *Expression in men and animals* cz. munka lesz, mely népszerűbb jnodorban is fogja tárgyalni kérdéseit mint Darwin korábbi művei. A mű elején az arczkifejezéseknek alapul szolgáló általános elv lesz fejtegetve, hogy t. i. a kedély bizonyos állapotainak megfelelő cselekmények, lassan szokássá válván később minden külön esetben ismételtetnek. Ezen elvet azután példákkal is megvilágosítja. A mű további folyamában úgy az alárendelt állatok érzelmeinek kifejezési módja, valamint az embereknél és állatoknál előforduló kifejezési-inódozások fognak tárgyalatni. Végül még vizsgálat tárgyává teszi azt is, hogy az akarat és a szándék különféle kifejezések elsajátításában minő szerepet játszott.

Huxley (Thomas Henry sz. 1825) hírneves állatbúvár. Tudományos buvárlatainak legfőképp azon négy évi utazás adott irányt, melyet Ovven Stanley kapitány vezetése alatt tett Australia keleti és északi partjain. 1855-től kizárólag az anatómiára kezdte fordítani minden figyelmét, 1857 és 1858 években pedig több paläontológiai munkát tett közzé, de legnagyobb feltűnést mégis az ember helyzetéről a természetben cz. műve keltett, melyben azt bizonyította be, hogy az ember és az u. n. anthropomorph majmok közti anatómiai rokonság sokkal nagyobb mint ez utóbbiak s az alsóbb fokú majmok közötti rokonság. Újabb művei közül nevezetesebbek: *Lectures on*

comparative Anatomy. Lond. 1864; Lectures in elementary Physiology. Lond 1866; Palaeontologia indica. Lond. 1866.

Owen (Richard sz. 1804) kitűnő természettudós. Nevezetes anatómiai és physiologiai művei: Lectures on the comparative anatomy of the invertebrated animals. Lond. 1843. On the archetyp and homologies of the vertebrated skeleton. Lond, 1848; Principes d'ostéologie comparée. Paris 1855; Comparative anatomy and physiology of the vertebrate animals. London 1866.

Lyell (Sir Charles sz. 1797) hírneves geolog. Legújabb műve: Antiquity of man. London 1863 által keltett kiváló figyelmet. Egyéb geol. iratai: Principles of geology. Lond. 1830, mely a geológia történelmében korszakot képező munka; értekezések, a „Transactions of the geological society”; „Annales des sciences naturelles”; „Quarterly Journal of the geological society” iratokban.

Kölliker (Rudolf Albert sz. 1817) nevezetes anatómus és physiolog; számos, különféle folyóiratokban közölt értekezésein kívül nevezetesebb művei: Mikroskopische Anatomie. Lpz. 1850-54; Handbuch der Gewebelehre Lpz. 1863; Entwicklungsgeschichte des Menschen. Lpz. 1861. Ueber die Darwinsche Schöpfungstheorie; azonkívül 1849-től Siebolddal egyesülve kiadja a „Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie” folyóiratot.

Carus (Victor Július sz. 1823) híres zoolog: kiváló érdemeiket szerzett Darwin műveinek németre fordítása által. Jelentékenyebb művei: Zur naheren Kenntniss des Generationswechsels. Lpz. 1849; System der thierischen Morphologie. Lpz. 1853; Jco'nes zootomicae. Lpz. 1857; Ueber die Wertbestimmung zoologischer Merkmale. Lpz. 1854.

Broun (Heinr. Georg 1800-1862) nevezetes természetbúvár. Irodalmi munkásságát: System der vorweltlichen Konchylien. Heid. 1824 cz. művével kezdte meg, melyet: System der urweltlichen Pflanzenthiere. Heid. 1825 cz. munkája követett. Jelentékenyebb művei még: Geschichte der Natur. Heidl. 1841; Untersuchungenüber die Entwicklungsgesetze der organischen Welt, während der Bildungszeit unserer Erdoberfläche. Heid. 1858; Die Klassen und Ordnungen des Thierreiches, wissenschaftlich dargestellt in Wort und Bild. Heid. 1859-61; azonkívül fordította Darwinnek a fajok keletkezéséről írt munkáját: Ueber die Entstehung der Arten im Pflanzen und Thierreich. Heid. 1860.

Darwin elméletén alapul végre Hackel kimerítő munkája: Generelle Morphologie der Organismen, alig. Grundzüge der organ. Formenwiss. mechnnisch begrüdet durch die von Charles Darwin reformirte Descendenztheorie. I. köt. Alig. Anatomie der Organismen; 2 köt. Allg. Entwicklungsgeschichte der Organismen Berlin 1866.

XXV.

A philosophia jelen állapotának vázlata.

A jelenkori philos. mozgalmak az egyes fenébb említett phil. oskolák és rendszerek kifejtett eredményeihez fűzvék; kivált Hegel és Herbart nézeteihez – Hegel oskolája legelterjedtebb. Azonkívül egyes követőket és védelmezőket számlálnak: Schopenhauer, Beneko, Kant, Krause és a materialisták; míg Trendelenburg, Lotze és mások, részleges csatlakozással az' egyes rendszerekhez, új sajátos utat választottak. Azonban mindezen mozgalmak között legjelentékenyebb tünemény

Comte positivismusa.

Comte (Auguste 1798-1857) egész új rendszert állított fel positiv bölcséletében. Alapgondolata, hogy a positiv nyomozás összes biztosított és tartható nézpjontjait és eredményeit kell egy egységbe foglalni s ezen alapon a philosophiát megalkotni; hogy így a valódi ismeretek rendszerét képezze a bölcsészet, s kizárjon minden metaphysicai *látszat-ismeretet* és tévedést. A positiv pliilosophia tehát nem egyéb, mint a solid, positiv tudományok összege, mely – amennyiben többet adna a pusztá összegezésnél – emez előnyét egyedül az *egyesítő combinatio* hatalmának köszöni. Mire nézve a jelszó, melyet a positivismus zászlajára tűz, imez: kutassunk a szorosan positiv tudományok meglevő nézpjontjai szerint, iparkodjunk eme nézpjontokat analóg szélesíteni – de semmit se vegyünk fel önkényileg, s őrizkedjünk más, mint ezen módon és utón ismereteket és tudást szerezni.

E gondolatot *Comte: Cours de philosophie positive*, Paris 1839-42 cz. művében fejtette rendszerré. Két részt (*pars destruens* és *pars construens*) különböztetve meg, az első részben azt mutatja meg, hogy a positivismusnak tagadnia kell az egész metaphysicát s felhagynia a dolgok első és végokainak nyomozásával. A természetfeletti dolgok az emberre nézve elérhetlenek: a positivismusnak tehát az összes metaph. hypothesiseket vissza kellé utasítania. A második részben az *emberi tudás formnlázását* eszközli. Három fokozatot vesz fel, melyekben időnkint az emberi nem műveltségi állapota jelen-

kezik. Első a *theologiai* álláspont (l'état théologique), mely az emberi szellem gyermek-korának álláspontja, hol az ember a természeti tüneményeket természetfeletti erőkből, származtatja és magyarázza. Azt követi a *metaphysicai* álláspont (l'état metaphysique), hol már amaz eredeti képzetek az értelem behatóbb ítéletével vegyülnek, s a dolgoknak természetfeletti módon való értelmezését, abstract, gondolkodás, rejtett, a priori okokból való magyarázat váltja, fel. Míg a harmadik álláspont a *positivismus* álláspontja (l'état positif), hol az eredeti fogalmak egyike sem marad érvényben, s a régibb természet- és életszemlélet merőben hamisnak és tévesnek ismertetik fel s a pozitív nyomozás különböző köreinek néz-pontjai emelkednek kizárólagos uralomra. Ez állásponton a *mathematica*, *asfronorma*, *píiyska*, *chemia*, *biológia* és *sociologia* – e pozitív tudományok összes lehető tudásunk categoriai.

Rövid áttekintése a philosophia jelen állapotának következő:

1. *Németországban* az; utolsó évtizedekben kiváló figyelmet ébresztettek:

Trendeknburg (Adolf Friedr. 1802-1871) volt berlini bölcsészettanár; tanulmányait Kielben, Lipcse- és Berlinben végezte, mely utóbbi helyen Hegel előadásait is hallgatta. 1826-33 mint nevelő működött Nagler főpostaigazgató házában, innentul a berlini egyetemen először mint rendkívüli, 1837-től mint rendes tanár tanárkodott. Irodalmi tevékenysége philol.-philos., és tisztán philosophiaira osztható. Első nagyobb műve, mely Aristoteles újabbkori tudományozásában korszakot képez: *Aristotelis de anima* stb. Berl. 1833. Ezt követte: *Elementa logices Aristoteleae*. Berl. 1837, melyet bővítve német nyelven is kiadott ily cím alatt: *Erlauteiungen zu den Elementen der aristotelischen Logik*. Berlin 1842. Önállóbb munkásságának eredményeit 1840-ben tette közzé: *Logisielien untersuehungen* Berl. 1840 cz. alatt. E műve képezi iratainak koronáját; a bölcsészet egész rendszerét nyújtja egységes elv alapjánl, egyszersmind éles criticailag veti a kantianusok formális logicáját, és Hegel dialecticai módszerét, s egy új log.-metaphik. rendszert állít fel. E munkájában mondja ki főelv gyanánt hogy a bölcsészeti tudományok csak

úgy fognak új erőre és hatalomra vergődhetni, *ha szervesen fejlődnek, mint az exact tudományok* Mily nevezetes helyet foglalnak e logica tanulmányok a bölcsészet történelmében kitűnik onnan, hogy 1840-ben jelentek meg, tehát éppen akkor, midőn a bölcsészet iránt nagyon csökkent az érdeklődés. Trendelenburgnak sikerült az alvó érdeket újra felébreszteni 1846-ban: *Beiträge zur Geschichte der Philosophie* Berl. 1846-1867 cz. munkáját adta ki 3 kötetben. Az első kötet csak Aristotelessel foglalkozik, a két utóbbi egyes speciális történelmi dolgozatokat tartalmaz. Azonkívül van még egy rendszeres munkája: *Naturrecht auf dem Grunde der Ethik*. Lpz. 1860, melyben az általa oly fennen becsült történelmi irány a mérvadó Kisebb dolgozatai: *Ueber die Methode bei Abstimmungen*. Berl. 1851; *Die logische Frage in Hegels System*. Berl. 1843; *üeber Herbart's Metaphysik*. Berl. 1853; *Die Sittliche Idee des Rechts* Berl. 1849. Életének utolsó éveiben keserű vita fejlődött ki közte és Fischer Kuno között e kérdés felett: Ki fogta fel jól Kant bizonyos nézetét? A vita alapja az, hogy Trendelenburg „*Log. Untersuchungen*” cz. művében néhány megjegyzést tett Kuno Fischer Logicájára, ez pedig a „*System der Logik*” művének második kiadásában Trendelenburg fölfogását támadta meg Kant trans. aestheticájáról, melyre Trendelenburg a „*Hist. Beiträge*” cz. könyvében tüzetesen felelt. Midőn most Fischer K. ezen kritika ellen „*Darstellung der Kantischen Philos.*” második kiadása első szavában és több jegyzésben védte volna magát, Trendelenburg kiadta: *Kuno Fischer und sein Kant*. Lpz. 1869 cz. művét megtámadva Fischer felfogását. Fischer erre ismét: *Anti-Trendelenburg*. Jena 1870 cz. iratával felelt kíméi etlenül és hevesen folytatva a tollharcot, mely végre személyeskedéssel végződött.

Ueberweg (Frigyos 1826-1871) volt königsbergi bölcsészettanár; tanulmányait Bonnban, Gröttingában és Berlinben végezte. Ez utóbbi helyen ismerkedett meg Benekóvel, kinek befolyása lélektani irataiban észlelhető is; logicájában Trendelenburghoz csatlakozik. Irodalmi munkásságának eredményét következő műveiben tette közzé: *System der Logik und Geschichte der log. Lehren*. Bonn 1857, mely műve a legkitűnőbb kézikönyvek egyike; a logikai kérdések behatóan és nagy elmeéllel tárgyalvák benne, azonkívül gazdag irodalmi kész-

lettel is rendelkezik a mű, mely egészen Uebonveg saját tanulmányain alapszik, lazt. követte: Ueber die Enlithheit und Zeitfolge plat. Schriften cz. irata Plató művei fölött, melyet pénzszükségletből írt, s melylyel a bécsi akadémia egyik díját is elnyerte. Főmunkája a bölcsészet történelmének kézikönyve: Grundriss der Geschichte der Philos. három kötetben, melyek mindegyike már három kiadást ért, s kivált forrástanulmányra nézve páratlan. Ezen műveken kívül még Aristoteles „de arte poetica” ez munkájának igen gondos kiadását rendezte, s Berkeley egyik művét németre fordította. Berkeley fölött vitába is keveredett egy angol tanárral, mely sajnos szintén személyeskedéssel fejeztetett be.

Lotze (Hermann Rudolf sz. 1817) jeles physiolog és philosoph egyszersmind, 1844-től a bölcsészet rendes tanára a göttingai egyetemen. Alapmunkája: Metaphysik. Lpz. 1841, melyben a herbartianismus, s még inkább Leibnitz bölcselete felé hajol, bár maga tiltakozik bölcseletének a herbartianismussal való azonosítása ellen. Ezt követte: Allgemeine Pathologie und Therapie als mechanische Naturwissenschaften Lpz. 1842 cz. műve, melyben azon alap gondolatot törekszik érvényre emelni, hogy a szervezet nem egyéb mint a mechanismus egy különös alakja. Legnagyobb feltűnést: Mikrokozmos, Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit (Versuch einer Anthropologie) Lpz. 1856-64 cz. munkája ébresztett. E munka három kötetből áll (a harmadik kötet hat évvel később jelent meg a második után s tárgyára nézve is egészen új kutatás eredménye); az első kötet physiologiai és lélektani jellemű; a második antropológiai, míg a harmadik történet-bölcsészeti s némi tekintetben metaphysicai. Az álláspont, melyet Lotze e művében elfoglal, tisztán dualisticai; az irányzat, mely felé fajol realisticai, bár munkájának utolsó kötetén a Schopenhauer-féle eszmék nyomai is észlelhetők. Egyéb iratai: Logik. Lpz. 1843; Ueber den Begriff der Schönheit. Gött. 1845; Ueber Bedingungen der Kunstschönheit Grött. 1847; Alig. Physiologie des körperlichen Lebens. Grött. 1851; Medicinische Psychologie. Gött. 1852; Geschichte der Aesthetik. Münch. 1868.

Frauenstädt, (Christ. Martin Jul. sz. 1813) eleve hegeli unus, később Schopenhauer bölcseletének legjelentékenyebb és illoőbb követője. Hegel álláspontján következő műveit írta: Die

Freiheit des Menschen und die Persönlichkeit Gottes. Berl. 1838; Die Menschwerdung Gottes nach ihrer Möglichkeit, Wirklichkeit und Nothwendigkeit, mit Rücksicht auf Strauss, Schaller und Gröschel, Berl. 1839; Studien und Kritiken zur Theologie und Philosophie. Berl. 1840. Schopenhauer álláspontján: Briefe über die schopenhauerische Philosophie Lpz 1854; Ueber die Naturwissenschaft in ihrem Einflusse auf Poesie, Religion, Moral und Philosophie. Lpz. 1855; Per Materialismus. Lpz. 1856; Briefe über die natürliche Religion. Lpz. 1858; Das sittliche Leben, siehe Studien Lpz. 1866; azonkívül mint Schopenhauer iratainak örököse, kiadta ennek több munkáját, s számtalan értekezést írt különféle folyóiratokban.

Hartmann (porosz tiszt, az utolsó háborúban lábát veszve, betegágyán dolgozta ki terjedelmes munkáját) „Philosophie des Unbewussten. Versuch meiner Weitanschauung” cz. eszmedus műve által keltett általános érdekeltséget s lépett az első rangú phil. írók sorába. Irányzatát leghatározottabban jellemzi jellegje, melyet műve élére tűzött: Speculativ eredmények, inductiv természettudományi módszer szerint; mi nem annyit jelent, mintha eredményeiben valami olyast mutatna fel, jni ellenkeznék a philosophiával, hanem hogy a módszer más, ezt a természettudományoktól kölcsönözte, de általa mégis oly eredményekhez jutott melyek túlhaladják a természeti álláspontot sőt a természetet magát is idealistieus sziliben tüntetik elő. Világnézetében ScheJinghez ragaszkodik, egyúttal azonban Hegelt és Schopenhauert igyekszik magasabb szempont alatt egyesíteni. Hegel szerint az egész világ a fogalmak valósítása, Azért monda Hegel, hogy minden ami létezik eszes, mert nem létesülhet más mint csupán csak az eszme. Schopenhauer épen ellenkező elvből indult ki, szerinte a világnak alapja és lényege az akarat. Az akarat megvalósul, s előáll a szerves természet, a növény- és állatország, az ember, Hartmann e kettőt úgy egyesítette, hogy kimondá: Ha a világ alapvének végére akarunk jutni, ezt sem a tiszta fogalomban sem az akaratban nem kereshetjük, hanem a kettőben együtt. Az akarat a működő erő, a fogalom a cél, mely szerint az akarat működik az akarat a munkás, a fogalom a vezető hatalom; az akarat a munka, a fogalom a munka célja; a fogalom a fej, az akarat a kéz, s a világ

e két tényező szakadatlan munkája. E gondolat képezi alapgondolatát; erre építi egész rendszerét, melynek végeredménye a legszelső pessimismus. Az ember, úgymond, háromféle stádiumban gondolhatja elérhetőnek a boldogságot, s mind a három merő illusio. Az ember először azt gondolja, hogy itt a földön boldoggá lehet – mi pedig illusio. Amit a földön elérhetni, csak addig tesz boldoggá, míg birtokába nem jutottunk; ami megvan, vagy nem hoz gyönyört, vagy kiábrándít és gyötör. Az egyed életének csak azon egy eredménye lehet, hogy belátjuk, hogy minden hiába való. Vagy azt gondolja az ember, hogy a túlvilágban fog megjutalmaztatni szenvedéseiért – ez is illusio. Csak önösségünk nem fogja fel, hogy egyáltalán nem lehet reményünk a boldogságra. A túlvilág eszméje, csak az önösség vallásának eszméje, melyet gyökerestől ki kell irtani, hogy helyét az emberiség vallása foglalja el. Vagy végre azt gondolja az ember, hogy a világ mindjobban előrehalad s mégis csak eléri a boldogságot – de az is merő illusio. Az ember mindig ember marad, s bajainak száma csak szaporodik. Mint az egyednél, az emberiségnél is eljön a gyenge aggkor, melyben belátja törekvéseinek és összes célzatainak hiúságát. Belátja egyszersmind, hogy csakugyan le kell mondania minden boldogságról s csupán a megsemmisülés után vágyódnia. Ez az egyedül lehetséges végeredmény. – Mindezek után következő záradékkal fejezi be elmékedését: Miután a világ alapja a gondolat és az akarat, az akarat pedig a vészhozó, a gondolat az üdvterjesztő; miután továbbá a világon nincs boldogság sőt a boldogtalanság mindjobban fog növekedni, a gondolat képes egyedül az élet kínjaitól megszabadítani. Ha tehát az emberiség kifejlődésében majd oly fokot ér el, melyen belátja az élet egész balgaságát, ha esze nagyobb mérvben kifejlődik; meg fog szünni akarata is az élet iránt, s meg fog válni az akarattól, miáltal egyszersmind megsemmisül a világ-folyamat s a világ egész nagyságával és kiterjedésével megszűnik létezni.

Jelentékenyebb munkásságot fejtettek ki még a philosophia egyes ágaiban: Carriere (Moritz sz. 1817) hírneves aestheticus. Eleve hegelianus pl. *Die Religion in ihrem Begriff, ihrer weltgeschichtlichen Entwicklung und Vollendung*. Weilburg 1841 cz. munkájában, később azonban a pantheismus és deismus túlhaladása által Hegeltől eltérő álláspontot foglalt. Nevezetesebb művei: *Die phil. Weltanschauung der Reformationszeit*. Stuttg. 1847; *Religiösen Reden und*

Betrachtungen für das deutsche Volk von einem deutschen Philosophen. Lpz. 1850; Erbauungsbuch für Denkende. Frkf. 1858; Aesthetik. Lpz. 1859; Die Kunst im Zusammenhange der Culturentwicklung und die Ideale der Menschheit. Lpz. 1863-66 (2 köt.) Zeller (Eduard, sz. 1814) nagyíróú theolog és bölcsészettörténész. Főmun-kái: Platonische Studien. Tüb. 1839; Die Philosophie der Griechen Tüb. 1844-52; Das theol. System Zwingli's Tüb. 1853; Die Apostelgeschichte nach ihrem Inhalt und Ursprung Kritisch untersucht-Stuttg. 1854; Vorträge und Abhandlungen Lpz. 1865. – i 862-től heidelbergi egyetemi tanár. Günther (Anton 1785-1863) theolog és bölcsész; a német katholicismus azon irányzatának fő képviselője, mely a philos. spdculatio mozgalmaiban is részt vesz. Ellentétben a Schelling-Hegelféle bölcsélettel akifejlődés elvét csak a természetre akarta alkalmazni oly módon, hogy a természet fejlík ki érző, jelenítő sőt fogalmat is képző lélekké, melytől azonban az önálló s testhez nem kötött szellem lényegileg különbözik. Antipantheistic az istent különválasztja a természettől. Nevezetesebb iratai: Vorschule zur speculativen Theologie des prot. Christeathums. Wien 1847; Süd- und Nordlichter am Horizonte speculativer Theologie. Wien 1832; Tnomas a Scrupulis. Zur Transfiguradon der Persönlichkeitspantheismen neuester Zeit. Wien 1835; Die Juste-Miliens in der deutschen Philosophie gegenwärtiger Zeit. Wien 1838. A Möhler és Bauer között, a protestantismus és katholicismus viszonya feletti vitában: Der letzte Symboliker. Wien 1844 cz. irata által vett részt. Azonkívül írt még számos értekezést s egy Lydia cz. folyóiratot is alapított (Veithtel). Brandis (Christ. Aug. sz. 1790) kivált mint bölcsészettörténész nevezetes. A Schleiermacher által felkeltett irányzathoz csatlakozott Jelentékenyebb műve: Xenophanis, Parmenidis et Melisti doctrina. Altona és Kopenh. 1813; Von dem Begriffe der Geschichte der Philosophie. Kopenh. 1815; Handbuch der Geschichte der griechischen Philosophie. Berl. 1862-64; Valamint írt még számos értekezést különféle folyóiratokban Bittér (Heinrichsz. 1791) kivált bölcsészettörténelmi művei által nevezetes. Irodalmi tevékenységét Welchen Einfluss hat die Philos. des Cartesius auf die Ausbildung der des Spinosa gehabt, und welche Berührungspunkte haben beidé gémein Lpz.-Alt. 1817 cz. irattal kezdte, meg, melyet azután számos műve követett; mint: Geschichte der jonischen Phil Berl. 1821; Gesch. der pyth. Phil. Hamburg 1826; Alig. Gesch. der Philos. Hamb. 1829-1855, 12 köt.; Die christl. Phil. Gött. 1858-59; Versuch zur Verständigung über die neueste deutsche Philos. seit Kant. Braunsch. 1853; Abriss der phil. Logik. Berl. 1824; Ueber das Verhältniss der Phil. zum wissenschaft. Leben überhaupt. Berl. 1835; újabb művei: System der Logik und Metaphysik. Gött. 1856; Éncyclopádie der phil. Wiss. Gött. 1862 -64; Ueber die Unsterblichkeit. Lpz.:867; Ernst Kenan über die Naturwiss und die Geschichte etc. Gotta 1865; Philos. Paradoxa. Lpz. 1867. Ulrici (Hermaun sz. 1806) hírneves aestheticus, egy-szersmind a „Zeitschrift für Philosophie und philos Kritik” cz. fo-

lyóirat szerkesztője. Iratai közül kiemelendők: *Gesch der hellenischen Dichtkunst*. Bori. 1835; *Uobor Princip und Methode der Hegelscheü Philos.* Halle 1841; *Das Grundprincip der Phil* Halle 18'i-5; *System der Logik*. Halle 1852; *Gott mid die Natur*. Lpz. 1862; *Gott und der Mensch* Lpz. 1866; *aestheticai művei: Ueber Shakespere's drauiatisclie Kunst und seine Verhältnisse zu Calderon und Goethe*. Halle 1831), *Gesch. und Gharacteristik des Sh. Drama's* Lpz. 1846; *Das Madonnaideal*. Halle 1854. *Fechner* (Gust. Theod. sz. 1801) nevezetes természet-bölcsész, kivált a lélektan reformálása körül szerzett érdemeket: *Klemente der Psychophysik* Lpz. 1860 cz. munkájával, melyben azt törekszik bemutatni, hogy csak tapasztalati tton. az agyvelőnek mint a lélek orgánumának, – a test és lélek közti sokféle vonatkozásnak stb. vizsgálása íolytán szerezhetni a lélek jeleneteiről ismeretet. Egyéb philos. művei még: *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode* Lpz. 1836; *Ueber das höchste Gut*. Lpz. 1847; *Ueber die physicalische und philosophische Atomenlehre*. Lpz. 1855; *Ueber die Seelenfrage*. Lpz. 1861; *Die drei Gründe des Glaubeus* Lpz. 1863. *Zimmermann* (Róbert): *Leibnitz Monadologie etc.* Wien 1847; *Leibnitz und Herbart, eine Vergleichung ihrer Monadologien*. Wien 1849; *Ueber das Tragische und die Tragödie*, Wien 1856; *Geschichte der Aesthetik als phil. Wissenschaft*. Wien 1858; *Philos. Propádeutik*. Wien 1852; *Allg. Aesthetik als Formwissenschaft*. Wien 1865 stb művei által nevezetes. *Ziller* (Tuiscon) pädagog: *Einleitung in die alig. Pädagogik*. Lpz. 1856; *Die Regierung der Kinder*. Lpz. 1857; *Grundlegang zur Lehre vom erziehenden Unterricht* Lpz. 1865. művei által. Legújabban *Perry*: *Die Natur im Lichte philos. Anschauung*. Lpz. 1869. cz. munkája által, melyben természettani alapon törekszik megoldani a metaph. problémákat (Kimcritő áttekintését az utolsó évtizedek phil. mozgalmainak 1. Ueberweg már többször idézett bölcsészettörténelmében).

2. *Angol- és Franeziaország* nevezetes bölcsészei a jelenkorban:

Hamilton (Sir William sz. 1788) volt edinburgi egyetemi tanár. *Discussions on phylosophy and literature, education and university reform*. Lond. 1852; *On truth and error*. Cabridge 1856; *Lectures on the logik* edited by Mansel and Veitch. Lond. 1860 cz. művei által alapította meg nevét. Azonkívül írt számos értekezést az: *Edinburgh Review* cz. folyóiratban. Világnézetében a Reid, Stewart, Brown által megalapított irányathoz csatlakozott.

Whewell (William sz. 1794) természettudós és bölcsész. Főművei: *History of the inductive sciences*. Lond. 1837; *Philosophy of the inductive sciences, founded upon their history*. Lond. 1840; *History of scientifik ideas* Lond. 1858-61;

Elements of morality, including polity. Lond. 1854; Lectures on systematic morality. Lond. 1846; Lectures on the history of moral philosophy in England. Lond. 1852.

Mill (John Stuart sz. 1806) kitűnő nemzetgazdász és bölcész. A nemzetgazdaszat terén: Principles of political economy. Lond. 1848 ez jeles műve által alapította meg hírnevét; a bölcészet terén: *System of Logic, Rationative and inductive*, being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigation. Lond 1843 cz. munkája által, mely egyike az újabb bölcészet? irodalom legnevezetesebb termékeinek, s nemcsak az angoloknál de Németországban is kiváló figyelmet keltett. A feladat, melyet Mill e logicában megoldani törekszik mint már a mű czime is kifejti: a tudományos vizsgálat, a következtetés schemáinak, elmeinek kifejtése; a logicában azt kell meghatározni, váljon valaminek bebizonyítása érvényes-e, váljon azt, amit bebizonyítottunk, a bizonyítás erejénél fogva igaznak tarthatjuk-e vagy nem? Fejtegetéseiben fősúlyt a következtetésre és az inductionra fektet. Itt jellemző azon tétele, hogy a következtetés lényege szerinte abban áll, hogy *egyes esetről egyes esetre* következtetünk, miáltal a tapasztalásnak adja a főszerepet a következtetések szerkesztésénél. Az inductiot így definiálja: az inductio azon ész-működés, mely által, tapasztalás útján általános tételekhez jutunk. Lényege tehát abban áll, hogy egyenlő körülmények között egyenlő jelenségekre következtetünk. Bármily súlyt fektet azonban az inductionra, mégis kimondja, hogy a szövevényesebb tudományokban csak az induction alapuló deductio vezethet czólhoz, miáltal a deductionnak is helyet jelöl a tudományok alkotásában. (V. ö. Stebbing: Analysis of Mill's System of Logic Lond. 1867.) Egyéb művei még: Essays on unsettled questions of political economy. Lond. 1851; On liberty. Lond. 1859; Consideratioii on representative government. Lond 1861; Aug. Comte and positivism. Lond. 1866; kisebb iratainak gyűjteménye ily cím alatt jelent meg: Dissertations and discussions, political, philosophical and historical. Lond. 1867. A művelődés történelem terén szereztek halhatatlan érdemeket; *Buckle* – History of civilisation in England. Lond 1857-60, németre fordította ifcuge Árn. Lpz. 1860, magyar kiadásából is megjelent már az I. köt. – *Draper* – History of the intel-

lectual developinent of Europe. New.-York. 1864, németül Bartelestől. Lpz. 1866; – *Lecky* – A felvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában, magy. kiad. megjelent 6 füz.; – a bölcsészettörténelemben: *Mnckmosch, Blakey, Lewes* nevezetesen. *Darwin, Lyell*ről fenébb volt szó.

A francziák közül jelentékenyebbek: *Cousin* (Victor 1792-1867) a bölcsész-szónok „le philosoph orateur,” az eclectikai iskola (l'ócole éclectique) megalapítója; nézeteinek rövid de pontos kifejtését a bölcsészet tudományának legfontosabb tételei felett, valamint a módszert mely törekvéseinek és eljárásának lelke, mint maga állítja: *Du Vrai, du Beau et du Bien* (Cours de 1817) cz. munkája foglalja magában. Rendszere mérsékelt spiritualismus, mint maga is bevallja következő szavaiban: Valódi zászlóm a spiritualismus, ez ép oly alapos mint lélekemelő bölcsészet, mely Socratessel, Platóval kezdődik s melyet e század elején Royer Collard ismét felelevenített. Módszere pedig a pszichologiai módszer mely abbn áll, (hogy az öntudat adatait állítja fel, s azon igazságokat veszi kiindulási pontul, melyeket mindenki beismer; s ezekből megy vissza a forráshoz, melyből sarjadoztak. Művei: *Oeuvres de V. Cousin*, 5 sries: I. II. Cours de l'histoire de la philosophie moderné, Par. 1846-48; III Fragmens philosophiques 1847-48; IV. Littérature 1849; V. Instruction publique 1850.

Jouffroy (Theod. Simon 1796 – 1842) *Cousin* tanítványa. *Mélauges philosophiques*, Par. 1833-42; *Cours d'Esthétique* Par. 1843; *Cours de droit naturel*. Par. 1834-35 művei által alapította meg hírnevét. Azonkívül fordította és jegyzetekkel kísérte *Reid* műveit: *Préface á la Traduction des oeuvres de Reid* Par. 1836; *Stewart* munkáját: *Préface á la Traduction des Esquisses morales de Dug. Stewart*. Par. 1826.

Bautain (Louis sz. 1795) a theol. iskola hive. Nevezetesebb művei: *De l'enseignement de la philosophie en France an 19 siècle*. Strassb. 1833; *Philosophie du christianisme, correspondance religieuse de Mr. L. B Strassb.* 1835; *Psychologie expórimientale* 1839; *Philosophie morale* 1842; *La morale de l'Évangile comparée aus divers systémes de morale* 1855; *Philos de lois au point de vue chretien* 1860; *La conscience* Par. 1861.

Renan (Ernst sz. 1823) hírneves orientalista, *Vie de Jésus*. Par. 1863 cz. munkája által keltett feltűnést elannyira,

hogy e műve csaknem minden európai nyelvre lefordítottatott. Említést érdemelnek még következő iratai: *Etudes d'histoire religieuse*, Par 1956; *Essais de morale et de la critique*. Par 1859; *L'Averroés et l'Averroisme*. Par. 1859. Újabbán: *Vie die apotres de Jézus*. Par. 1866 munkáját adta ki.

Rémusat (Francois Mar. Charles sz. 1797) kitűnő publicista és államférfi, a philosophia terén: *Essais de philosophie*. Par. 1834; *Abélard*. Par. 1845; *Bacon, sa sie, son temps, sa philosophie* Par. 1858; *Channing, sa vie et ses oeuvres*, Par. 1862; *Philosophie religieuse*. Par. 1864 ez, iratai által szerzett érdemeket.

Ezekén kívül kitűnnek még: *Junet* (Paul) párisi egyetemi tanár a materialismus criticája: *Le materialisme contemporain*. Par 1864; *Philos. bu bonheur*. Par. 1864; *Le cerveau et la pensée*. Par. 1867 cz. iratai által. *Ramisson*: *La philosophie en Francé, av 19 siècle* par J. R. Par. 1868; *Renouvier*; *Essays de critique générale*. Paris 1854; *Vetekéről*: *La metaphysique et la science*. Par. 1858; *Jaquemin*: *La polarité universelle, science de la eration*; *L'homme, son organisation spirituelle*. Par. 1867 cz. műveik által. *Littré* pedig mint a Comte által felállított positivismus védelmezője, és szóvivője nevezetes. Művei: *La philosophie positive*, *Revue dirigée par E. Littré*. Par 1867; *Auguste Comte et la philosophie positive*. Par 1863.

V. ö. Ueberweg: *Grundriss der Gesch. der Phil. der Neuzeit*. Berl. 1868; Blakey: *History of the Philosophy of mind*. Lond. 1848; Morell: *An hist and critical viev of specul. philosophy of Europe ia the nineteenth century*. Lond. 147; Taine: *Les philosophes francais du 19 siècle*, Par. 1857, 1860; Fichte, Ulrich und Wirtb: *Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik folyóirat*; Michelet: *Der Gedanke, Organ der phil. Gesellschaft in Berlin*; Allihn und Ziller: *Zeitschr. für exacte Philos., itn iSiiue des neueren phil. Realismus*.

XXVI.

A philosophia állapota hazánkban.

Hazánkban a philosophia a tizenhetedik században kezdett műveltetni, ekkor is kevésbé eredetileg és önállúlag, pusztán egyes philos. systémák értelmezésére és népszerűsítésére szorítkozottan.

1. Első ilyen kísérlettel Apáczai *Cseri János* (1625-1660) egyes műveiben találkozunk. Ő volt az első, aki magyar nyelven írt filozófiát, s mint Des Cartes követője, ennek elveit magyar nyelven törekedett terjeszteni és megértetni.

Főmunkája a nevezetes: Magyar encyclopädia, azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása. 111 tr. 1653, melyben az öntudat és lét alapeszméjéből indulva ki, az összes emberi ismeretkört tárgyalja, egyszersmind a nyert eredményeket gyakorlati alkalmazásban is törekszik érvényesíteni. Kívüle még *Mártonfalvy György* (1660-1680) debreczeni tanár s Ramus dialecticájának ismertetője; s néhány moralista: *Pataky István* (1681) Pápai *Paris Ferencz* (1680-1696), kik azonban az ethikai igazságokat nem bölcsészetiileg, elvekből kifejtve, de csak gyakorlatilag adták elő – léptek fel e korban; melyet azután százados úr választ el azon időszaktól (1765) hol ismét új életjel mutatkozott – midőn *Benyák Bernát* az elnöklete alatt magyar nyelven tartott vitatkozások által adott jelentékeny lendületet jp magyar bölcsesületnek, *Molnár János* pedig logikai, *Horváth Ádám* lélektani *Szép János* aestheticai, *Sárvári* és *Éndrödy* ethikai kísérleteikkel mozdították elő a magyar philosophia terjedését.

Irodalom: Apáczai *Cseri János* művei: Disputatio de introductione ad philologiam Sacram. Ultraj, 1650; Disp. theol. inaug. UO. 1651; Oratio de studio sapientiae. Fejérv. 1654; Magyar Logikácska stb. Fejérv, 16C4 (legújabbban újólag sajtó alá rendezve); Magyar Encyclopädia stb. Ult. 1653 (1655), I-111. phil. rész; Némely tudós levelei stb.; Oratio de summa sehol, necessitate, earumque inter Hungaros barbarei causis, Kol. 1656 (kézirat). Mártonfalvy: P. Rami Dialecticae LL. II. perpetuis erotematibus, obiectionibus, exemplis, uugarico idiomate et usu resoluti stb. Ed. secunda. Deb. 1664 (az első kiad. elveszett). Pataki: Ez világ dolgainak igazgatásának Mestersége. Kol. 1681. Páriz Pax animae, azaz a lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való Tracta, Molinaeus ut Kol. 1080; Pax aulae, azaz bölcs Salamon egynehány válogatott reguláinak rövideden való előadása stb. Kol. 1696. Sártóri Bemát: Magyar nyelven Philosophia. Eger 1772 Molnár János: Aesihetica, vagy a jó ízlésnek a szépség philophiájából fejtegetett tudománya. liuda 1794. Sárvári: Philos. Ethica. 2 köt. Nyár. 1862. Endrödy: Az Embernek Boldogsága, kifejtve a józan bölcselkedésnek segítségével. 3 köt. Pest 1806. Budai: A Kant szerint való philosophiának rostálgatása levelekben. Pozs. 1801. (V. ö. Töldy: A magy. nemz. irod. történele.)

2. Örvendetesebb mozgalom keld kezeli a 18-ik század

végén; midőn már a philos. tudomány csaknem összes ágai-
ban teljesebb értelmezésekkel s önállóbb gondolkodással talál-
kozhatni. Első indítója volt pedig eme mozgalomnak *Fejér*
György (1766-1851). *Anthropologia* (1807). Az ember ki-
míveltetése (1809), *Logica* (1810), *Metaphysica* (1835), Em-
bernemesítés vagy Erkölcstudomány (1842), Bevezetés a Phi-
losophiára (1836) s egyéb bölcsészettörténelmi műveivel; me-
lyekben nem alkotott ugyan saját rendszert, de tanulmányait
önállóan dolgozta fel. Őt követték: *Ruszek József* (1778-
1851) kevésbé önálló de világos fő: Alaphilosophiája, En-
cyclopédiája és Bölcsészettörténelme által szerzett érdemeket.
Ercsei Dániel (1781-1836) debreczeni tanár ki már teljes
rendszerét adta a philos. tudományoknak. *Köteles Sámuel*
(1770-1836) a Szontágh által u. n. *egyezményes philoso-*
phia megindítója. *Logicája* (1809), *Erk. Philosophiája* (1817),
Philos. Anthropologiája s a *Phil. Éncyclopédiája* által neve-
zetelm. *Szilágyi János*, a gyakorlati bölcsélet művelője, *Kant*
értelmében írt ószjogtani munkájával szerzett hírnevet. *Imre*
János, egyetemi bölcsészettanár, ki már egész rendszerét adta a
philos. tudományoknak magyar és latin nyelven s mint ecc-
lecticus volt nagy befolyással a philos. elterjedetésére. Nem-
különb. *Szilasy János* a padagogia terén; *Rozgonyi József*
és *Balogh Sámuel*.

Irodalom: *Fejér György* művei ez időből: *Anthropo-*
logia. Buda 1807; *Az ember kimíveltetése* I. Pest 1809; II. köt.
Az ember kiformaltatása gondolkodó erejére nézve vagyis a közhasznú
Logika. Pest 1810; III. köt. *Az Ember kiformaltatása esmérő ere-*
jére nézve vagyis a közhasznú *Metaphysika*. Buda 1835; IV. köt.
Embernemesítés, vagyis természeti *Erkölcstudomány*. Pest 1842.
Ruszek József: *A Philosophiának előljáró Értekezései*. 3 köt:
I. *Bevezetés*. Veszpr. 1812; II. köt. *A Philosophiának summás Raj-*
zolatja vagyis *Éncyclopédiája*. Veszpr. 1811; III. köt. *A Philos. rö-*
vid Históriája. Veszpr. 1811. *Eresei*: *Philosophia*. 2 köt. Debr.
1813; *A Philos. Históriája*. Debr. 1825. *Köteles*: közönséges
Logika, vagy az értelem tudománya. Kolosv. 1809 és 1815; *Az*
Erk. Philos. elei, egy kézikönyv. 2 köt M.-Vás. 1817; *Philos. An-*
thropologia. Buda 1839; *A Philos. Éncyclopédiája*. Ényed 1829.
Szilágyi: *Oskolai Tanítókönyv*, a *Tétető Philos. második része*:
Természeti Törvénytudomány. Sziget 1813. *Imre János*: *A Böl-*
cselkedés 2 köt. Pest 1829; *Az ifjú magyar Bölcselkedő* Pest 1850.
Szilasy János: *A Nevelés tudománya*. Buda 1828. *Rozgonyi*:
Észrevételek a Kant Ízlése szerint készült munkára nézve stb Pest
1813: *A Pap és a Doctor a sinlődő Kant körül*. Pest, 1819 (V. ö.
Toldy: *A magy. nemz. irod. története*).

3. Még élénkebbé lön a megindult mozgalom az utolsó előtti évtizedekben, midőn a magyar szellem mindjobban és jobban kezdte magát beleélni a bölcsészeti vizsgálódásba; midőn bölcsészeink kitartó szorgalommal kezdték tanulmányozni a külföldi, különösen német philos. irodalom termékeit, egyszersmind önálló gondolkodással törekedtek előrehaladni. Különösen *Nyíry István* említendő fel első helyen e tekintetben, mint aki a Schelling-főle bölcsélet tanulmányozása és értelmezése által, első mutatott a mélyebb speculatio iránt érdekeltséget. Egy *Fejér György* ki újólag kilépett a mezőre, és *Vecsey József*, Krug követője, ki az Athenaeum és figyelmező lapjain keserű harczot is vivott a német egyetemekről behozott *hegelismus* ellen, melynek hivei kivált *Tarczay Lajos* pápai tanár, *Warga János* és *Szeremlei Gábor* voltak. Míg eközben. *Horváth Cyrill* akkor szegedi, jelenleg egyetemi tanár akadémiái értekezéseiben új rendszere alapjait rakogatta le; *Hetényi János* és *Szonlách Gusztáv* pedig a philosophiát inkább gyakorlati szempontból és alapon tárgyalva, a szép, jó és igaz eszméinek összeegyeztetett létesítését egyénileg és társadalmilag tűzvén feladatul, haladtak előre. És pedig Hetényi: A észphilosophia új védelme; Az egyezményes rendszerről; Az észphilosophia fölsógóról stb. című irataiban vázolta gondolatait. Szontágh pedig kivált híres Propyleumaiban, úgy: A magyar egyezményes Philosophia ügye, rendszere és eredményei cz. művében s egyéb értekezésekben fejtette ki elméletét, melyet „*Magyar philosophiának*” szeretett nevezni. Tankönyvek, s a philos. tudomány egyes diseiplináiban felmutatott dolgozatok által tüntették ki magukat: *Péterfi Károly* (Philosophusok és philos. hist, M.-Vás. 1833); *Balogh Pál* (Felelete, Philos. Pályamunkák Bud. 1835); *Rónay Jácint* (Mutatvány a tapaszt. Lélektan köréből, Gryőr 1846: Jellemisme. Győr 1847); *Szárits Jenő* (Lélektan az agytani módszer alapján. Szabadka 1848. *Vandrák András* (Lelkileges Ember-tan. Eperj. 1841; Lélektan 1847; Philos. Ethica. Lócse 1842; de kivált *Purgstaller*, ki első adta a philosophia teljes rendszerét (az észjogon kívül) előadásokra alkalmazottai! (A bölcsészet elemei. Buda 1843, 4 köt.).

Irodalom: *Nyíry*: Nőjogtan. Akad. Évk. 111. A tapaszt. lélekismeretből lehozott Széptudomány. Tud. tár 4. Az álom philosophiája. UO. X. A math. IntiMisomm alkalmazása a philosophia tu-

dományaira (Hátrahagyott műve). Fejér: Bev. a Philosophiába. Bud. 1836. Hermes; *Kant és Hermes*. Tud. Gy. 1835; Fichte, Schelling és Hegel; Hermes védelme; Az új philos és Cartesius; Leibnitz; Wolff. UO. 1836. Kant és Kritikája; A phil. az első nyolc században; Schelling, UO. 1837. Vécsey: A phil. rendszerek; A test és lélek egybekötetése. Tud. Gy. 1833. Az élet és annak okfeje. UO. 1834. A mindistenítés története UO. 1836. A philosophia jövő befolyása s státus és egyes emberek boldogságára, s minden haszna mellett a tőle való idegenségnek okai. Debr. 1837. Czikkei a hegelisták ellen (három csillag jegygyei) az Athén. 1838 és Figyelni. 1839. A vádlott kétségvitás mentsége; A term. philos. feladatai Schelling szerint. Tud. Gy. 1841; Schaden Logicája. Athén. 1842. Lélektan, Gondolkodástan, Elvtan, Ismerettan, Észjog, Erkölcstan, Országlástan hátrahagyott művei. Varga: Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra. Bud. 1837. Neveléstan. Kecsk. 1844. Szeremlei: Hegel, amint van. Ath. 1838. Az új philosophia szellemvilági fejletében Pest 1841. Politika. Patak 1844. Neveléstan UO. 1845. Jogbölcseztan UO. 1849. Dogmatica. UO. 1852. Taubner: Bírálati vizsgálat Hegel bölcseletkedése felett. Pest 1838. A Lélekeszme bölcseztan-történet-bírálati szempontból, különös tekintettel Hegelre. Pest 1839. Párhuzam Aristoteles és Hegel közt. Ath. 1839. Horváth Cyrill: A philos. rendszerek méltatása. Ak. Évk. IV. 1837; Az isten és világ közti viszony. UO. V. 1842; Az isteneszme eredete. UO. 1846. Hetényi: A társadalmi élet szépsége az egyezménytan világánál. Ak. Évk. VII. 1846. Az ósromaiak philosophiájának iübb jellemvonásai. Ak. Ért 1851. A magy. Partenon Előcsarnokai Pest. 1853; s a már fenébb említett művek. Szontágh: Fenébb említett művein kívül: A német szemlélődő philosophia berlini táborozása Ath. 1842. A M. Phil. alapelve és jelleme. Ak. Évk. V. 1842. Az, alanyi világszemlélet tudományban, művészetben és életben. Ak. Ért. 1850. Az egyoldalú realismus tudományban és életben. UO. A polgárisodás reformja korunkban. Szilágyi Ert. 1852. A szép és rut. Új M. Muz. 1851. Eszmecsere az egyezményes bölcseztan körül Szálai Istvánnal Ak. Ért. 1857. Az egyezményes elv, és alkalmazása a phil. külön tanaira UO. 1857. 4. Az utolsó évtized munkásai a philosophia terén: *Horváth Cyrill*, veterán tudósnk, ki még ma is fáradhatlan szorgalommal munkál a phil. tudomány érdekében részint acad. értekezéseivel, részint saját rendszerének kidolgozásával. *Warga János*, kitől újabban az egész bölcseztant birjuk oskolai előadásokra alkalmazottait. *Kerkápoly Károly* észtni dolgozataival. *Greguss Ágost*, akadémiai és egyéb értekezéseivel s aesth. előadásaiival. *Riedl Szende*, Lélektana és Logicájával. *Molnár Aladár*; Psychológiája, Bölcseztörténelme (1 füz.) és egyéb közművelődési dolgozataival. *ilaherem Jouathán*, Aristoteles munkáinak fordításával. *Lubrich Ar/ost*, Nevelés-

tudományával; és: A középi tanárok pád. kiképzéséről acad. értekezésével. *Pauer Imre*: Tapasztalati Lélektan; Logika; Metaphysica; A philos. Történelme; Pádagogiai Tanulmányok műveivel, s egyél) pliiil. értekezéseivel. *Domanovszkij Éndre*: Bölcsészettörténelme (ókor) és: A ph.il. szükségképeni tudomány aead. értekezésével. *Dunai) Ferenc*: Formai észtanával. Kétségkívül csekély szám és csekélyebb eredmény, hogysen intésül ne szolgálna, hogy lankadatlan szorgalommal és fáradhatlan kitartással dolg-ozzunk elterjedése körül e tudománynak, mely teljes meghonosulását nálunk (sajnos) még ez idő szerint is csak a szerencsés jövőtől várja.

TARTALOM.

	Lap
Előszó.	
I. Az újkori philosophia indokai és első úttörői. A class. tanulmányok felvirágzása, s ennek eszközlői. A hitújítási mozgalom. Az önállóbb kutrtás utáni törekvés. Baco és művei. Egyéb nevezetes bölcészek. Források.	1-10
II. René Des Cartes és iskolája. Des Cartes élete és bölcseletének vázlat. Iratainak tüzetes ismertetése. Követői és ellenesei. Geylinx. Malebranche. Irataik. Források.....	11-28.
III. Spinoza. Élete és bölcseletének alapvonásai. Műveinek ismertetése. Források.	28-47.
IV. Locke és az empiristikai irányzat. Locke élete. Bölcseletének ismertetése és tovább fejlesztői. Hume. Művei.....	47-53.
V. A francia bölcészet. Condillac. Helvetius. A ír. encyclopädisták. A matérialismus. A scot philosophok. A jellemzett francia bölcészek iratai.....	53-60.
VI. Leibnitz és a vele egyidejű philosophia. Leibnitz élete és bölcseletének vázlat. Műveinek részletes ismertetése. Wolff. Élete és bölcselete. Leibnitz követői és ellenesei. Az ecclecticisms. Főképviseelői, s ezek működésének ismertetése.....	60-78.
VII. Átmenet Kant bölcészetéhez. A Kant előtti bölcészet. Források.....	78-81.
VIII. Kant élete és iratai. Iratainak ismertetése.....	84-95.
IX. Kant bölcészetének történeti kifejlődése.....	95-99
X. Kritik der reinen Vernunft. Genesis. I. Transc. Aesthetica. II. Transc. Logica a. Transc. Analytica. b. Transc. Dialectica. Források.....	117-121.
XI. Kritik der praktischen Vernunft. I. Analytica. II. Dialectica. Az idetartozó művek ismertetése. Kant vallási nézetei. Források.....	117-121
XII. Kritik der Urtheilskraft I. krit. der aesth. Források.....	117-121

	Analytica. b. Dialectica. II. Krit. der teleol. Urtheilskraft. a. Analyt. b. Dialectica. E mű tüzetes ismertetése. Kant a művészetről. Források.....	124– 137.
XIII.	Kant bölceletének jelentősége és következményei. Kant kö- vetői. Ellenesei. Schultz. Schmid. Reinhold. Bouterweck. HeydeHreich. Tieftrunk. Kiesewetter. Krug. Maass. Tenne- mann. Buble. Fries. Schiller. Beck. Bardili. Selle. Weiss- haupt. Tittel. Herder. Schulze. Jacobi.....	137-149.
XIV.	Fichte. Élete és bölceletének vázlata. Bölceletének elméleti része. Bölceletének gyakorlati része. Bölceletének későbbi alakja. Művei. Források.....	140-468.
XV.	Schelling. Elete és bölceletének genesise Bölceletének három időszaka. Ez időszakok termékei. Források. Schelling iratai és azok tartalmi ismertetése.....	169-189.
XVI.	Schelling követői. Steffens. Schubert. Okén. Klein. Wagner. Solger. Troxler. Ast. Eschenmayer. Görres. Brndach. Carus. Oerstt Baader. Krause. Stahl.	180-195.
XVII.	Hegel. Elete és bölceletének vázlata. Logikája. Természetböl- csészete. Szellembölcsészete Világnézetének mibenléte és efelett észrevételek. Források. Műveinek tartalmi ismertetése. 195-218.	
XVIII.	Hegel utódai. A hegelizmus állása. Követői és ellenesei. Gruppe. Richter. Weisse. Fichte. Braniss. Fischer. Gabler. Daub. Gans. Marheinecke. Michelet. Rosenkranz. Schaller. Bauer. Feuerbach. Strauss.....	218-229.
XIX.	Schleiermacher. ihlete. Bölceletének vázlata. Források. Neve- zetesebb iratai.....	229-234.
XX.	Schopenhauer. Élete. Bölceletének áttekintése. Források. Ira- tainak ismertetése.	233-242.
XXI.	Herbart. Elete. Logicája. Metaphisicája. Aestheticája. Észrevé- telek. Források. Iratai. Követői.....	242-455.
XXII.	Beneke. Élete és bölceletének vázlata. Iratainak ismertetése.....	255-259.
XXIII.	A modern materializmus. Mibenléte. Főbb tétélei. A neve- zetesebb materialisták. Vogt. Büchner. Moloschott. Burmeis- ter. A mat. által felkeltett mozgalom. Froschhammer. Czolbe. A sensualizmus.....	259-271.
XXIV.	Darwinizmus. Genesis Darwin elméletének alapeszméi. Ész- revételek. Darwin az emberről. Darwin, Huxley. Owen. Lyell. Kölliker. Garus. Bronn. TTnckel.....	271-283.

XXV.	A philosophia jelen állapotának vázlata. Comte positivizmusa.	
	Rövid áttekintése a philos. jelen állapotának. 1. Németországban:	
	Trendelenb. Ueberweg. Lotze. Frauenstiidt.	
	Hartmann. Carrière. Zeller. Günther. Brandis. Ritter, Ulrici.	
	Fechner. Zimmermann. Ziller. 2. Angol és Franciaországban:	
	Hamilton. Whewell. Mill. Cousin. Jouffroy. Bautain. Renan.	
	Remusat. Források	284-294
XXVI.	A philosophia állapota hazánkban	294-299